

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1978**

A TARTALOMBÓL

Szőrényi László: A barokk hősi ideál az olasz és a közép-európai latin jezsuita eposzokban

Kosáry Domokos: A magyar történetírás a „romantika korában”

Zágonyi Ervin: Kosztolányi és Gorkij

*

Horváth János „Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete” című egyetemi előadásai (Közzéteszi: *Korompay H. János* és *Korompay Klára*)

*

Sőtér István: A tájköltészetéről

*

Lévay Edit: Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról

Vargha Kálmán: Dokumentumok Németh László és a Nemzeti Színház kapcsolatáról

Szemle

Handbuch der ungarischen Literatur (*Zdenko Škreb*)

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (*Tarnai Andor*)

R. J. W. Evans: The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572—1627) (*G. Lábos Olga*)

Köpeczi Béla: Függetlenség és haladás (*Bónis György*)

Rónay László: Kosztolányi Dezső (*Szegedy-Maszák Mihály*)

Baróti Dezső: Kortárs útlevelére (*Péter László*)

Sziklay László: Visszhangok (*Csukás István*)

Szauder József: Kövek és könyvek (*Sárközy Péter*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1978. LXXXII. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klanczay Tibor
főszerkesztő
Komlószi Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Tverdota György
Varga József
Veres András

Szörényi László: A barokk hősi ideál az olasz és a középeurópai latin jezsuita eposzokban 529
Kosáry Domokos: A magyar történetírás a „romantika korában” 540
Zágonyi Ervin: Kosztolányi és Gorkij 561

Évforduló

Horváth János „Nemzeti klasszicizmusunk irodalom-szemlélete” című egyetemi előadásai (Közélet: *Korompay H. János és Korompay Klára*) 575

Kisebbségi közlemények

G. Lábos Olga: Szenci Molnár Albert *Lusus Poeticus* című gyűjteményéről. 590 — *Kajtar Mária*: Berzsenyi és Hölderlin. 597 — *Sötér István*: A tájköltészetéről. 607 — *Schéda Mária*: Madách első drámakísérleteinek néhány lélektani tanulsága. 613 — *Kovács Sándor Iván*: Válasz Sárközy Péternek 619

Műhely

Mezei Márta: Szemlélet és módszer két Petőfi-monográfiában 621
Haiman György: Kner Imre és a Psalmus Hungaricus 633

Adattár

Lévay Edit: Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról 647
Váradi-Sternberg János: Kazinczy Ferenc és Kriebel János 673
Szilágyi Ferenc: Földi János ismeretlen versfordítása 681
Vargha Kálmán: Dokumentumok Németh László és a Nemzeti Színház kapcsolatáról 689

Szemle

Handbuch der ungarischen Literatur (*Zdenko Škreb*) 718
Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (*Tarnai Andor*) 721
R. J. W. Evans: The Wechsel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627) (*G. Lábos Olga*) 725
Köpeczi Béla: Függetlenség és haladás (*Bónis György*) 728
Rónay László: Kosztolányi Dezső (*Szegedy-Maszátk Mihály*) 730
Baróti Dezső: Kortárs útleveleire (*Péter László*) 735
Sziklay László: Visszhangok (*Csukás István*) 740
Szauder József: Kövek és könyvek (*Sárközy Péter*) 742

*

Petrus Ransanus: Epithoma rerum hungararum. — Utazások a régi Európában. — Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. — Bisztray Gyula: Könyvek között egy életen át. — Adytól — Adyról. — Péter László: Ady nálunk. — Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története. — Kosztolányi Dezső: Látjátok feleim. — A gyengéd óriás. — Juhász Béla: Irodalom és valóság. — P. Dombi Erzsébet: Öt érzék ezer muzsikája. — Kovács Endre — Szerdahelyi István: Irodalomelméleti alapfogalmak. (*Blazovich László, Ács Pál, Szőnyi György Endre, Imre László, R. Takács Olga, Madácsy Piroška, Vásárhelyi Miklós, Weber Antal, Czére Béla, Rónay László, Széles Klára, Horváth Tamás*) 745

Krónika

Solt Andor (1904–1978) (*Horváth Károly*) 761
Intézeti hírek (1976. január 1 — 1977. december 31.) 762

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménési ut 11–13.

A BAROKK HŐSI IDEÁL AZ OLASZ ÉS A KÖZÉP-EURÓPAI LATIN JEZSUITA EPOSZOKBAN

Arisztotelésznek a XV. század végén előkerült és a XVI. században kommentárok tucatjaival kísért és magyarázott Poetikája nyomán¹ a születő új nemzeti irodalmaknak és a megújult latin irodalomnak egyaránt központi programpontjává vált az antik normának megfelelő hősi eposz létrehozása. Olaszországban a problémát lényegében lezárta Torquato Tasso értekezése, a *Discorsi dell'Arte Poetica ed in Particolare sopra il Poema Epico*, illetve a részben saját elveit cáfoló, s a megtagadott Ariostohoz erős szálakkal kapcsolódó eposza, a *Megszabadított Jeruzsálem*. Magyarországon az anyanyelvű fikciós, tehát szorosabban vett szépirodalom a XVI. századi biztató kezdet során, amikor jelentős teljesítmények születtek a líra és a dráma területén, még nem hozott létre hőseposzt. A hiányt Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelme* pótolta, a XVII. század közepe táján, de a kezdeményezésnek nem akadt folytatása.² Mikor a XVIII. században Voltaire a hőseposzról írott értekezésével és *Henriade*-jával ismét napirendre tűzte a nemzeti eposz kérdését, újra felfedezik az elfeledett Zrínyit, s így a *Szigeti veszedelem* ott van nemcsak sok elvetélt XVIII. század végi eposzkísérlet bölcsőjénél, hanem a magyar romantikát inauguráló eposznál, Vörösmartynek 1825-ben kiadott *Zalán futása* c. művéénél is. A magyar – s az általában vett közép-kelet európai – irodalmak rendkívül sajátos fáziseltolódásáról vall azonban nemcsak az, hogy Vörösmarty eposza, amely világképében a legkorszerűbb romantikus költészet-teóriákkal és filozófiákkal, így Friedrich Schlegelével és Novaliséval áll közeli rokonságban, ihletért visszanyúl a barokk elődökhöz (Zrínyin kívül magához Tassohoz is)³ – hanem az is, hogy az eposzt megelőző programjában a XVI. századi német és a XVII. századi francia jezsuita költészet-teoretikus, Pontanus és Jouvancy eposz-meghatározását fogadja el és tartja követendő előírásnak.⁴ Hogy megérthessük ezt az anomáliát, amely Vörösmarty barátja, a teoretikus Toldy Ferenc, illetve az ő programját elfogadó Arany János működése révén a XIX. század 80-as éveigi meghatározza a magyar irodalom műfajstruktúráját, – hiszen Arany mintegy időtlen mintaképekként követi még mindig Ariostót és Tassót – nem elég a magyar nyelvű irodalom vizsgálata, hanem meg kell alaposan ismernünk a nemzetközi neolatin irodalomhoz a legszorosabb szálakkal kapcsolódó, elfeledett magyarországi latin irodalmat, ezen belül pedig a XVII. és XVIII. században a szinte kizárólag jezsuiták által művelt latin hőseposzokat. Ennek a nagyobb munkának egy fejezetét szeretném a jelen alkalommal ismertetni, különös tekintettel arra a hős-ideálra, amely ezekben az eposzokban jelentkezik.

¹vö. Bernhard WEINBERG: A history of literary criticism in the Italian Renaissance, I–II. Chicago 1961.

²vö. KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1964.²

³vö. SZÖRÉNYI László: „... s hű a haladékony időhöz”. Történelemszemlélet és kompozíció a Zalán futásában. – Ragyognak tettei... Tanulmányok Vörösmartyról. Szerk.: Horváth Károly, Lukácsy Sándor, Szörényi László. Székesfehérvár 1975.

⁴vö. VÖRÖSMARTY Mihály: Jelentés. – Vörösmarty Mihály Összes Művei. 4. k. Szerk.: HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András. Bp. 1963. 347–349.; PONTANUS: Poeticarum institutionum libri III, Ed.² emendatior. Ingolstadii, MDXCVII. Lib. II, De epopeia, pp. 54–86.; Josephus JUVENCIUS: Institutionem poeticarum liber II., Caput II. De Materia Epopeiae.

Zrínyi Miklós már egy éve halott, amikor 1665-ben egy venetoi költő, az udinei Giovan Battista Nigronio elégikus szavakkal megemlékezik róla két-énekes latin eposzának, a Giovanni Dolfin aquileiai pátriárkának ajánlott *Bellum Pannonicum*nak második énekében.⁵ A barokk poétikák egy része megengedte, hogy kiváló, hősi, valóban élt, esetleg még élő személyt is megszólíthasson a költő a Múza helyett, segélykérésében. Így vélekedett pl. Martin Du Cygne belga jezsuita 1664-ben írott *Ars poeticájában*.⁶ Ily módon lesz Zrínyiből Múza, ha már hőse nem lehetett az eposznak⁷ – s ily módon lett múza a költő pártfogójából, a pátriárkából, sőt, még Raimondo Montecuccoliból is, az eposz alkalmául szolgáló szentgotthárdi csata győzteséből, különben Zrínyi esküdt ellenségéből. A törökök hadjárata, Érsekújvár (Naiasel) elfoglalása s a Rába mellett elszenvedett vereségük az eposz tulajdonképpeni tárgya, mégis mindvégig háttérbe szorul. Amit látunk: az két ellentétes jellemű hős, a török szultán és a német-római császár. Mehemetes, a török szultán csak háreme örömeinek él, és olyannyira megszelídíti Vénusz, hogy nem akar háborúzni többé Velence és általában a keresztények ellen. Az ördög elbűsul és Mohamed próféta képében megjelenik álmában a szultánnak, és ott Tasso, meg Zrínyi Alektója módján a keresztények kiirtására buzdítja. Cserébe Róma elfoglalását és vele a világalmat kínálja. Ehhez azonban először le kell győznie Lipót császárt. A szultán hallgat is a csábító szózatra és sereget gyűjt. Egy alördög rögtön Lipóthoz siet, és Ferdinándnak, a császár elhunyt atyjának képében éjszaka lebeszéli arról, hogy a török ellen készülődjön, hiszen az csak a perzsák ellen indul, foglalkozzék inkább a portugál trónbitorló elűzésével. Lipót a második énekben szemrehányásokkal illeti atyját, miért vezette félre, hiszen közben a török elfoglalta Érsekújvárt. Az égből immár az igazi atya

⁵ *Bellum Pannonicum Illustrissimo ac Reverendissimo D. D. Joanni Delphino Aquileiae Patriarchae, etc. nuncupatum. Auctore Joanne Baptista Nigronio de Ampugnano Corso. Utini, MDCLXV. Typis Nicolai Schiratti. vö. Gr. Alexander APPONYI: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. Gesammelt und beschrieben von —, II. Bd. XVII und XVIII. Jahrhundert (bis 1720). München, Jacques Rosenthal's Verlag 1903. 141–142. Nr. 946.*

⁶ *De arte poetica libri duo, Auctore R. P. Martino Du Cygne Societatis IESV. Leodii, Apud Viduam Balduini Bronckart, sub S. Francisco Xaveris 1664. 165.*

⁷ „Has acie tumidus sub utroque iacentia Phoebos
Littora Bistonio ductor promittere Regi
Audeat, et pulso patrij de culmine regni
Caesare, qua gemino fulget regina volucrum
Vertice barbaricae largiri molnia lunae.
Crederis his dignus, NICOLAE, potentibus armis
Primus et his peteris; te Thracia credidit hostem,
In quem tota ruat, coniunctaque tela ferantur
Unius in caedem capitis, quo sospite jactant
Esse minus tutas, quas barbarus occupat urbes;
Nec satis ingentes populos immania Thracum
Jussa pati, dirique iugo succumbere Turcae,
Absumpsero tuas inimica incendia turres
Et formidatam vicinis hostibus arcem
Devorat ignis edax, quem non contermina vincunt
Flumina, Danubii cognata nec unda coërcet.
Non eadem te fata manent; contemnere doctus
Innumeras acies, nec cuspide laesus ab ulla
Qua tua quaesierint irati funera Thraces,
Concidis immanis laceratus dentibus apri,
Herculeis qualem, nec tellus Maenala telis,
Nec, Meleagre, tuis Calidonius abtulis horror.
Sic fera Bistonias ulciscitur impia caedes,
Datque virum letho, cui filo perennia Clotho
Ducere debuerat nullo violanda sororis
Forcipe, nec digitis unquam rumpenda malignis.”

szelleme jön, s álomban felviszi fiát a Menny palotájába, ahol is a Cicero Somnium Scipionis-ából, illetve az Aeneis VI. énekéből ismert módon megmutatja neki a Habsburgok dicső múltját, egy kristály-üvegpalotában lógó arcképcsarnokban, kezdve Habsburg Rudolftól, a császári cím első birtokosától, egészen a jelenig. Itt értesül a császár a szerencsés kimenetelű szentgotthárdi csatáról is, majd mennyei szépségű nő képét mutatja neki a szellem: ez jövendő felesége, Ausztriai Margit. A vele kötött házasságból származó gyermekeire a török kiűzése után már a teljes világalom vár. Az eposz ezzel véget is ér, és epigramma-sorozat rekeszti be a kötetet a csatáról, s a főbb szereplőkről, a császári nászról, végül pedig egy könyörgés áll a Szent Szűzhöz.

Feltűnő, hogy Nigronio jóformán teljesen passzív hőst választott, akit nem cselekedetei, hanem kegyessége, isteni kiválasztottsága és uralkodói rangja tesz hőrosszá, aki a világtörténelemre döntő befolyást gyakorol. Nem egyszerű hízelgés Lipót ilyesfajta beállítására. A neolatin barokk poétika megengedte, hogy az eposz főhőse ne csak cselekvő hősöz legyen, hanem szentéletű férfiú is. Alessandro Donati, római jezsuita, 1647-ben megjelent *Ars poeticájában*, amely az Urbán pápa neolatin költői udvarának poétikai elveit és gyakorlatát summázza, azt tartja, hogy az eposzi főhősnek azzal az erénnyel kell rendelkeznie, amelyet Arisztotelész a *Magna Moraliában* hősiesség címén a vadsággal állít szembe.⁸ Ezért tehát – folytatja a gondolatot Donati Ansaldo Ceba Poétikája nyomán – bármely erkölcsi erényből kihozható a heroikus cselekmény.⁹ Mivel tulajdonképpen felsőfokon véghez vitt erény a hősiesség, elvileg egy erény sem zárható ki köréből. Mégis, azon erények részesülhetnek előnyben a hőseposzra való kiválasztásnál, amelyek a közjóra céloznak. Ilyen persze a vitézség. A vitéz hősnak, következésképpen az eposz főhősének mindenesetre nem kell mindenben hibátlanok lennie. Még Aeneas sem volt feddhetetlen, Didóhoz fűződő kapcsolatában. De – teszi hozzá Donati, – sokkal helyesebben az következhetik az alaptételből, hogy igenis lehetséges igazi eposzt írni szent emberről. Ez ugyanis nagyobb erénnyel ékeskedik, mint a közönséges hősöz, mert a természetes erények mellett természetfelettiakkal is dicsekedhetik. Lehet tehát heroikus Szegénység, Alázatosság, Imádságos Lelkület – ez Lipót fő eposzi jellemzője is –, érnek ezek annyit, mint a királyi vagy hadi erények. A költészet hőseit különben is előnyösen különbözteti meg a történelem hőseitől, hogy sokkal inkább mintaszerűek. Nagy Sándorban, Hannibálban, Julius Caesarban szétválaszthatatlanul kavargott bűn és erény. Az eposzíró viszont megteheti, hogy a bűnöket a komikus mellékszereplőkre ruházza. Ami az eposz tárgyának kiválasztását illeti, Donati teljesen elfogadja Tassonak az értekezésben kifejtett nézetét: történelmileg igazán élt személyt, keresztényt, és ne nagyon régít válasszunk ki eposzunkhoz.¹⁰ Vitatkozik Ansaldo Cebával, aki megengedi a pogány főhőst is,¹¹ – ő legfeljebb koholt személyt enged, de mindenképpen keresztényt. Fontosnak tartja a nemzeti jellem (*mores gentium*) sajátos festését is, de részletesen nem tér ki rá, mivel erről mások már írtak.¹²

Donati tanítványa, a híres lengyel jezsuita költő, Maciej Kazimierz Sarbiewski, aki mestere Nagy Kontantinról szóló eposza nyomán maga is írt egy eposzt, a Lechiast, amely sajnos legnagyobb részét elveszett, 1626–27-ben keletkezett, de legutóbbi időkig kéziratban maradt részletes poétikájában, amely a *De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus* címet viseli, igen részletesen kidolgozza az eposzi hőssel kapcsolatban felállított követelményrendszert.¹³ Fő mintái Arisztotelész és Scaliger, erősen

⁸ Alexandri DONATI, *Senensis e Societate Jesu: Ars poetica. Romae, Typis Guilielmi Facciotti 1631. 305–306.*; vö. ARISZTOTELÉSZ: 2. *Magn. Moral. c. 60.*; ld. még, Mario COSTANZO: *Critica e poetica del primo seicento. III. Mario Bulzoni Editore. (Roma, 1971). 75–88.*

⁹ I. m. 307. skk.

¹⁰ I. m. 311–313.

¹¹ „Caeterum alij fictam Heroem aut hominem ethnicae superstitionis non excludunt, (Ansal. de poem. Her. par. 2.)” i. m. 312.

¹² I. m. 212.

¹³ Maciej Kazimierz SARBIEWSKI: *O poezji doskonalej czyli Wergiliusz i Homer (De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus)*. Przełożył: Marian Plesia, Pracował: Stanisław Skimina. Wrocław MCMLIV.

retorikus felfogásában viszont főleg jezsuita mestereit követi, Donatin kívül az olasz Galluzzit és a spanyol La Cerdát. A mintahős Aeneas, aki egyszemélyben egyrészt kontemplatív erényeket egyesít, amelyek alapján teológus, filozófus, matematikus és földmérő, kronográfus, optikus, csillagász, csillagjós, fizikus, metafizikus, természetes varázsló, kozmográfus, orvos, erkölcsstanász, gazdasz, politikus, bölcs, jogtudor az egyházi- és világi jogban, bél- és madárjós, látnok, aszkéta, szónok, történetíró, költő, zenész, festő, építész, hajós, földműves és vadász, másrészt heroikus erényeket, melyeknek alapján a legjobb király és fejedelem, a legjobb hadvezér, törvényhozó, pap és főpap, polgár és katona.¹⁴ Sarbiewski részletesen fejtegette a hős jellemzésével kapcsolatos nemzeti jellemvonások toposzait is, együtt azokkal, melyek a személyre, a nemre, életkorra, hivatalra, rangra stb. vonatkoznak. 12 nemzet jellemvonásait katalogizálja példaképpen antik auktorokból és újabb közhelyekből összeállítva, eszerint a rómaiak alkalmasak a világalomra, jelenleg a Menny uralmára (célzás a pápaságra). A franciák lázadók és hűtelenek urukhoz, erkölcstelenek, luxusban kicsapongók. A spanyolok nagylelkűek, a németek kemények és munkások. Legrészletesebben persze a saját nemzetét jellemzi, a lengyelt. Nagyok a kezdeményezésben, lanyhák a kivitelben. Bámulják az idegent, lenézik a köztük lakó igaz nagyságot stb. Legfőképpen szónokolni tudnak és szeretnek. Olyanok ők Európában, mint a bergamóiak Lombardiában. Mint írja, a Lechiashoz gyűjtött igen részletes anyagot a lengyelekről.¹⁵

Írt azonban Lechiaszt egy kalandos életű cseh protestáns emigráns is, az egy ideig Lengyelországban tevékenykedő Clemens Venceslaus Zebracenus a Lybeo Monte. Az ő négy-énekes eposza, amelyet 1632–35 között írt, a század első évtizedeinek lengyel történelmét énekl meg.¹⁶ A harmadik könyv Ulászló király nagyszabású álmában felvonultatja a lengyel múlt arcképcsarnokát – mint majd Nigronio az osztrák dinasztiaéét. A nemzeti jellemvonások tehát sosem nélkülözhetők a nemzeti dinasztiaé, ha eposz hőseiben akartak testet ölteni. Nigroniónál nincs is hiba, csak éppen Lipót Germánia uralkodója, a szultán is Germánia ellen készül, Magyarország csak csatatér, harc nélküli terepe a német és török, keresztény és pogány erők összecsapásának. Vajon mit tettek a magyarországi neolatin költők, hogyan birkóztak meg a keresztény, nemzeti, történelmi, nem túl régi hős megteremtésének követelő igényével?

Sokáig kitértek a feladat elől. A század első hat évtizedéből nem ismerünk egyetlen olyan próbálkozást sem, amely a fentebb vázolt enciklopédikus igénnyel közelített volna az eposzíráshoz. Még külsőségekben sem, nemhogy az eposz Sarbiewski által megfogalmazott mélyebb, jelképes jelentéséig eljutottak volna: hogy az ti. egy hős küzdelmeinek során a lélek megtisztulását, magasabb fokra emelkedését ábrázolja.¹⁷ Ritkán használták a hexametert: s ha igen, legfeljebb a Claudianus-féle panegirikus eposztípust művelték. Ilyen a tübingeni evangélikus lelkésznek, Georg Hartlieb-nak Nádasy Ferenc temetésére írott *Carmen heroicum*-ja.¹⁸ A hős életének elbeszélését állandóan beárnyékolja a gyász, s az akció, mivel egyetlen egységét a szereplő egysége adja, szétesik. Egyetlen kiemelkedő, jól megkomponált epizódja a törökkel folytatott párbaj. A híres horvát anagrammaköltő,

¹⁴I. m. 52–73.; vö. Stanisław SKIMINA: De Mathiae Casimiri Sarbiewski, Horatii Sarmatici, artis poeticae praeceptis. – Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien, Besorgt von Johannes Irmscher. Akademie-Verlag, Berlin 1962. II. k. 149–152.; Kasimierz KUMANIECKI: Die lateinische Dichtung in Polen in der Zeit der Renaissance (1460–1620), uo. II. k. 107–120.

¹⁵SARBIEWSKI: i. m. 96–101.

¹⁶vö. J. STARNAWSKI, with the Co-operation of J. IJSEWIJN: Clemens Venceslaus a Lybeo Monte, „Lechiados Libri IV” (ca. 1632–35). An Unedited Poem on the Accession to the throne of Ladislaus IV of Poland. Humanistica Lovaniensia, XXI. 1972. 281–384.

¹⁷vö. SARBIEWSKI: i. m. 192–207.

¹⁸Georgius HARTLIEB: Carmen heroicum. Spectabili et magnifico Domino: Domino Francisco de Nadasd perpetuo, terrae Fogaras, et Comitatum Castriferrei, et Soproniensis Comiti [. . .] qui pie [. . .] expiravit, sacrum. Impressum Typis Ioannis Manlii, Keresturini 1604.

Paulus Vizetović-Ritter, 1683-ban kiadott *Novus Skanderbeg* című eposza sem igen különbözik ettől a ditirambikus, illetve epitáfikus típustól.¹⁹ Igaz, hogy prefációjában nagy hangon fogadkozik, hogy érett fővel most már eposzt fog írni, ám az egész nem egyéb, mint Don Petrus Ricejardi, likai gróf és főispán dicsőítése abból az alkalomból, hogy Lipót császár előléptette. Megismerjük a hős életét, sokoldalúságát, török-arab-perzsa nyelvtudását, értesülünk keleti és nyugati utazásairól – s jóformán ennyi az egész. Ez a furcsa, eposznak álcázott dicsőítő óda a XVIII. század végéig élt Magyarország neolatin irodalmának műfajai között, ám később magyarányúra duzzasztott ál-mitológia mezébe burkolózott, s a pusztá tények az előszóba vagy a prózai argumentumba szorultak.

A neolatin irodalom mindenütt kapcsolódott a nemzeti nyelvű irodalmak adott fejlettségi fokához, addigi eredményeihez, nemcsak az antik előzményekhez, illetve más neolatin alkotásokhoz. Aligha tekinthető tehát véletlennek, hogy a magyarországi latin költészet Zrínyi nagyanyú, magyar nyelvű kezdeményezése után kezdett kísérletezni a hősi epikával. Az első eredmény egy antológia. Csákányi Imre jezsuita szerkesztménye, a *Heroa facinorum hebdomas Carmine heroico descripta*, amely Nagyszombatban jelent meg 1676-ban.²⁰ A hét nevezetes cselekedet, hős- vagy szörnyett, amelynek megverselésére e jezsuita poétika-professzor tanítványai vállalkoztak, nagyrészt a magyar és török történelemből van merítve. A magyar persze a hun történelmet is magában foglalja: a kor történelmi tudatában ez magától értetődik. Tehát az első szerző, Gersei Petthő László gróf Attiláról énekel, az Isten Ostoráról.²¹ Attila királyt a szerző a nyugati keresztény történelmi felfogásnak megfelelően ördögi zsarnoknak ábrázolja. (Noha Cseke István jezsuita 10 évvel korábban kiadott, de máig lappangó eposzában már feltehetőleg megjelent a magyar felfogásnak megfelelő honfoglaló hun király.)²² Tysiphone fúria intéz hozzá buzdító beszédet fővárosában, Sicambriában. A Vergilius–Tasso–Zrínyi-féle fúria az egész keresztény világ szétrombolására szólítja fel tétlenkedő hívét. Attila végig is dúlja a békés Nyugatot, majd eljut Katalaunumig. A részletesen leírt csatában egyszerre csak elveszítjük szem elől: a főhős ettől kezdve Thorismundus királyfi, aki elesett apját siratja és temeti. A tanulság: Fortuna kerekere forgandó, mindnyájan por és hamu vagyunk. Az elégiába hanyatló hang még jókora műfaji bizonytalanságra mutat, akárcsak a többi hat kiséposz tárgyválasztása és feldolgozása. Ezek: Bizánc eleste, Győr visszafoglalása a töröktől 1598-ban, a Bizáncot feldúló Mohamed szultán és a görög Iréne híres tragikus szerelmi története, a rigómezei csata után menekülő Hunyadi János esete a két rablóval, az Attila által ostromolt aquileiai várban a híres szűz története, végül Szigetvár ostromának egy epizódja, mikor egy apró termetű hajdú kettéhasított egy óriás törököt. Novellatémák, jórészt moralizáló prédikáció modorában kidolgozva. Ám van bennük néhány tematikai mag, amelyekre később nagy jövő vár a magyar irodalomban. Attila és a hun történet, Hunyadi János, orientalisztikus szerelmi történetek. Az alapul szolgáló történelmi források főleg Antonio Bonfini (a Zsámboki-féle kiegészítéssel) és Istvánffy Miklós, később is a magyarországi neolatin, sőt magyar nyelvű történelmi epika legfontosabb forrásai.

Nem tudjuk, ki írta a Pákay János jezsuita filozófiaprofesszor által 1677-ben a kassai egyetemen felavatott filozófusok tiszteletére Lőcsén kiadott költeményt, melynek címe: *Zodiacus Herculeo-*

¹⁹Pauli RITTER Nova Musa, Sive Pars Artificiosa Operum Poëticorum, quae annuo Ablegationis Suae ad Caesaream Aulam tempore concinnabat. Edita Viennae Austriae 1683, *Novus Skanderbeg*: 45. skk.; vö. Hrvatski latinisti – Croatici auctores qui Latine scripserunt. II. k. Pesci 17–19. Stoljeća. Auctores saec. XVII–XIX. Zagreb, 1970. Priredili-Digesserunt, Veljko Gortan i Vladimir Vratović. 123–165.

²⁰[Imre CSÁKÁNYI]: *Heroa facinorum hebdomas carmine heroico descripta* [...] neobaccalaureis In [...] Univ. Cass. creatis a R. P. Stephano Battyani [...] Ab [...] Humanitate Cassoviensi dedicata. Anno M.D.C.L.XXVI. – Tyrnaviae, Typis Academicis Excudit Martinus Thomas.

²¹I. m. 3–8.

²²Vö. SZÖRÉNYI László: *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata*. – *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: SZAUDER József–TARNAI Andor. Bp. 1974. 567–645.

*Atlantis Pannoniae sive selectiores duodecim Joannis Corvini heroici labores.*²³ A mű nevezetes lépcsőfok a magyar neolatin eposz történetében, mert először viszi következetesen keresztül a Tasso–Donati-féle poétika követelményeit. A hős keresztény, történelmi, és a nem túl régi nemzeti múltból való. A herculesi 12 munkával való párhuzamosítás pedig a Sarbiewski-féle allegorikus követelményt elégíti ki: a hős küzdelmei egy lélek megtisztulásának állomásai. Sajnos, a megtisztulást kissé erkölcsprédikátori modorban, szájbarágóan kinyilvánítva kapja meg az olvasó, hiszen a keresztény Herkules, Hunyadi János utolsó munkája, hogy legyőzi önmagát, amikor megbocsát a hűtlen szerb despotának, sőt megajándékozta egy töröktől visszafoglalt várral. Ezzel – mint a költő mondja –, felülemelkedett minden antik, sőt keresztény hősön is. Különben Hunyadi változatos életéből ügyesen vannak kiválasztva az egyes epizódok, hogy az enciklopédikus jellem követelményeinek eleget tegyen. Az első énekben mint hős katona mutatkozik be, amidőn Izachus basát legyőzi. A második énekben ő az övéiről gondoskodó haza-atyja, amikor Mezettus béget legyőzvé, kiszabadítja a török által rabszolgaságba hurcolt magyar anyákat és gyermekeket. A harmadikban a bosszúhadjáratra induló Murád szultánt győzi le a Vaskapunál, a negyedikben királya leghűbb alattvalójaként indul Bulgáriába a török ellen. Az ötödikben a hadicselekhez értő hadvezérként kel át a Balkán-hegységen, a hatodikban, a várnai vereség után viszont ő a haza egyetlen reménye. A hetedikben, kormányzóként, mint ideális fejedelem jelenik meg. Egyéni bátorságát és rettenthetetlenségét tünteti ki a nyolcadik részben, ahol a pusztában bujdosik és pusztá kézzel legyőz két fegyveres rablót. Ugyanitt filozófusként is megmutatkozik, aki felmondja a szokásos közhelyeket a szerencse forgandóságáról. A kilencedik részben hajós, hiszen a Dunán zúzza szét Belgrád török ostromzárát. A tizedikben hatásos szónok, aki feltüzei csüggedő katonáit. A tizenegyedikben a várvédelem mestere, hiszen elkergeti a törököt Belgrád alól. Már csak azért sem fejezhette be a költő Hunyadi halálával, mert neolatin eposz-elmélet, így Donati vagy Du Cygne műve is, kötelezőleg írja elő, hogy az eposz csak boldog kifejelettel végződhetik. Feltűnő viszont az eposzban a keresztény elem teljes hiánya. Persze tudjuk Hunyadiról, hogy ő keresztény, de egyszer sem imádkozik, sem ő, sem ami még furcsább, a szintén szereplő Kapisztrán Szent János. Annál több pogány mitologizálás van az eposzban.

Székely Ferenc nagyszombati jezsuita tanár 1689-ben adta ki *Gloriosa Belgradi Libertas* c. kötetét.²⁴ Szabályszerű eposzi apparátussal ellátott mű, amely Belgrád visszafoglalóját, Miksa Emánuel bajor választófejedelmet teszi meg hőisévé. Magyar nemzeti jelleget persze nem tulajdoníthat a hősnek, a tulajdonképpeni hős maga a megszemélyesített német nemzet, Teuto. Mint legfőbb hadúr, a távolból Lipót császár is feltűnik az osztrák sasokkal, de a magyar történelem csak indító keret, Belgrád hajdani elestével kapcsolatban. Magyar hős nincs is, csak egy megszemélyesített Hunnus, aki buzdító beszédet tart. Belgrád török elfoglalása után Diva Rhamnusia visszament az égbe. A török századokig uraskodott a várban. Jön azonban Coelestis spes és vigasztalja, hogy sorsa majd jobbra fordul. Tényleg, már felszabadult Buda és Fortuna megmagyarazza Teutonius Gradivusnak, hogy Belgrád nélkül csonka lenne a győzelem. Aliger Timor zavart akar kelteni, de a Dux elkergeti. Feltüzezt harcosságait a vár alá vezeti. A lakomázó török őrség zokogni kezd és félelmében Mohamedhez könyörög. A próféta méltatlankodik hí népe pusztulásán, de nem tud segíteni: Emánuel ostromol és győz. Hungaria egyik szeme sír, a másik nevet: örvend a győzelemnek, siratja az elesett hősöket. Calliope megvigasztalja: a hazáért holtak, a mennybe kerülnek. A múzsák dicsőítik a hőst, Bellona kliensévé fogadja, és új győzelmeket ígér. Azt hiszik, itt az örök béke. Nem: nincs megállás a török teljes

²³ *Zodiacus Herculeo-Atlantis Pannoniae. Sive selectiores duodecim Joannis Corvini heroici labores.* Rev. [...] Candidatis per Rev. [...] Joannem Pakay e Societate Jesu [...] in [...] Universitate Cassoviensi [...] condecoratis a [...] Universitatis Humanitate Dicati [...] MDCLXXVII, Leutschoviae, Typis Samuelis Brewer.

²⁴ [SZÉKELY Ferenc] *Humanitas Tyrnaviensis, Poetae Tyrnavienses; Gloriosa Belgradi Libertas.* Honori [...] Neo-Baccalaureis [...] Promotore [...] Georgio Berzeviczi S. I. [...] Anno reparatae Salutis M.DC. LXXXIX. – Tyrnaviae Typis Academicis.

megsemmisítéséig. Hiába a nagy eposzi készüllet: a mű csak alkalmi költeménnyé sikeredett, amely a panegyricus dicsőítést vegyíti a haditudósítói ujjongással, hiába használja a teljes eposzi apparátust, nincs történelmi távlata a cselekménynek. Vagy ha van, az enyhén szólva aszimmetrikus: hiszen hajdan Belgrád a magyar birodalom védőbástyája volt, most pedig egy német hős közreműködésével egy eljövendő dinasztikus világuralom bástyája. A Habsburg-központú dicsőítés legalább annyira távlatlan, mint Gyöngyösi István magyar nyelvű eposzainak a túlságos alkalmiságból fakadó partikularitása.²⁵

Az eddigi három mű részletes ismertetésével voltaképpen egy-egy típust ismertettünk, mert mind-egyiküknek van még megfelelője a századvég latin irodalmában. Kögl Józse nagyszombati jezsuita *Lauri triumphales Herois Apostolici Regni Propugnatoribus Jam dudum debitae* c. költeménye Csákányi Imre módszerét választja, midőn hat különböző epizódot fűz össze a magyar történelemből, a törökellenes harcok eseményei közül.²⁶ Az első Logodi Simon, Szabács hős védőjének története, a második Eger védőjének, Dobó Istvánnak és Mecsei Istvánnak állít emléket, a harmadik Szondy Györgyöt, Drégely vár védőjét ékesíti babérral, a negyedik, leghosszabb verses elbeszélés a szigetvári Zrínyi Miklósról szól. Valószínűleg a költő Zrínyi eposzának ismeretére utal az, hogy a kiséposz elején Zrínyi készül a halálra és felajánlja életét Istennek. Ám a cselekményt kisszerű, egyoldalú felfogás jellemzi, mert Zrínyi legfőbb erénye az, hogy oly sokáig ellent tudott állni a várat emésztő tűznek. Így szinte történeti anekdotává fokozza le a jól induló költeményt. A végén azonban ismét felszárnyal és méltó múzsáért könyörög, hogy az egész világ megismerhesse a csodálatos hőstettet.²⁷ Úgy látszik, Zrínyi kezdeményezése nem hagyta nyugodni a neolatin költőket. A mű történelem-képe egy lényeges ponton eltér a Székely Ferencétől, amennyiben a magyar rendi gondolkodás keretei között mozog, az apostoli királyság emlegetésével. Persze azért nem mulasztja el Habsburg-hűségét is igazolni: az utolsó darab meglepő módon nem törökellenes vitézekről szól, hanem két császári zsoldos-tisztról, Tommaso Savolioról és Leonhard Graffról, akik Nagybánya várát védték a XVI. században a lázadó honpusztítóknak beállított János Zsigmond erdélyi fejedelem (a szerző szerint csak vajda) ellen. Azt sem mulasztja el hozzátenni, hogy manapság is akadnak gonosz lázadók. A magyar történelem heroikus epizódjai különben belekerültek a nemzetközi jezsuita neolatin költészet repertoárjába is. Pl. a belga származású cseh jezsuita, Coturius költeményfüzérébe, amelyet Nagyszombatban kétszer is kiadtak, 1691-ben és 1696-ban (az utóbbit név említése nélkül). Címe: *Octodecim Heroum Christianorum Spectacula*. Két magyar darabot is tartalmaz, az egyik Báthori András bíbornoknak és erdélyi fejedelemnek a székelyek általi megölését mondja el, a másik pedig a huszita cseh rablók ellen küzdő egri leány történetét – Arany János majdani balladatémáját. A könyvvel már foglalkozott a századfordulón Hegedűs István, de a szerző kilétével nem volt tisztában, a név nélküli kiadás alapján azt hitte, hogy magyarról van szó.²⁸ Ennek ellenére ő volt az első, aki felhívta a tudomány figyelmét a XVII.

²⁵ Vö. AGÁRDI Péter: Deux modèles de la poésie épique baroque (Miklós Zrínyi et István Gyöngyösi), in: *La baroque en Hongrie* par un collectif de l'Académie Hongroise des Sciences sous la direction de Tibor Klaniczay et Imre Varga. Préface de Pierre Charpentrat, „Baroque”, Cahier 8. Montauban 1976. 73–82.

²⁶ [KÖGL József]: Lauri triumphales Herois Apostolica Regni Propugnatoribus Jam dudum debitae. Nunc Heroico Carmine Contextatae [. . .] Promotore R. P. Jacobo Lupperger [. . .] dicatae. Ab Ill. Parnasso Tyrnaviensi. Anno [. . .] M.DC.XC.I., Tyrnaviae.

²⁷ „O utinam dignis liceat cantare Camaenis!
Musa ait, o utinam vitae, mortisque trophaea
Heroae liceat toti transcribere mundo!
O utinam lauri, quas unquam Roma triumphas
Vidit, succrescant! Omnes caput hocce meretur.”

i. m. f. B 7^I.

²⁸ HEGEDŰS István: Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez. EPhK 1909. 321–334. vö. DÉZSI Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Bp. 1927. 62. skk.

századi magyarországi latin epika kutatásának fontosságára. Teljesen a Székely által taposott ösvényen jár Gusich Miklós nagyszombati jezsuita, aki 1692-ben adta ki *Ludi bellici serenissimi principis Ludovici Badenstis* c. eposzát.²⁹ Noha ebben foházkodik Calliopéhez, végig nem tud elszakadni a személyhez forduló dicsőítés hangnemétől. Magyarország itt is csak színpad a hadijáték számára, amely – mint az Előszó mondja – sohasem nélkülözte a maga Herkulesét.³⁰ Itt nem perzsa dárdahajigáló játék folyik, nem is dirkéi hattyúk harca, hanem oroszlánok viadala. A naponta megújuló csatákban újjáéledt Róma lelke, és a bölcsnek nem is lehet nagyobb gyönyörűsége, mint nézőként helyet foglalni ennek az amfiteátrumnak lépcsőin. Bádeni Lajos vitézségének egyhangú magasztalása az egész Magyarországot meghódított tartományként kezelték a Habsburgok, szó sem lehetett újra valamiféle Zrínyi-vagy Hunyadi-típusú nemzeti hős feltámasztásáról, tehát a Zodiacus kezdeményezését nem folytatta senki. Megszületett viszont az Aeneis nyomán az első magyarországi latin regény. Habsburg Rudolfról, az Ausztriai Ház alapítójáról, aki az ismeretlen szerzőtől Nagyszombatban 1695-ben megjelentetett *Aeneas Habsburgus* című államregény főszereplője.³¹ Ha prózai formában is, de itt azután megvalósult mindaz a követelmény, amelyet a jezsuita teoretikusok az ideális eposzi hőssel kapcsolatban felállítottak. Először is – Pontanus és mások nyomán – megtisztítja a szerző, úgymond, Aeneas alakját a Vergiliustól ráragasztott költői hazugságoktól. Eszerint a Trójából eredő Anchises-fi kitűnő erényű és vallásosságú férfiú volt, aki, miután hazáját feldúlták, hétéves bolyongás után a neki Istentől szánt új hazába, Latiumba hajózott és az ellenség vezérért háborúban legyőzte, megölte, magának királyságot, övéinek pedig otthont szerzett.³² Habsburg Rudolf könnyen alkalmazható erre a sémára, hiszen 7 évi küzdelem után vitte be házi isteneit az új Latiumba, azaz a német-római császárságba, ahol is háza uralma immár 500 éve fennáll és nyilván örökké fenn fog állni. Őt is isteni jel ébresztette hivatása tudatára, mert midőn egyszer az erdőben lovagolt, lovát kegyességtől vezéreltetve átadta egy papnak, aki egy szegény beteghez vitte az Oltáriszentséget. Ekkor az erdőből égi hang szólt meg, és eljövendő hatalmas méltóságot ígért neki. A regény foglalkozik Rudolf itáliai, főleg apuliai katonáskodásával, poroszországi győzelmével a magyar Béla király ellen, végül Csehországgal folytatott háborúival, melyeknek végén legyőzte és megölte a maga Turnusát, Ottokár királyt. Ezek után a választófejedelmek mellőzve Oroszlánszívű Richárd angol és Alfonz kasztíliai királyt, őt választották császárrá. Az államregény szabályainak megfelelően, a szereplők álnéven fordulnak elő: Aeneas maga Rudolf, Agadillus a megszemélyesített Érdem, Apatulphus a megszemélyesített Cselszövés, Aretius a megszemélyesített Erény, Belagar Béla magyar király, Magyarország Punnigaronia, Ausztria Germanocordia, Urocottas vagy Turnus pedig Ottokár stb. Anna Coreth kutatásaiból tudjuk, hogy a svájci-osztrák néphitben is élő legendát Rudolf csodálatos elhivatásáról hogyan aknázták ki a jezsuiták és Lipót császár hogyan törekedett arra, hogy újra megtestesült Rudolfnak tartsák; ha az Oltáriszentséget látta közeledni, akár a sáros földön is térdre vetette magát, és a papokat elkísérte vele külvárosi szegény házakba.³³ Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a magyar függetlenség teljes eltörlésére

²⁹[GUSICH Miklós]: *Ludi bellici serenissimi principis Ludovici Badenstis Quos [...] Oratoris Facultas dicitur. Anno MDCXVII – Tyrnaviae, Typis Academicis.*

³⁰I. m. 2^r–3^r.

³¹*Aeneas Habsburgus Per laureatum Religionis et Fortitudinis Septennium Illatis in Novum Latium Penatibus Austriaci Imperii Author. Promotore [...] Francisco Székely [...] Ab Illustri Oratori Facultate Tyrnaviensi Oblatum Anno MDCXV die 22. Mensis Augusti. Tyrnaviae, Typis Academicis.*

³²„Aeneam, si a Maronianis commentis liberum ad Historicam veritatem traducimus, Anchisis filium Troiâ oriundum prestanti virtute et religione virum fuisse in confesso est: is patria hostiliter devastate post erroris sui septenium (sic!) quo graves labores exantlarat, in Latium divinitus sibi destinatum venit; ubi periculoso bello confecto, hostium duce occiso, sibi regnum, suis certa domicilia constituit. Ita Pontanus alijque”, i. m. fnn. 2^r.

³³Anna CORETH: *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barockern Frömmigkeit in Österreich. Verlag für Geschichte und Politik, Wien. 1959.*

indított Habsburg-támadás idején a magyarországi latin költészet minden igyekezete ellenére sem tudott a nemzeti történelemből választani a poétikai normáknak megfelelő eposzi hőst, és így szükségszerűen jutott a Habsburg-dinasztia alapítójához, mint ideális Aeneashoz. Ezen az úton továbbmenni már nem lehetett.

Egészen már okokból látta be a hagyományos neolatin költészet csődjét és a megújulás szükségességét Tommaso Ceva, milánói jezsuita. Töprengéseinek gazdag tárháza a Nicolaus Jannetasiushoz, rendtársához intézett verses episztolája: *De lingua latina, et de veterum imitatione*.³⁴ Először is nyűgnek érzi az antikok szolgálai, exemplum-szerű imitációját. Nem lehet szolgálailag utánozni, hanem csak úgy, ahogy Vergilius a görögöket. De hiszen az új latin költőknek ott van Torquato Tasso és a Po hatyúja: Ariosto! Az ő nagyszerű olasz poézisüknek kell az utat mutatnia. Először is le kellene fordítani ezeket az olasz eposzokat latinra, akkor is, ha a kor uralkodó francia ízlése orrát fintorgatja ilyenemű vállalkozásra. Azután új szavakat kell alkotni, a klasszikus latinság szókinccse ugyanis már teljesen ki van fosztva. Különbösen is a modern élet kifejezésére elégtelen ez a szókinccs. Vallásos költeményt pedig azért nehéz írni, mert az antik mitológiát csak erőszakkal lehet a keresztény menny szereplőivel behelyettesíteni. Ha mégis folytatódik az eddigi gyakorlat, a neolatin költészet csak az ifjúság nevelésének eszköze, és a tudósok zártkörű szórakozása lesz. Így azután a költő elesik az igazi műértő: a nép egyetértő vagy elutasító bírálatától, attól a népszerűségtől, amelyet pl. Tasso eposza élvez, s amely kijár Ariostónak is, noha a ferrarai udvar elhanyagolta. Ezt a gondolatot fűzte tovább bátyjához írott episztolájában is: Christophoro Cevae e Societate Jesu de ejusdem versione latina Torquati Tassi.³⁵ Tasso-fordító bátyját úgy oktatja az élő nyelvből való fordítás kikerülhetetlenségéről és szinte megoldhatatlan nehézségeiről, hogy közbeszövi saját Ariosto-fordításának egy részletét. Elveit több eposzban is kipróbálta, ezek közül a legnépszerűbb az 1690-ben Milánóban megjelent *Jesus puer* című, 9-énekes mű, amelyet Lipót császár fiának, József római királynak ajánlott, s amelyet meglepő gyorsasággal 1693-ban Magyarországon, Nagyszombatban is kiadtak.³⁶ (Megjegyzendő különben, hogy utolsó kiadása Ceva más műveivel együtt, Velencében jelent meg 1724-ben.)³⁷ A gyönyörködtető celszöveiről szól, bizonyos patrisztikai és legendás megalapozottsággal, de főleg Ariosto és Tasso szabad imitációjával költött, kitalált szereplőkkel, sok csodás elemmel, így pl. légi utazással, a földi paradicsom leírásával, sőt az ördögök részéről rendezett erotikus orgiával. Az előszó leszögez két alapvető fontosságú poétikai elvet. Először: a témának megfelelően szakított az egyoldalú heroizálással és a műnek conico-heroicus színezetet adott. Másodsor: a latinságon belül visszanyúlt a XVI. század klasszikusaihoz, Sannazarohoz, és főleg Vidához. Sokat allegorizál, de immár a cselekményszövevéssel óhajt keresztény erényekre oktatni, nem a monumentálisra növelt, enciklopédikus jellemű hősök megteremtésével.

Bátortalan magyar követőjének tekinthető Borza Mihály nagyszombati jezsuita, aki 1699-ben adta ki *Metamorphosis sacra* című, elégikus disztichonokban írott és 7 költött levélre tagolt regényes történetét.³⁸ A heroidák témája kalandos és egzotikus. A XVII. század közepén Marokkó és Fez királya, Mulei Mahomet Atafi Sefiri, nagyhírű mohamedán tudós és író, atyja akarata ellenére elindult

³⁴ *Silvae Thomae Cevae e Societate Jesu*, editio Veneta. Venetiis MDCCXXXII. Ex Typographia Gasparis Girardi, 9–16.

³⁵ i. m. 49–51.

³⁶ *Jesus puer*. Poema Thomae Cevae Soc. Jesu. Iosepho primo Romanorum regi sacrum. Tyrnaviae, Typis Academicis excusum per Joh. Adam. Friedl. Anno 1693.

³⁷ *Jesus puer – Silvae – Philosophia novo-antiqua*, Venetiis, 1732. (ed: Gaspar Girardus).

³⁸ [BORZA Mihály]: *Metamorphosis sacra* P. Balthasar Ignatii Lojoliae Mendez ex Potentissimo Fessae, et Marocchi Rege, primum Christiani, deinde Sacerdotis Societatis Jesu. Elegis epistolaribus adumbrata. Laureatis honoribus [...] neo-baccalaureis [...] in Alma [...] Univ. [...] Tyrn. [...] prom. [...] Leopoldo Rackensperger [...] insingerentur. A [...] Humanitate Tyrnavicis per Joannem Andream Hörmann.

Mekkába zárandoklatra. Hajóraját egy máltai lovagrendi flotta szétszórta, őt magát pedig foglyul ejtette. Királyi váltságdíjért szabadon engedték, de midőn újra kifutott a nyílt tengerre, hatott a hosszas fogságban megismert jezsuita misztika: álmában azt látta, hogy körülötte lángban áll a tenger, amely nem egyéb mint a pokol, s benne szenvednek rokonai, barátai és már neki is el van készítve eljövendő örök bűnhődésének helye. Visszatért Máltára, kikeresztelkedett, felvette elfogójának, Ignáció Loyola Mendez lovagnak nevét, majd ehhez még a Baltasar szerzetesi nevet, mert belépett a jezsuita rendbe. Hosszas előkészület után elindult hazájába térítőnek, de – a szentség hírében – útközben Spanyolországban elhunyt. Borza az előszóban kénytelen is erőlködni, hogy megmagyarázza a témaválasztást: eszerint a török hatalomnak már vége, s ha a történetből tudjuk, hogy ilyen nagy uralkodók is megtértek, akkor várható és remélhető, hogy Európa eretnek, azaz protestáns uralkodói is nemsokára megtérnek az egyedül üdvözítő Egyházba.³⁹ A keresztény hős kötelező egyeduralma megtört: ha egyelőre egy megtért mohamedán kapott is bebocsátást a jezsuita Parnasszusra.

Ismeretes, hogy a pogány Attilát dicsőítő, nemzeti hősként ideális jellemmé formáló XVIII. századi latin jezsuita eposzok a közvetlen előzményei a XIX. századi magyar nyelvű romantikus epikának.⁴⁰ Ezek az eposzok részben hexameteresek és Vergiliust imitálják, részben distichonosak és Ovidius modorában készültek; utóbbi esetben nemegyszer heroi-komikus jellegűek. Hogyan függenek össze ezek a XVIII. századi művek az előbb ismertetett, tematikai zsákcúba jutott XVII. századi elődeikkel? Ceva már utat mutatott a regényes eposz kialakítására és a hasonló jellegű anyanyelvi művekkel nem rendelkező magyarországi latin költészet szükségszerűen szorult rá egy antik előzményre: Ovidius Metamorphosésára. Arra a műre, amelyet Sarbiewski még mereven elutasított. A magyarországi neolatin poézis döntését nagymértékben megkönnyítette egy kívülről jövő újabb ösztönzés: a Christias, Alexander Ross, azaz Rosaeus Londonban 1634-ben megjelent eposza, amely tulajdonképpen Vergilius-cento.⁴¹ Ezt a művet Magyarországon a kálvinista Debrecenben kétszer is kiadták: 1656-ban és 1684-ben. Előszavában a szerző zseniális fogással megoldja az antik mitológiai apparátus problémáját. Tertullianus nyomán azt vallja, hogy az Olympus isteneit az antikok egyszerűen a zsidó szentkönyvekből lopták: Jupiter Jehova, Adonis Adonai, Vulcanus Tubalcain, Musaeus maga Mózes és így tovább. A jezsuiták félszázados késéssel alkalmazták ezt a módszert. Bernardus Pannagl osztrák-cseh jezsuita 1712-ben, Prágában kiadott *Metamorphosis Metamorphoseos* című eposzában az egész ovidiusi művet átkrisztianizálta, s ráadásul Jézus életét írta meg ebben a formában.⁴²

A XVIII. századi szegényes magyarországi poétikai tankönyvtermés nem sokat foglalkozik az eposszal.⁴³ Az 1698-ban Nagyszombatban megjelent *Ars metrica* az antikok mellett csak különféle lírai neolatin költőket emleget, így a francia Sautel, Menstriel és Bussiéres jezsuitát.⁴⁴ Azonban a piarista Moesch Lukács *Vita poetica* című, 1693-ban megjelent dramatizált poétikájában gyorsan elintézi a panegyrissekkkel, dedicatoriakkal, gratulációkkal és más alkalmi költeményekkel együvé sorolt eposzt; mégis mikor költ egy eposzt elvei példájaként, akkor a legegyetemesebb keresztény témát választja – nyilván Sannazaro, Vida és Ceva nyomán – azaz: Jézus feltámadását.⁴⁵ Az ideális nemzeti

³⁹I. m. fnn. 1^r.

⁴⁰SZÖRÉNYI László: De carminibus heroicis Ovidium Vergiliumque imitantibus a patribus Societatis Jesu Provinciae Austriacae saeculis XVII–XVIII. scriptis. in: Acta of the Amsterdam Neo-Latin Congress. München, Fink. 1978. (Sajtó alatt).

⁴¹Alexander ROSAEUS: Evangelizantis Christias. Libri XIII. Debrecini, 1684.

⁴²SZÖRÉNYI László: Il genere gesuitico delle „metamorfosi” e la poesia di Bernardo Pannagl. – A tours-i III. Nemzetközi Neolatin Kongresszus (1976) Aktáiban (előkészületben.)

⁴³Vö. BÀN Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században. Bp. 1971.

⁴⁴*Ars metrica sive ars condendorum eleganter versuum. Ab uno e Societate Jesu, Tyrnaviae, Typis Academicis 1698.*

⁴⁵*Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta, sive poësis tota vitalis. Docens. canens et ludens. [. . .] in scenam data Per Patrem Lucam a S. Edmundo e Scholis Pijs Sacerdotem. [. . .] Tyrnaviae, Typis Academicis, Anno 1693. – Poema De Resurrectione Domini, 216–222.*

hős keresése zsákutcába jutott, maradt tehát Jézus vagy a megtért marokkói király. Ám a következő században a kocka fordult s Pannagi ovidizáló Krisztus-eposzát imitálva 1717-ben megjelenik Schez Péter *Metamorphosis Hungariae* című eposza, amely végre rátalál az igazi témára, a magyarok honfoglalására.⁴⁶ De ez és folytatása – már koránál és más jellegű költészeti és elméleti kapcsolatainál fogva – már túl esik tanulmányunk tárgyán, amely az első, lényegében Zrínyi művéhez hasonlóan közvetlen folytatás nélkül maradt kísérletet kívánta bemutatni a magyar nemzeti eposz megteremtésére a neolatin költészetben belül.

László Szörényi

L'IDÉAL HÉROÏQUE DU BAROQUE DANS LES ÉPOPÉES ITALIENNES ET DANS LES ÉPOPÉES LATINES JÉSUITES D'EUROPE CENTRALE

En suivant les traces des commentaires de renaissance de la Poétique aristotélieenne, les littératures de langue nationale et néolatines cherchaient partout à créer l'épopée héroïque normative. Mains théoriciens ont élaboré un idéal spécialement baroque de l'épopée, en dedans de la poésie néolatine jésuite. L'étude analyse les théories d'Alessandro Donati, de Martinus Du Cygne et de Sarbiewski. Sur les traces de cette théorie – et pas indépendamment de l'épopée de langue hongroise de Zrínyi – les jésuites de Hongrie ont tenté, eux aussi, de créer l'épopée héroïque ayant un sujet proprement hongrois. C'est cette tendance qui est suivie par l'épopée en douze chants d'un auteur anonyme, intitulée "Zodiacus Herculeo-Atlantis Pannoniae . . ." (1677). Le héros principal en est János Hunyadi, le chrétien idéal et le héros national. Mais à la fin du siècle, après la conquête du pays par les Habsburg, ce sont les souverains et chefs d'armée de la Maison d'Autriche qui occupent la place des héros nationaux, d'autre part, à la suite des discussions poético-théoriques jésuites contemporaines (p. ex. Ceva), des ouvrages exotiques, héroï-comiques ont aussi vu le jour. Ce n'est qu'en 1716 que cette technique, bâtie pour la plupart sur Ovide, est amalgamée par Petrus Schez avec le sujet de la conquête du pays hongrois. (La présente étude est un chapitre d'un ouvrage plus volumineux de l'auteur qui traite l'épopée néolatine de Hongrie aux XVIIe et XVIIIe siècles.)

⁴⁶ Vö. főntebb a 22. sz. jegyzetet.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A „ROMANTIKA KORÁBAN”

Mondanivalónkat egy vallomással kell kezdenünk. Midőn azt a megtisztelő felkérést kaptuk, hogy próbáljunk a belgrádi konferencia számára beszámolót készíteni a magyar történetírásról „a romantika korában”, bizonyos kételyek fogtak el. Nem azért, mintha a magyar történetírás fejlődéséről, jellemzőiről, eredményeiről vagy hiányosságairól a múlt egy-egy szakaszában nem volna mit mondanunk, vagy nem beszélnénk szívesen. De vajon a XIX. század első felét, amelyről itt feltehetően beszélnünk kellene, valóban nevezhetjük-e történészként is, így egészében, osztatlanul és alapvetően a „romantika korának”? Az irodalomtörténészek, úgy látszik, a maguk területén elegendő indokot találnak arra, hogy így használják ezt az elnevezést. A történésznek azonban, ha periodizálni próbál, mindenkor az európai fejlődés egész spektrumát kell figyelembe vennie, minden: gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai stb. aspektusából. Ha viszont így, egy ily struktúra egészébe próbáljuk a történetírás múltjának idevágó szakaszát beilleszteni, akkor egyre nőnek fenntartásaink a „romantika kora” megjelölés ily széles érvényű alkalmazásával kapcsolatban. Nem óhajtuk természetesen tagadni a „romantika” ilyen vagy olyan motívumainak nagyon is nyilvánvaló jelentkezését, szerepük fontosságát az irodalom, a művészet, a zene, a „manière de sentir”, vagy akár bizonyos fokig a politikai gondolkodás vagy a történetírás terén. Félünk azonban, hogy egy ily meghatározással, bizonyos hasonló vonások alapján, olyan ellentétes jelenségeket próbálunk egybefűzni, amelyek magukban véve nem is feltétlenül alkalmasak arra, hogy egy egész történelmi korszak fő ismérveinek tekintsük őket. Ezért tartottuk helyesnek mindjárt így, előjáróban jelezni, hogy mi az, ami a „romantika kora” fogalmában bennünk nyugtalanít. Akár eloszlathatónak, akár indokoltnak bizonyulnak kételyeink, megvitatásuk talán valamennyire elősegítheti nemcsak az egykorú magyar történetírás, hanem a romantika problémáinak további tisztázását is.

A romantika fogalma ma már valamivel mindenesetre körülhatárolhatóbb, konkrétabb, mint korábban. Tudjuk, hogy történelmi jelenségként kell kezelnünk, adott feltételek között, és nem úgy, mint valami mindig újra felbukkanó, „örök” esztétikai kategóriát. Az újabb kutatás azt is világosan kimutatta, hogy azok a jelenségek, amelyeket egyidőben „preromantika” cím alatt foglaltak össze, így az ősi, népi költészet iránti nosztalgia, a nemzeti múlt kultusza, az osszianizmus, a Sturm und Drang, a szentimentalizmus stb. a valóságban mind a felvilágosodás velejárója volt.¹ A feudalizmusból kiszabaduló embernek ugyanis nemcsak racionális kritikája bővült, hanem érzelmi világa is. Mindez tehát nem számítható a romantikához, ha az folytatta is e hagyományt. De még az így jobban körülhatárolt romantikán belül is igen ellentmondó jelenségekkel találkozunk. S itt nem az olyan „szokásos” ellentmondásokra gondolunk, amelyenek különböző törekvések és árnyalatok komplex együtteséből máskor is adódnak szoktak. A felvilágosodásban is voltak eltérő, sőt egymással versengő irányzatok, amelyek másként és nem egyformán messzire akartak előre jutni. De lényegében véve valamennyire mind előre akartak jutni. A „romantikán” belül azonban egymással alapvetően ellentétes irányú

¹SÖTÉR István: A felvilágosodás és a romantika. In: *Eszmei és irodalmi találkozások*. Bp. 1970. Roland MORTIER: A korszakhatárok megvonásának problémáiról: felvilágosodás, preromantika és romantika. *Helikon* 1974. 69–73. SZIKLAY László: A történelmi folyamat periodizációja a XVIII. század végén és a XIX. században Közép- és Kelet-Európa összehasonlító irodalomtörténetírásában. *Helikon* 1974. 73–73. SÖTÉR István: Les processus littéraires de la fin du XVIIIe et du début du XIXe siècle. *Neohelicon* 1974/3–4, 321–335.

tendenciákkal találkozunk. Az első, XIX. század küszöbén kibontakozó tendencia, amelynek legjellemzőbb vonásait a német politikai romantika mutatja, szembefordult a forradalommal, a felvilágosodással, a társadalmi haladással, a vallásos, irracionális és feudális eszmények jegyében.² S itt nem pusztán, nem is elsősorban a szépirodalomra gondolunk, Novalis költészetére, hanem például Adam Müller teokratikus államelméletére és „romantikus” gazdasági programjára, amely elvetette a „racionális” mezőgazdasági újításokat, az iparfejlődést, Adam Smith tanait és makacsul a múltba kapaszkodott.³ Vagy Franz von Baaderre, aki már 1814-ben valamiféle Szent Szövetség létrehozását javasolta az osztrák császárnak, a porosz királynak és az orosz cárnak.⁴ Vagy esetleg Friedrich Schlegel írásaira,⁵ köztük arra, amelyben, élete vége felé, a vallásos abszolutizmus eszményéről, az állam és egyház középkori egységének helyreállításáról és ezzel kapcsolatban a Habsburg birodalomról nyilatkozott (*Philosophie der Geschichte*, 1828).

E tendenciának alapvetően retrográd jellegén nem sokat változtatott, ha olykor, főleg az elején, megpróbálták „korszerűsíteni”, társadalmi bázisát szélesíteni. A napóleoni, hódító Franciaország ellen a „nemzeti” erőket is valamennyire mozgósítani lehetett. Innen érthető, hogy a nemzeti mozgalmak, amelyek a régmúlt iránti nosztalgiával együtt eredetileg még a felvilágosodásnak voltak szülöttjei, most a felvilágosodást elutasító romantika jegyében folytatódtak, persze át is hangolódva. Ha Herder eszméiből, amelyeknek egész Kelet–Közép-Európa nemzeti mozgalmaira oly iránymutató hatása volt, elhagyjuk a felvilágosult demokratizmust, viszont továbbfejlesztjük az irracionális elemeket, akkor hamar eljutunk a Volksgeist romantikus értelmezéséhez.⁶ E módosulás magyarázza Arnim, Brentano, a Grimm-testvérek, a német nyelvi nemzetfogalom és a régi germán mondák szerepének sajátos funkcióját. Mindez azt jelentette, hogy a világnézetileg, politikailag konzervatív, retrográd erők is szükségesnek látták, hogy új, korszerűbb motívumokat felhasználjanak. Mint ahogy a restauráció sem tudta a francia forradalom előtti világot egyszerűen visszaállítani, hanem kénytelen volt tudomásul venni bizonyos kész tényeket, így például azt, hogy Franciaország polgári ország marad. Az új európai rendszer politikai vezetői a nagyhatalmi versengést jobbnak látták alárendelni a forradalom elleni, közös védelemnek. Ezért próbálkoztak új módszerekkel nemzetközi kongresszusok és közösen kitervelt intervenciók szervezése terén. Így kaptak új, „európai” jelleget olyan, lényegében véve retrográd akciók, amelyek a német, olasz, spanyol stb. mozgalmak ellen irányultak.⁷ A restaurációs négyhatalmi rendszer 1815-ben kezdődő szakasza, amelyet formailag helytelenül – a Szent Szövetség időszakának szoktak nevezni, nyilvánvalóan hullámvölgyet hozott nemcsak a forradalmi mozgalmak, hanem általában a progresszív világnézeti és társadalmi-politikai törekvések terén. E szakasz romantikája, minden komplexitását figyelembe véve is alapvetően inkább retrográdnak minősül. Akkor is, ha nem német, hanem más, mondjuk francia kiadásban találkozunk vele, Chateaubriandnál, aki nemcsak a *Génie du Christianisme* (1802) szerzője volt, hanem az „ultrák” külügyminisztere (1823) is, vagy Joseph de Maistre munkásságában.

Mindez messzemenően kihatott a történelem értelmezésére is. Joseph de Maistre, mint publicista, a restaurációs politika igazolását kereste a historizmusban: „Minél többet tanulmányozzák a történelmet – írta, – annál inkább meggyőződnek a politika és vallás szövetségének elháríthatatlan szükségességéről”. Az a historizmus, amelyet Savigny történelmi jogi iskolája és a romantikusok hirdettek, kezdettől fogva politikai élű, retrográd doktrína volt, a forradalom elleni harc szolgálatában. A romantikusok a „történelmi” szemléletet szembeállították a felvilágosodás és a forradalom „racionalizmusával”, amely, szerintük, a történelmileg kialakult, évszázadok óta fennálló intézményeket, tehát a történelmi valóságot, hirtelen és erőszakos változtatással próbálta átalakítani, absztrakt és ahistorikus

² H. BRUNSCHWIG: *La crise de l'État prussien*. Paris, 1947.

³ R. ARIS: *Die Staatslehre Adam Müllers in ihrem Verhältnis zur deutschen Romantik*. Tübingen 1929. J. Baxa, Adam Müller. Jena, 1930.

⁴ Hildegard SCHRAEDER: *Die dritte Koalition und die Heilige Allianz*. Königsberg–Berlin, 1934, 65.

⁵ C. ENDERS: *Friedrich Schlegel. Die Quellen seines Wesens und Werdens*. Leipzig 1913.

⁶ F. M. BARNARD: *Zwischen Aufklärung und politischer Romantik. Eine Studie über Herders sociologisch-politisches Denken*. Berlin, 1964.

⁷ D. KOSÁRY: 1815, remarques sur son historiographie. Bp. 1965, kny. *Nouvelles Études Historiques*.

eszmények jegyében. Ily módon a romantikusok nemcsak kisajátítani próbálták a történelmet, hanem a historizmust egyenesen a forradalom és a ráció elvi kritikájává változtatták.⁸

A gazdasági-társadalmi fejlődés azonban nem állt meg. Nyugaton rohamosan tovább bontakozott a kapitalizmus. De Kelet is elérte a válságba jutott feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet utolsó szakaszát, amely már napirendre tűzte a polgári-nemzeti átalakulást. A politikailag nem közvetlenül exponált szektorokban, a gazdaságtól a művelődésig, a negatív előjelű világnézeti tendenciák alatt is növekedtek az új erők és új igények. S rövidesen olyan új, immár pozitív előjelű, haladó jellegű politikai, nemzeti mozgalmak léptek porondra, amelyek szembefordultak a politikai romantikával és újból a társadalmi és politikai haladás elejtett zászlaját emelték magasra. Elég itt 1830 francia forradalmára, a nyomába lépő olasz, német mozgalmakra, a risorgimento és a német nemzeti liberalizmus vagy a magyar reformkor szereplőire utalnunk. Azok a nemzeti motívumok, amelyeket közben, átmenetileg, az előző szakasz „romantikája” próbált, némi sikerrel, kisajátítani, most az újabb, más előjelű „romantika” törekvéseinek jegyében bontakoztak és módosultak tovább. Minthogy a társadalmi és nemzeti haladás új képviselői sem egészen olyanok voltak, változatlanul, mint egykori elődeik, a felvilágosodás vagy a francia forradalom korában, hiszen ők is magukévá tették és hasznosították, céljaik érdekében, az azóta tovább bővült, megváltozott világkép sok „romantikus” elemét. Innen nézve tehát valóban kimutatható bizonyos mértékű folyamatosság és hasonlóság a romantika két szakasza közt. De ennél, nézetünk szerint, lényegesebb volt az az ellentét, amely szétválasztotta és egymással szembeállította őket. A történetírás, amely az irodalomnál és művészetknél általában közvetlenebbül kapcsolódik a politikai és ideológiai tendenciákhoz, ahhoz az elképzeléshez, amelyet egy-egy társadalmi osztály alkot saját aspirációjáról, jelenéről és egyben múltjáról is, ezt az ellentmondást igen világosan mutatja. Akkor viszont melyik volt a kettő közül az „igazi” romantika?

Ez a kettősség, ez az ellentmondás okozta a „romantika” értékelésében mutatkozó bizonytalanságot, ingadozást. Aki az első szakaszt tartja szem előtt, az, mint Lukács György, nem egészen alap nélkül minősíti a romantikát reakciónak.⁹ Aki viszont a második szakasz nyilvánvalóan haladó törekvéseire figyel, az, nem kevesebb joggal, helytelennek érzi ezt az elmarasztalást és inkább a romantika pozitív értékeit hangsúlyozza. Ezt tette annakidején Sőtér István, úttörő és fontos tanulmányában,¹⁰ amely kiemelte, hogy az 1848-as forradalmat előkészítő reformkor magyar romantikája, amely a „liberális középnemesség nemzeti céljainak irodalmi szolgálatát látta el”, egészen más volt, mint a reakciós német politikai romantika, amelynek eszméit elutasította magától, és így „helytelen csak általánosságban a romantikáról beszélnünk”. Találó szavak! Hadd tegyük hozzá, hogy 1830 előtt a magyar nemesség sem volt még liberális, és hogy az igazi ellentét nem annyira a német és a magyar romantika között, mint inkább mindegyiknek első és második szakasza között jelentkezett. A második szakaszban, 1848 előtt, a magyar nemesség és a német polgárság nemzeti liberális törekvései, tudjuk, nagyon is közel álltak egymáshoz.¹¹

Az ellentmondást Turóczi-Trostler József, majd az ő nyomán az új irodalomtörténeti kézikönyv úgy próbálta feloldani, hogy az ideológiailag különböző két szakasz egységét a közös „romantikus világkép”-ben kereste.¹² Tehát a francia forradalom többféle visszhangjában, abban, hogy változások, félelmek, remények közt, tanácstalanul, ki ilyen, ki olyan irányban próbált biztonságot keresni. Ebben van is némi igazság. De a politikai és ideológiai tendenciák mégsem egyéni bizonytalanságok, hanem olyan társadalmi erők produktumai, amelyek korántsem véletlenül foglalnak állást így vagy úgy. És

⁸V. F. ASZMUSZ: Marx és a polgári historizmus. Bp. 1973, 133–135. A német történetírás fejlődésére: Friedrich ENGEL–JANOSI: The Growth of German Historicism. Baltimore 1944. Marxista tanulmánykötet: Joachim STREISAND (hrsg.): Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichsgründung von Oben. Berlin, 1963.

⁹LUKÁCS György: Az újabb német irodalom története. Bp. 1946; uő: Goethe és kora. Bp. é.n.; és uő: Az ész trónfosztása. Bp. 1954.

¹⁰SÖTÉR István: A magyar romantika. A MTA I. OK VI. 1954. 199–326.

¹¹A „fiatal” olasz, német stb. mozgalmak hasonlóságára: Fernand BALDENSPERGER: Romantisme et Jeune Europe. Revue de la Littérature Comparée 1930.

¹²PÁNDI Pál (szerk.): A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp. 1965. A magyar irodalom története III.

hogy miként foglalnak állást, az nem mellékes, hanem igen lényeges kérdés. A legromantikusabb világbkép sem változtat azon, hogy ekkor is a társadalmi és politikai haladás és, a másik oldalon, a retrográd erők mérkőzése folyt. S a periódusok jellegét nagyrészt éppen e küzdelem sorsa, az erőviszonyok alakulása határozza meg. Így tehát addig is, amíg esetleg további eredményekre juthatunk, legalább annyi ajánlatosnak tűnik, hogy világosan megkülönböztessük a „romantika” első és második szakaszának fő tendenciáit. Ha nem így járunk el, és ezt is, azt is, ellenkezőjét is „romantikának” nevezzük, nem igen tudjuk sem a konfúziót elkerülni, sem az egykorú történetírás reális feltételeit megérteni. Egy nemrég megjelent, kétkötetes részletes monográfia,¹³ amely a pozitívizmus szemszögéből próbálja szinte az egész XIX. és XX. századi magyar történetírást áttekinteni, nagyjából így periodizálja a bennünket most érdeklő időszakot: az 1830-as évekig a nemesi romantika (Horvát István) dominál; ezt az 1830-as évek elején megtámadja és legyőzi az új iskola, amelynek tagjai ugyancsak nemesek (Bajza József stb.), és mint a francia romantikus történetírók követői, ugyancsak romantikusok, 1849 után viszont ez utóbbi irányzat gyengülni kezd, és vele szemben megint a nemesi romantika kezd új erőre kapni. A furcsa benyomást nyilvánvalóan a romantika fogalmának többértelműsége okozta itt. Maga a periodizálás ugyanis mindjárt helyesnek tűnik, ha arról beszélünk, hogy a nemesi feudális nacionalizmus történetfelfogását az 1830-as évek elején legyőzte a haladó, liberális nemzeti iskola, de az 1849-i vereség után a nemesség kezdett újra behátrálni a saját, dicsőnek hitt feudális múltja iránti nosztalgiába.

Magyarországon a jakobinus vezetők kivégzését (1795) három és fél évtizedes politikai és ideológiai hullámvölgy követte. A nemesség, amelynek bizonyos elemei korábban a felvilágosodással szimpatizáltak, most megriadt a francia forradalomtól és a társadalmi haladás ellen kész volt hagyományos ellenfelével, a Habsburg udvarral is összefogni. Igaz, e szövetség nem volt súrlódásmentes, de a kritikus pillanatokban, külső – francia – és belső – társadalmi – veszély esetén, mégis megfelelően működött. A magyar nemesség ideológiája lényegében véve nem a német típusú politikai romantikából táplálkozott, amelynek csak elvétve volt rá némi hatása, hanem saját feudális nacionalizmusából.¹⁴ Nacionalizmusról beszélünk, mivel forradalom-ellenességét a nemesség hangsúlyozottan, öntudatosan nemzeti, sőt nacionalista ideológiával vegyítette. Folytatta, sőt áthangolva tovább is fejlesztette a nemesi felvilágosodás nemzeti nyelvi és irodalmi programját, hiszen az magában véve, a társadalmi haladás gondolatától elszakítva, nem veszélyeztette a kiváltságokat és megfelelt a nemesség erősödő öntudatának. És feudális nacionalizmusról beszélünk, mivel a nemesség kizárólag önmagát tekintette nemzetnek és minden erővel védelmezte kiváltságait. Ez maradt a nemesség ideológiája akkor is, midőn 1815 után, a francia külső veszély megszűntével kiélesedett konfliktusa a Habsburg-kormányzattal. Ennek során Bécs először abszolutista módszerekkel, a rendi országgyűlés kikapcsolásával igyekezett a nemesség politikai befolyását visszaszorítani. A nemesség azonban 1823 körül a nemzetközi erőviszonyok változását, az ún. szentszövetségi rendszer megingását sikeresen felhasználta arra, hogy visszaszerezze korábbi pozícióját. Ellenzéki mozgalmával nem a feudális rendszert akarta megváltoztatni. Ellenkezőleg: „körülbástyázni” igyekezett a feudális alkotmányt. Feudalizmusa lehetővé tette számára a romantika „első” tendenciája bizonyos elemeinek adaptálását, de ezeket az elemeket nem a „Szent Szövetség” védelmére, hanem ellenkezőleg: saját feudális ellenzékiessége érdekében használta fel, amelynek nagy visszhangja lett az egykorú irodalomban.¹⁵ E mozgalom feudális jellege oly nyilvánvaló volt, hogy 1825-ben a bécsi udvar részben éppen azért volt hajlandó a magyar országgyűlést ismét összehívni, mivel Metternich rájött, hogy a magyar rendek feudális alkotmányát az új helyzetben már inkább szövetségeseinek tekintheti. Ha akadtak itthon kevesek, akik ettől a nemesi ellenzéktől valami korszerűbb tendenciát reméltek, azoknak csalódnok kellett. Egyének ugyanis, kivételként, önmagukban, továbbjuthattak már ekkor is. Gr. Széchenyi István, aki röviddel utóbb a liberális reform kezdeményezője lett, egyelőre csak bizalmas naplójegyzeteiben ítélte el gúnyos szavakkal a német politikai romantikát, Adam Müllert, sőt Chateaubriand-t is, akivel személyesen

¹³ R. VÁRKONYI Ágnes: A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. I–II. Bp. 1973.

¹⁴ A „feudális nacionalizmus” elemzésére: KOSÁRY Domokos: Napóleon és Magyarország. Száz 1971., főleg: 582–583.

¹⁵ A magyar irodalomtörténetírás rendszerint 1825–1841, illetve, bővebben, 1817–1848 közé helyezi el a romantika korát.

megismerkedett, s ezzel szemben részint a felvilágosodás hagyományait, részint Byron romantikáját követte, amely a „despotákkal” és szolgálkival szemben már ekkor a második szakasz romantikáját képviselte, hiszen Anglia egy ütemmel megelőzte a kontinenst. Széchenyi, mint naplóból tudjuk, szimpatizált a görög és olasz szabadságmozgalmakkal meg az orosz dekabristákkal, és élesen bírálta saját kiváltságos honfitársai szűkkeblűségét.¹⁶ Kölcsey Ferenc, a költő, és utóbb ugyancsak a liberális reformpolitikuskok egyike, úgy tűnik, szintén korán túljutott saját társadalmi osztálya, a nemesség feudális korlátain. Igaz: irodalmi téren a német romantika esztétikai nézetei segítségével utasította el a francia klasszicizmust, de ugyanakkor Rousseau és a felvilágosodás hagyományainak folytatójaként elfordult a német romantika reakciós jelenségeitől (*Nemzeti hagyományok*, 1826).¹⁷ Ezek azonban, ismételjük, egyelőre csak egyedi, kivételes esetek. A feudális rendszerrel szembeforduló, a nemesi nacionalizmuson túlhaladó, tényleges politikai mozgalom felbukkanásáról és folyamatos erősödéséről csak az 1830 körüli időktől kezdve beszélhetünk. Innen kell a reformkor kezdetét is számitanunk, hiszen a nemesi, kiváltságos nemzeti rendi önrendelkezésének igénye, hagyományos, feudális változatban, már jóval korábban, akkor is igen határozottan jelentkezett, midőn polgári jellegű reformokról még egyáltalán semmi szó nem eshetett. Az antifeudális, polgári és a nemzeti momentumnak az az összekapcsolása, amely először, rövid időre és még szűk körben, a magyar jakobinusok programjában bukkant fel 1795 előtt, most a liberális nemesi reformellenzék megszületésével került újra, tartósan napirendre. A fordulat feltételeit alapvetően a gazdasági-társadalmi viszonyok változása teremtette meg. A nemességet a feudális rendszer növekvő belső válsága kezdte lassan a polgári fejlődés irányába, a nyugati polgári államok mintaképei felé tolni. Abba viszont, hogy e hosszabb, belső folyamat következményei politikai síkon éppen 1830 után kezdtek felbukkanni, revelálódni, belejátszott a nemzetközi viszonyok változása, az európai forradalmi mozgalmak kihatása is.

A magyar történetírás helyzetét tehát a romantika „első” szakaszában alapvetően az 1795–1830 közötti politikai és ideológiai hullámvölgy és azon belül is főleg a nemesség magatartása befolyásolta. És ha e történetírást nem is kell egészen lebecsülnünk, főleg ha Kelet–Közép-Európa más országainak színvonalával vetjük össze, mégis azt kell mondanunk, hogy ha voltak bizonyos hasznos eredményei, azok inkább az általános visszaesés ellenére születtek. Az az elég részletes tanulmány,¹⁸ amely harmincöt évvel ezelőtt elsőnek foglalta össze a magyar történetírás ez időbeli történetét, szintén hangsúlyozta már azt a lemaradást, amely ezekben az évtizedekben bekövetkezett. De még nem ismerte fel ennek valódi társadalmi és politikai indítékait. Nem mutatott rá a nemesség visszahátrálására a társadalmi haladás gondolatától, a Habsburgokkal kötött szövetségére a forradalmi Franciaország ellen, majd pedig ellenzéki mozgalmának változatlanul feudális jellegére. Sőt helyenként azt a benyomást kelti, mintha nem a reakciós tendencia előretörését, hanem a felvilágosodást okolná a hanyatlásért.

A valóságban persze főleg a feudális nacionalizmus kihatásaiból tudjuk a történetírás egykorú nehézségeit megérteni. Elég itt néhány fő jelenséget sorra vennünk. Az egyik a régi jezsuita történeti iskola hatásának bizonyos folytatódása volt. A másik, még fontosabb, a felvilágosult történetírás sokat ígérő, új iskolájának széthullása, felbomlása, még a kiteljesedés előtt. Majd pedig a nemesség azon tendenciájának érvényesülése, hogy a múltban mindenáron, dilettáns és megalapozatlan írásokban is, saját dicsőségét és elképzelt őseit keresse.

A jezsuita történeti iskola, amely a XVII. század vége óta folytatott adatgyűjtés eredményeként több száz kötetes, kéziratot forrásbázist hozott létre, majd annak publikálását és feldolgozását is elkezdte, elvileg 1773-ban, a rend feloszlásakor lezárult. A valóságban azonban átvészelt a felvilágosodás fő időszakát, és folytatódott, nemcsak nagy hatásában, hanem egy ideig még az utolsó nemzedék tényleges működésében is. Új, nagy művei már nem születtek, de a két, már korábban elkezdett, nagy összefoglaló utolsó kötetei időszakunkban jelentek meg. Az egyik Pray György (1723–1801) műve volt Magyarország történetéről, amely több szakaszban, más-más cím alatt, már

¹⁶ D. KOSÁRY: Széchenyi in *Recent Western Literature*. Bp. 1963. kny. Acta Historica 1963. 256–278., ahol a korábbi irodalom is idézve van.

¹⁷ SÖTÉR, I.: i. m. (1954), 210.

¹⁸ LÉKAI Lajos: A magyar történetírás, 1790–1830. Bp. 1942. Azóta rövid áttekintés: KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp. 1954. 589–596.

1761-től kezdett megjelenni, és amelynek utolsó három kötete, a XVI. század közepétől 1780-ig, a szerző halála évében látott napvilágot (*Historia regum Hungariae*, 1801). Pray a jezsuita iskola legjobb történetírója volt, aki már korszerű kútfőkritikát alkalmazott, és akinek munkáit ma is idézni szoktuk.¹⁹ Felfogása azonban végig rendi, feudális és egyházi maradt. A nemesi múltat dicsőnek, olyanak mutatta be, ahogy az nemesi kortársai szemléletének, óhajának megfelelt. A másik nevezetes összefoglaló, Katona István (1732–1811) tollából, pusztá terjedelménél fogva még impozánsabbnak tűnik, hiszen ez a *Historia critica* 1779–1817 közt 42 kötetben látott napvilágot. Színvonalban azonban elmaradt Pray munkája mögött, szakmai kritikája jóval fejletlenebb volt, szövege pedig a sok beiktatott forrásszöveg miatt nehezebben áttekinthető, szerkezetileg is széteső.²⁰ Katona felfogását, amely még retrográdabb volt, mint Prayé, jellemzően mutatták 1790 körül közzétett, klerikális röpiratai is.

A jezsuita iskola időszakunkban részint feudális, nemesi, konzervatív szemléletével hatott. Klerikalizmusával kevésbé, hiszen a nemesség, ha a francia-ellenes propagandához szívesen fel is használta az egyházak tagjait, alapjában véve inkább tovább laicizálódott a reakció évtizedeiben is. Jelentős mértékben hatottak továbbá a jezsuita történeti munkák azáltal, hogy időszakunkban nagyrészt belőlük kivonatolták azokat a rövidebb, latin nyelvű tankönyveket, kompendiumokat, amelyek a dinasztikus, feudális politikai történet száraz adathalmazának elisméltésével gondoskodtak arról, hogy a fiatal nemzedék a megszokottal, hagyományossal, és ne valami újjal és gyanússal ismerkedjék meg tanulmányai során. Említsünk csak egyet a sok közül: Spányik Glicér piarista tanár kompendiumát (1816), amely utóbb kibővítve is napvilágot látott (1820), bár ekkor sem lett más, mint Prayból kivonatolt adatok halmaza, elmaradt és Habsburg-párti felfogásban.²¹

Még jellemzőbb volt a sorsa annak a felvilágosult történeti iskolának, amely hivatva lett volna a jezsuita helyébe lépni. Sőt tulajdonképpen csak egy tendencia kezdeteiről beszélhetünk, amely az új helyzetben nem is tudott igazi iskolává kibontakozni.

A politikai romantika, mint láttuk, igyekezett a historizmust kisajátítani, és „történetietlenséggel” vádolta ellenfelét, a felvilágosodást.²² A valóságban azonban a felvilágosodás nemcsak a ráció és az érzelem világában nyitott az ember előtt nagyobb távlatot, hanem a múlt iránt is jobban felkeltette a figyelmet. Az persze kétségtelen, hogy a historizmus bizonyos változatai a XIX. század elején félig feudális, félig polgári bázison alakultak tovább, részben adaptálódva a romantika „első” szakának tendenciáihoz. De a történelmi fejlődés iránti érdeklődés jelenségei, az újabb kutatások szerint, „nem egyedül és nem is elsősorban ezekre mutatnak vissza”, hanem bizonyos fokig éppen a felvilágosodás időszakának korábbi, pozitívabb kezdeményezéseire.²³ Olyan motívum folytatódott, bővült itt tehát tovább, amely már előzőleg megindult. Mi már mondhatjuk, utólag, hogy a felvilágosult történetírás, ahol ilyen valóban kibontakozhatott, hajlamos volt a társadalmi folyamatok kissé mechanikus, ciklikus értelmezésére, az egyének történeti szerepének eltűzésára, és arra, hogy a jelenségeket túl egyszerűen, egyéni akciókból, olykor katasztrófákból magyarázza. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a korábbi, barokk, vallásos történetiszemlélethez képest a felvilágosodás nem visszaesést, hanem, ellenkezőleg, előrelépést hozott. A korábbi felfogás ugyanis még sokkal „történetietlenebb” volt. Az okok, hatások kérdése, amelyre a felvilágosodás legalább valahogy felelni próbált, korábban ily tudatosan fel sem merült. A történeti szereplők, ha elrajzoltan is, most kezdtek emberként és nem barokk színpadi hősként mozogni. A felvilágosult történetírás a régebbi, vallásos szemléletű, szűk medrű, pusztán eseménytörténeti, krónikás elbeszélés helyett szélesebb körben akart a múlttól képet adni, azt vizsgálva, hogy mi segítette vagy gátolta azt, amit ő, elsőként, már egyetemes emberi haladásnak tekintett. A felvilágosult polgárok, sőt részben, keleten, a felvilágosult nemesek is, a korábbinál jóval

¹⁹ LISCHERONG Gáspár: Pray György élete és munkái. Bp. 1937.

²⁰ KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. s.a.

²¹ Compendium historiae regni Hungariae. I–II. Pesthini 1816; és uő, *Historia pragmatica regni Hungariae*. Pesthini 1820; vö. SZABÓ László: Spányik Mihály Glicér. Kalazantinum VII. Kolozsvár 1901–1902.

²² Eduard FUETER: *Geschichte der neueren Historiographie*. München, 1911. A „történetietlenséget” cáfolja Alfred COBBAN: *In Search of Humanity: The Role of the Enlightenment in Modern History* New York, 1960.

²³ ELEKES Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Bp. 1975. 78–79.

szélesebb mezőt láttak meg a történelemből, olyat amelyben a dinasztiai és feudális urak feyver-
tényein túl már helyet kapnak a gazdaság, ipar, kereskedelem, a művelődés problémái is. Berzeviczy
Gergely, a felvilágosult nemes, jeles közgazdász és antifeudális reformpolitikus, azon kevesek egyike,
akik 1795 után is hívek maradtak a társadalmi haladás ügyéhez, e szellemben bírálta, elégedetlenül, a
XIX. század küszöbén a magyar historikusokat: „Történetíróink nem annyira az országnak, mint a
királyoknak történetét, azok örökösödését, vizályait, háborúit, szereményeit és a főbb családok
sorsát beszélik el. De hogy minő volt az ország belső állapota, melyek voltak a nép jólétének vagy
nyomorának okai, miként alakult a lakosok osztályainak egymáshoz való viszonya, . . . ezekről alig
emlékeznek meg”.²⁴

Mint előbb Nyugat-Európa országaiban, Magyarországon is többé-kevésbé politikai jellegű írárok
törtek utat a felvilágosodás műltszemléletének.²⁵ Először, az 1760-as évektől kezdve, a felvilágosult
abszolutizmus híveinek munkái vittek ily szerepet. Még fontosabbak voltak azonban e vonatkozásban
azok a röpiratok, amelyekben az 1790-es évek elején Hajnóczy József, utóbb a magyar jakobinus
mozgalom egyik vezetője fogalmazta meg antifeudális reformjavaslatait, s az eljövendő, polgári nemzeti
állam első programvázlatát. Hajnóczy, mint tudjuk, maga is foglalkozott jogtörténeti kutatásokkal, és
elsőnek készült a magyarországi parasztság történetét megírni.²⁶ Mire azonban az előkészítő szakasz
után a szakszerű történeti munkákéra került volna sor, bekövetkezett a vereség. Hajnóczyt kivégezték.
A felvilágosult történeti iskola pedig igazi kifejlődése előtt széthullt. A leszűkült lehetőségekkel való
küszködés, megtorpanás, vagy átigazodás új áramlatokhoz: ez lett a sorsa, sokféle változtatban,
azoknak, akik ebben az irányban kezdtek volt el útjukat.

A felvilágosult történetkutatás intézményes megszervezésének programját még 1791-ben Hajnóczy
barátja, Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténetész, kamarai tisztviselő dolgozta ki.²⁷
Történelmi társaság, mellette könyvtár és középkori oklevelek, valamint későbbi, elbeszélő kútfők
szövegeit tartalmazó, nagy, központi gyűjtemény felállítását javasolta. Ez persze most már nem
valósulhatott meg így, de Kovachichnak nagy kitartással és szorgalommal sikerült a gyűjtő munkát
folytatnia, sőt utóbb, 1810–1815 között fiával²⁸ az ország különböző részein őrzött levéltárakat
bejárnia. És bár nagyszabású forráskiadási terveinek is csak egy kis részét tudta megvalósítani, mégis
névéhez fűződik, ez időből, néhány máig használatos publikáció. A Corpus Jurisból kimaradt régi
törvények, országgyűlési végzések gyűjteményét (*Vestigia comitiorum*), amelyet még 1790-ben, fel-
világosult szellemben tett közzé, három *Supplementummal* egészítette ki (1789–1801). Elindított,
kisebb elbeszélő források közzétételére, egy sorozatot, amelyből azonban csak az első két kötetet
sikerült kiadnia (*Scriptores rerum Hungaricarum minores*, 1798), és kiadott XIV–XV. századi for-
muláriumokat (*Formulae solennes styli*, 1799). Ennyit is, szívós energiával, azért sikerült meg-
valósítania, mert a szorosan vett szakmai munkán, a forrásokkal való szorgalmas foglalkozáson kívül,
amelyhez a nemesség már a jezuita időkben hozzászózott, ideológiailag feltűnőbb megnyilatkozással
nem exponálta magát. Kovachich, forrásgyűjtő tevékenységével, a külföldi, főleg német szakmai
körökben is bizonyos nevet szerzett magának. Személyes kapcsolatban állt, mások közt, Johannes von
Müller svájci történészszel, aki a volt jakobinus Batsányi Jánosnak is barátja volt, sőt a Grimm
testvérekkel is, akiknek a magyarországi német emlékek felkutatásával tett szolgálatot.

A külföldi, főleg német egyetemek közül, amelyeken magyar fiatalok tanultak, a felvilágosult
gazdasági és politikai eszmék és a történelemszemlélet terén főleg Göttingen, tehát Schlözer, Gatterer,

²⁴G. BERZEVICZY: De conditione et indole rusticorum in Hungaria. Magyar fordításban közli
GAAL Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp. 1902.

²⁵A. COBBAN: i. m. 105. sk.

²⁶BÓNIS György: Hajnóczy József. Bp. 1954.

²⁷V. WINDISCH Éva: Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a
XIX. század elején. LK 1966, 63–112; és uő: Kovachich Márton György és a magyar tudomány-
szervezés első kísérletei. Száz 1968. 90–144.

²⁸A fiú: Kovachich József Miklós apja nyomdokain haladva folytatta a régi törvények
összegyűjtését és kiadását: Monumenta veteris legislationis Hungariae. I–II. Claudiopoli 1815;
Lectiones variantes decretorum comitialium. Pestini 1816; Sylloge decretorum comitialium inlyti
regni Hungariae. I–II. Pestini 1818. Vö. WERTHEIMER Ede: Kovachich József Miklós életéhez. Száz
1894. 169–171.

Beckmann, Heeren egyeteme nyújtott sok ösztönzést.²⁹ Az új történelmi iskola kibontakoztatását nagyrészt olyan fiataloktól lehetett várni, akik, Berzeviczyhez és másokhoz hasonlóan, itt végezték tanulmányaikat. Érdemes néhányuk további sorsának alakulását megfigyelni.

A szepességi, késmárki származású Schwartner Márton (1759–1823) hazatérve még a fordulat előtt, fiatalon megkapta a pesti egyetem oklevéltani tanszékét. Tankönyve, amelyet Gruber bécsi oklevéltana nyomán Gatterer rendszere szerint készített³⁰ és amely most jelent meg második, bővített kiadásban (1802), ügyes, tájékozott munka volt, ha a hazai okleveles anyagot nem is tárgyalhatta meg részletesen. Ugyancsak tartalmazott bizonyos történelmi mozzanatokot Schlözer módszerével készült, úttörő és nevezetes munkája Magyarország statisztikájáról (1798, 1809), amelyért ma is a hazai statisztika tulajdonképpeni megalapítójának tekintjük.³¹ Utolsó tanulmánya, a középkori telepítésekkel kapcsolatos soltészségek szervezetéről, szakmai alaposágával válik ki az egykorú irodalomból.³² Közben azonban egyre súlyosabbá vált helyzete. Felvilágosult, kritikus szelleme miatt, amely kisebb szakmai megjegyzéseiből is kitűnt, mind a kormányzat, mind a nemesség ellenfélként kezelte. A feudális nacionalizmus oldaláról volt hallgatóinak egyike, a nála lényegesen gyengébb színvonalú Horvát István intézett ellene sorozatos támadásokat. Módszere az volt, hogy Schwartner statisztikájának kiemelte egy-egy rövid megállapítását, azt minden alap nélkül nemzeti sérelemnek nyilvánította és azután hosszan cáfolta. Így megbotránkozva azon, hogy Schwartner a magyar nyelv középkori háttérbe szorulásáról mer beszélni, külön könyvet írt az ellenkezőnek bizonyítására.³³ Oklevéltanát is „nemzeti” szempontból támadta meg, tizenhét évvel a második kiadás megjelenése után.³⁴ Horvát e kíméletlen támadásai, amelyekkel volt tanárát sikerült elhallgattatnia, látszólag csak a „nemzeti” ügy nevében irányultak a német műveltségű, latinul, németül, és nem magyarul publikáló szerzők ellen. Alapjában véve azonban, ezen túlmenően, a polgári felvilágosodást is üldözték a nemesi feudális nacionalizmus nevében.

Az ugyancsak szepességi, evangélikus polgár családból származó, jóval fiatalabb Engel János Keresztély (1770–1814) Göttingában, mint utóbb is szívesen emlegette, Feder, Heyne, Gatterer, és főleg Schlözer tanítványa volt, akivel jó ideig levelezésben is maradt. Heerennel is megismerkedett. Visszatérve (1891) Bécsben, az erdélyi udvari kancellárián talált hivatali alkalmazást, amelynek teendői mellett írta tudományos munkáit, fáradhatatlanul, szinte lázas sietséggel, mintha érezte volna, hogy nem lesz hosszú életű. A Schlözer-iskola nyomain haladt egyrészt abban, hogy elfogadta a magyarok finnugor rokonságát (1791), amelyet a nemesi közvélemény akkor még zömmel teljesen elutasított magától, másrészt pedig abban is, hogy érdeklődése a tulajdonképpeni Magyarországon túlmenően széles körben kiterjedt Kelet-Európára, a szomszédos népekre is. Külön megírta Galícia történetét (1792),³⁵ állást foglalt az akkoriban már vitatni kezdett dáko-román kontinuitás elméletének bizonyos módosítása mellett (1794),³⁶ feldolgozta Ukrajna múltját (1796),³⁷ a hallei egyetemes történet számára pedig Dalmácia, Bosznia, Szerbia, a román fejedelemségek, Bulgária történetét. S ha a források akkori feltártsága mellett mindezt nehéz is volt megfelelően formába öntenie, mindig a magyarok és szomszédaik kölcsönös megbecsülését és megértését hirdette.³⁸

²⁹ LÉKAI L.: i. m. 170. BLEYER Jakab: Hazánk és a német philologia a XIX. század elején. Bp. 1910.

³⁰ *Introductio in artem diplomaticam praecipue Hungaricam*. Pestini 1790, 1802². Vö. LUKCSICS Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém 1914.

³¹ *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest 1789; 1809.

³² *Die scultetiis per Hungariam quondam obviis*. Buda 1815.

³³ Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás híres magyar királyoknak védelmezések a nemzeti nyelv ügyében. Pest 1815. Horvát más bírálati a Tudományos Gyűjtemény hasábjain (1817) láttak napvilágot; vö. LÉKAI L.: i. m. 63–64.

³⁴ *TudGyűjt* 1819. A könyv magyar átdolgozását, bővebb hazai anyaggal, már Perger János ügyvéd végezte el: Bevezetés a diplomatikába, vagyis az oklevél esméret tudományába. Pest, 1821.

³⁵ *Geschichte von Halitsch und Wladimir*. Wien, 1792.

³⁶ *Commentatio de expeditionibus Traiani*. 1794.

³⁷ *Geschichte der Ukraine*. Halle, 1796.

³⁸ A szerbekkel kapcsolatban írta például: „Freundschaft, Bruderliebe und Bürger-Sinn muss die Ungern mit ihr, muss alle verschiedene Nationen in den ungrischen Erbländern zu einem harmonischen Ganzen verbinden”.

Engel ambíciója az volt, hogy a felvilágosult kritikát összefoglaló művekben, a magyar történet egészén érvényesítse. Hamar rájött azonban arra, hogy ehhez új, további anyaggyűjtést is kell végeznie, és hogy ő egyelőre csak előkészítheti egy „magyar Gibbon” eljövendő szintézisét. Első, négy kötetes összefoglalója ezért még sokban előmunkát jellegű volt, amely kisebb-nagyobb forrásokat is közölt.³⁹ E máig használt, jelentős munkát, amelyet hazájának ajánlott, egy Dubrovnikról szóló kötet⁴⁰ és egy forrásgyűjtemény⁴¹ után egy másik, újabb, folyamatosabb elbeszélést nyújtó összefoglalás követte Magyarország történetéről.⁴²

Engel a magyar történelmet felvilágosult, többé-kevésbé polgári jellegű és érezhetően protestáns ízü kritikával nézte, és az egyetemes emberi fejlődés egy részének fogta fel. Ahol módja volt rá, kitért a kereskedelem, hajózás, az iskolák, a művelődés kérdéseire is. A magyar rendiség történeti szerepét, talán a felvilágosult nemeselek emlékezve, bizonyos megértéssel, sőt szimpátiával ábrázolta, de alapvetően a Habsburg birodalom szemszögéből nézte a politika történetét és így elítélt minden olyan megmozdulást, amely e birodalom ellen irányult. Engel felfogása tehát a magyar feudális nacionalizmustól lényeges kérdésekben különbözött. Munkássága azért nem váltott ki mégsem viharokat, mivel arra az időszakra esett, midőn lényegében véve még fennállt a nemesség és a Habsburgok kompromisszuma, és mivel az országon kívül, Bécsben talált teret magának. Ettől függetlenül Engel, mint levelezése mutatja, a hazai tudományos körök egy részével elég szoros kapcsolatban állt.⁴³ Ugyanakkor viszont sok baja volt az osztrák cenzúrával is, főleg a magyar rendiség iránt mutatott megértése miatt. Engel szintéziseiben olyan irányzatot képviselt, amely kedvező visszhangra, lelkes közönségre az adott helyzetben sehol sem számíthatott. S ha tartózkodását, helyenként csak az adatokra szorítkozó, száraz stílusát, a kínáló, bővebb kommentárok nem egyszer feltűnő kerülését tekintjük, az a benyomásunk támad, hogy ebben a közegben, ily nehézségek között Engel maga is visszafogta mondanivalóját, lefékeződött és alapjában véve nem tudta saját formáját kifutni.

Mindez azonban még mindig soknak tűnik, ha egy másik, ugyancsak Göttingában tanult történelemszere, Budai Ézsaiásra (1766–1841) gondolunk. Budai, aki hazatérve a debreceni református kollégium tanára lett, Göttingából főleg az antik, klasszikus irodalom csodálatát hozta magával, Heyne hatása alatt, akivel továbbra is levelezésben állt.⁴⁴ Klasszika filológiai tevékenysége azonban, amely politikailag exponáltabb kérdésekben nem kívánt tőle pozitív állásfoglalást, nem takarhatja el azt a tényt, hogy történelemszere a felvilágosodás követelményeit, ha elsajátította, itthon sietve félretette, és alkalmazkodott az adott feltételekhez, a feudális nacionalizmushoz, és a helyi kálvinista ortodoxiához. Pedig történelemszere is fellépett. Magyarország történetéről közzétett, három részes munkája,⁴⁵ amelyet, önálló kutatások híján, részint a kiadott irodalom, így a katolikus Pray és mások munkái nyomán, részint pedig, úgy látszik az ortodox egyházi szellemű Sinay Miklós egykori kollégiumi tanár és református püspök kéziratának felhasználásával írt, tulajdonképpen az első, komolyabb igényű,

³⁹ Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I–IV. Halle, 1797–1804.

⁴⁰ Geschichte des Freistaates Ragusa. Wien, 1807.

⁴¹ Monumenta Ungrica. Vindobonae, 1809.

⁴² Geschichte des Ungrischen Reichs. I–II. Wien, 1813–1814.

⁴³ Kubinyi Ágoston: Engel János Keresztély levelezéséből. ÚjMűs V. 1855, II. Ludwig v. THALLÓCZY: Johann Christian Engel und seine Korrespondenz, 1770–1814. Ungarische Rundschau 1915, 247–385, és kny. München–Leipzig 1915. Fritz VALJAVEC: Johann Christian von Engel's Briefe an den Grafen Franz Széchényi. Neue Heimatblätter II. 1937. 119. LÉKAI L.: i. m. 16–26.

⁴⁴ PÉCZELY József: Emlékbeszéd Budai Ézsaiás t.t.tag felett. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI. 1840–1842. BORZSÁK István: Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei. Bp. 1955.; ez utóbbi (117–118) indokolatlanul próbálja Budai konzervativizmusát kétségbevonni. BÍRÓ Sándor: Történelemtanításunk a XVIII–XIX. században. Bp. 1960, 121. ugyancsak alaptalanul gondolta, hogy Budainak csak nyomtatott szövege volt „reakciós, feudális történetírás”, az előadásairól készült diákjegyzetek viszont haladóbb szellemet tükröznek. Újabbán ÁRVAYNÉ RÉNYI Zsuzsa: Adatok a felvilágosult történelemszemlélet magyarországi térnyeréséhez (s.a.) konkrét szövegkritikai vizsgálattal megállapította, hogy ily eltérésről nem beszélhetünk.

⁴⁵ Magyarország históriája. I–III. Debrecen, 1805–1813. Pest 1833.

magyar nyelvű történelmi tankönyvnek, vagyis e téren úttörőnek tekinthető. Mondanivalójában azonban ez a szokványos, száraz eseménytörténet, amely a racionális kritikát rendszerint csak korábbi protestáns szerzők nyomán, olyan eldőlő kérdésekben alkalmazza, mint például a Szilveszter-bulla hitelességének ügye, igen távol van attól, hogy úttörő legyen. A könyv protestáns jellege főként a reformáció, valamint Bocskai István és Bethlen Gábor, a XVII. századi erdélyi politika valamint bővebb tárgyalásában mutatkozik meg. Egyébként a színtelenségig óvatos, konzervatív, Werbőczy Tripartitumát dicséri, a Habsburgok iránt messzemenően lojális. Az adott helyzetben persze kétségtelenül nehéz lett volna másként írnia. De abban például, hogy II. Rákóczi Ferencet hiábavaló dicsővéssel vádolta meg, vagy hogy általában a fennálló nyugalom mindenkor megzavarói ellen foglalt állást, már kifejeződött saját véleménye is. A könyv az adott időszak politikai és ideológiai hátrálásának jegeit viselte magán, objektív és szubjektív okokból egyaránt. S ilyen körülmények közt hasznosabb lépést tett a szerző akkor, midőn előzőleg kiadta bátyja, Budai Ferenc református lelkész úttörő jellegű, magyar történelmi életrajzi lexikonát, amely, ugyancsak Sinay kéziratgyűjteménye alapján, legalább sok adatot tartalmazott,⁴⁶ főleg a XV–XVI. századot illetően. Ebben a légkörben annak sem volt jelentősége már, ha Szilágyi Ferenc (1762–1828) kolozsvári református kollégiumi tanár, az ókorról félbehagyott egyetemes történelmi tankönyvében⁴⁷ büszkén emlegette, hogy egykor, Göttingában, Schützertől tanulta „chronologico-ethnographica” módszerét. Hiszen ezen csak olyan technikai eljárás értett, amely tradicionális felfogásán mit sem változtatott.

Hozhatnánk még más példákat is. Belpay György Alajosét (1765–1809) Pozsonyból, aki 1790-ben még antifeudális röpiratban támadta a nemesek egyeduralmát,⁴⁸ most viszont, mint a helyi akadémia tanára, egykori demokratizmusát félretéve szokványos, konzervatív tankönyvet írt különböző szerzők nyomán.⁴⁹ Bizonyos konklúziókat azonban már az eddigiekből is levonhatunk. Az egyik az, hogy a magyar felvilágosult történelmi iskola megtorpanása vagy csődje nem azért következett be, mivel egy másik, újabb, erőteljes iskola követelte helyét. A politikai és ideológiai hátrálás Magyarországon nem a német politikai romantika, hanem a régi, hazai feudális nemesi – illetve ortodox egyházi – felfogás újra felerősödő hagyományai felé történt. Kazinczy Ferenc (1759–1831) az író és volt „jakobinus”, aki hét évi fogság után maga is visszahátrált saját társadalmi osztálya: a nemesség feudális nacionalizmusához,⁵⁰ és így vívta meg irodalmi harcait a magyar nyelvújításért, végig elutasította magától a német romantikát. Novalist, Schlegelt „Schönschwätzernek” nevezte és kitartott a klasszicizmus mellett. Ez áll Zrínyiről, Martinuzziról stb. készült későbbi portré-vázlataira is, amelyek egyébként kezdeményező szerepet vittek akkoriban a magyar nyelvű történelmi életrajzírás terén.⁵¹

A romantika „első” szakaszának bizonyos motívumai a magyar történetírásban csak némi késéssel, a feudális nacionalizmus második szakaszában kezdtek felbukkanni. Akkor, midőn a francia háborúk befejeztével felbomlott a nemesség és a Habsburgok együttműködése. E motívumok tehát Magyarországon inkább a feudális ellenzék küzdelmeinek és nem a „szent szövetségi” szellemnek álltak szolgálatában. Közben azonban a szakszerű történetírás nagymértékben dezorganizálódott. Különböző szerzők hiába emlegették olykor, mintaképpént, Gibbon, Robertson, vagy akár Johannes von Müller műveit.⁵² Miután a lényeges kérdésekről nem tudtak újat mondani, többé-kevésbé hasznos munkát nagyrészt csak kisebb-nagyobb források – egyébként mindentől függetlenül szükséges – publikációjával végezhettek. De, megfelelő központok híján, azzal sem szervezetteren. Igaz, gr. Széchényi Ferenc, aki, kivételként, a felvilágosult politika válságából valóban a német vallásos romantikába menekült,

⁴⁶ Magyar ország polgári históriájára való lexikon. I–III. Nagyvárad, 1804–1805. Pest, 1866. Vö. RÉVÉSZ Kálmán: Budai Ferenc és a Polgári Lexikon. ItK 1895., RÉVÉSZ Imre: Sinay Miklós és kora. Bp. 1959.

⁴⁷ *Historia universa politica in subsidium praelectionum concinnata.* Claudiopoli, 1816.

⁴⁸ KOSÁRY D.: i. m. (1954), 321–322. Vö. DECSY József: Belpay György Alajos. Bp. 1932.

⁴⁹ *Historia regni Hungariae e probatissimis scriptoribus synoptice deducta.* Posonii, 1804. Előzőleg külön művelődéstörténelmi összefoglalással is megpróbálkozott: *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria.* Posonii, 1799.

⁵⁰ KOSÁRY D.: i. m. (1971), 590–596.

⁵¹ VÁCZY János: Kazonczy történetírói működése. BpSzle 144. köt. 1910. 370–407.

⁵² Robertson Amerika-történetét magyarra is lefordította Tanárki János nagyköri orvos (1807–1809).

1802-ben megalapította a Magyar Nemzeti Múzeumot, és vele a nemzeti könyvtárat is. De ekörül eleinte csak kevesen csoportosultak.⁵³ Erdélyben a „történetkedvelő” társaságot szervező Aranka György köre tett közzé történeti jellegű szövegeket.⁵⁴ Alapjában véve azonban a történészek tevékenysége szétszórta, szinte atomizálva folyt. Annyival is inkább, mivel a késő feudális társadalom amúgy is erősen széttagolódott, részint különböző felekezetek, részint pedig a régi ország határain belül sorra ébredező, különböző nemzetiségek szerint.⁵⁵

A nemesség, ha a múltba nézett, önmagát kereste. Jó esetben úgy, hogy helyi nemesi szerzők egy-egy megye – nemesi önkormányzati egység, – illetve, azon belül az ismertebb nemesi családok történetét jegyezték fel, nemegyszer érdekes és jellemző részletekkel,⁵⁶ genealógiákat készítettek,⁵⁷ vagy anekdotákat gyűjtöttek össze. Kevésbé jó esetben úgy, hogy a nemesség múlt előadásától saját „ősi dicsőségének” magasztalását, jelen óhajainak igazolását várta. A feudális nacionalizmusba hátrált nemesség erősen hajlott ez utóbbira. Nem a történeti szakszerűség, a hitelesség érdekelte, hanem az, hogy amit hall, vagy olvas, óhajainak mennyiben felel meg. Innen a dilettáns, kritikai módszerekkel nem törődő „történeti” irodalom előtérbe nyomulása a szigorúan vett „szakmai” történetírás rovására. Így kelthetett nagy visszhangot egy nemes származású Győr megyei plébános, Csétsényi Svastics Ignác magyar nyelven írt, háromrészes magyar „története”.⁵⁸ Az első kötet (1796) bevezetése szerint a magyar nemzet, vagyis a nemesség „nyelve, ruhája és koronája” az a három „ékeség”, jellemző vonás, amely őt más nemzetektől megkülönbözteti. Svastics a nemesség és a Habsburg-kormányzat szövetségének szempontjából, feudális nemzeti és katolikus egyházi szellemben még két további kötetben adta elő mindazt, amit a régi – főleg jezsuita – irodalomból kiszedett. A magyar nemeseket, minden felvilágosult kritika mellőzésével, hunoknak, szittyáknak tekinti, és egyben a honfoglalók mindenkor vitéz utódainak, akikkel szemben a jobbágyok csak a meghódított népek leszármazottai. A végén részletesen leírja II. Lipót és I. Ferenc koronázási ceremóniáit (1790, 1792), azt a látszatot keltve, mintha már 1790-től kezdve teljes lett volna az egyetértés az udvar és a nemesség között. Persze, mint láttuk, a feudális nacionalizmuson belül is többféle árnyalat jelentkezett. Horvát István, akivel már találkoztunk, a laicizáltabb és nacionalistább nemesek szemszögéből túl „szentesnek” találta Svastics sokhelyt valóban klerikális ízű fejtegetéseit. Ezért barátját, Virág Benedeket biztatta a magyar történet új áttekintésére. A szakmai kritika azonban Horvátnak nem volt erős oldala. Virág (1752–1830) egykori pálos szerzetes, jónevű költő és igen tisztességes ember volt, de semmiféle történész képzettséggel nem rendelkezett. Félbemaradt *Magyar Századai* (1808–1816), amelyekben a középkort is csak a XV. századig dolgozta fel, a királyok uralkodása szerint, krónikásan sorolta fel az eseményeket.⁵⁹

⁵³ Itt említhető Schönwisner István volt jezsuita, a magyar pénztörténet feldolgozója (1801) katalógusa a Nemzeti Múzeum érmeiről (1807), valamint Miller Jakab Ferdinánd, a Múzeum első igazgatója jónéhány kisebb forráskiadványa (1807, 1808, 1810, 1816, 1822).

⁵⁴ Vö. LUKINICH Imre: Adalékok az Erdélyi Történetkedvelők Társasága történetéhez. ItK 1907. 493–495. E társaság megbízásából indította meg J. C. EDER: *Scriptores rerum Transsilvanarum Cibinii* címen 1797-ben XVI–XVII. századi elbeszélő források közzétételét.

⁵⁵ Itt nem térhetünk ki sem az egykorú katolikus, illetve protestáns egyháztörténetre, sem a régi országban élő más nemzetiségek kibontakozó történetírására és a velük kapcsolatos vitákra.

⁵⁶ L. például Szirmay Antal (1747–1812) munkáit: *Notitia topographico-politica incl. comitatus Zempléniensis. Budae, 1803; Notitia historica comitatus Zempléniensis. Budae, 1804; Notitia politica, historica, topographica ind. comitatus Ugochiensis. Pestini, 1805; Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete. I–II. Buda, 1809–1810.* Vö. KÖNIG György: Szirmay Antal. BpSzele 1902. Vagy valamivel utóbb: Mocsáry Antal, Nemes Nógrád vármegyének historiai, geographiai és statisztikai esmértetése. I–IV. Pest, 1826.

⁵⁷ Pl. LEHOCZKY András: *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae. I–II. Posenii, 1796–1798.* KUBINYI Péter: *Genealogia familiae de Felső Kubin. Pestini, 1814.*

⁵⁸ A magyarok felséges tizmere. Győr 1796; Magyarok históriája. Pozsony, 1805; Magyarok esmérete. Pest, 1823.

⁵⁹ Toldy Ferenc, aki utóbb e munkát, a szerző jegyzetei alapján 1526-ig kiegészítve újból közreadta (Pest, 1862–1863) tévesen nevezte Virágot „a valódi nemzeti iskola megalapítójának” a magyar történetírásban. ZSILINSZKY Mihály: Virág Benedek mint történetíró. Száz 1880. 207–222.

Igaz, Pray és Katona hagyományával elfordulva az egyházzal, a pápasággal szemben felvilágosult jellegű kritikát alkalmazott. Az a nemzeti érzés azonban, amelynek élesztése, szépirodalmi eszközökkel, igazi célja volt, még a nemesi nemzet hagyományos korlátain belül maradt.

A feudális nacionalizmus második, ellenzéki szakaszában, 1815–1825 között külföldön, Lipcsében, német nyelven látott napvilágot Magyarország történetének az a nagy, tizkötetes összefoglalása amelyen a német romantika filozófiája már felismerhető nyomokat hagyott.⁶⁰ Szerzője, Fessler Ignác Aurél (1756–1839) Magyarországon, Moson megyében született, Pozsonyban, Győrben végezte iskoláit, de aztán hányatott életét külföldi országokban töltötte el.⁶¹ Mint kapucinus barát került Bécsbe (1781), ahol a jozefinizmus sodrába jutva kilépett rendjéből. 1784-ben Lembergben, nyelvtanárként, 1788-ban Boroszlóban, nevelőként talált megélhetést. 1791-ben evangélikus hitre tért. 1796-tól kezdve Berlinben az irodalomnak és a szabadkőműves mozgalomnak élt, egészen 1803-ig, midőn Oroszországba hívták. Itt egy ideig főiskolai tanár, majd az evangélikus német telepések superintendense lett. Életét Szentpétervárott fejezte be. Útja több fordulón és sok, küszködő bizonytalanságon át vezetett a feudális egyházból a felvilágosodáson át a német romantikához. Közben írt, egyebek között, dramatiszt, regényes történelmi életrajzokat, amelyeket ő festői, illetve „történeti-lélektani ábrázolás”-oknak (historische Gemälde, historisch-psychologische Darstellungen) nevezett. Ezek, a három magyar témájúval⁶² együtt, át vannak szöve misztikus elemekkel, de nyoma van bennük a felvilágosult történelmi hagyománynak is, amely hajlott arra, hogy nagy egyéniségek akcióiból vezessen le történelmi fordulatokat. Mindezek után szinte meglepő az a következetes szívóssága, amellyel utolsó hazai látogatásakor (1787) elhatározott szándékát beváltva, saját bevallása szerint egy negyedszázad munkájával, idegen környezetben megírta Magyarország nagyszabású történetét. Így végül, messziről, egykori hazáját egy olyan alkotással ajándékozta meg, amelyet akkor itthon más aligha tudott volna elkészíteni.

Fessler Magyarország fejlődését széles egyetemes történelmi keretben mutatta be. Igen bőven használta a különböző külföldi forrásokat. A hazai szerzők közül főleg Engel és Kovachich munkáit idézi, – velük levelezésben is állt. S bár új levéltári kutatásokat nem végezhetett, az adott feltételekhez képest igen nagy anyagot dolgozott fel, elég széles mederben, kitérve a művelődés történetére is.

Koszó János, aki elsőnek mutatta ki Fesslernél a német romantika hatását, joggal kérdőjelezte meg azt a korábbi feltevést, hogy Fessler munkáját szép – a valóságban nem is olyan szép – német stílusa tette volna a magyar olvasók körében népszerűvé. De vajon mennyiben látta ő helyesen, hogy Fessler „történetfilozófiai nézetei közül kell a hatásnak fő titkát keresnünk.”⁶³

Az, hogy Fessler a történetfilozófiában valóban Schelling nyomán haladt, világosan kitűnik mind egyes kötetek bevezetéseiből, mind későbbi visszatekintéseiből. Megkülönböztette az egyszerű „megjelenés tényeit” (Tatsachen der Erscheinung), vagyis az eseményeket, azután a „látszat tényeit” (Tatsachen des Scheines), amelyek az egykorúak vagy későbbiek lelkivilágát tükrözik, és végül, felső fokon, a „szellem tényeit” (Tatsachen des Geistes), amelyek a történelmet kormányzó világszellem

⁶⁰ Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. I–X. Leipzig, 1815–1825; 3. átdolgozott kiadása, HORVÁTH Mihály előszavával: Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn. Leipzig, 1867–

⁶¹ Dr. Fesslers Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Breslau, 1824. L. FENSCH: Fessler. Sein Leben und seine maurerische Wirksamkeit. Berlin, é.n. ABAFI Lajos: Fessler Ignác Aurél. Száz 1878. 618–625; uő, Unedirte Briefe von I. A. Fessler. Literarische Berichte aus Ungarn 1879 (e leveleket azonban már közölte KUBINYI A. fent, a 43. jegyzetben id. cikkében). BUDAI Károly: Fessler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben. Békefi emlékkönyv. Bp. 1912). Koszó János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. Bp. 1915. TOLNAI Vilmos: Fessler Ignác Aurél történetének megjelenéséről. MKsz 1916. Koszó János: Fessler és a romantikus történetfilozófia. Min 1922. 305–316; és uő, Fessler Ignác Aurél, a regény- és történetíró. A felvilágosodástól a romantikáig. Bp. 1923. LÉKAI L.: i. m. (1942), 26–45. SULICA Szilárd: Fessler levelezése Kovachichsal. Pécs, 1943. kny. Műhely. FENYŐ István: Fessler Oroszországban. ItK 1963. 720–722. Peter F. BARTON: Ignatius Aurelius Fessler. Wien–Graz, 1969.

⁶² Ezek: Mathias Corvinus. Breslau 1793–1794; Attila, König der Hunnen. Breslau, 1794; magyar fordításban: Pest 1811; Die drey grossen Könige der Hungarn. Breslau, 1808.

⁶³ Koszó J.: i. m. (1922), 312.

megnyilvánulásai. A történelmi fejlődést ugyanis, e romantikus felfogás szerint, egy végtelen, nagy, irracionális szellemi erő irányítja, amellyel emberi, egyéni beavatkozás nem mérkőzhetik. Az igazi történetírás tehát olyan műalkotás (Werk der Kunst), amelynek igazi feladata éppen annak bemutatása, hogy a világszellem miként működött, hol, milyen változásokat hozott. Éppen ezért Fessler, megint Schellinghez hasonlóan, élesen megkülönbözteti az alsóbb szinten, pusztán elemi tényekkel foglalkozó, krónikás mesterembereket (Historienschreiber) azoktól, akik a világszellem működését tudják művészi fokon, vallásos átérzéssel bemutatni (historische Künstler). Saját munkájáról utóbb, 1828-ban ezt írta br. Mednyánszky Alajosnak: „Az egész művön át az az eszme dominál, hogy van egy örökké uralkodó, isteni jog a világkormányzásban; ez a lélek, a nagy események csak a test”, a magyar népek „a tények által jelölt életprocesszusa”. „Akaratom nem egy szigorúan kritikai történetkutató mű megírására, hanem egy szabad történelmi műalkotás megteremtésére irányult”.

Koszó szerint „Herderék, Schellingék stb. Fesslerén át hatottak magyar költőinkre”.⁶⁴ Lehet. A filozófia iránt kevés érdeklődéssel bíró, magyar nemesi olvasókat azonban aligha ez lelkesítette elsősorban. Ezek nyilván más okból bukkantak tetszéssel az olyan megállapításokra, mint hogy a nemzeti hős fiát, Hunyadi Lászlót kivégeztető V. László király halála a „világszellem” bosszújának megnyilvánulása volt.⁶⁵ Minden bizonnyal appellált rájuk, a francia forradalom elutasításán túlmenően, az a gondolat, hogy a nemzet – vagyis a nemesség – organikus fejlődésébe kívülről, erőszakkal beavatkozni nem szabad. Fessler például hangsúlyozta, hogy II. József, egyéni nagysága ellenére, sajnos nem tudta felmérni, mit enged meg a „magyar kedély” (ungarisches Gemüth) és „nemzeti karakter”. Így aztán uralkodása „intő példája lett a hideg értelem konok harcának”, az „elsietett önkénynek” a „kedély jogai” és a „nemzetiség” ellen (X. 483). Igaz, Fessler hangsúlyozta a Habsburg-uralkodók jóakarátát, elítélte a XVI–XVII. század Habsburg-ellenes felkeléseit. Vagyis nem mindenben azonosult a nemesi hagyományokkal. De sokban mégis tovább élesztette őket. Munkája legelső mondatában a svájci szabadságról lelkesen, ha nem is mindig pontosan író Johannes von Müllert idézte: „Szabad nép nem ismer ősbibbet, természetesebbet, jobbat a fegyverforgatásnál”. S máris a nemesség vitézi hagyományánál vagyunk. A középkor, amelyet Fessler a romantika vonzódásával részletez, a magyar nemesség szemében saját, Mohács előtti, nemzeti dicsőségének volt nosztalgiával emlegetett korszaka. Fessler Hunyadi Mátyást, az utolsó „nemzeti” királyt tekinti az igazi, nagy mintaképnek. S úgy látja, hogy a világszellem hozta létre és fejleszti tovább az öntudatos magyar nemzetet. Meghajlik Bethlen Gábor tehetsége előtt, és II. Rákóczi Ferencről is együttérzéssel ír. Alapjában véve tehát munkája nagymértékben alkalmas volt arra, hogy új motívumokkal erősítse a magyar nemesség történeti tudatát a feudális nacionalizmus második szakaszában, akkor, midőn az 1820-as években a feudális ellenzék „nemzeti” politikai mozgalmak kibontakozott. Ez magyarázza Fessler nagy hatását, amely nem is annyira közvetlenül, mint inkább a nemesi mozgalom lendületéből most születő új, romantikus szépirodalom át érvényesült. Irodalomtörténészeink sorra kimutatták, hogy melyik drámaíró vagy költő merített Fessler szövegéből, amely számukra a történelmi témák fő forrása volt. Kiderült, hogy tőle vette egy sor történeti dráma-témáját Kisfaludy Károly (1788–1830), a nemzeti romantika új irodalmi orgánumának, az *Aurora* zsebkönyvnek szerkesztője, akit csak korai halála akadályozott meg abban, hogy végleg túllépjen a hagyományos ellenzék korlátain. De sokmindent merített Fesslerből, ekkoriban, és utóbb, az 1840-es években is, Vörösmarty Mihály, aki most, e nemesi romantika epikusaként indult, de aki aztán az új reformellenzék útján haladt tovább. Jósika Miklós (1794–1865) pedig, aki nemcsak romantikus történeti regények írója, Walter Scott követője volt, hanem 1848/49-ben Kossuth híve is, az elnyomatás idején, 1852-ben, brüsszeli emigrációjában, Rákócziról szóló regényét írva még mindig Fessler e fejezetét vette elő: „megérdemli az olvasást, olyan, mintha 1851-ben írta volna”.⁶⁶ Mivel a magyar liberális reformmozgalmat a nemesség vezette, és mivel a nemzeti liberális reformellenzék a feudális nemzeti ellenzék lárvájából lépett elő, vagyis lényegében véve ugyanazon társadalmi osztály fejlődésének két, egymást követő szakaszáról volt

⁶⁴ Uo. 313.

⁶⁵ „Sein Tod war wiederholte Offenbarung des ewigen Rächers der Weltregierung”.

⁶⁶ PAPP Zoltán: Fessler Ignác Aurél és a magyar romantikusok. Pécs é.n. (1928). Eötvös-Füzetek X. Előzőleg: VISZOTA Gyula: Fessler hatása Kisfaludy Károlyra. ItK 1900. VÉRTESY Jenő: A magyar romantikus dráma. Bp. 1913. TOLNAI Vilmos: Katona József és Fessler. ItK 1918.

szó, bizonyos hagyományok és irodalmi mozzanatok ily folytatódása érthető volt és természetes. De ez persze nem indok arra, hogy a két szakasz alapvető különbözőségét elfeledjük és azt higyük, hogy 1830 előtt és után ugyanabban a történeti periódusban, ugyanazon „nemzeti romantikájában” vagyunk.

Az 1820-as évek irodalmi romantikájának más kapcsolata is volt a magyar történetírással. A fiatal gr. Teleki József (1790–1855), utóbb a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, majd egy, a Hunyadiak koráról írt, nagy mű⁶⁷ szerzője volt, az Aurora első kötetében (1822) Eger 1552-i török ostromáról, a következőben I. Lajos nápolyi hadjáratairól tett közzé tanulmányt. Sőt már előzőleg ő volt egy, a romantika irodalomelméletét A. W. Schlegel dramaturgiai előadásai nyomán fejtegető cikk szerzője is, amely a klasszicizmussal együtt a francia felvilágosodást és irodalmat is elutasította magától és az új motívumokkal láthatólag csak a régi, feudális nemzet irodalmát akarta gazdagítani.⁶⁸ E cikk a Tudományos Gyűjtemény második évfolyamában látott napvilágot. Ez az 1817-ben indult, új folyóirat a továbbiakban során részben a történetírásnak is rendszeres publikációs lehetőséget biztosított. Első szerkesztője, Fejér György, a pesti Egyetemi Könyvtárnak jozefin papnövendékből lett konzervatív-klerikális igazgatója időszakában viszont nagyon is feudális, nemesi szellemű fejtegetéseket közölt a nemzet „organikus” értelmezéséről.⁶⁹ A romantika bizonyos, másféle változatának behatolását jelezte, hogy néhány szerző viszont Hormayr báró osztrák körének irodalmi irányzatát kezdte támogatni, amely a „romantikus” színekben ábrázolt múltat a Habsburg-monarchia egységének előmozdítása, népei egymásrautaltságának kiemelése érdekében igyekezett felhasználni. Ez az irányzat magyarországi támogatói egyrészt olyan német nevelésű polgárok közül kerültek ki, akik a felvilágosult jellegű birodalmi patriotizmusból kiindulva jutottak el a „közös” romantikához. Ilyen volt a késmárki, szepességi Genersich János (1761–1823) aki előbb az „osztrák monarchia” részletes történetét írta meg⁷⁰ Hormayr, német szerzők, Johannes von Müller és az angol William Coxe nyomán, majd pedig Engel és Fessler alapján a „testvéri szövetségben” élő osztrákok, csehek, magyarok múltjának kapcsolatát igyekezett bemutatni.⁷¹ Ilyen volt az ugyancsak késmárki Rummy Károly György (1780–1846) is, aki sokágú, de kissé felületlen mozgó irodalmi munkássága során XVI–XVII. századi magyar forrásszövegek kiadásával is megpróbálkozott.⁷² Hormayr másféle, főnemes támogatói közé tartozott viszont egyebek közt br. Mednyánszky Alajos (1784–1844), aki Hormayr Archiv-jának egyik legszorgalmasabb munkatársa, Taschenbuch für die vaterländische Geschichte c. vállalkozásának pedig társszerkesztője volt, és egy forráskiadványt⁷³ leszámlítva főleg régi várakról és a hozzájuk fűződő legendákról írt számos kis közleményt.⁷⁴ Mindez már részben kívül is esett a tulajdonképpeni történetírás határain, és közelállt ahhoz a Bécs felől beáramló, német és hazai „másodlagos” romantikus irodalomhoz, a középkori lovaghistóriákhoz stb.⁷⁵ Ez a német nyelvű „monarchikus romantika” azonban, ha ennek nevezhető, végül is nem ért el sok sikert, mert vagy nem hatott, vagy ha igen, mindenütt a nemzeti nyelvű romantikát erősítette inkább.

⁶⁷ A Hunyadiak kora Magyarországon. I–VIII, X–XII. Pest, 1852–1863.

⁶⁸ A régi és új költés különbségeiről. TudGyűjt. 1818. II.

⁶⁹ Fejér az Egyetemi Könyvtárban őrzött jezsuita másolati anyag, és részben Cornides Dániel hagyatékának felhasználásával igen terjedelmes, de meglehetősen pontatlan középkori oklevél-gyűjteményt tett közzé: Codex diplomaticus. 1–43, Pest, 1829–1844.

⁷⁰ Geschichte der oesterreichischen Monarchie. I–VIII. Wien, 1815–1817.

⁷¹ Kurzer Abriss der Geschichte von Oesterreich, Böhmen und Ungern. Tyrnau, 1824, Pest, 1830. Vö. SZELENYI Ödön, GENERSICH János: Közlemények Szepes megye múltjából 1914.

⁷² Monumenta Hungarica. I–III. Pest, 1815–1817. Vö. KÖRÖSY László: Rummy élete. Bp. 1880. KEPP Marianne: Rummy Károly György Göttingában. Bp. é.n.

⁷³ Petri Pázmány . . . legatio Romana. Pestini, 1830.

⁷⁴ Elszórt dolgozatainak gyűjteménye: Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit. Pest, 1829. Elbeszélések . . . I–II. Pest 1832–1834. Vö. KUNCZER Gyula: Hormayr és az egykori magyar irodalom. Pécs, é.n.

⁷⁵ GYÖRGY Lajos: Die Übersetzungen, deutscher Romane und Erzählungen in der ungarischen Literatur, 1772–1836. Ungarische Jahrbücher 1928; és uő: A magyar regény előzményei. ItK 1939.

A történetírás korszerű megújulása ezekből a forrásokból nem volt várható. Fessler irodalmi hatásától sem.⁷⁶ Az újat az 1830-as években a liberális reformmozgalomhoz kapcsolódó szerzők hozták, akik viszont, bár az esztétika terén többé-kevésbé ők is átmentek a német romantikus irodalomelmélet iskoláján, alapvetően már a francia polgári liberális és demokratikus történetírók útmutatását követték. Tehát azokat, akiket a „romantika” második, progresszívebb tendenciája értelmében szoktak „romantikusoknak” nevezni. Az új magyar szerzőknek pedig első dolga az volt, hogy a feudális nacionalizmusra leggyengébb pontján támadjanak és az eluralkodó, tudománytalan nemesi ábrándokkal kezdjék a leszámolást.

E történeti ábrándokért az utókor elsősorban Horvát István (1784–1846) tette felelőssé, akivel futólag már találkoztunk. Ez indokolt is annyiban, hogy Horvát a Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának őre, majd a pesti egyetemen az oklevéltan, s utóbb a magyar irodalom tanára volt, vagyis látszólag ő adta a „szakmai” igazolást mindazon hagyományos, nemesi illúziókhöz, amelyeket ő maga is oly kritikátlan és csapongó fantáziával képviselt. Világosan kell látnunk azonban, hogy Horvát nagyrészt csak folytatója, továbbfejlesztője és részben késői propagátora volt olyan elképzeléseknek, amelyeket mások már előtte is képviseltek, és amelyek elég széles nemesi rétegek helyeslésével találkoztak a feudális nacionalizmus korában. A kisnemes Horvát – egy nemesi rangú székességhérvári iparos fia – teljes odaadással szolgálta ezt a nemesi nemzetet, közelebből a feudális nacionalizmus laicizált, ellenzéki változatát. Ábrándjaiért tehát, mint már megfigyelték, nem kis részben a nemesség, mint társadalmi osztály, „a származására büszke nemesi nemzet hiúsága” volt felelős.⁷⁷ A nemesség ugyanis hagyományosan – bár valótlanul – a dicsőnek és hatalmasnak képelt szittyáktól és hunoktól származtatta önmagát, és elutasította a finnugor rokonság elméletét, amelyet nyelvészek, történészek a felvilágosodás korában kezdtek kidolgozni. Így lett a magyarok eredete és őstörténete a központi vitakérdések egyike a feudális nacionalizmus korában. Horvát még ifjú joghallgató volt Pesten, midőn második kiadásban látott napvilágot Székér Joachim, egy hányatott életű ferences tanár könyve a magyarok eredetéről,⁷⁸ amely teljes kritikátlanságával, a hun-magyar dicsőség emlegetésével és ugyanakkor nemzeti szellemével az egykorú nemesi felfogást tükrözte. Dugonics András, az író, a felvilágosodás régi ellenfele, ugyancsak közzétette már a szittya-hun-magyar „történetről” írt, nagyrészt légbőlkapott fejtegetéseit, amelyek persze, úgy mellékesen, a nemesi jogok igazolását szolgálták.⁷⁹ Egy szatmári orvos három kötetben tálalta fel a szittya–egyiptomi–magyar azonosítás fantasztikus ötletét.⁸⁰ Sőt az olyan szorgalmas helytörténész, mint Bárdosy János (1738?–1819), a lőcsei gimnázium igazgatója, a Szepesség történeti dokumentumainak feltárója is szükségesnek vélte, hogy kitalált genealógiát közöljön az ősidők uralkodóiról.⁸¹ Ezekhez és a hozzájuk hasonlókhöz képest, hiszen még folytathatnánk a sort, Horvát István első értekezése, Pest város középkori nevééről,⁸² nem kaláncos feltételezéseivel, hanem inkább azzal tűnt ki, hogy még valami reális magot is tartalmazott. Ezután jött Horvát már említett támadása Schwartner ellen, amelyhez a feudális nacionalista nemesi szerzők úgy gratuláltak neki, mintha a nemzet becsületét védte volna meg. Ezek közt volt az a Pázmándi Horvát Endre plébános és költő, aki nemsokára minden hozzáértés nélkül, de annál fölényesebben oktatta ki és szidta össze Prayt, Engelt, Fesslert, a történészeket, miközben a finn származtatás ellen felháborodva tiltakozott, méghozzá az ország első tudományos folyóirata, a

⁷⁶ Az új irodalomtörténeti kézikönyv tévesen írja, hogy a modernebb szemléletű történetírás Magyarországon Fessler „romantikába átvezető műveinek és Herder beható tanulmányozásának s fordításainak nyomán alakult ki”. A magyar irodalom története. III. Bp. 1965. 191.

⁷⁷ MARCZALI Henrik: A magyar történetírás a XIX. században. In: BEÓTHY Zsolt (szerk.), Magyar irodalomtörténet. II. Bp. 1900.

⁷⁸ Magyarok eredete, a régi és a mostani magyaroknak nevezetesebb cselekedeteivel együtt. I–II. Pozsony–Komárom, 1791; Pest, 1808.

⁷⁹ A magyaroknak uradalmaik. Pest–Pozsony 1801; Szittyiai történetek. I–II. Pest–Pozsony, 1806–1808.

⁸⁰ Thomas FERDINÁND: Coniecturae de origine, prima sede et lingua Hungarorum. I–III. Pest, 1802–1806.

⁸¹ Stemma historicum. Leutschoviae 1807.

⁸² Pest sz. kir. városának régi Ofen nevééről. Pest, 1810.

Tudományos Gyűjtemény hasábjain (1823).⁸³ S még közben is: míg Pálóczi Horváth Ádám, egy másik nemesi dilettáns szerző, hamis etimológiákkal próbált olyasmit igazolni, hogy a magyarok Noé unokája, Magóg vezetésével jöttek át Európába hatalmas ázsiai birodalmukból,⁸⁴ Horvát István ekkor még okleveleket gyűjtött Werbőczyről, ha nem is nagy kritikával.⁸⁵ Midőn Georg Heinrich Petz, a Monumenta Germaniae Historica készülő, nagy vállalkozásának irányítója 1821-ben Pesten járt és kutatót, tárgyaló Horvátval, sőt egy ideig levelezett is vele, bár nem sok eredménnyel.⁸⁶ A német sorozat első kötetét (1826) csak az 1850-es években követte a Monumenta Hungariae Historica első kötete. Hozzátehetjük, hogy Horvát István az 1820-as évek nemzeti romantikus költői részéről még elismerésben részesült. Részt vett az Aurora megalapításában s annak első kötetében jelenetet is tett közzé a magyar honfoglalás történetéből.⁸⁷ Ami megint csak azt jelzi, hogy a különböző szerzők ekkor még a feudális nacionalizmus ellenzéki, „romantikus” változatának közös platformján találkoztak itt. Horvát fő célja az volt, hogy a magyar nemesi nemzet – szerinte a világ legelső, legrégebbi nemzete – dicsőséges múltját, jelentőségét mutassa be a világ teremtésétől kezdve a legújabb időkig. E soha el nem készült mű első, bevezető részén dolgozott ekkoriban, a húszas évek első felében. S e vázlatos töredéket tette közzé leginkrimináltabb könyvében, amelyben már valóban elvakultan csapongó és kapkodó fantáziával, minden kritika nélkül, lehetetlen és nevetséges etimológiákkal az ótestamentumtól kezdve Homéroszig, az antik forrásokig, Afrikától Portugáliáig mindenütt szittyák, illetve magyarok nyomait vélte felfedezni.⁸⁸

Nem meglepő, hogy mindezt az új, nemzeti liberális iskola nevében, a harmincas évek elején, a fiatal írój Bajza József (1804–1858) már a leghatározottabban elutasította.⁸⁹ Leszögezte, hogy Horvát munkássága nem üti meg a korszerű követelményeket, az ő hazaszeretete már nem elég a múlt feltáráshoz. A nemzetet az szolgálja jól, aki megmondja: mi és miért történt valóban. Horvát ehelyett bizonyíthatatlan, töredékes ötleteket nyújt, fogadkozik, fenyegetőzik, „levegői képek után kapkod, bizonytalan világok fölfedezésére indul”, és a múltba „szörnyű történelmi misztikumokat helyez”. Erre a teherteretle az új iskolának semmi szüksége nem volt. Bajza elhatározta magát a régebbi, jezsuita iskolától is, a közelmúlt történészei közül, érthető módon, a felvilágosult Engelt, saját kortársai közül pedig inkább azokat becsülte, akik a művelődés, a városi, polgári gazdasági fejlődés témáihoz gyűjtöttek anyagot.⁹⁰ Hozzátette azonban, hogy jelenleg még a történetírásnak nincs igazi, a rész-

⁸³ LÉKAI L.: i. m. 84. ezzel kapcsolatban így sommázza véleményét: „A tudománynak fölébe kerekedett az irodalom, az igazságnak a nemzeti érzés. A magyar romantika a történetírásban ennyit jelentett”.

⁸⁴ A magyar Magóg patriachiátul fogva I. István királyig. Pest, 1817.

⁸⁵ Werbőczy István emlékezete. II. Pest, 1820. (Az I. kötet nem készült el.) Egy másik egykorú munkája: Magyarország gyökeres nemzetségeiről. Pest, 1820, a nemesség jogait húzta alá, a bécsi kormány rosszallása közben.

⁸⁶ Fritz VALJAVEC: Zwei Briefe von G. H. Pertz an Stephan Horvát. Deutsch-ungarische Heimatblätter III. 1931. 63–66; és uő, Die Anfänge der Monumenta Germaniae Historica und die ungarische Geschichtsforschung. Ungarische Jahrbücher 1937. 129–138.

⁸⁷ Árpád Pannon hegyén, 1822.

⁸⁸ Rajzolatok a magyar nemzet legrégebbi történeteiből. Pest, 1825.

⁸⁹ Emlékeztető Horvát István számára; és: Levél a Kritikai Lapok III. füzeté iránt: Kritikai Lapok 1834, V. kötet. In: KORDÉ I.–TÓTH D.: Bajza József válogatott művei. Bp. 1959. Vö. R. VÁRKONYI Á.: i. m. I. 178–179; II. 50. Szalay ugyanakkor egy másik írásában (Muzarion 1833. 75–80.) elveti Novalis „beteges” költészetét és a német romantikát. „Páris politikai s literaturai despotizmust gyakorla a német föld fiain, innen az a dühösség, amely Lessingnél tiszteletreméltó, a Schlegelknél nevetségessé leszen”. Ugyanakkor viszont Walter Scottot elfogadja.

⁹⁰ Az itt szereplő három kutató mindegyike nevezetes, kéziratot anyaggyűjteményt hagyott az utókorra. Közülük Jankovich Miklós (1773–1846), akinek igen értékes gyűjtését (több mint ezer kódexszel!) 1836-ban vette meg az országgyűlés a Nemzeti Múzeumnak, Acta et monumenta rerum Hungaricarum címen készült egy nagyszabású sorozatot indítani. Számos kisebb, nagyrészt művelődés-történeti tanulmánya jelent meg a Tudományos Gyűjtemény hasábjain; vö. KROMPECHER Bertalan: Jankovich Miklós irodalmi törekvései. Bp. 1931. – A másik, Gyurikovits György (1780–1848) kéziratai főleg az országgyűlések, a városok, kereskedelem, kézműipar, mezőgazdaság történetére tartalmaznak sok adatot. Neki is számos tanulmánya jelent meg részint Hormayr Archivjában, részint a Tudományos Gyűjteményben. Végül Czech János (1798–1854) győri főbíró szerepel a sorban, aki főleg Győr megye és város múltjának feltárással foglalkozott.

leteket összefogó koncepciója, „a botránkozásig uralkodik íróinknak nagyobb felekezetében a theóriátlanság”.

E kemény, de indokolt bírálat már a fordulatot jelezte a magyar történetírás történetében. Horvát, igaz, egy ideig, sértődötten és konokul, még tovább folytatta működését, de ezzel egyre több elutasításba ütközött. Jóval utóbb, újabb világnézeti és politikai hátrálások időszakában, persze megint kezdték Horvátot kedvezőbben megítélni. Főleg arra hivatkoztak, hogy Horvát lelkes nacionalizmusával az egyetemen nagy hatást gyakorolt ifjú hallgatóira.⁹¹ Ez bizonyos szempontból igaz, de hozzátehetjük, hogy a fiataloknak e hatáson alaposan túl is kellett jutniuk. Az óvatos rehabilitálást Toldy Ferenc kezdte el az 1849-i bukás után.⁹² Későbbi életírója pedig, a század végének konzervatív és nacionalista légkörében, már a történetírás szempontjából is megpróbált Horvátról lényegében véve pozitív értékelést adni. Szerinte Horvát sokat hibázott, „de egy tekintetben mégis magasabbra emelte a történetírást: adott neki hazafias szellemet”.⁹³ Horváth Mihály viszont, aki egykor a feudális nacionalizmussal szembe forduló új, liberális, hazafias iskola legjelesebb történetírója volt, a dolgot másként látta még. Szerinte a magyar történetírás hanyatlása, éppen a húszas évek közepén, egyenesen Horvát István hatásának volt tulajdonítható. „A ferde irány megmétélyezése s majdnem végkép eloltá a históriai érzéket, neveltségessé tette a tudományt s annyira elburjánozta történelmi irodalmunkat, hogy azt utóbb csak nagy erőlködéssel sikerült néhányak buzgó igyekezetének megtisztítani.”⁹⁴

A politika ekkor, 1830 után is megelőzte a történetírást. A nemzeti liberális reformmozgalom nemcsak megindult, hanem a Habsburg hatalommal már első konfliktusát is megérte, mire a magyar történetírás új irányzata, bírálatokon túlmenően, a harmincas évek végétől kezdve már jelentősebb tanulmányokon át is, néyleg kibontakozott. Egyesek, utólag, hajlandók voltak bizonyos új elemeket ifj. Péczely József (1789–1849) debreceni tanár, Budai Ézsaiás tanítványa működésében felfedezni, aki egy latin nyelvű, egyetemes történeti tárgyú munka után⁹⁵ magyarul írta meg Magyarország történetét, bár abból a cenzúra csak a középkori, 1526 előtti rész megjelenését engedélyezte. Kossuth azonban, aki 1838-ban, börtönében olvasta ezt, éppen polgári nemzeti szempontból volt vele igen elégedetlen: keveset talált benne a nemzet „valódi” történetéből, és túl sokat a feudális privát „tréfaharcoskákából”, amelyek „a magyar nemzetet akár históriai, akár politikai, akár katonai, akár belső életi tekintetben oly igen kevésé ismertetik”.⁹⁶ Valóban: Péczely alapvetően még a hagyományos nemesi szemléletet képviselte, bár ebben a felvilágosult nemesi hagyomány motívuma is benne volt. Kossuth viszont már, sok más szerző között, Victor Hugot olvasta, akinek új, progresszív romantikája érezhető hatást gyakorolt utóbb a Pesti Hírlap vezércikkeinek stílusára is. S „fő óhajtása” a történelem volt, mindenekelelt Mignet, Gibbon, Hume művei.

Mignet neve nem véletlenül és nemcsak Kossuthnál bukkant fel ekkoriban Magyarországon. A magyar reformkor fiatal nemzedékének, így az eljövendő történészeknek is, hamar egyik fő inspirációja lett az az új francia „romantikus” iskola, amely a húszas években, a restauráció Franciaországában, a történeti előzmények feltárásával a burzsoázia küzdelmét kezdte támogatni az arisztokrácia elleni küzdelmében. Mignet műve a francia forradalom történetéről⁹⁷ utóbb, Bajza

⁹¹ Hallgatói közt volt Szalay László, majd utóbb a fiatal Vasvári Pál, 1848 radikálisainak egyike, aki búcsúztatójában (1846) azt emelte ki, hogy Horvát áldozatkészségre nevelte őket a haza iránt.

⁹² Toldy Ferenc, Horvát István. In: Összegyűjtött munkái. VII.

⁹³ VASS Bertalan: Horvát István életrajza. Bp. 1895. 105–128. Vö. VÁRKONYI Á.: i. m. I. 180–186. L. még: ZSILINSZKY Mihály: Horvát István. Hazánk II. 1884. 1–23, 106–126. DÜMMERTH Dezső: Horvát István ifjúsága. Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve I. Bp. 1962. GÖRÖMBEI András: Az ősmagyarországi képe felvilágosodás- és reformkori történetírásunkban. Studia Literaria 9. Debrecen 1971.

⁹⁴ HORVÁTH Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. II. Pest, 1868. 237–241.

⁹⁵ Summarium historiae recentioris Europae. I–II. Debreczini, 1827–1830. A magyarok történetei. I–II. Debrecen, 1837. Vö. BALKÁNYI Kálmán: Ifj. Péczely József. ItK 1903. 257–273, 428–444.

⁹⁶ KOSÁRY Domokos: Kossuth fogsága. Mságtud 1943. 259–260.

⁹⁷ Histoire de la Révolution française. Paris, 1824. A francia „romantikus” történeti iskolára: Pierre Moreau, L'histoire en France au XIXe siècle. Paris, 1935. Peter STADLER: Geschichtsschreibung und historisches Denken in Frankreich, 1789–1871. Zürich, 1958.

kezdeményezésére, magyar fordításban is megjelent.⁹⁸ A. Thierry, Saint-Simon egykori tanítványa és volt titkára antifeudális szellemű munkájára, amely a normann fegyveres erőszakra vezette vissza az angol feudális tulajdonviszonyok kialakulását, először a fiatal Szalay László (1813–1864), a későbbi jeles történetíró figyelt fel külföldi, nyugati tanulmányútján 1838–1839-ben. Rövidesen barátja, a közgazdász Trefort Ágoston (1817–1888) írt róla ismertetőt folyóiratuk: a Budapesti Szemle hasábjain, majd pedig az Akadémia folyóirata közölt egy jellemzést, amely hangsúlyozta, hogy Thierry a demokrácia ügyét képviseli az arisztokráciával szemben.⁹⁹ Guizot-val Szalay Párizsban személyesen is megismerkedett és mindjárt ezután az ő nyomán írt a római birodalom municipális igazgatásáról.¹⁰⁰ Majd megint Trefort ismertette Guizot művét a civilizáció történetéről. S a reformmozgalomban ekkoriban kibontakozó „centralista” iskola másik tagja, Lukács Móric pedig a római birodalom bukása utáni, új civilizációról foglalta össze Guizot gondolatait.¹⁰¹ Szalay és barátai szándékkal azért hívták fel a figyelmet publicisztikai eszközökkel, e francia történetírókra, mivel bennük látták egy olyan új történetírói iskola képviselőinek, amelyet a magyar történetírásnak is követnie kell.¹⁰² Szalay egyik cikkében a hagyományos nemesi felfogással szembefordulva elítélte a magyar rendek egykori felzúdulását az 1764/65-i országgyűlésen a felvilágosult abszolutista jogtörténész, Kollár Ádám Ferenc ellen, mivel az „keserűen vádlá a nemességet, hogy mindinkább kibúvik a közterhek viselése alól”. Majd ehhez célkitűzésként tette hozzá: a magyar feudalizmus municipális formáinak bemutatása oly szerzőre vár, „ki hű és eleven ecsettel bírjon, mint Thierry, s a státusférfi pillanatával (= pillantásával), mint Guizot.”¹⁰³

Az új, liberális eszmék fő hirdetője és terjesztője 1837-től kezdve pár éven át Bajza, Vörösmarty és az irodalomtörténész Toldy Ferenc folyóirata: az Athenaeum volt Magyarországon. Ez hívta fel először olvasóinak figyelmét Mignet könyvére a francia forradalomról, ez mutatta be Macaulayt, a francia és angol romantikus szépirodalom alkotásait, majd utóbb Tocqueville könyvét az Amerikai Egyesült Államokról.¹⁰⁴ S itt láttak 1838-tól kezdve egymás után az új történeti iskola legkiemelkedőbb képviselőjének, Horváth Mihálynak (1809–1878) első tanulmányai is. Horváth, egy elszegényedett nemes értelmiségi család, egy seborvos fia, katolikus egyházi pályára lépett, de igazi szakmai területét hamar a történettudományban találta meg, amelyet beható levéltári kutatások alapján, antifeudális, nemzeti liberális szellemben művelt, ekkor is, majd utóbb az emigrációban is, miután közben, 1849-ben Kossuth oktatásügyi minisztere volt.¹⁰⁵ Az általa képviselt irányzat megegyezett az Athenaeuméval, attól függetlenül, hogy Horváth nem annyira közvetlenül a franciáktól, mint inkább a német nemzeti liberális történészekről tanult, akik közben szintén felzárkóztak a polgári haladás ügyéhez, és így egyre nagyobb visszhangot kaptak a magyar történetírásban és publicisztikában.¹⁰⁶

⁹⁸ A francia forradalom története. I–II. Pest, 1845.

⁹⁹ Thierry visszhangja: TREFORT Ágoston: Pillanatok az angol alkotmány kifejlesztésének történetére. BpSzle 1840. D. I., Thierry Ágoston. Tudománytár 1841, V. 253–258; a német Blätter zur Kunde der Literatur des Auslands 1830, No. 12–13. nyomán. A Récits des temps mérovingiens ismertetése: Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. 30.

¹⁰⁰ Guizot visszhangja: SZALAY László: Municipális igazgatás a római birodalomban. Tudománytár 1839. VI. 188; 1840. VII. 7.

¹⁰¹ LUKÁCS Móric: Újabb polgárosodás elemei Európában a római birodalom bukása után. Tudár 1841. IX. 368; X. 279–323.

¹⁰² R. VÁRKONYI Á.: i. m. I. 62., II. 44., 168–169.

¹⁰³ SZALAY László: Kollár Ferenc mint publicista. In: Publicistai dolgozatok. I. Pest, 1847.

¹⁰⁴ Tocqueville munkáját Fábíán Gábor (Vörösmarty barátja), 1839-ben fordította le: A demokrácia Amerikában. I–IV. Pest, 1841–1843.

¹⁰⁵ FRAKNÓI Vilmos: Emlékezés Horváth Mihály felett. Bp. 1879. MARCZALI Henrik: Horváth Mihály emlékezete. BpSzle 141. köt. 1910. MÁRKI Sándor: Horváth Mihály. Bp. 1917. (Magyar Történelmi Életrajzok). PAMLÉNYI Ervin: Horváth Mihály. Bp. 1954. FENYŐ István: A demokrácia történetírója. Horváth Mihály reformkori történetírásáról. In: Haza és tudomány. A hazai reformkori liberalizmus történetéhez. Bp. 1969. 33–123. R. VÁRKONYI Á.: i. m. II. 93–110.

¹⁰⁶ A német nemzeti liberális történészek közül főleg Dahlmann, Gervinus, Heeren, Kolb, Rotteck, Wachsmuth találtak visszhangra Magyarországon. Így Bajza magyar fordításban kiadta Dahlmantól az angol forradalom történetét (Pest, 1844) és Kolb antiklerikális szellemű művelődéstörténetét: Az emberi művelődés története. Pest, 1844. Vö. BAJZA József: Bajza József mint történetíró. Száz 1908. SZÚCSI József: Bajza József. Bp. 1914.

Horváth első, inkább elméleti jellegű tanulmányai W. Wachsmuth lipcei professzor fejtegetéseit ültették át magyarra.¹⁰⁷ Röviddel ezután azonban már a magyar társadalom, a parasztság XVI–XVIII. századi fejlődését vizsgálta fel egy háromrészes tanulmányban, amely végső fokon a feudalizmus ellen és a jobbágyfelszabadítás gondolata mellett foglalt állást.¹⁰⁸ Horváth természetesen maga is saját osztályát, a köznemességet, azon belül viszont a polgárosult, progresszív, liberális szárnyat képviselte. Sok nemes azonban még mindig nem vette szívesen saját ősei és a feudalizmus bírálatát. Egy névtelen olvasó így kifogásolta, hogy Horváth az 1514-i parasztháború utáni nemesi bosszút tette felelőssé a jobbágyok szabad költözésének elvételéért. Ez, szerinte, „eleink iránti, igazságtalan vád”.¹⁰⁹ Amire Horváth azt válaszolta, hogy a haza java az elődöknek kijáró tiszteletből függetlenül megkívánja, hogy azok botlásait, tévedéseit is kimutassuk, mivel így lehet megóvni „a jelen s jövő nemzedékét hasonló, a nemzet életére s virágzására rontólag ható tévedéstől”.¹¹⁰ Egy évtizeddel korábban ily állásfoglalás aligha lett volna még elképzelhető.¹¹¹

Ösztönzőleg hatottak az új történetírásra a nemrég alapított Magyar Tudós Társaság, vagyis az Akadémia indításai is. Ezek ugyanis, a forrásgyűjtésen túlmenően, olyan pályázatok kiírásában és olyan pályamunkák jutalmazásában jutottak kifejezésre, amelyek a régi, feudális történetírással szemben az új, polgári-nemesi történetírás ügyét segítették elő.¹¹² Horváthnak e pályázatokra benyújtott tanulmányai közül¹¹³ különösen fontos volt az, amelyet 1837-ben írt a középkori Magyarország iparáról és kereskedelméről.¹¹⁴ Az a „korszerű, érdekes és adatokban dús” műve ugyanis, amely, egykorú bírálói szerint, „literatúránkban egyetlen egy a maga nemében”, és amely e témát folytatta a XIX. századig, már a nemesi reformellenzék gazdaságpolitikai törekvéseit, a diszkriminatív osztrák vámrendszer és Magyarország gazdasági alárendeltsége elleni tiltakozást támasztotta alá.¹¹⁵ Ezután, már mint levelező tag, 1840-ben írta és adta elő az Akadémián emlékezetes tanulmányát az 1514-i parasztháborúról.¹¹⁶ Ebben elsőnek mondta ki, hogy a parasztháborút a feudális urak hatalmaskodása, „a pörség elnyomása, a rajta uralkodó zsarnoki kény hozta elő”, és hogy a bosszúálló törvényeket „a legnagyobb kegyetlenség és igazságtalanság” jellemezte. Befejezésül pedig saját társadalmi osztályát, a nemességet figyelmeztette arra, hogy saját érdekében cselekszik, ha „a földművelő osztályt kellő jogaiba helyezi s állapotját mind értelmi s erkölcsi, mind polgári s anyagi tekintetben a kor kívánataihoz képest javítani, emelni, gyarapítani iparkodik”. Ezt követte Horváth tanulmánya a

¹⁰⁷ A szükség és szabadság a történetben. Athenaeum, 1838. Gondolatok a történetírás theorijáról. Athenaeum, 1839. Új kiadása: Horváth Mihály, Kisebbségi történelmi munkái (= a továbbiakban: KTM) III. 1868. 379–385. Heeren nyomán készült tanulmánya: Az országtani theoríák eredete, kifejlése s gyakorlati befolyása az újabb Európában. Tudtár 1842. Értekezések 113–126., 131–146., 195–245. Újra: KTM I. 1868. 147–245.

¹⁰⁸ Vázolatok a magyar népiség történetéből. Athenaeum, 1839. I. 26–27. sz., II. 32. sz.; 1840, 3–5. sz. Új kiadás: KTM III. 1868. 387–432.

¹⁰⁹ Észrevétel Horváth Mihály úr „Vázolataira”. Athenaeum, 1839. I. 37. sz.

¹¹⁰ Mikor és miért fosztatott meg a pórosztály szabad költözési jogától s mikor nyerte vissza azt? Athenaeum, 1839. I. 42–43. sz. Új kiadás: KTM I. 1868. 277–289.

¹¹¹ Egy másik ekkori cikkében Horváth a francia forradalom maradandó eredményeit vizsgálta fel: Európa belviszonyai a francia forradalom idejétől fogva. Athenaeum, 1839. II. 38–39. sz. Új kiadás: KTM IV. 1868. 475–491.

¹¹² KOSÁRY Domokos: Az Akadémia és a társadalomtudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825–1975. Bp. 1975. 52–70.

¹¹³ Az első, amely 1835-ben készült, de csak jóval utóbb látott napvilágot: Párhuzam az Európába költöző magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között. Pest, 1847. Új kiadás: KTM I. 1868. 1–146.

¹¹⁴ Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a XVI. század elejéig. In: Történettudományi pályamunkák. II. Buda, 1842. Új kiadás: KTM II. 1868. 1–172.

¹¹⁵ Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Buda, 1840. Új kiadás: KTM III. 1868. 13–366.

¹¹⁶ Az 1514-diki pórlázadás, annak okai és következményei. Tudománytár 1841, IX. Értekezések 211–237. Új kiadás: KTM I. 1868. 247–276.

demokrácia fejlődéséről Magyarországon,¹¹⁷ majd 1842 őszén akadémiai rendes tagként tartott székfoglalója a honvédelem történetéről,¹¹⁸ amelyben igazságtalanságnak minősítette, hogy az adózás és a katonáskodás terhét mind a jobbágyok viseljék, és állást foglalt az elavult feudális védelmi rendszer átalakítása mellett. Ebben az évben írta még dolgozatát az 1764-i országgyűlésről is, amelyben, mint nemrég Szalay, ugyancsak elítélte a nemesség ragaszkodását adómentességéhez és Kollárnak adott igazat.¹¹⁹ Ezt követte első összefoglalója Magyarország történetéről, amely már a polgárosodó köznemesség új, liberális nemzeti múltszemléletét, érvényesítette,¹²⁰ és amely szerény előfutára volt később, az emigrációban írt, hatalmas szintézisnek. Ezt ajánlotta Eötvös József, egykorú recenziójában, a kiváltságos osztály figyelmébe, hogy okuljon belőle, hiszen annak „bűne volt, hogy e nemzet már egyszer oly közel állott sírjához”.¹²¹

A mérleg persze akkor lenne igazán reális, ha a reformkor e progresszív lendületét, a történetírás e kibontakozását, más szerzők munkásságával együtt, legalább oly részletesen elmondhatnánk, mint előzőleg a visszaesés, a hullámvölgy szomorú történetét. De a továbbiakat talán mégsem kell végig sorra vennünk. Nemcsak azért, mivel az irodalomtörténészek is nagyjából az 1841 előtti időszakot tekintik a romantika igazi „virágkorának”, utalva arra, hogy ezután méginkább előre nyomulnak olyan, más áramlatok, mint a realizmus, népiesség, demokratizmus stb. Ha ugyanis csak erről volna szó, ettől még továbbkísérhetnénk a „romantika” nyilvánvalóan továbbvezető szálait.¹²² Kiinduló, fő kérdésünk azonban, emlékszünk, az volt, hogy beszélhetünk-e a történetírásban „romantika koráról”. S erre, nézetünk szerint, talán az eddig elmondottak is felelnek. A feudális nacionalizmus retrográd, illúziókba kapaszkodó történetirodalmát és azt az új, progresszív iskolát, amelyet Szalay vagy Horváth Mihály képviselt, aligha sorolhatjuk egyazon kategóriába. Vagy megkülönböztetünk tehát két, egymástól lényegbevágóan különböző „romantikát”, vagy választunk, hogy a két egymással ellenkező tendencia közül melyiket nevezzük igazi romantikának, vagy pedig, bizonyos romantikus motívumok létezését elismerve, nem ezekben, hanem inkább a tendenciák feudális, illetve polgári jellegében fedezzük fel a fő periodizáló tényezőket.

¹¹⁷ A democratia kifejlése korunkban. KTM III. 1868, 433–445. Az első kiadásban azonban a címet Toldy, mint szerkesztő, a cenzúra miatt megváltoztatta: A néperdekek kifejlése korunkban. Athenaeum, 1841. I. 28–29. sz.

¹¹⁸ A magyar honvédelem történeti vázlata. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VI. 1845. Új kiadása: KTM I. 1868. 147–245.

¹¹⁹ Az 1764-i országgyűlés története. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei VIII. 1846. Új kiadása: KTM I. 1868. 375–422.

¹²⁰ Magyarok története. Pápa, 1842–1846.

¹²¹ Pesti Hírlap 1846. dec. 22. A Kossuth vezette ellenzék politikai zsebkönyvében, amely Bajza szerkesztésében Ellenőr cím alatt 1847-ben külföldön látott napvilágot, Horváth Tinódy álnéven az 1802-i országgyűlés történetét azzal a tanulsággal írta meg, hogy a tárgyalások, úgy látszik, eredménytelenségre vannak kárthatva.

¹²² A művészettörténészek nagyjából 1840–1870 közé teszik, és az ugyancsak a nemzeti liberális reformmozgalmat támogató Henszlmann Imre, illetve Rómer Flóris működésével jellemzik a magyar művészettörténet „romantikus korszakát”, vö. MAROSI Ernő: Das romantische Zeitalter der ungarischen Kunstgeschichte. Annales Universitatis Budapestensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica VII. 1965. 43–78.

L'HISTORIOGRAPHIE HONGROISE A L'ÉPOQUE ROMANTIQUE

La présente étude a été préparé par l'auteur comme un rapport pour la conférence de romantisme de Belgrade en 1977, où il devait rendre compte comment l'historiographie hongroise s'était évoluée à l'«époque romantique». Avant tout, il a souligné le fait que, dans la pensée historique et politique de la première moitié du XIXe siècle, des tendances antagoniques se sont entrechoquées, qu'on ne peut guère ranger, dans leur ensemble, sous la notion du «romantisme». Il y avait d'une part, au commencement du siècle, le romantisme allemand, qui s'est détourné de la révolution et qui a suivi des idéaux religieux et féodaux, et de l'autre, le romantisme bourgeois-national, qui est devenu progressiste de nouveau, après 1830 et ayant un caractère révolutionnaire. L'auteur expose ensuite que dans la période d'après l'exécution des «jacobins» hongrois (1975), quand la noblesse hongroise s'est reculée vers le féodalisme et s'est ralliée à la cour de Vienne, l'école historique des Lumières s'est dissolue et les traditions de l'école historique jésuite – et de l'orthodoxie protestante – se sont renouvelés. Mais l'influence du romantisme allemand ne s'est manifestée qu'un peu plus tard, quand, aux années 1810, la noblesse commençait de nouveau à entrer en conflit avec l'Autriche, et qu'une opposition nobiliaire – toujours féodale encore – s'est formée. C'est contre les auteurs nationalistes, mais féodaux et plus d'une fois ayant un esprit aventurier (István Horvát) que les historiographes nouveaux, nationaux et libéraux, de l'âge des réformes (Mihály Horváth etc.) se sont opposés. On les appelle souvent romantiques bienqu'ils aient représenté une conception du monde et une conception historique complètement opposées à celles de l'école précédente. Il est donc plus convenable de faire une distinction entre ces deux «romantismes» opposés.

KOSZTOLÁNYI ÉS GORKIJ

Kosztolányinak olvasói-bíráloi-írói eszmélkedése kezdetétől alkotói munkássága csúcsáig, három évtizeden át, érdeklődése tárgya a klasszikus orosz irodalom. E szüntelen figyelem középpontjában Tolsztoj, Dosztojevszkij és Csehov áll. Gorkij hátrább szorul;¹ Kosztolányi Gorkij-hivatkozásai esetlegesek, ritkák; az olaszországi útján adódó alkalom készítette a nagy író meglátogatására.²

Orosz kapcsolatainak ez a területe mégsem érdektelen: maga a látogatás és írásos emléke, a riport is tartogat számunkra még tanulságokat: folytatása, Kosztolányinak Gorkijhoz írt levele pedig a Kosztolányi-irodalomban ismeretlen, így irodalomtörténeti érdekességű és értékű.³ A továbbiakban számba vesszük írónk Gorkij-reflexióit, megkíséreljük a személyes találkozás eddiginél részletesebb értékelését, majd azt kutatjuk, miért szakadt félbe a Kosztolányi-kezdeményezte dialógus, Gorkij részéről visszhangtalanul.

1. Gorkij-hivatkozások a húszas évekig

Gorkij neve a fiatal hírlapíró tollán illusztráció. A nagy író 1906-os amerikai útját az „internacionális butaság” „időtlen időkig tartó” perei egyikének látja, Hamlet pöréhez hasonlónak, aki „nemcsak a halál fantomát látja maga előtt, hanem a gögös ember dölyfét s a hivatalnak packázásait is”. Gorkij is „futott az örök per előtt, búcsút mondott hazájának, a zsarnok dölyfének”.⁴ A hagyományos zsarnok- és cár-ellenesség az örök emberi sztoikus vigaszába fordul – nem először – Kosztolányi tudatában.⁵

Az orosz bürokrácia ostobaságának számlájára rótt, zárószóiban rezignált hivatkozást egy hét múlva követi Gorkijról a másik; ez – mint később annyira más Kosztolányi-elmélkedés – az élet és az irodalom kölcsönös megfelelését fürkészi, azt, hogy tükrözi vissza a tükrözött a tükrözött, az élet az irodalmat. Egy párizsi kenyér-tolvajt „a könyv keretéből kilépő Gorkij-figurának” lát Kosztolányi.⁶ Az eset papírra vetésének „ínyenc” különlegessége lehetett a felismerés: Gorkij-alak éled meg Párizsban!

¹Így emlékezik KOSZTOLÁNYI Ádám is: „Gorkijt csak kritikával és fenntartással értékelte, úgy vélte, hogy a nagy orosz klasszikusok mögött marad.” – Kosztolányi Ádám apja és az orosz irodalom kapcsolatát illető kérdéseimre három levélben válaszolt Párizsból: 1978. február 17-én, március 10-én és április 25-én. Ezúton is köszönöm értékes tájékoztatásait.

²Olasz útjának riportokban megörökített állomásait 1. *Elsüllyedt Európa*. Bp. 1943. 63–106.

³KISS Ferenc, RÉZ Pál és KOSZTOLÁNYI Ádám közléseiből tudom.

⁴A nagy pör. *Álom és ólom*. Bp. 1969. 183–186.

⁵Gorkij útjának igazi célja: „[...] híveket toborzott és anyagi támogatást keresett az orosz forradalom számára.” TÖRÖK Endre: *Jegyzetek. Lev Tolsztoj Művei*. 10. k. 1967. 1022.

⁶Az éhség foga. *Álom és ólom*. 186–187.

[A húszas években a gorkiji nyomor arra lesz példa, hogy tesz túl az irodalmon – újabb és még nagyobb nyomorával – az élet.⁷]

Az *Éjjeli menedékhely* a Luka-hirdette Ember-fogalommal ragadja meg Kosztolányit; itt – ellentétben a húszas években kialakuló értékítéletével az ember – Ember póluspárt illetően – igenli: „[...] mindennapi ismerősünktől [...] elérkeztünk egy érett, magasabb ismerethez, az Emberhez.”⁸

Másfél év múlva a „mai művészetre” jellemző tendenciának, annak, hogy „valami titkos szociális érzés van fejlődésben”, melynek alapján a költők hőse „esetleg egy öreg ember, aki patent viaszgyertyát árul valamelyik utcasarkon”, egyik példája Kosztolányi számára Gorkij. [Azt észre sem veszi, hogy épp az „öreg emberrel” indul el az „ember” felé.]⁹

Költőnk eszmélkedéseiben az orosz irodalom – és egyáltalán az irodalom – jövőjéről, szerepéről 1917 és 1919 között Gorkijnak is jut szerep. Amikor az eddigi orosz irodalmat „részes, bolond, ábrándozó, züllött, szent vagy ásító emberek végtelen sokaságaként” jellemzi, megnevezetlenül is Gorkij drámájára gondolhat többek között;¹⁰ a Tanácsköztársaság kikiáltása utáni cikkében a mű az egész addigi irodalom érzékletes jelképe: a jövő társadalmában „[...] nem lesz szegény költészet, mert [...] szegény se lesz [...]. Gorkij *Éjjeli menedékhelyét* úgy bámulják majd, mint az elmúlt gonosztevő társadalmak képét, és hideg borsószik végig a nézők hátán, mint amikor mi a középkori elmeegógyászatról olvasunk [...]”¹¹.

2. „Maxim Gorkijnál”

A háborúból, a forradalmakból, az ellenforradalom első esztendőiből alig-alig beforradó sebekkel került ki Kosztolányi.¹² Az irodalom jövőjét előbbi cikkeiben is egy kicsit a kétely táplálta irónián át látta rózsaszínűnek, a jövőndő valóságát „paradicsomkertnek”, most végletes pesszimizmusában épp a nagy oroszokban, Dosztojevszkijben és Csehovban leli sötét emberlátásának megerősítését, példájukkal hadakozik az író és az irodalom pártossága ellen.¹³ Első jelentős, az 1919 utáni évek válságait megörökítő regénye, a *Nero, a véres költő* szerintünk orosz műtől is ihletett, attól a pesszimizmustól, melyet Kosztolányi – vitatható indoklottsággal – Dosztojevszkij regényéből olvasott ki.¹⁴

Mit keresett Kosztolányi 1924. július 28-án, a kurzus negyedik évében, Gorkijnál?¹⁵ Mit adott neki a találkozás? Mivel gazdagíthatta volna az elmaradt folytatás?

A találkozás első, közismert – de még csak hivatkozásokban, más összefüggések kapcsán értékelt – dokumentuma Kosztolányi riportja, mely a Pesti Hírlap 1924. augusztus 31-i számában jelent meg.¹⁶

A felszabadulás után a szovjet irodalom magyarországi útjának kutatói utalnak rá. Kosztolányi látogatása a Horthy-rendszer Gorkijhoz való viszonyát szemlélteti: „Amíg az író betegsége Caprihoz

⁷Miután az *Éjjeli menedékhely* rendezőjének bemutatta „a szigorú koldust”, az „elpirult és bevallotta, hogy nem ért a naturalizmushoz”. Szigorú koldus. 1922. Hattyú. Bp. 1972. 108.

⁸A gyermek. 1909. Álom és ólom. 350.

⁹A másodperc művészete. 1909. Álom és ólom. 446.

¹⁰Orosz írók. 1917. Füst. Bp. 1970. 425. Kosztolányi jellemzésének értékeléséről l. LENGYEL Béla: A szovjet irodalom Magyarországon. 1919–1944. Bp. 1961. 154.

¹¹Mi tűnik el? 1919, április 13. Füst. 523.

¹²Vö. KOSZTOLÁNYINÉ: Kosztolányi. Bp. 1938. 227–239., SZAUDER József: Kosztolányi Dezső költészete. Összegyűjtött versei. Bp. 1962. I. k. 24–25., KISS Ferenc: Kosztolányi és a Pardon-rovat. Jelenlét és függetlenség konfliktusai anno 1919. Valóság. 1977. 6. 19–35.

¹³Vö. Ványa bácsi. 1920. Színház. 1948. 41., Ványa bácsi. Új Nemzedék 1920. május 9., Szyepancsikovo és lakosai. Nyug. 1921. január 1., Csehov doktor úr. Színházi élet. 1922. október 22., Három nővér. Nyug. 1922. november 1., az utóbbit l. még: Lángelmék. Bp. (1941.) 299–300.

¹⁴Vö. Szyepancsikovo és lakosai. i.h., ill. Lángelmék. 294–298.

¹⁵A találkozás időpontjáról l. Летопись жизни и творчества А. М. Горького. Том 3. Москва. 1959. 380.

¹⁶A publikáció időpontja ez. RÉZ Pál levélbeli közlése.

szögezi s így a felszínes látszat alapján fenntartható az a rágalom, hogy meghasonlott hazájával, addig barátságosan foglalkoznak vele.[...] 1924-ben Kosztolányi nyugodtan fel meri keresni caprii otthonában[...].¹⁷ A Komlós Aladár említette körülményt – a felszínes látszat – bővíti Lengyel Béla, most már elsődlegesen Kosztolányi vonatkozásában, újabb utalással az előzményekre, s az írás – egyik – célját máig is érvényesen meghatározva: „[...] a politikai előítéletekben és a tények nem ismerésében gyökerező ellentmondások feszülnek [...] a beszámolóban is[...]. A polgári sajtóból ismert túlzásokkal vázolja Gorkij pályájának fordulatait. Annak a kedvelt témának a változata a cikk, hogy Gorkij, a forradalmár külföldön él. A beszélgetés felidézésével lényegében Gorkijnak a forradalomból való kiábrándultságát akarja szuggérálni.”¹⁸ Kiss Ferenc apolitikusság és érdek – az újságíró Kosztolányi, illetve a Pesti Hírlap részéről – kompromisszumának, sőt egy kicsit a kétféle érdek – Kosztolányié és az újságé – találkozásának példájául említi az interjút: „[...] Gorkijról is olyat – ti. riportot – Z.E. – prezentálhatott, amelyben a kispolgárnak is kedve telhetett.”¹⁹

Információkban, vonatkozásokban, érzelmekben gazdag cikk Kosztolányié. Itt most több területét, elévülhetetlen – és elismert – érdemeit csak érintjük. Azt, hogy „poétikus, hiteles képet nyújt Gorkij megnyerő egyéniségéről”;²⁰ hogy milyen jelentős számunkra „Gorkij magyar irodalmi ismereteiről és az új magyar irodalom iránti érdeklődéséről adott tájékoztatása” – milyen büszke öröme gyűjthatta Gorkij a „Lenni vagy nem lenni” majdani íróját! –²¹; nem elemezzük, hogy az élmény a szépiróbból is milyen remek teljesítményt lobbantott fel. Nem térünk ki Kosztolányi értesüléseire Gorkij készülő műveiről, munkatempójáról.²²

Az viszont megkerülhetetlen feladata e dolgozat írójának, hogy a cikk korlátait értelmezze, Kosztolányi oldaláról közelítve a kérdéshez, s ahol indokolt, gyengéinek mentségét is felmutassa.

Ha adatait Gorkij életéről készen – és torzító forrásokból – kapta is Kosztolányi, csoportosításuk, tálalásuk semmiképpen sem az írói bátorság példája, alig négy évvel az ellenforradalom uralomja jutása után, véres terrorral; így gúnyos-keserű játéka a forradalom-ellenforradalom fogalmakkal,²³ az Anyegin-idézettel tetőző, sokat sejtető ironikus életrajzi hivatkozás: „Annakidején beteg tüdejét ment gyógyítani Capri szigetére, most talán beteg lelkét. Puskin írja: „Mert északon ártott a lég...”²⁴ A tények nem Kosztolányit igazolják...²⁵

¹⁷ Gorkij és a magyar irodalom. A Gorkij Magyarországon c. kötetben. Összeáll. RADÓ György. Bp. é.n. 17–18.

¹⁸ LENGYEL Béla: i. m. 155.

¹⁹ KISS Ferenc: Kosztolányi, az újságíró. ItK 1974. 437–438. – A Pesti Hírlap jellemzésére l. még: KOSZTOLÁNYINÉ: i. m. 243–245., GELLÉRT Oszkár: Gorkij. Kortársaim. Bp. 1954. 249., BÓKA László: Kosztolányi „Édes Anna”-ja. Édes Anna. Bp. 1963. 14., valamint a 37. jegyzetet.

²⁰ LENGYEL Béla: i. m. 155.

²¹ Uo.

²² Erről l. még: D. ZÖLDHELYI Zsuzsanna: Szabó Endre, az orosz irodalom magyarországi népszerűsítője. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1961. II. 189., valamint WALDAPFEL József: Gorkij és Madách. uo. 264. – A készülő új művekkel kapcsolatban: nem találtam nyomát a Gorkij említette színműnek („Csört/Ördög”); a dicsért „Sergej-Censzkij”-t viszont maga Gorkij fogja bemutatni a Nyugatban a magyar olvasóközönségnek. Vö. GELLÉRT Oszkár. i. m. 256–258.

²³ Az orosz-szovjet valóság iránti fenntartásait – irodalmi vetületében – Kosztolányi már 1922-ben megfogalmazta. l. Szonett-pályázat. Ákom-bákom. Bp. (1943.) 20–22.

²⁴ Gorkij Maximnál (ill. Ebéden Gorkij Maximnál.) Vö. Gorkij. Lángelmék. Bp. (1941.) Idézeteink innen valók: 305–314.

²⁵ „(.) kiújult a tuberkolózisom, beteg a szívem, és erős idegkimerülésem van. Azt ajánlják, hogy haladéktalanul utazzam délre vagy a Fekete-erdőbe.” Gorkij Levele Barbusse-nek 1921. november 11-én. Собрание сочинений. Том 29. Письма, телеграммы, надписи. Москва. 1954. 404. A továbbiakban: Pizma. Az orosz kötet idézeteit a magam fordításában közlöm. – Gorkij Kosztolányinak is utal betegségére. Cikke „ráhangoló” bevezetésében a riportert meglepedezik erről.

A római szovjet követség iróniától szintén nem mentes rajzában viszont nem előzetes megfontolásokat, téves információk összegezését kapjuk: a forradalmat eredményeiben – külpolitikai kapcsolatainak formásaiban – ferdítő-torzító beállítás a felszín, a látszat adta benyomások eredménye.²⁶ Kosztolányi kajánul számol be a követség perzsaszönyegeiről, melyek „egy kapitalistának is becsületére válnának”. Lenin „mennyezetig érő gipsz-szobrának” látványa – „vonagló törzsét kifeszíti s öklét rázza forradalmasan a világmindenség felé” – nem segíti nézőjét abban, hogy a nagyot, az igazat, Lenint, megkülönböztesse majd „a század rongy bohócától”.²⁷

Gorkijtól – gyanútlanak tűnő kérdésére: hány példányban fognak művei orosz nyelven – kiábrándító felvilágosítást kap. A kértet elégedetlen könyvei példányszámával.²⁸ Kicsit indoklás, meg talán azért is, hogy elejtse a sérelmes összevetés kérdését, kifejti Kosztolányinak a könyvvásárló lakosság arányát a nem-olvasó „85 százalék paraszt, földműves”-hez viszonyítva.²⁹ Kosztolányi arról is értesül, hogy „az öreg, régi parasztnál” „lehet olykor találni egy Tolsztoj-t, egy Dosztojevszkij-t, de a mainál . . .”³⁰. Kosztolányi megörökíti a csonka mondatot lezáró gesztust: „– és bosszúsan legyint kezével Gorkij, a parasztek kegyetlen és igaz rajzolója.” Mint ki igazolást nyert, olyan elégtétellel könyveli el az *Orosz írók és a Mi tűnik el?* cikkek szerzője, hogy nem csökkent az analfabétizmus – „a nép 15 százaléka még mindig nem ismeri a betűt, [. . .] mint évszázadokkal ezelőtt, a maga közönyös életét éli” –, holott „a forradalom, a bolsevizmus ép azzal a jelszóval jött, hogy a cári sötétség után fényt gyújtson s megváltsa a nagy tömegeket”. [A második idézet Kosztolányi iróniáját jelzi.] Így kapja a forradalom, illetve mindenesetre a haladás, a hit vagy reménytelenség kérdésében egy soha nem látott iramú, eredményű fejlődés kezdetén a hazaszeretetében türelmetlen, hazájától távolra szakadt kérdeztől, aki – bár erről nem szól – a népművelésnek is hódolatunkra méltó apostola, a maga szomorú igazolását a magyar polgári költő.³¹

S a másik nagy, perdöntő kérdésben – Lenin – sem kap iránymutatást a kérdező. – „Az ember érdekel, az ember. Milyen volt?” – Gorkij, akit alig fél éve döntött gyászba Lenin halála, s friss fájdalomában rögtön papírra vetette visszaemlékezéseit róla, éppen *Az ember* címen, publikálni kívánva őket „Amerikában, Franciaországban és Oroszországban”, itt, most csak ennyit felel: „Nagy bolsevik volt.” Kosztolányi most is feljegyzí a válaszadás módját: „[. . .] összeráncolja homlokát, szemembe néz erősen, s szája szögletét gúnyos mosoly fodrozza, mely kimondandó gondolatát előre színezi.” E bevezetőt követi aztán Gorkij válasza. Miről árulkodik ez a mód? A kérdés alapos megválaszolásának lehetetlensége van benne, pár perc alatt, néhány szóban – hiszen Visszaemlékezéseit is át-megátdolgozta –, tudva tudása annak, hogy a mégis megfogalmazott mondat a legjobb esetben is csak frázis. A gúnyos-humoros mosoly bölcsességgé fegyelmezése annak a sok gyötoremnek, melyet az

²⁶ Itt is – ahogy Kiss Ferenc megállapítja a „Mussolini Itáliája, oroszlán” című cikke kapcsán, i. m. 438. – „a jelenség lényege helyett és igazi funkciója helyett” annak „rekvizitumaira koncentrálnak”, csakhogy azok nem imponálóak a számára.

²⁷ Vö. Költő a huszadik században. Összegyűjtött versei. Bp. 1962. 2. k. 80.

²⁸ Levelezése tanúskodik róla, milyen harcot vívott 1920-tól az orosz klasszikusok kiadásáért a szűklátókörű Állami Kiadóval és annak irányítóival.

²⁹ A Kosztolányi-idézte adatokban – „Vegye azonban számba, hogy a mi lakosságunk 85 százaléka paraszt, földműves, ki nem olvasóközönség, csak 15 százaléka városi lakosság, diák, kereskedő, iparos, szóval könyvvásárló” – tévedésnek kell lennie: hol marad az összesítésből az ipari proletariátus, a munkásosztály? – Hiszen már 1920-ban róla ír Gorkij lelkesen H. G. Wellsnek, „a tizenkilencedik század egész európai irodalmának” éppen általa szervezett „háromezer kötetes” kiadása kapcsán. Gorkij Művei 20. köt. Levelek. 1889–1936. 1965. TÁBOR Béla fordítása, 379–380., 384–385., 415. A továbbiakban: Levelek.

³⁰ Az utalás figyelemreméltó. A parasztság kulturális igényeinek időleges csökkenésére mutat, másfelől Kosztolányi-idézte szavaiban maga Gorkij is a Tolsztoj–Dosztojevszkij-sor folytatójának látszik, sorsukban, a nem olvasóságban osztozva.

³¹ Gorkij népművelő tevékenységéről l. a 29. jegyzetet, valamint levelezése számtalan idevágó vonatkozását. – Gorkij megéli a fejlődés fellendülését. 1931-ben boldogan tudósítja Rolland-t a nyizsnijnovgorodi „Szormovo”-gyár üzemi újságjának tizennyolcezes példányszámú kiadásáról. Vö. Levelek. 528.

újságírók zaklatása, a „politizáló emigránsok” ellenségessége – Lenin kapcsán is – okozott neki, s melyről a kései kutató hitelesen értesül magánleveleiből.³² Meg is jegyzi, más ilyen irányú nyilatkozataival egybevágóan: „Nem politizálok. Semmi politika.”³³

Túlzás lenne azt hinnünk, hogy bármilyen részletes, meggyőző információ is változtatott volna Kosztolányi világlképének, esztétikájának az idők folyamán majd a „homo aestheticus”-képletbe kövesedő alakulásán.³⁴ De az is tény – s ez már az ő mentsége –, hogy kétségei, bizonytalansága nem csitulnak, pedig kérdésfeltevéseinek egyik rugója – talán önmaga előtt se bevallotta – a szilárd fogódzó vágya lehetett benne, annál, aki „a sivatag és fehér országot” illetően – ahogy ő nevezte egyszer Oroszországot – a világon az egyik legilletékesebb. Persze, sejti, mit takar a gorkiji mimika, erről tanúskodik ragyogó megfogalmazása, mégis a beszélgetőtársak körül csak „a levegő” lett „hidegebb”, míg csak be nem hozták a feketét, és Gorkij Szabó Endrét és többi magyar emlékét nem „szedegette” elő.

4. „[. . .] come un bambino si contempla nel mare [. . .]” –
egy visszhangtalan
Kosztolányi-levél

Kosztolányi nem zárta le a látogatást a Pesti Hírlapban közölt riporttal. Szeptember 7-e körül elküldte cikkét Gorkijnak, 15-én a következő levéllel fordult hozzá:³⁵

Budapest, li 15 Settembre 1924.

Egregio Signore.

le ho mandato già una settimana fa l' articolo, il quale scriveva sopra mia visita in *Villa Massa*. Questo pomeriggio strano sarà per me indimenticabile. La sua cortesia (come io ho detto nella mia scrittura) era *non europea, ma di più: era humana*. La ringrazio di nuovo.

Glíene sono molto tenuto d' aver dato l' occasione a presentarle mio nuovo romanzo, *Il poeta insanguinato*, di cui protagonista è un dilettante letterario, l' imperatore senza talento, Nerone. L' idea di questo libro l' ho concepita a Roma, allorchè vagando nella città eterna vidi gli odierni latini, gli italiani, uddi l' odierna lingua latina, l' italiana, e immaginai che il passato classico non sommiglia a quello che si legge nelle poesie teatrali e nei rigidi saggi storici, e che Nerone e Seneca non parlavano certamente come i puri classici latini, ma che anche il passato è copia di questo presente e che l' imperatore esaltato e malato e il suo magnifico maestro non sono altro, veramente che eroi d' un antico caffè letterario: del Caffè Aragno.

³² Vö. Rolland-nak írt levelével, 1923. július 27-éről: L. Pizma. 414. Az emigránsokról így ír legbensőbb barátjának, M. F. Andrejevának, friss gyászában, félévvel Kosztolányi látogatása előtt: „! . . .] ez a rothadt emigráció kiárasztja az Emberre – ti. Leninre, Z. E. – hullamérgét; igaz, olyan méreg ez, mely nem képes megfertőzni az egészséges vért.” 1924. február 4-én Marienbadból. Levelek 420.

³³ A politika-mentességet berlini folyóirata, a *Beszeda* kapcsán, Stefan Zweignek is hangsúlyozza. Levele 1923. szeptember 1-én. Levelek. 408.

³⁴ Ahogy majd meddőn vitatkozik vele – Kosztolányi Ádám visszaemlékezése szerint – 1932-ben József Attila. Vö. Néhány emlék József Attiláról. Új Írás. 1966. 5. 112.

³⁵ A levelet a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet Gorkij Archivumában olvastam, a *Летопись жизни и творчества А. М. Горького. том 3. Москва. 1959.* útmutatása nyomán. Fényképmásolatát az Intézettől kaptam. Köszönet szívességükért. Lelőhelye: К. Д. ИИ. В. 1–6–2; az 1–6–1 Kosztolányi névjegye. Magyar kiadványban is olvasható: a Gorkij Művei 20. k. IV/a, b, c mellékleteként. Itt a második és a harmadik lap azonban erősen elmosódott. Nyomtatásra – és olvasásra – alkalmas helyreállítását *Papp Gyula* kartársammal végeztük; az olasz szöveg magyarra fordításában az Archivumban levő, a levél mellé csatolt orosz nyelvű fordítás is segített. A magyar szöveget saját fordításunkban közöljük. – L. még: *Переписка А. Н. Горького с зарубежными литераторами. Москва. 1960. 159–160.*

Non so, se ha letto il mio libro. Ma io saprebbe buon grado a Ella, se volesse aver la compiecenza di scrivere in qualche parole (anche in lingua russa) il suo impressione. Vorrei specchiarmi nel suo spirito, come un bambino si contempla nel mare. E sarebbe felicissimo, se avrebbe la bontà di mandarme gli suoi *libri nuovi* (in italiano, francese, o inglese), affinché io ne possa render conti agli suoi ammiratori ungheresi.

Nella speranza ch' Ella mi fara la somma gentilezza sua risposta
mi protesto
suo devotissimo
servitore:

Desiderio Kosztolányi

L' indirizzo: Desiderio Kosztolányi

Budapest (Ungheria.) I.

Tábor ucca 12.³⁶

A levél véleményünk szerint nem mellőzhető jelentőségű irodalomtörténeti dokumentum. A riport szempontjából is fontos: szavatolja, hogy Kosztolányi alanya szavait a tőle telhető hűséggel rögzítette papírra.³⁷ Így egyfelől megdől Gellért Oszkár feltevése, mely szerint „a Pesti Hírlap belső cenzúrája”

³⁶ Magyarul:

Budapest, 1924. szeptember 15.

Tisztelt Uram,

már egy hete elküldtem Önnek azt a cikket, melyet a *Villa Massában* történt látogatásomról írtam. Ez a különös délután felejthetetlen marad számomra. Az Ön szívélvessége (ahogy írásomban is neveztem) *nem európai volt, hanem több annál: emberi volt.* Még egyszer köszönöm Önnek.

Igen hálás vagyok Önnek azért, hogy lehetőséget adott nekem új regényem, *A véres költő* bemutatására, melynek főhőse a dilettáns irodalmár, a tehetségtelen császár, Nero. E könyv eszméje Rómában ötlött az eszembe, mikor az örök városban bolyongva láttam a mai latinokat, az olaszokat, hallottam a mai latin nyelvet, az olaszt, és az a gondolatom támadt, hogy a klasszikus múlt nem arra a múltira hasonlít, melyről hatásvadászó költői művekben és iskolás történelmi értekezésekben olvasunk, és hogy Nero és Seneca bizonyosan nem a latin klasszikusok tiszta nyelvén beszéltek, hanem a múlt is ennek a jelennek a mása, és az egzaltált és beteg császár meg nagyszerű mestere valójában nem mások, mint a régi irodalmi kávéházak, a Caffé Aragno-nak a hősei.

Nem tudom, elolvasta-e könyvemet. De nagyon hálás lennék Önnek, ha nagylelkűen hajlandó lenne, és megírná néhány szóban (akár orosz nyelven is) a benyomásait. Úgy szeretném magam látni az Ön szellemében, ahogy egy kisgyermek szemléli tükörképét a tengerben. Nagyon boldog lennék, ha szíves volna, és elküldené nekem *új könyveit* (olaszul, franciául, vagy angolul), hogy tájékozathassam rólok az Ön magyar tisztelőit.

Abban a reményben, hogy válaszával igen nagy szívességet tesz nekem, maradok
legodaadóbb híve
Kosztolányi Dezső

Címem: Kosztolányi Dezső

Budapest (Magyarország) I.

Tábor ucca 12.

³⁷ E hűséget nem érinti az a körülmény, hogy míg Kosztolányi szerint Ádám fiának és feleségének köszönhetik az ebédre hívás „kivételes megtiszteltetését”, aki „szerintük – Gorkijék szerint, Z. E. – megtévesztően hasonlít egy híres olasz színésznőhöz”, valójában a Krupszkaja asszonyra való hasonlóság miatt fogadták a magyar vendégeket. Erről Kosztolányi Ádám leveléből értesültem: „Gorkij eleinte nem akarta szüleimet fogadni, de nagyon feltűnt neki, hogy, mint mondotta, anyám nagyon hasonlít Lenin feleségére, Krupszkájára asszonyra.” Levele. Párizs. 1978. március 10. – Április 25-i levelében meg is indokolja ezt a cserét: „Nem, 1924-ben nem lehetett megírni Magyarországon, hogy valaki Krupszkájára hasonlít, semmi esetre sem a nagyon „gutgesinnt” Pesti Hírlapban, amelynek legfőbb gondja volt, hogy semmilyen kategória „érzékenységét” ne sértse, sem a katolikusokét, protestánsokét, vasutasokét, postásokét, nyugdíjasokét, arisztokratákét stb.” – A párbeszéd visszaadása kötelezhette Kosztolányit nagyobb pontosságra. – Vö. még a 73. jegyzettel.

hagyta ki „azt a többet, amit Kosztolányi esetleg még lejegyzett” Leninről, épp e levél birtokában: Kosztolányinak jeleznie kellett volna benne a csonkítást. [A „Nem politizálok”-mondatot követő, idézett és jelképes erejű megállapítás: „A levegő hidegebb lett körülöttünk” – egyébként is ellene szól Gellért feltevésének.] Másfelől Kiss Ferenc fentebbi megállapítása, a kispolgár kedvét is töltő riportról, tovább árnyalódik.³⁸ Kosztolányinak ugyanis avval is kellett számolnia – bár nem tudjuk, a cikk elküldésének gondolata megelőzte, vagy követte-e annak megírását –, hogy sorainak Gorkij tekintete előtt is helyt kell állniuk, velük ő néz szembe még egyszer a sorrentói házigazdával. [„Szlávkék szemében semmi ború, csak nyílt szeretetreméltóság, állandó mosoly, humor. Jól esik belenézni” – jellemezte ezt a tekintetet.]

Bizonyító volta mellett a levél „a különös délután” tartós hatását is illusztrálja, újra kiemelve a Pesti Hírlap-beli cikk gondolatát: „Az Ön szívélyessége *nem európai volt, hanem több annál: emberi volt.*” Kosztolányi, akit élete minden szakaszában foglalkoztatott a „szláv”-jelleg,³⁹ itt, hála Gorkijnak, az „orosztól” európain át az emberig jut el. (József Attilának tizenhárom év múlva majd Thomas Mann-t lesz módja „fehérek” közül „európainak” kiemelnie.)

A levél fő indítéka azonban a *Nero*, a *véres költő* iránti érdeklődés. Kosztolányi megköszöni, hogy Gorkij lehetőséget adott neki a regény bemutatására (átadására? – *presentarle* = bemutat, megmutat, átad). Talán a beszélgetés meg nem örökített részében került erre sor. „Hosszan beszélgetünk asztalbontás után is” – eközben? ⁴⁰ – Az már a magyar irodalomtörténetírás szempontjából érdekes, hogy a levélben a szerző új adalékot mutat fel a *Nero* keletkezéstörténetéhez. Nyilván az itt adott indíték, magyarázat egy lehet a regény születésének sok összetevője közül, s Kiss Ferencnek van igazsága: az író „elfelejti az egykori összefüggéseket, hogy a mű törvényei szerint működő ihlet szabadon gazdálkodhassék az emlékezet által mozgósított anyaggal”.⁴¹

Miért éppen ezzel a – nekünk talán még csalódást is okozó – kommentárral ajánlja könyvét Kosztolányi nagy olvasójának? Valóban ezzel az ötlettel fogamzott meg műve? Gorkij Itáliában élt, s Kosztolányi ezért vélte, hogy érdeklő az olasz vonatkozás? Gorkijban Róma, egy ódon irodalmi kávéház nem ébreszthette az emlékek rajját, ahogy talán Kosztolányiban tette. – A keletkezéstörténet feltárása, Kosztolányi válságáé, mindannak vázolója, ami – hogy későbbi szavaival éljünk – „fájt” és „vérzett” akkor „melle megett”, egy levél pár mondatában éppoly lehetetlen – és talán felesleges – vállalkozás lett volna, mint néhány nappal annakelőtte Lenin jellemzése Gorkij részéről. S végül is: nem is jelentéktelen mozzanatot mutat fel Kosztolányi. Ha a múlt a jelen mása, a kölcsönösség folytán fordítva is áll. Az élet folytonosságára mutat rá, s kicsit örök-egy állandóságára is talán. Izgalmas a távollátás mozzanata, térben, időben: a 19/20-as év politikai és irodalmi örvényei, a Pardon-rovat és Szabó Dezső helyett az egykori élmény-adta felismerés [Róma és a Caffè Aragno irodalmárainak azonosságáról a császárvárossal és ékesszólásuktól megfosztott latinjaival] ösztönzése nyomán az örök Róma Nerója és Senecája állnak elénk.⁴²

³⁸ A riport ilyen irányultságát, hatását éppen a költő apjának tréfás-büszke sorai érzékeltetik.”Vö.: KOSZTOLÁNYINÉ: i. m. 253–254.

³⁹ Fiatalkori levelézésének Fofanon –, illetve „Raszkolnyikov” – utalásaitól, 1904-ből (I. Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. Bp. 1959. 27., 18.), 1905-ös Heti levelétől (Álom és ólom. 49.) kezdve az Európa című vers feledhetetlen „szláv”-utalásáig, az 1934-es „Oroszok” című írásig (Sötét bújócska. 1974. 159.)

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI Ádám így ír erről a feltételezett mozzanatról: „Az Ön következtetése logikusnak látszik, apám bizonyára a találkozáskor adta át Gorkijnak a *Nero* német fordítását. De erről semmi pozitívum nem tudok.” Levele, Párizs. 1978. április 25. – Az is képzelhető, hogy szóbeli megállapodásuk után Kosztolányi a svájci kiadót kérte meg a könyv Gorkijhoz küldésére. A *Nero* 1924-ben jelent meg Stefan I. Klein fordításában, Konstanz am Bodensee-ben. L. TURÓCZI-TROSTLER József cikkét, mely már Kosztolányi olasz útja előtt ad hírt a Nyugatban a német fordításról: Nyug. 1924. I. 11. 475.

⁴¹ KISS Ferenc: Kosztolányi és a *Nero*. Új Írás. 1965. 5. 114.

⁴² Vö. a kortársi és a legújabb értékelések idevágó gondolataival: GYERGYAI Albert: Védelem K. D. ügyében. 1933. A Nyugat árnyékában. Bp. 1968. 179., TURÓCZI-TROSTLER József: Kosztolányi „Véres költője” németül. Nyug. 1924. 11. 475. – KISS Ferenc a mű idő-viszonyait keletkezésével összefüggésben vizsgálja. Kosztolányi és a *Nero*. Új Írás. 1965. 5. 116. – KISS Ferenc azóta tüzetesen kifejtette a műre vonatkozó elképzeléseit, l. Kosztolányi Dezső: *Nero*. Literatura 1976. 3–4. 31–64.

Kosztolányi Gorkij véleményét kéri; annak, aki az orosz irodalomhoz való viszonyát vizsgálja, az egész találkozásból ez a mozzanat a legizgalmasabb. Gyönyörűen fogalmazza meg – ismét József Attilára, az őt Thomas Mann-hoz fűző gyermeki érzésére emlékeztetően – kettejük képzelt-vágyott viszonyát: „Úgy szeretném magamat látni az Ön szellemében, ahogy egy kisgyermek szemléli tükörképét a tengerben”.⁴³ Gyönyörűen, bármi is lehetett tudatos-tudattalan indítéka kéréséhez, melyet a bizonyára Gorkij kezében is megpihenő zöldtintás levél közvetített. Tisztelet és szeretet, az a hiú és mégis nagyon emberi vágy – a támadotté és esendőé, a halhatatlanságra vágyóé –, hogy könyve élén ott tudja – mi már így látjuk helyüket – a század legnagyobb polgári írójának bevezetője mellett a legnagyobb proletár író sorait is?

Van a levélnek még egy vonatkozása. Addigi Gorkij-reflexiói ismeretében – csak az *Éjjeli menedék*-helyre vonatkoznak, – azt mondhatnánk, ehhez volt a legkevesebb „olvasói” illetékessége Kosztolányinak: kéri Gorkijt, küldje el neki új könyveit. A látogatás azonban a viszontszolgálat őszinte vágyán túl – Thomas Mannt is ő közvetíti Magyarországra – az olvasó Kosztolányit is érdeklődésre gyűjthatta Gorkij iránt. Így „a magyar tisztelők tájékoztatását” sem kell csak udvariassági gesztusnak minősítenünk.

Gorkij válaszárol nem tudunk. Nem tud róla Kosztolányi akkor még kilencéves látogatótársa, életének haláláig tanúja, Kosztolányi Ádám sem. Ő még azt sem tartja valószínűnek, bár feltevését nem magyarázza, hogy Gorkij ismerte volna a két írást: „Nem hiszem, hogy Gorkij olvasta volna a Nero-t vagy a Pesti Hírlap-beli cikket, bár erre természetesen nem mernék megesküdni. Arra viszont egészen bizonyosan emlékszem, hogy apám a Gorkijhoz intézett levélről, illetve a válasz várásáról soha nem beszélt.”⁴⁴

„[...] soha nem beszélt” – Miért nem felelt Gorkij az oly szép, tisztelettelis kérésre? Jelenleg csak feltételezésekre szorítkozhatunk. A lehetséges okok számbavételét külsőleges tényezőkkel kezdjük. Gorkij csak oroszul írt és olvasott.⁴⁵ Ha Kosztolányi a Nero-t a már készen lévő német fordításkötet egy példánya képében adta át neki,⁴⁶ akkor a könyv elolvasása nemcsak Gorkij szabadidejének mennyiségétől függött – ez is kevés volt: most fejezte be az *Artamonovok*-at, kezdte el a *Klim Számgin életét*, állandó levelezésben állt otthoni író társain kívül Stefan Zweiggel, Romain Rolland-nal –, hanem titkára jelen – vagy távollététől, ráérő idejétől, esetleg véleményétől is.⁴⁷

Ha ezek a külső tényezők – tételezzük fel – mind kedvezően szolgálták is volna a Nero ügyét, válasza vár a legnagyobb kérdés: tetszethette-e Gorkijnak a regény? Világképe, emberismerete szövegen eltér Kosztolányiétól. Találón érinti a kérdést, pedig talán nincs is részletesebb tudomása a sorrentói látogatásról és a levélről se, Oleg Rosszijanov, a *Pacsirta* és az *Édes Anna* orosz fordítója, kötete szép utószavában: „Kosztolányi számára valamiképpen idegen maradt Gorkij, aki már a századfordulón megénekelte „a bátrak esztelenségét”, a nagybetűs szabad Embert.”⁴⁸

Itt tisztázhatjuk azt is, miért fontos adalék a Gorkijnak írt levél a Nero keletkezéstörténetéhez. A levél egy későbbi hivatkozást pontosít; Kosztolányi 1931-ben vallja: „Nero regényem, A véres költő, bizonyára ifjúkori benyomásaimra vezethető vissza, egy kávéházat láttam, ahol egymás hegyén-hátán nyüzsgtek a süldő költők, írók és vérszomjas műkedvelők.” (Hogy születik a vers és a regény? Nyelv és lélek. Bp. 1971. 469.) A kávéház a levél tanúsága szerint a Caffè Aragno Rómában. A két nyilatkozat összefüggésének tanulsága: a köztük eltelt hat és fél év arra mutat, az eredeztetés több mint „alkalom-szülte”, legendateremtő vallomás, másfelől a hatalommal összefonódott, barbársággá vadult dekadenciából” (Kiss Ferenc) csak a dekadencia volt kezdetben Kosztolányi élménye, s ez nem csupán a magyar „kávéházi pályatársakra” szorítkozott.

⁴³ Szó szerint: „Úgy szeretnék tükörözödni az Ön lelkében, ahogy egy kisgyermek szemléli magát a tengerben.” Nero minősítése pontosan: e un dilettante letterario, azaz irodalmi dilettáns.

⁴⁴ Levele. Párizs. 1978. február 17.

⁴⁵ Vö. Piszma. 414., Levelek. 406.

⁴⁶ L. a 40. jegyzetet.

⁴⁷ Az Egy ismeretlen nő levele olvastán írja Zweignek: „[...] nemcsak én sírtam, hanem az a hozzám közelálló személy is, akit az imént említettem, s akinek eszében és szívében talán jobban bízom, mint önmagamban.” Levelek. 407. Vajon ugyanaz a személy, akit Kosztolányinak a következő évben így mutat be: „Ez piktor.”?

⁴⁸ O. РОССИЯНОВ: Послесловие. Д. Костолани: Жаворонок. Анна Эдеш. Москва. 1972. 337.

(in italiano, francese, o ungherese), affinché
io ne possa render conto agli
suoi ammiratori ungheresi.

Nella speranza che Ella mi
sia sempre gentilissima nella sua
risposta.

mi protesto

suo devotissimo

senitore:

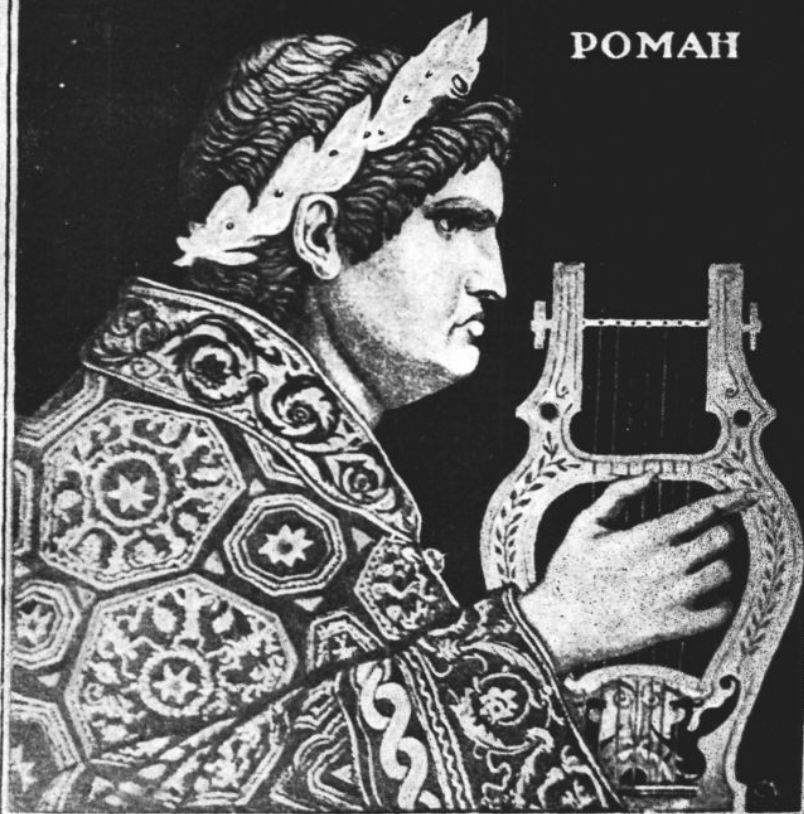
Desiderio Kosztolányi

L'indirizzo: Desiderio Kosztolányi
Budapest (Ungheria.) I.
Tábor uccá 11.

Д. КОШТОЛАНИ
КРОВАВЫЙ
ПОЭТ

РОМАН

ВРЕМЯ · МСМХХVII

quoni latini, gli italiani, udia
l'ultima lingua latina, l'italiana,
e mi sognai che il passato classico
non somiglia a quello che si legge
nelle poesie teatrali e ~~sui~~ ~~rigli~~
saggi storici, e che Nerone e Seneca
non parlavano certamente come i
puri classici latini, ma che anche il
passato è copia di questo presente
e che l'imperatore esaltato e
malato e il suo magnifico
maestro non sono altro, veramen-
te, che eroi d'un antico caffè
letterario: del Caffè Aragno.

Non so, se ha letto il mio
libro. Ma io saprebbe buon grado
a Ella, se volesse aver la compie-
cenza di scrivere in qualche
parole (anche in lingua russa) il
suo impressione. Vorrei specchi-
mi nel mio spirito, come un
bambino si contempla nel
mare. E sarebbe felicissimo,
se avrebbe la bontà di
mandarmi gli uoi libri nuovi

Mgl

Budapest, li 15 Settembre 1939

Egregio Signore,

Le ho mandato già una settimana
fa l'articolo, il quale scri-
veva sopra mia visita in Villa
Albana. Questo pomeriggio
strano sarà per me indi-
menticabile. La sua cor-
tesia (come io ho detto nella
mia scrittura) era non semplice,
ma di più: era generosa. La
ringrazio, di nuovo.

Gliene sono molto tenuto
d'aver dato l'occasione a presen-
tare mio nuovo romanzo,
Il poeta insanguinato, di cui
protagonista è un dilettan-
te letterario, e l'ingenuo
genio talento, Nerone. L'idea
di questo libro l'ho concepita
a Roma, allorché vagando
nella città eterna vidi gli

W 402
453

Д. КОШТОЛАНИ

КРОВАВЫЙ ПОЭТ

Р Г М А Н

Перевод с немецкого
ЕВГЕНИИ БАК

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ВРЕМЯ»
ЛЕНИНГРАД 1927

És fordítva is áll: „a Nero szerzőjének emberbe vetett hite túlságosan is tépét”; „a totális romlás alaplényé”, amely „alászállítja az emberek és események jelentőségét” – ahogy Kiss Ferenc foglalja össze a regény ilyen vonatkozásait⁴⁹ –, idegen maradhatott Gorkijnak. Ugyanígy érdeklődése peremén kaphatott helyet a konfliktus „pszichológiai jellege”, az indítékok „privát természetű” volta is.⁵⁰ Gorkij eszméi, íróban, műalkotásban, irodalmi hősből, mások. „[. . .] a művész – aki képzeletéből merít – sokkal jobbakká, összehasonlíthatatlanul érdekesebbekké varázsolja az embereket, mint amilyenekké isten – vagy a Természet – és a történelem teremti őket, vagy amilyenekké ők alakítják önmagukat” – írja Stefan Zweignek, *Az egy ismeretlen nő levele* című művét ünnepeelve.⁵¹ Romain Rolland-ról szóló könyvét a nacionalizmus fölötti diadalnak látja „a mi elvadult korunkban”; „az ember győzelme a valóság felett” szemében, ama győzelmek egyike, „melyekre minden értelmes és becsületes ember joggal büszke lehet, mert megcáfolhatatlanul bizonyítják az ilyen emberek erkölcsi és szellemi erejét”.⁵²

Hogy Kosztolányi „egy olyan politikai nihilizmus körvonalait” is előrevetítette, „melyet majd a fasiszta 'rend' valósít meg”?^{52a} Hiányzott hozzá a mi történelmi távlatunk, ezért nem érzett rá erre Gorkij, aki e rendet már Németországban csíráiban 1923-ban látta? Vagy az optimista emberség felmutatását vélte hasznosabbnak? Az idézett műveket, meg a *Colas Breugnon*-ét és *Az anyaföld áldásdét*? Rolland regényét korának szóló alkotásként magasztalja a szerzőhöz intézett levelében: „[. . .] a gall lángelme alkotása [. . .] milyen időszerű ez a ragyogó, vidám könyv a szellem általános fejvesztettségének napjaiban, a sötét esztelenség és gonoszság e napjaiban.”⁵³ Hamsun könyve Gorkij számára – a szerzőt Kosztolányinak is dicséri [„Ő ma a legnagyobb!”] – „epikus idill, az élet és a munka apológiája [. . .] főhőse – „az egyszerű emberi dolgok anyala”, a munka és a természettel vívott harc géniusza”.⁵⁴

A vélemények 1923-ból valók, de megvilágítják számunkra Gorkij megállapodott értékrendszerét. Hivatkozhatunk tíz évvel régebbi, de a fent idézett véleményeken időben túlnyúló Dosztojevszkij-értékeléseire is.⁵⁵ A Nero is Dosztojevszkij-elméletek szomszédságában fogant, csakhogy Dosztojevszkij íróját pesszimizmusa igazáról biztosítja, világirodalmi rangon, Gorkijt azonban tiltakozásra készíti.

Hitünk szerint nem tetszhetett Gorkijnak a Pesti Hírlapban közölt riport sem, idézett „ráhangoló”, „szuggeráló” bevezetésével, a beteg tüdő és a beteg lélek gyógyításának párhuzamával. Mindenképpen kompromittáló lehetett az az információ-sorozat, melyet a javítani vágyó elégedetlenség, a „kegyetlen” őszinteség – a jelző Kosztolányié – és talán az elfáradt megtorpanás mondatott Gorkijjal. Ha máshol nem, az orosz emigránsok között, nemkívánt visszhangot tudott volna verni a nyilatkozat e része, akiket pedig „nem szeretett, megvetett”.⁵⁶ És természetesen rossz szájjal olvasta – ha olvasta –, hogy egy ellenforradalmi rendszerű polgári országban az új szovjet állam kulturális hiányai felé vágó rossz propagandává fordulnak szavai.⁵⁷ Végül Leninhez való viszonyát is fájdalmasan csonkán pillanthatta meg Kosztolányi tükrében Gorkij. – A kortárs Gellért Oszkár visszaemlékezése – ha okkeresésbe tévesen is – éppen ezt a hiányérzést illusztrálja a riport haladó polgári olvasója részéről.⁵⁸

⁴⁹ KISS Ferenc: Kosztolányi és a Nero. i. m. 116., 115.

⁵⁰ Uo. 115.

⁵¹ Levelek. 407. L. még Piszma. 415.

⁵² Uo.

^{52a} Heller Ágnes, idézi RÓRAY László: i. m. 108.

⁵³ Levele Romain Rolland-hoz. 1923. január 13. Piszma. 404–405. Levelek. 396.

⁵⁴ Piszma. 405. Levelek. 396–397.

⁵⁵ Vö. A „karamazovizmus” kapcsán írtakkal 1913-ból: Művei 18. köt. Cikkek, tanulmányok. 1895–1930. I. 191., 195. – Vö. még: GELLÉRT Oszkár: i. m. 249.

⁵⁶ L. a 32. jegyzetet.

⁵⁷ L. a 29. jegyzetet. Csak jelezni tudjuk, levelezése alapján, mit tett Gorkij az orosz, majd a szovjet nép, ifjúság felemeléséért Madách oroszra fordításának tervétől a világháborún át a húszas évek harcaiig a könyvkiadásért meg az analfabétizmus ellen, egészen a sikereig a harmincas évek elején.

⁵⁸ „Lehetetlennek tartottam, hogy Gorkijnak Leninről csak annyi mondanivalója lett volna egy neki ösmerős, haladó szellemű író számára, mint amennyit Kosztolányi idéz.” i. m. 249.

Gorkijt Schöpflin Aladár cikke – ő kérte berlini folyóirata számára; Kosztolányi látogatásakor már elküldték Berlinbe, a találkozás időpontjában még nem került kezébe⁵⁹ – sem segíthette, ha egyáltalán eljutott hozzá és olvasta, hogy megsejtsen valamit Kosztolányi akkori és főleg későbbi helyéből, jelentőségéből irodalmunkban. Schöpflin áttekintése negyven lapjából felet szentel Kosztolányinak; irodalmunknak ez a már akkor is – bár ezt életében nemigen ismerték el – nagyszerű „öttszázója” (Illyés) „misztikusra hajló” lényével villan fel, regényíróként pedig mint „a normális egyensúlyból kibillent lelkek és életek finom analízisű ábrázolója” határozta meg.

A közvetítő Gorkij és Magyarország, Gorkij és a Nyugat közt nem Kosztolányi lett, hanem a Genius Könyvkiadóvállalatnál és a Nyugatnál egyaránt kulcs-szerepű Gellért Oszkár. Mindez nem zárja ki Kosztolányi úttörő jelentőségét, szándékának tiszteletreméltó voltát. Látogatásának és kérésének ösztönző fokát már nem tudjuk lemérni, de a személyes találkozás emléke Gorkijban sem maradhatott nyom nélkül,⁶⁰ hiszen „irodalmunknak nem volt önála jobb diplomatája külföldön” (Illyés). Efféle érezhet Gellért Oszkár is, mert az elkövetkezendő magyar Gorkij-kiadások előtörténetébe, anélkül hogy csak sejtene is, Kosztolányi már megelőzte kérését, beleszóvi a sorrentói látogatást is.⁶¹

4. A Nero oroszul; Kosztolányi utolsó Gorkij-hivatkozásai

Szemlénk kérdőjelekkel, felderítetlen pontokkal folytatódik. A riport szövegének nem leltem nyomát a Gorkij-Archívumban; a szovjet olvasónak, kutatónak csak Radó György rövid összefoglalója áll rendelkezésére, ez azonban minden vitatható értékű – és igazságu – vonatkozást elhagy.⁶² Kosztolányi levelét viszont az Archívumban őrzött eredeti alapján ismerteti forrásmunkánk.⁶³

A levélismertetés jelzése nyomán kerestük az orosz nyelvű Nerót, sokáig eredménytelenül. Nem találtuk meg a moszkvai Lenin Könyvtárban 1975-ben. Kosztolányiéknak nem volt tudomásuk a mű ilyen megjelenéséről: nem tud róla Kosztolányi Ádám, s a Kosztolányi-hagyaték idevágó része sem tartalmaz semmit.⁶⁴ A Vremja Könyvkiadóról megtudtuk, hogy Leningrádban működött, s a húszas évek végén Gorkij is kapcsolatban állt vele. Úgy gondoltuk, hogy a vállalat Zweig-kiadásaihoz is lehetett köze – már eddig is ő bábáskodott orosz fordításai körül –.⁶⁵ Reméltük, hogy a Neróval is hasonlóan történt. Nem valószínű – következtettük –, hogy Kosztolányi levele visszhangtalansága, kérése kudarca után ismét próbálkozott volna a Nero orosz nyelvterületre, orosz olvasókhöz való juttatásával. Ez esetben valami módon a Gorkijnak adott példány kerülhetett eddig kiderítetlen úton, íó két év

⁵⁹ SCHÖPFLIN cikke – A magyar irodalom a huszadik században – a látogatást megelőzően jelent meg a Nyugatban (1924. 11. 761–804.). Megírásának előzményeit Schöpflin ismerteti ugyanott, majd Gellért Oszkár is utal rá. i. m. 248. – L. még FÜST Milán adalékát erről. Napló, Bp. 1976. 2. k. 48. Gorkij Stefan Zweigtől is kért hasonló cikket. Vö. Levelek. 408.

⁶⁰ Gorkij a maga részéről „feleségéhez intézett levelében megemlíti, hogy találkozott és beszélgetett Kosztolányi Dezsővel”. LENGYEL Béla: i. m. 155. Vö. Летопись жизни и творчества А. М. Горького том 3. Москва. 1959. 380.

⁶¹ I. m. 249.

⁶² Felsorolja azokat a magyar írókat, akiről beszélgettek, utal a Gorkijnak írt cikkekre a magyar irodalomról, arra, hogy Peterdi István fordításában elküldik számára. Letopisz. 380.

⁶³ „Szeptember, nem korábban 18-ánál. Levelet kap Budapestről – ti. Gorkij, Z. E. – Kosztolányi Dezsőtől, aki közli, hogy elküldte Gorkijnak cikkét, melyet a vele való beszélgetés alapján írt (a Pesti Hírlap című újság közölte 1924 szeptemberében). Kosztolányi kifejezi azt a kívánságát, hogy Gorkij ismerkedjék meg új regényével, melyet Nero császárnak szentelt („Nero, a véres költő”), 1924; orosz nyelven 1927-ben jelent meg „A véres költő” címmel a Vremja kiadásában. Kosztolányi kéri Gorkijt, küldje el számára új műveit.” Letopisz. 383.

⁶⁴ KOSZTOLÁNYI Ádám: „Apám a Nero-ért a Szovjetunióból soha nem kapott sem honoráriumot, sem tiszteletpéldányt.” Levele. 1978. február 17. A Kosztolányi-hagyatékba SÁFRÁN Györgyi katalógusa: Kosztolányi Dezső Hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes Gyűjteménye. Bp. 1978. – vezetett be. Szíves segítségért hálás köszönet. – A Neróval kapcsolatban l. Kosztolányi Dezső hagyatéka. Az MTA Kézirattára (a továbbiakban: Hagyaték.) Ms 4627/1–6. „A véres költő” c. regényről megjelent hazai és külföldi kritikák gyűjteménye.

⁶⁵ Erről l. Levelek. 408., 410., 453.

múlva a Vremja kiadóhoz. Ki közvetíthette, ajánlhatta kiadásra a regényt? Gorkij? Környezetéből valaki?

Végül is mégiscsak a Lenin Könyvtár küldte el a kötetet.⁶⁶ Ez a Stefan Zweigre vonatkozó feltételezést valóban igazolja. Utolsó lapján Zweig műveinek eddig megjelent öt kötetét ismerteti, s jelzi, hogy a parádés kiadást Gorkij és a szerző előszava vezeti be. Elő- vagy utószó, megjegyzés, mely fényt derítene a Nero útjára a leningrádi kiadásig, nincs a kötetben. Gorkij neve – akit hallgatása mellett is mégiscsak jótékony közbenjárónak sejtettünk – ott áll Kosztolányi könyvében, de csak Stefan Zweiget ajánlja! Kosztolányiról pedig még magyarsága sem derül ki.⁶⁷

A tömör, az eredeti szöveg érzékletességét, lírai voltát sejtető fordítást olvasgatva⁶⁸ csak sajnálunk lehet, hogy – a nyelvi korlát eltűntével – nem olvasta Gorkij Kosztolányi művét. Ha volt köze a Vremja-kiadta Neróhoz, ez csak ízlése árnyaltabbá válásáról, befogadóképessége még egyetemesebbé tágulásáról tanúskodnék. Persze nehezen képzelhető el, hogy megismerkedve a regénnyel, Kosztolányi címekere birtokában, ne jelezte volna akár pár szóval is Gorkij a véleményét.

Kosztolányi mindenestre hallgatott kísérletéről. Hagyatékának a Neróra vonatkozó említett – és általunk csak most megismert – része, a műről szóló s valószínűleg Kosztolányi-összeszedte kritikák gyűjteménye, is érinti kérdésünket. Bizonyítja, milyen szívós becsvágygal akart Kosztolányi regényével „betörni” a világirodalomba. Abból, hogy ez a betörés viszonylag sikerült,⁶⁹ témánk számára két dolog is következik. Az egyik: Gorkijtól függetlenül is ráirányulhatott a figyelem a műre a Szovjetunióban – bár sikerének tetőzését nem sikerült időben pontosan körülhatárolnunk –, a másik: a sok elismerés feledtethette a Gorkijtól elszentvedt kudarcot, – vagy talán éppen fájóbbá tette?

Tetten érhető-e Kosztolányi Gorkijhoz fűződő érzelmei életének hátralevő Gorkij-hivatkozásai-ban? A riport és a levél utáni első Gorkij-említéséből – egy mellékmondat mindössze – büszkeség cseng ki: „Nyáron, mikor Gorkij Maxim asztalánál ültem, ő először Madách Imre nevét említette, csak azután Petőfiét.”⁷⁰ A kis hivatkozás azért sem kerülhető meg, mert a „Gorkij asztalánál”-kép uralkodik abban a nyilatkozatban, melyet Kosztolányi 1928-ban a Színházi Élet körkérdésére ad. Szövege csak a Kosztolányi-hagyatékban található meg,⁷¹ így teljes egészében közöljük:

„Évekkel ezelőtt meglátogattam önt sorrentói sásfészkében.

Leültetett asztalához engem és a feleségem. Nyers paradicsommal, feketekávéval kínálta bennünket. Nyolcéves kisfiamat, ki velünk volt, az ölébe vette, megsimogatta arcát, elbeszélgetett vele.

Ezt a jelenetet sohasem tudom elfelejteni. Azóta naponta eszembejutt, részt veszek életében, gondolkodom önmagam körül, mikor nem is sejt. Hozzá tartozóim lelkében pedig szintén titokzatosan nő ez emlék. Ön megsokszorozta az életét.

⁶⁶ Borítólapján: Д. Коштолани Кровавый поэт Роман „Время” Сімларја: Д. Коштолани Кровавый поэт Роман Перевод с немецкого Евгений Бак Издательство Время Ленинград 1927. A címlap hátoldalán: Kosztolányi: Der blutige Dichter. – Az író nevének pontatlan átírása: Кошто-лани = Kostolanyi-miatt nem találtam a kötetet Moszkvában. Elküldéséért köszönet a Lenin Könyvtárnak. 4150 példányban jelent meg.

⁶⁷ Annak kiderítésére, hogy az olvasók tudták-e a mű magyar voltát, az esetleges egykori recenziókat kellene felkutatni.

⁶⁸ Néhány részét összevetettük a magyar eredetivel, alapos munka, itt-ott hiányos, ez a vizsgált esetekben nem számottevő. Természetesen a kurtítások a német szövegben is benne lehetnek. – A Nero stílusáról l. legújabban Kiss Ferenc: Kosztolányi Dezső: Nero. i.h. 62.

⁶⁹ 1924-től 1928-ig egymás után következett a mű angol, holland, amerikai, lengyel és természetesen ismételt német kiadása. A mű méltatásai – Chicagótól Varsóig – Merezskovszkij és Sienkiewicz mellé helyezik Kosztolányit, D' Annunzio, Thomas Mann, Pontoppidan mellé, a görög tragédiák tisztító erejét emlegetik olvasása kapcsán. Reményi József az európai kontinens irodalmáról előadva – Cleveland-ben – Thomas Mann, Wassermann, Rolland, Werfel, Barbusse, Duhamel, Gide, Claudel, D' Annunzio, Marinetti, E. Toller és Gorkij mellé „Desider Kosztolányit” is odaveszi, s nyilván az amerikai Neróra, annak sikerére alapozva. Vö. Hagyaték. Ms 4627/1–6. – A mű francia kiadásának sikertelenségéről l. ILLYÉS Gyula: Franciaországi változatok. Szíves kalauz. Bp. 1966. 362.

⁷⁰ Madách Imre: Mózés. Színház, 1948. 98.

⁷¹ Hatvan éves az Éjjeli menedékhely költője. (Körkérdés) Színházi Élet XVII. évf. 16. sz. 16., 1928. IV. 15–IV. 21., Hagyaték Ms 4629/12.

Most, mikor ünneplik, azon tűnődöm, hány ismerős és ismeretlen embertársa veszi körül hasonló mélységes rokonérzéssel, azok a milliók és milliók, akiket ön szintén asztalához ültetett és magához ölelt.”

Kosztolányi nyilatkozata a Színházi Élet olvasóinak szól elsődlegesen, s szerzője nyilvánvalóan nem óhajtja találkozásuk emlékét olvasói szemében csorbítani. Remek költői és stiláris leleménnyel fordul magához Gorkijhoz: a hatvanéves nagy író elárasztó ünneplés-tömegben lekötözött udvarias, nem toladó Kosztolányi eljárása, rokonszenvesen, szépen „öncélú” gesztus, hiszen Gorkijhoz nem jut el ez a pár mondat. Másfelől az el-nem-jutásban fájdalom is lappang. Kivált mi érezzük így, tudva, egy másik, régebbi Gorkijhoz-fordulás emlékével a szívében – talán épp azt folytatva, annak csalódását kiírva magából – róttá Kosztolányi bókjának sorait.

Kétkedhetünk-e hódolata őszinteségében? „Naponta eszembejut” – írja, de hozzáfűzheti: „mert vártam véleményét, s végül is nem tükröződtem véleményében, mint kisfiú a tengerben”. Kosztolányiék megvendégelésének és az olvasó milliók szellemi táplálásának párhuzama emlékezetes, szép kép, benne van minden költő álma hatásáról, művei hasznáról.

Nem is a hitelesség ellenőrzésére, de kicsit annak a lemerésére, mi ebben a költői meghajlásban a költészet és a valóság viszonya – s témánk feltárásának teljességéért is –, álljon itt az is, amit az emlék „növekedéséről” tudunk, a hozzátartozók lelkében.

Kosztolányiné több mint két évtized múltán kelt visszaemlékezésében⁷² két mozzanatnál időzik el: hogyan csodálkozott Gorkij „nevetve s ámuldozva, majd ismét ámuldozva és nevetve” „Lenin feleségéhez” való hasonlatosságán;⁷³ a másik: Gorkij hasonlósága Kosztolányiné szemében annak édesapjára: „Számomra viszont az volt a megdöbbentő, hogy a magas termetű, sovány, nefelejcskékszemű Gorkij kísértetiesen emlékeztetett az én – tüdőbajban elhalt – édesapmra. Ez annyira meghatott, hogy egyéb külsőségre úgyszólván nem is tudtam figyelni.”⁷⁴

Kosztolányi Ádám így idézi fel levelében a sorrentói látogatást: „Hogy őszinte legyek, úgy képzelem, hogy Gorkij kissé kedvetlenül fogadhatta apám látogatását. Elképzelem, mit mondhatott bizalmasán vállvonogatva: „Itt volt egy magyar író, mit akarhat, nem tudom, tehetséges-e.” Biztosan arról is tudása volt, ami a húszas évek elején Magyarországon történt. [. . .] Mint a legtöbb gyerek a felnőttek társaságában, feszélyezetten éreztem magam és persze a nyelvet sem értettem. Gorkij megsimogatott, de éreztem, hogy ez konvencionális kedvesség, mely a helyzetnek szól.”⁷⁵

Visszatérve Kosztolányi Gorkij-reflexióihoz, a következő „Sztanyiszlavszkijék” budapesti *Éjjeli menedékhely*-bemutatója alkalmából maradt fenn, három fontos megjegyzéssel.⁷⁶ Az első a dráma aktualitását kérdőjelezi meg: „Gorkij ezt az életképet akkor írta, mikor még kevesebb rongy volt a világon és valamivel több jó kabát. Azóta mindnyájan leszálltunk „az élet mélységeibe”. Ezek a rongyok, ezek a cafatok, ezek a vásott köntösök és fércelt sipkák, melyeket a költő hajdan össze-szedegedett, mint a nyomor ószerese és élénktegetett egy cifra, megrázó zsbivásáron, az emberi szenvedések végeladásán, már nem rikítanak annyira, mint egykor.”⁷⁷ A világháború, az azt követő nehéz évek emlékével a háta mögött tekinti a költő – Kosztolányi – a Gorkij-ábrázolta nyomort. A mű jelentőségét kissé devalváló gondolatsort nem szabad okvetlenül a sorrentói kudarcra kapcsolatba hoznunk, hiszen Kosztolányi már 1922-ben is az *Éjjeli menedékhely* példázta az életet, azt, hogy ez túltesz annak „naturalizmusán”. S von le hasonló következtetést az idézettel egyidőben más orosz műből is.⁷⁸

⁷² Sorrentói emlék. Hagyaték. Ms 4629/36. Újságkivágás, az újság és az időpont megnevezése nélkül. Sáfrán Györgyi a felszabadulás utáni első esztendőkről eredezteti.

⁷³ Vö. a 37. jegyzettel. – Kosztolányiné már 1938-ban utal – burkoltan – erre: „. . . Gorkij Maximnál ebédeltünk aki nem győzött ámuldozni oroszos külsőnkön.” KOSZTOLÁNYINÉ: Kosztolányi. 254. i. m. 254.

⁷⁴ Kosztolányiné apjára Tüzes cipőben c. könyvében emlékezik meg. Bp. 1948.

⁷⁵ Levele. Párizs, 1978. április 25.

⁷⁶ Sztanyiszlavszkijék. 8. Gorkij: Éjjeli menedékhely. Színház. Bp. 1948. 287–288., Színházi Esték. Bp. 1978. II. 556–557.

⁷⁷ Az Éjjeli menedékhely élményalapjáról, a darab előadójának látogatásáról a „Jecsúzott emberek sűrűjébe” I. K. Sz. SZTANYISZLAVSZKIJ: Életem a művészetben. Bp. 1967. 296–298.

⁷⁸ Vö. Turgenyev: Natália. 1927. Lángelmék, 293.

Aztán – mindenkori gyakorlatához híven – a dráma helyhez, időhöz kötöttségét teljesen örökemberivé, általános érvényűvé tágítja, most már a színrevitelhez fűzve észrevételét: „Nasztyának, a pincevirágyszerű utcalánynak szürke szoknyáján van egy ordító vörös folt, – maga a Folt in s p e c i e a e t e r n i t a t i s –, aztán egy fekete folt is, melyet vörös cérnával varrtak át. Ez – hogy úgy mondjam – vörös fonálként vonul végig a darabon.” (A kiemelések Kosztolányitól.) Példáiból így következett: „Végcélja – ti. Sztanyiszlavszkijé, Z. E. – nem a valóság ábrázolása. Ez csak kiindulópont, eszköz arra, hogy általa az egész életet megérzékeltesse.” Harmadik megállapítása összefoglal és hasonlít: „Sztanyiszlavszkij „realizmusa” a jelképiség felé tör. Merőben más, mint a német realizmus. Az értelmi és zenei. Ez érzelmi és festői.” – Kosztolányi így látja Tolsztojt és Csehovot, s maga is mestere ennek a jelképi realizmusnak.⁷⁹

1933-ban a sorrentói nagy élmény már egy tétel illusztrációjává hűvösödik, absztrahálódik. Élet és költészet ellentmondását s ellentmondásában egymást kiegészítő voltát óhajtja Kosztolányi Gorkijjal is – Rousseau és Goethe társaságában – érzékeltetni: „Gorkij pazar sorrentói kastélyban álmodozik a nyomorról, a fasiszta Itáliában a bolsevik Oroszországról.”⁸⁰ A példa nem mentes a kajánságtól: könnyű a gazdagságban a nyomorról álmodozni – sugallja a kiélezett megfogalmazás. (Érdekes számba venni: levelében a valóságnak megfelelően „Villa Massa” volt a látogatás színhelye, a születés-napi megemlékezésben familiárisan „sorrentói sásfészek”, itt pazar kastély.) S mégis, talán akaratlanul is, itt közeledik Kosztolányi az igazsághoz, Gorkij igazi hajlandóságát, hűségét emelve ki hajdan nyomorult népéhez, hazájához. Azt a hűséget, mely végül is hazavitte.

Az utolsó „szembesülésről” Gorkijjal Kosztolányi Ádám tudósít: „Gorkij 1936 nyarán halt meg, ugyanakkor, amikor Chesterton és Carl Kraus. Amikor ezt közöltem már nagyon beteg apámmal, kissé megdöbbsent.”⁸¹ – Sorrento merült fel emlékében, fia átölelése, az, hogy másik „gyermekét”, a Nerót már soha többet nem ismerheti meg Gorkij; a közös végre gondolt?

Kosztolányiné is válaszol a szemlénk elején felmerült kérdésre, Gorkij látogatásának célját illetően – visszaemlékezését csak dolgozatunk nagy részének elkészülte után ismertük meg –: „1924. Először indulhattunk külföldi útra az első világháború után. Firenzéből Rómába mentünk s onnan Nápolyba. Az uramat az a gondolat hajtotta, hogy talán sikerül G o r k i j j a l találkozoznunk [...]. Bennünket roppantul foglalkoztatott az orosz lélek rejtélye, megbűvölt az orosz irodalom varázsa. [...] Szemtől-szembe kerülni Gorkijjal, ez kissé azt jelentette: szemtől-szembe kerülni egész Oroszországgal.”⁸² Ez az indító eszme – cáfolva a mi bevezető feltételezésünket, s megerősítve későbbi sejtésünket – bonyolultan valósult meg. Nemcsak az orosz-szláv-rejtélyhez kísérelte meg Kosztolányi a közelebbjutást, a hódolattal csodált klasszikus orosz irodalomhoz, hanem saját művészetével is tükrözödni kívánt ennek reprezentatív – s hite szerint emigrációba kényszerült – képviselőjében, kulcsot, kapcsolatot kettejük közt talán éppen a közösnek hitt kiábrándultságban vélve találni. A maga idültté vált kiábrándultságát s vele párhuzamos magatartását a látogatás nyomán született riporttal is igazolja, talán éppen ezzel a leglátványosabban, lehangosabban. – Hogy Gorkij hallgatott, mind a riportról, mind a Neróról? Mért-e ezzel a visszhangtalansággal Kosztolányi cikke hűségének, igazságának fokát, regénye a nagyvilágnak is szóló időszerűségének mértékét? S mérhette-e, ismeretek híján? Mi vázoltuk Gorkij és hazája viszonyát, izlését, világirodalmi eszményeit, levelezésének dokumentumaival, s következtetni próbáltunk, a feltételezések szintjén.

Hiányt, meg nem valósulást kiderítő szemlénk mégis megoldás felé is mutat. Nem a Neróval: az orosz Nerót Kosztolányi nem ismerte s valószínűleg Gorkij sem. A továbblépést egyfelől maga Kosztolányi kísérelte meg; töredékes utalások sejtetik ezt, Illyés visszaemlékezése: „Elmondta ő, hogy

⁷⁹ Jelképiséget állapít meg Kosztolányi a színrevitel akusztikai mozzanataiból is, Anna köhögéséből. – Kosztolányi a moszkvai Művész Színház 1925-ös és 1929-es budapesti vendégszereplésének lelkes krónikása; a látott csoport már a húszas évek elején emigrált. Nincs nyoma, hogy Kosztolányi tudna erről. (Az információ a Művész Színház Múzeuma munkatársainak szives közlése.) – Tolsztoj jelképi realizmusáról l. Különvélemény a naturalizmusról. 1923. Hattyú. Bp. 1972. 130., Az író a háborúban. Abécé. 1957. 186., Csehovéről: Csehov. l. Lángelmék. Bp. 1941. 300. – Kosztolányi ilyen vonatkozásairól O. ROSSZIJANOV finom megfigyeléseit l. i. m. 341.

⁸⁰ Karinthy Frigyes. Írók, festők, tudósok. Bp. 1958. I. 308.

⁸¹ Levele. Párizs, 1978. március 10.

⁸² Sorrentói emlé. i. h.

[...] Stockholmból [...] egyszer úgy akart hazajönni, hogy Moszkvát át utazik, mert valami regényét akkor már ki akarták adni.⁸³ Az igazi feloldást, beteljesülést azonban az 1972-ben kiadott Kosztolányi-kötet jelenti. Így, ha Gorkij szellemében nem tükröződött is Kosztolányi, tükröződik ötven év múlva, nem a keletkezésében oly bonyolult, annak ismerete nélkül teljesen nem is méltányolható Neróval, hanem a nem kevésbé gazdag, az író legjobb értékeit felmutató művekké, a *Pacsirtával* és az *Édes Annával*, orosz olvasók tízezreinek tudatában.⁸⁴ S talán ez a tény lenne a végső szó abban a vitában is, vagy inkább magányos monológban, melyet Kosztolányi a forradalom ellen – éppen a szovjet kulturpolitikára hivatkozva – folytatott.

Ervin Zágonyi

KOSZTOLÁNYI ET GORKI

Kosztolányi qui s'intéresse constamment à la littérature russe, rend une visite en 1924, après des allusions à Gorki dans sa jeunesse, chez le grand écrivain à Sorrento. Il ne finit pas sa visite par son reportage connu. Il l'envoie à Gorki, puis il s'adresse à lui dans une lettre. Son but n'était pas seulement de s'approcher de l'âme russe, mais il veut être reflété, à travers son oeuvre, dans ce représentant éminent de la littérature russe. En faisant allusion à l'origine de son ouvrage aussi, il prie Gorki de lui communiquer son opinion sur son roman qu'il lui a fait parvenir entretemps, sur *Néron, le poète sanglant*. Il voudrait être en Hongrie le médiateur des ouvrages nouveaux de l'écrivain russe. Nous ne connaissons pas la réponse de Gorki. Le reportage de Kosztolányi paraît ne pas avoir emporté son agrément. Dans ce reportage, Kosztolányi, désabusé de tout progrès, argumente précisément avec les mots de Gorki. Gorki ne pouvait pas accueillir Néron sans réserves. Contrairement à Kosztolányi, selon lui la tâche de l'écrivain, à cette époque, consistait à représenter l'humanité d'une manière optimiste. Kosztolányi garde le silence à propos de l'échec de sa demande. Il salue Gorki sexagénaire, et ce n'est que dans ses dernières allusions qu'on peut sentir une certaine réserve. — Néron paraît pourtant à Léningrad en 1927. Jusqu'ici, il reste à éclaircir si Gorki ou quelqu'un de ses proches avaient une influence sur cette édition. — Quant à Kosztolányi, c'est l'édition soviétique d'aujourd'hui de ses meilleurs ouvrages qui lui a amenée une reconnaissance tardive, mais véritable.

⁸³ Kosztolányi Dezső. A Magyar Televízió dokumentumfilmje. 1976. augusztus 6. — Illyés visszaemlékezése zeneakadémiai beszélgetésüket idézi fel. Szovjetunióból való hazatérése utánról, tehát legkorábban 1934-ből. Füst Milánnak viszont már 1932-es naplójegyzete utal egy orosz kiadásra: „Az Édes Anna oroszul is megjelent . . .” i. m. II. 258. — Ez is még kiderítendő pontja témánknak. — A tervezett útra Kosztolányiné is céloz az első stockholmi rádiumkúra kapcsán. Kosztolányi. 315., 317.

⁸⁴ 1975-ben már csak a Lenin Könyvtárban találtam egy példányt a kiadásból, boltban nem volt Moszkvában kapható, pedig 50 000 példányban jelent meg. — A kiadás orosz visszhangjáról, a fordító szép utószaván kívül, l. Alekszandr GERSKOVICS: A magyar irodalom a Szovjetunióban. Nagyvilág. 1975. 5. 770.

HORVÁTH JÁNOS „NEMZETI KLASSZICIZMUSUNK IRODALOMSZEMLÉLETE” CÍMŰ EGYETEMI ELŐADÁSAI*

(Részletek)

„Nemzeti klasszicizmus”: tulajdonképpen ízléstörténeti oldaláról jelöli meg irodalmi fejlődésünk azon szakaszát, melynek nyitánya Petőfi költészete, 1848–49 után pedig bizonyos tekintetben módosult kibontakozása és megérlelődése: Arany, Kemény, Tompa, Gyulai stb. munkássága. – A „nemzeti irodalom” mit jelent? – Megvalósulása fokozatokban történt: nyelv, majd szellem, végül ízlés nemzetiségének fokozataiban. Minthogy ez utóbbi a nemzetit az általános művészivel legkélettebbben egyeztette össze: méltán adjuk neki azt a nevet.

„Irodalomszemlélet”: nem fejezi ki egészen, amit tervezek. Legyen beleértve mindez: az irodalom felfogásának módja („fogalma”); irodalom és más műveltségi területek viszonyának értelmezése: tehát *irodalomelmélet*. Ezzel kapcsolatban az irodalmi fejlődés feltételeinek, tényezőinek, hatásrendszerének: szóval történetbeli mozgása egyetemes törvényeinek az ismerete: tehát *az irodalom történetbölcselete*. Továbbá, mindezekről is befolyásoltan: az irodalom *aktuális programja* s e program (felfogás) szempontjából az egykorú irodalmi jelenségek *bírdalata*. Végül: kisebb részben a *világ-irodalom*, főképp azonban a *magyar irodalom történeti jelenségeinek* méltatása, felfogása: nemzeti klasszikusaink egészben meg nem írt, de nevezetes elemeiben reánk hagyott *magyar irodalomtörténete*, s abból most már tovább kifejtve, magáról e tudományról való felfogásuk: *irodalomtudományi elveik*, az *irodalomtörténeti szintézis* számára értékesíthető gondolataik és példaadásuk.

Tárgyam tehát: a nemzeti klasszicizmus összes *irodalomtudata*, elméleti, gyakorlati és tudományos jellege s tartalma szerint.

Mit akarok ezzel elérni? Miért választottam most éppen ezt?

Rég készülök hozzá. Éveken át tartottam előadást a nemzeti klasszicizmus ízléséről, annak egy kiváló képviselőjéről, Gyulai Pálról, majd 1848–49-nek ez ízlés kialakulásában különös jelentőségéről, legutóbb magának a „nemzeti” irodalomnak alapvető, kezdeti problémáiról: így most már alig lesz hallgatóm, aki többé-kevésbé elő ne volna készülve e betetőzésre.

Mióta ez előadásokat tartom, szaktudományunk új fejlődés útjaira lépett. Újból megvizsgálja tárgyát, önmagát, feladatai természetét, módszereit s új oldalról, sőt új szellemben látja a maga egész probléma-rendszerét. A mozgalom a német szaktudományban indult meg s hatása vagy tíz év óta

*Az 1930–31. tanév II. félévében tartott egyetemi előadás bevezetését és Arany-fejezetének első részét közöljük. A *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete* folytatása annak a sorozatnak, amely az 1923–24. tanévtől kezdve *A magyar irodalom fejlődéstörténete* (Bp. 1976.), 1926–27-ben *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig* (Bp. 1927.; 1978.²), majd két éven át *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése (Tanulmányok)*, Bp. 1956. 272–458.) című előadásokból állott.

A Kemény, Arany, Gyulai és Salamon Ferenc irodalomszemléletét tárgyaló fejezetek tehát a korszak irodalmi tudatának vizsgálatával egészítik ki a *Fejlődéstörténet* utolsó részét, s egyszersmind megvilágítják irodalomtudományunknak azt a hazai hagyományát, amely legfőbb alapja volt Horváth János felfogásának.

A kézirat idézetanyagát és hivatkozásait az új kritikai kiadás (*Arany János Összes Művei I–XV.*; rövidítve: AJÖM) szerint közöljük. Az 1851 utáni levelek esetében erre még nem volt mód, s így ezeket az *Arany János hátrahagyott iratai és levelezése* (Bp. 1888–1889.; rövidítve: HIL) III. és IV. kötetéből, a forrásjelzést a dátummal is kiegészítve idézzük.

Korompay H. János és Korompay Klára

nálunk is erősödve jelentkezik, de már az 1910-es években fel-feltűnedezett. Tudjuk, hogy ez reakció arra a korszakra, melyet pozitivistának szokás mondani, mivel – éppúgy, mint a filozófiai pozitívizmus – csak egzakt, közvetlenül észlelhető, tehát *részigazságok* s tények iránt érdeklődött, – s éppúgy, mint az a metafizikánál – megállt a csak közvetve (talán csak intuícióval) felfogható *történeti egész* s maga a *történeti folyamat* problémája előtt. Ugyanez okból közeledett a természettudományok felé, igyekezvén elsajátítani azok módszereit. Elszigetelt, mikroszkopikus vizsgálatok helyett ma az összszemlélet javára fordult az idő, bár természetesen ez sincs amazok nélkül. Minden szaktudományi problémának ma csak akkor tulajdonítanak érdeket, ha össz-szemlélet vetette fel, s ha annak a lehetővé tételét szolgálja. Nem valamely szöveg-értelmezés, egy mű, egy író önmagáért, hanem mindenik egy tágabb horizont, s végül egy teljes *szintézis* kedvéért tárgya az érdeklődésnek. Így a történet tényezői közül is kevésbé az egyén, mint a közösség, s amaz is csak mint ennek részese. Ki miben véli felismerni a közösség lényegét, létesítőjét s kinyomatát, aszerint állnak elő új meg új változatok az irodalomtörténetben: faj, táj, felekezet, társadalmi osztály, generáció; stílus, ízlés (alak), világnézet: megannyi szintézis-szempontok. Legösszefoglalóbb a „korszellem”-é, mely minden, egy bizonyos időben közönséget képezhető tényezőt felölel s a „szellem” azonosságában, mintegy a kor lappangó filozófiájában keresi végső egységüket; mint legtágabban értelmezhető névvel, ezért nevezik nálunk az egész új irányt szellemtörténetnek. – Két figyelmeztetés elkél: 1. össz-szemlélet nem lehet a részletek megismerése nélkül; 2. az irodalomtörténet önálló tudomány, már pedig a jelzett változatok nemegyszer valamely közösségtörténethez csak segédtudományként használják fel. Az irodalomtörténetnek megvan a maga saját kollektivitás-ténye: az irodalmilag műveltek (írók, olvasók) folyvást alakuló, másnemű közönségeket is magába feloldó s történetileg változó kollektivitása. Minden említett szempont ennek az ismeretéhez vezessen el, ennek legyen alárendelve.

Nálunk az új irány öntudatos képviselője a Minerva, az azelőttie elsősorban az Egyetemes Philológiai Közlöny volt; ma már ez se. – A mondott átféjlődés nemcsak az irodalomtörténet, hanem mindennemű történeti tudomány területén folyamatban van. Ma már túl is vagyunk a túlzó kezdeten s a megelőző állapotot is értékeljük.

Egészben véve örvendetes tudat, hogy továbbfejlődés sodrába jutottunk. De úszni is kell, nemcsak vitetnünk magunkat. Ehhez pedig szükséges tisztán látnunk helyzetünket s nemcsak az újra függesztetnünk tekintetünket, hanem tisztába jönnünk az előzményekkel, hogy tudjuk: honnan hová.

Nos, az előzmények sohasem oly sommásan egyszerűek, mint a reakció szokta felfogni s hirdetni kívált eleinte. Ez új irányt megelőzőleg egyéb is volt, máshol s nálunk is, mint amivel reakcióként kíván szembehelyezkedni az új. Azon a pozitív filologizmuson kívül, s amellet, lényegesen másnemű jelenségeket is ismerünk; legyen elég csak a vele egykorú esszé-irodalomra utalnunk (Péterfy – s bár amazal is szoros kapcsolatban: Riedl) s az irodalomtörténetek közül Beöthyére, Bodnár Zsigmondéra. Gyulai Pál tanítványai is más vizekről érkeztek. Négyesy László is fölöttébb egyéni irányú, s egyáltalán nem amaz egyoldalú filologizmus képviselője. – Nálunk annakidején ezt a most említett csoportot, tekintet nélkül a sokféle árnyalatra, melyet képviseltek: esztétizálóknak mondták, a másikat filologizálóknak; még pedig egymást némi gúnnyal nevezve így. Az igazság az, hogy volt itt az egész idő alatt egy igen számottevő csoport, mely egyszerű tény- és adatmegállapításokon túlmerészkedett s az ismeretek valamely magasabb szempontú, ideálisabb értelmezésére is törekedett. Kimagasló egyéniségekben is vetekedhetett a másik „iránnyal”. Ami önerejéből való megújulást irodalomtörténetünk és -elméletünk a mai német hatást megelőzőleg felmutathatott, az is ebben a csoportban keresendő s szinte kizárólag magyar előzményekben gyökerezik.

Ami e két irányzat leszámazását illeti: a „filológiai” – bár igen jeles hazai előzményei ennek is voltak – a maga tudománytörténeti jellegzetességében túlnyomólag német eredetű; a másik viszont – bár idegen hatásokat befogadott – lényegében magyar hagyományokat folytatott tovább: közvetlenül, vagy Beöthy Zsoltont át Gyulaira, s Gyulai által a *nemzeti klasszicizmus* irodalomtudományi alapvetésére (szintézisvizslatul Toldyra, éppúgy mint a filológusok is) támaszkodva.

A két irány közül a filológiai volt szervezettebb, öntudatosabb és szakszerűleg iskolázottabb; a másik szabadabb jellegű, hajlam, műveltség, személyi hatások és egyéni invenció szerint heterogén, a céhbéli módszeresség, az eltanulható mesterség közös ismertetőjelei nélkül. Körülbelül mint „tudós” és „író” állt szemben a két típus az egykorúak felfogásában. Egyik oldalra Heinrich Gusztávot, a másikra Beöthy Zsoltot odaképzelve, az ellentézés elég világos lehet.

A kettő közül a filologizmus korában szaktudományi tekintély dolgában ez utóbbi volt kedvezőbb helyzetben; a mondott okon kívül azért is, mert újabb keletű volt, de azért is, mert a másik irány nemzeti klasszicizmusbeli gyökereiben nem volt katexochén tudós eredetű (Kemény, Arany, Salamon, Gyulai), s azoktól távolodva időben, mind kevesebb ösztönt érzett magában, hogy gondolatörökségét tudományrendszerre képezze ki és szervezze meg. Ott állt már mellette a kizárólagos „szaktudomány” igényeivel a filológia. Pedig ahogy Négyesy László Arany zseniális ritmikái megállapításai alapján tudománnyá rendszerezte a magyar verstant, úgy meglelt volna a mód: a magyar irodalomtörténetnek is ily klasszikus gondolat-alapon való teljes átrendszerezésére. Ez részben megtörtént Beöthy Zsolt kézikönyvével (vö. a Toldyéval), több részlettanulmánnyal s esszével, de inkább csak az *esztétikai* értékelések átigazításában, mintsem az egész irodalomtörténet belső rendszerének átképzésében. Sok, igen nevezetes részlet is felhasználatlan maradt, vagy ha éppen a maga helyén leltározatott is, a szintézis szempontjából nem érvényesült eléggé. Minden jel arra vall, hogy egy megírt, de meg nem jelent irodalomtörténet – a Négyesy Lászlóé – a klasszikus gondolathagyományt minden eddig ismertnél teljesebb öntudattal használta fel szaktudományi szintézisünk megszervezésére.

Most már talán látható, hová célok ez előadásokkal. Az említett körülmények folytán a német tudományosság segítségével eddig csak a „filológiai” irány jutott el egy katexochén – mintegy hivatalos – irodalomtörténeti tudomány tekintélyére s látta el magát az igazi szaktudománynak legalább módszertani kritériumával. A másik, nálunk esztétikainak nevezett irány sem elméleti, sem módszertani szempontból nem jutott el egy igazi tudományszak öntudatára; élt, egyéni hajlamok, autodidaxis, amatőrség véletlenei, sokszor zseniális intuíciói szerint, alkalmilag továbbfejlesztve, máskor elsablonosítva, a maga gondolatörökségéből, anélkül, hogy annak alapján megindulva idejében kidolgozta volna a maga szaktudományi problémarendszerét. Ezzel lemondott arról, hogy elvégre magyar gondolat, magyar lángelmék kohójából ömlessze ki a magyar irodalomtörténet eszmei vázlatát, s lehetővé tette, hogy némi késői kísérletektől eltekintve, megint csak idegentől tanuljon magyar tudományt: akitől a korábbi (a filológiai) tanulta, attól tanulja el annak – bizonyos fokig – a tagadását is: úgy táncoljon, ahogy onnan fűjják.

Erős kilátásunk van tehát arra, hogy a közeljövőben (mint már eddig is) ismét nem egyenrangú félként fogunk szaktudományt tanulni a külföldtől, hanem passzív átvevők (elkésve) a kész s kellő önállóság nélkül ráhúzzuk az ő más anyagáról, más történeti egyediségről szabott rendszerüket a magunkéra. Vajon még ma sem volnánk annyira, hogy önálló gondolataink legyenek a magunk mesterségéről s azok birtokában érdeklődjünk komoly szaktársakként mások tapasztalatai iránt? Vajon még ma is oly gyámoltalanok vagyunk, hogy amit hozzánk máshonnan „közvetítenek”, azt ellenőrzés nélkül divattá fogadjuk? Nem vagyunk-e annyira, hogy magunk jószántából önérzettel nézhessünk szét a nagyvilágban tanulni való végett a magunk belátása szerint? – jól tudván, hogy nekünk is van már valamink?

Azt hiszem, volnánk már annyira – nemcsak egynehányan, hanem összességünkben –, ha szaktudományunknak ily magyar alapú megszervezése kellő időben s teljesen végbement volna. Hiszen, aki jól ismeri klasszikusaink tanulmányait, lépten-nyomon oly gondolatok, az irodalomszemlélet oly módjaira, sőt szaktudományi problematika és szintetikus módszer oly tanújeleire bukkan bennök, aminők most kívülről, importként kerülnek be hozzánk. Ama filológiai irány a maga erős tudomány-öntudatával mintegy eltakarta az egykorúak szemé elől e nagyarányú gondolat-készletet, mintha mindaz csak afféle egyénileg érdekes felfogás lenne, amelyet végre tudomásul lehet venni, ha az illető klasszikus író „prózaí dolgozatainak” a tartalmát ismertetjük, de amelytől teljes függetlenségben haladhat tovább a szaktudomány a maga módszeresen mindörökre kijelölt útján. Igaz, hogy azok a lángelmék és kimagasló tehetségek, akikről e gondolat-készlet származik, nem éppen céhbeli tudósok voltak (Arany még csak a gimnáziumot sem járta ki), hanem mint tudósok is „írók”: de azért nem egyszer sikeres harcot vívtak meg a céhbellel, s írók, a magyar nyelv és forma művészei lévén, tudták összeegyeztetni a tudományt a közlés művészetével; a másik oldal ellenben (jeles kivételek ott is voltak: Katona!) szinte a formátlanság és olvashatatlanság kultuszát látszott üzni. Emez csak szaktudósokhoz szólt, az a művelt laikusokhoz is, és kétségkívül van a szaktudománynak sok olyan kérdése, a maga egészében pedig mindenesetre oly tárgy, melyet megfelelő formában laikusokhoz is el kell juttatni. Másfelől a tudós sincs arra kötelezve, hogy forma-, nyelv-, stílus-érzéklet és ízlést végképp kiöjljön magából, s a forma, a nyelvművészet hozzátartozik a tudomány nemzeti jellegéhez (Gyulai Pál).

Keressük fel tehát irodalomtörténetünk gondolat-fundamentumát klasszikus íróink irodalmi tanulmányaiban, bírálataiban, emlékbeszédeiben, ismerkedjünk meg vele s ami belőle még eddig felhasználatlannak, de szilárdul állónak bizonyul, építsünk reá. Ismerjük meg, mink van, hattassuk át azzal gondolkodásunkat s akkor merem állítani, hogy egyenrangú felekként figyelhetjük s hasznosíthatjuk szaktudományunk, mesterségünk külföldi haladását. Sokat beszélnek a tudományok nemzeti jellegéről. Az azonban nem a tárgyban van megadva, nem az érzelemben, mely ahhoz a tárgyhöz vonz, hanem a tudományos gondolkodás szerves folytonosságában a nemzeti művelődés keretein belül. Ha szakadozást, hézagot látunk, iparkodjunk idejében jóvátenni mulasztásunkat.

Kifejtett céloom szempontjából talán tanácsosabb, vagy tanulságosabb lenne, ha az „irodalom-szemlélet” fentebb vázolt rendszerét követve, annak minden mozzanatához összehordanám klasszikusaink gondolatait s ezek alapján megrajzolnám végül egy rajtuk alapulható magyar irodalomtudomány körvonalait. Talán, ha marad rá idő, rövid összefoglalásban ezt majd meg is teszem. De – bár az itt szóba jöhető legfőbbek: Kemény, Arany, Salamon, Gyulai világnézet, ízlés, gyakorlati gondolkodás szempontjából valóban összetartoznak – annyi bennük az egyéni vonás, hogy gondolkodásukat s annak eredményeit vétek volna elszakítani tőlük; legalább is első lépésként mint egyéni tulajdonukat illik megismernünk; egyéni központú, szervesen az egyéniségtől függő gondolatrendszere van mindegyiknek; e gondolatrendszerek lehetnek rokonok, vagy koncentrikusak, de éppen az ő szellemükben járunk el, ha mindenekelőtt konkrét valóságukban iparkodunk megismerni azokat. Érdeklődésük tárgyai sem végig ugyanazok, vannak saját problémáik; modoruk, temperamentumuk, tudós habitusuk egészben véve, tudományos műfajaik, közlési attitűd-jük, stílusuk: mind-mind más. – Még egy ok: gondolataik, egyazon kérdésben hangoztatott nézeteik nemcsak rokonok, hanem sok esetben egymástól tanult, elfogadott vélemények. Genealógiája van gondolataiknak a családon belül s illő lesz kimutatni a sajátját mindegyiknek. Eredeti elmék valamennyien, de Kemény s Arany a valódi őforrások. – Végül még egy ok: vannak ugyan az említettekről tanulmányok, monográfiák; „prózaí dolgozataik”-ról a monográfiákban külön fejezetek; össze vannak állítva külön tanulmányokban nézeteik, elveik, leginkább „esztétikájuk”: de mindezekben épp az a – tudománytörténeti – szempont érvényesül kevésbé, mely nekünk első rendű: a magyar irodalomtudomány továbbfejlesztésére mit tanulhatunk belőlük. Irodalomtörténetek vagy csak futólagosan foglalkoznak az említettek idetartozó munkáival, vagy pedig többnyire tárgyaik s vázlatosan gondolatmenetük ismertetésére szorítkoznak. (Pl. a nagy Beöthyben Arany tanulmányairól nincs külön méltatás; Riedl *Arany János*ában van szó Arany „prózájáról”, de az irodalomtörténész számára reveláció-szerű gondolatairól, melyek abban a prózában olvashatók – nincs. Pintér még leginkább juttat helyet ismertetésüknek, de keveset s nem elég jellemzetet. Sehoh ezeknek az irodalomról, irodalomtörténetről való felfogása stb. nem ismertetve.) Mindez jellemző a fentebb mondottakra: a filologizmus korában a klasszikus irány örököse nem volt egész tudatában örökségének! (Nem is volt szokás idejében kötetbe gyűjteni élő írók tanulmányait: nem hathattak eléggé a maguk aktualitása korában.) De újabban is azt látjuk, hogy mikor a magyar irodalomtörténet múltjára pillantanak vissza, annak fejlődésmentét vázolják: kifelejtik belőle e klasszikus fázist, mintha a magyar irodalomtörténet történetének ahhoz semmi köze se lenne s mintha itt csak Toldy Ferenc, meg Heinrich Gusztáv és iskolája, meg Beöthy Zsolt jelentenének korszakos lépéseket.

Arany János

Itt még bővebb aratás kínálkozik.

Kemény Zsigmond tisztán irodalmi kérdésekkel kevésbé foglalkozott s rendszerint más, gyakorlati érdekekkel kapcsolatban s aktuális okokból. Arany tudós érdeklődése erősebben és kizárólagosabban irodalmi; s az irodalom problémáit, bár más kategóriákhoz viszonyítva is érdeklődik irántuk, szereti az irodalmiság saját világában látni, szempontjai szerint vizsgálni. Nagyon jól ismeri ő is az irodalomnak a közélet és műveltség más területeivel való összefüggéseit, általános és aktuális nemzeti (politikai) jelentőségét, erkölcsi kötöttségét (felelősség-tanát); de kutatja és vizsgálja az irodalom autonóm létfeltételeit, életformáit, saját fejlődés- és történetbölcseletét. A specifikus irodalmiságnak máig egyik legöntudatosabb értelje, s oly irodalomtudomány számára, mely tárgya természetétől igyekszik függővé

tenni magát és legkülönbébb segédtudományai szempontjait is a maga tiszta tárgyszerűségének rendeli alá: máig leggazdagabb eszmeforrásunk, ösztönzőnk.

A Macaulay-féle „bámító tárgyilagosságot” annyira csodáló Kemény Zsigmondnál ő még tárgyilagossabb, mert ösztönszerűbben tárgyilagos, isteni adományból az; élettapasztalat, gondolkodás, tanulmány, életbölcesség csak fejlesztik született tehetségét, de nem azok képezték ki jellegét, nem azok változtatták, formálták át valami másból ilyené. Az elmélet kezdeményező jogát oly indulatosan elutasító Kemény Zsigmondnál ő még kevésbé vezeteti magát elméleti preconcepcióktól (s mikor igen, a valót akkor sem téveszti szem elől), s még elfogulatlanabb valóság-ismeretre képes szert tenni a maga gondolkodása területén, mint amaz. Kemény ui. valóságos kezdeményezője volt, megalkotója annak a 49 után korszerűvé vált klasszikus életbölcességnek, mely illúzió-ellenes józanságában és óvatosságában annyi tragikus sejtelmet, felelősségérzetében annyi ábrándtalan szkepszist hordozott, s egészében véve egy nagy csalódás fájdalmaiból, sőt bizonyos fokig az önvád nyugtalanságaiból is táplálkozott. Ez átfordulás korszakos mértékű volt, de Keménynek legsajátabb nagy gondolati élménye, egyéni lelki elrendezkedése volt, mint embernek, mint magyarnak – de mint költőnek, mint tudósnak is. Mintegy „elmélet”-re tett szert az elméletek nagy ellensége, éppen az elméletek elől a valósághoz folyamodtában, s ez őt ezentúl minden közérdekű megnyilatkozásában nyomon követte, sarkallta, befolyásolta. Valóságismeret, tárgyszerűség: igaz; de *akart*, eltökélt, elvileg megalapozott, éron megvárosolt tárgyszerűség, mely körül folyvást ott sötétlik forrás-émléke: a nagy nemzeti válság csalódás-élménye, s a tiltó hatalom: a végzet, a nemézis árnyéka. Bármily csodálatos Kemény átható tárgyszerűsége a maga remeklései idején, mégis ott van rajta, tagadhatatlan szubjektív elemként ez a sötétítő fátyol. Éles elme, valóságérzék, művészfogékonyság kezdettől fogva sajátja volt, de *ezt* a tárgyilagosságot tapasztalat, élmény tette sajátjává.

Nem így Arany. A nemzeti érzés nagy válság-élményén ő is keresztülment, költészetén az határozott nyomot is hagyott, de tárgyszerűsége nem az tanította meg: legfeljebb némi petőfies kiterés útjáról hamarabb visszavezette saját ösvényére s gondolkodása eredeti valóságtiszteletét igazolta. De nem merevítette elvszerűvé s nem feszélyezte szubjektív emlékek, hangulatok kísértésével (azokat költészetben élte ki), semmiféle fátyolt nem vont szeme s a valóság közé. Az ő tárgyszerűsége, mint mondtam, veleszületett (naiv!) rendkívüli tehetség, isteni adomány: feszélyezetlen működő felfogó és átható képessége észnek és intuíciónak. Innen végtelen, utánozhatatlan, eltanulhatatlan nyugalma, egyenletessége, derült tisztasága, nem elvszerű, hanem természetes, mintegy magától értetődő elfogulatlan teljessége. Innen szinte öntudatlan fölénye is a tárgy felett, fesztelen, egész a humorig szabad viselkedése azzal szemben. Minden mélysége s magvassága ellenére derültebb, nyűgnélkülőbb tudósvilág ez Keményénél.

Értelme oly magától értetődő módon s egyenletesen és teljesen hatja át tárgyát, mint pl. a hó a vasdarabot minden szemcséjével együtt. Ha őutáná fogjuk meg a tárgyat, még érezni rajta, hogy meleg, hogy kézben volt.

Mint költőnek is ismeretes irodalomtörténeti érzéke, a magyar irodalom egészével tudatosan átgondolt szolidaritása. A maga fejlődését kritikai szemmel tartja számon, s tanulmányok, elmélkedések alapján is irányítja. Költői gyakorlatát nemcsak ihlet és tehetség, hanem világirodalmi remekművek tanulmányozásával kifejlesztett esztétikai öntudat és ízlés-fegyverem is igazgatja.

Szinte egész epikus költői gyakorlata magyar irodalomtörténeti öntudat műve; egy a szóbeliség korában szerinte kétségkívül virágzott, nemzetileg naiv eposzt óhajt újra megteremteni, benső egyesülésben az irodalom legrégebb epikus hagyományaival. A Toldi-trilógia nemcsak Ilosvaival tart kapcsolatot, hanem az egész régi magyar epikus énekköltéssel s annak a népköltészetben megőrzött maradványaival: költői nyelv, stílus, elbeszélő modor tekintetében egyaránt. *Török Bálinthoz* (1853) mottó Tinódiából. *Buda halálát* írván, át akar látni a krónikák latin nyelvén s megérezni alatta az epikus énekek egyszerű magyar nyelvét, s teljes öntudattal alkalmazza „az elbeszélés őszzerűen naiv formáját”. A romantika elkezdte már e kézfogást a régi magyar költői hagyománnyal, de jobbára csak érzelmi szolidaritással s tárgyak, motívumok újrafelvételével. Arany ilyeszerű kapcsolatai egyetemesebb jellegűek s a nemzeti, naiv műforma ellesésére is kiterjeszkednek, melyet ő nemcsak ösztönszerű megérzéssel sajátít el (mint Petőfi a népdal-típust), hanem valódi tudós belemélyedés segítségével is.

Magába költői eljárásába is bejátszik e tudós eszmélet; mutatják tervvázlatai, s a kompozícióra fordított nagy gondja: a kompozíció nála oly tökéletes, oly megbolygathatatlan, akár egy igazság-rendszer.

Külsőségek is elárulják tudós diszpozícióját: jegyzetekkel látja el műveit (*Az elveszett alkotmány, Buda halála, Toldi szerelme*), sőt glosszákkal is (*Toldi szerelme*); olykor Előszókkal, melyek (pl. az *Elegyes költői darabok* előtt) költői fejlődése mozzanataiba, vagy műhelyébe engednek bepillantani. Gyulai kérelmére írt önéletrajza a maga igénytelen formájában is felér egy tudós értekezéssel az ő költői fejlődése szakaszairól. Levelezése tele van esztétikai és irodalomtörténeti megfigyelésekkel. Köteményeit műfajilag is szereti minősíteni, nagy szabatossággal: népmese (*Rózsa és Ibolya*), népies krónika (*Losonczy István*), porrege (*A Józsa ördöge*), néprománc (*A betyár*); eposz és ballada titkait senki úgy nem értette s fejtette mint ő.

Köteményeinek gondolat-tartalma gazdag és súlyos. De van egy egész sereg kötetmánya, melynek egyenest tárgya a költészet, az ízlés, az irodalom, a nyelv.

Az egykorú irodalom és bizonyos író-típusok szatírái: *Év kezdetén* (1851), *Lisznyai Kálmánnak* (1852), *Poétai recept* (1852), *A kis Pokol* (1850–52), *A sárkány* (1853), *Arkádia-jéle* (1853), *De gustibus* (1853), *Írjak? ne írjak?* (1856), *Tinódi redivivus* (1860-as évek), *Báró Kemény Zsigmondhoz* (1865), melyek egy részével éppúgy kritikai és irodalom-nevelő feladatot végzett, mint Gyulai, kritikáival, a Petőfi-utánzók ízléstelenségei ellen. E szatíra egész pozitív tankötetmennyé nővi ki magát *Vojtina leveleiben* (1850) s *Vojtina Ars poétikájában* (1861). – Hasonlóképp félszűzségeket gúnyol ki későbbi verseiben: *A hangsúlyosok hexametere, Grammatika versben* (1865?), *Semmi természet!* (1877), *Formai nyűg* (1877), *Az orthologusokra, A nagy munka* (1881?), *Klasszikusok körmönfont fordítása* (1880?), *A reggel* (1881).

Mindezekben szatíra vagy paródia visszás formáiban voltaképp tanítás van, irodalmi dolgokról, oly mértékben, mint Kazinczy óta költőnél alig. Egyenes gondolatközlések e tárgyakról: *Télben* (1848), *A vígasztaló* (1853), *Mindvégig* (1877): s saját viszonya valóhoz és költészethez, ideálhoz; *Az ihlet perce* (1855), *Testvéri ünnep* (1862?; színművészet és költészet), *Intés* (1877; erő s báj), *Aisthesis* (1877), *Sejtelek* (1881; ifjan kezdett mű befejezése öregen): pozitív tanácsok, tanítások. *Dante* (1852): mély, költői jellemzés. *Ősszel* (1850): Homér és Osszián hangulat-ellentéte (rokon vele: *A dalmok bűje*, 1851; a költői tehetség és egyéni hajlam időszerűtlensége). *A költő hazája* (1851), *Kozmopolita költészet* (1877): vallástétel a nemzeti költői irány mellett. *Emlények* (1851, 1855: Petőfi igézetes hatása költészetre); *Tamburás öreg úr* (1877): ifjúkori évek – emlékei jellemzése. Mint tanulmányai-ban, versben is többször foglalkozik a tehetség és tanulmány viszonyával, bemutatva a tanulmány nélkül elsorvadó tehetség sorsát: Kósza Bandi (1850), ezt fejtené tovább *Bolond Istók; Bóka Bandi* (?). Irodalmi vitairat keserű önparódia formájában: *»A tölgyek alatt«*.

Abban a tekintetben is első, hogy az addig nyomtatásban közzétett kolostori irodalomból merít tárgyat (*Melyik a bűnös?*; s talán a *Sok nagy ember. . . is*).

Műfordításai közül Aristophanes valódi tudós mű is.

Próza munkái alapján annál inkább foglalkozhatunk vele mint tudóssal.

Tanulmányai, bírálati stb. zöme a *Szépirodalmi Figyelő* (1860. november 7–1862. október 30) és a *Koszorú* (1863. január 4–1865. június 25) öt évére esik: tehát Kemény Zsigmond hasonló jellegű munkásságát mintegy egy évtizednyi távolsággal követve.

Azt megelőzőleg, az 1850-es években az egykorú irodalom némely hibái, az iskola (nagykőrösi tanár: 1851 ősztől 1860 ősziig), majd az Akadémia készleti egy-két értekezés megírására.

Utóbb pedig szintén akadémiai felolvasásnak szánva fog bele egy-egy tanulmányba; a Kisfaludy-Társaságba (mint „igazgató”) vezet be, vagy mint akadémiai főtitkár parentál el egy-egy író, vagy tesz tudományos szempontból is érdekes jelentést; s a Nyelvőr olvasgatása közben tesz jegyzeteket s ad ki (Szalontai J. álnéven) nyelvet és stílust érdeklő cikkeket.

Tárgyai megválasztásában költői hajlamát követi; irodalomtörténeti, s általában irodalmi érdekű tanulmányai szoros kapcsolatban vannak – tárgy szerint – költői gyakorlatával, hajlamaival. Mintegy történeti tudatát fejtik ki költői vonzalmainak s irányának. „A népiesen át nemzetivé emelkedő epikus költő” érdeklődésének, irodalmi vonzalmainak valóságos rendszerét alkotják e tanulmányok. Jellemző módon átugorják a közvetlenül megelőző korszakot, Kisfaludy Károly, Bajza s Vörösmarty korát; ellenben sűrűn nyúlnak vissza az azt megelőzőre, a XVIII. századra, s az ott még népszerű Gyöngyösi-re: arra az Aurora korában már avult irodalmiságra, melyben a gyermek Arany János irodalmi hajlamai gyökereztek. Valamint költészete, úgy tudós érdeklődése az előzőt megelőzővel fog kezdet: tisztázva mintegy maga számára is azon „nemzeti” irodalom kezdeti jelenségeit, melynek ő

teljes kivirágzását valósítja meg. Ott történt meg az a szakadás a hagyomány és újítás között, melyet az ő költészete áthidalni hivatott; egyik oldalon a még népszerű Gyöngyösi, majd Orczy és Gvadányi – a másik oldalon Baróti Szabó Dávid és Ráday Gedeon: „írói arcképei”-nek a tárgyai.

Az a XVIII. század végi hagyományos magyar ízlés jórészt azzal azonos, amely a múltban elnépszerűsödött, népi ízléssé vált. Érdeklődése a népi iránt, annak az irodalomban való múltbeli jelentkezése iránt rokon, egy testvér a XVIII. század iránti érdeklődésével (*A magyar népdal az irodalomban; Népiességünk a költészetben; népköltészeti kiadványok ismertetései; nyelvi tanulmányai* egy része: mind idevág), s amint ez utóbbi gyermekkori olvasmányában, úgy a másik gyermekkori forma-élményeiben gyökerezik. Természetes kiegészítésként járulnak e felsorolt tanulmányokhoz ritmikai vizsgálódásai, melyek az új iskola által elhanyagolt nemzeti versidom mibenlétét s némely technikai kérdését (asszonánc) tisztázzák. Híres nagy tanulmánya (*A magyar nemzeti vers-idomról*) egyenest a népköltészet (népdal) zenéjének útmutatásai alapján fejteti meg a magyar vers ritmusát.

Az eddig felsoroltak szerves összetartozása nyilvánvaló; világos az is, hogy Arany programszerű, aktuális, gyakorlati álláspontja intézi érdeklődésüket, s jelenti mintegy kilátó tornyukat.

Az epikus Arany tágítja ki tovább e kört, a „népies és hagyományos magyar”-nak a problémakörét, mikor még távolabbra keresve kilátást, naiv eposzunk kérdését veti fel, mintegy saját költői gyakorlatának legvégső nemzeti gyökereivel óhajtvá megismerkedni. Másfelől azonban a Homéroszon alapuló egész klasszikai eposz-műfaj átbúvárlására nyújt neki módot a legkiválóbb magyar epikus elődjével, Zrínyivel való foglalkozás.

Végül, ami első pillantásra kiesni látszanék a rendszerből: *Bánk bán*-tanulmánya: szintoly szervesen beletartozik, akár az előbbiek. Arany fejlődéstörténeti álláspontjáról, s azzal együtt az egész nemzeti klasszicizmuséről, Katona József látszott legközelebbi testvéri jelenségnek: az „új” iskolától nem méltányolt nagy költő, aki ízlés tekintetében mintegy elszigetelt előhírnöke a klasszikus tárgyvilágosságnak, lélektani realizmusnak, kompozíció-remekességnek s a tragikum lelkiismeretnana iránti fogékonyságnak (Aranynak *Bánk bán* is szinte gyermekkori élménye: 1836-ban már ismerte s magasztalta).

Mint tehát Kemény, úgy Arany tanulmányai is aktuális törekvésekkel és állásfoglalással kapcsolatosak: a nemzeti klasszicizmus világnézetének (Kemény) és irodalmi ízlésének (Arany) függvényei. Mindegyiknél bizonyos egyéni árnyalattal: ott a regény, itt elsősorban az eposz gócpontja körül.

Arany tehát szintén nem szaktudósa az irodalomtörténetnek (ki is gúnyolja a „szöveg-moly”-t, a klasszikusok szövegmagyarázóit: AJÖM XI. 581. Vö. 572. Lehr Albert egy magyarázatáról): történeti öntudatú költő, akit költői gyakorlata s a nemzeti költészet korszerű érdekeinek szemmel tartása vezet ugyanoly vizsgálódásokra, minőket az irodalomtörténet mint szaktudomány egyéni és korérdekektől függetlenül folytat. De éppen ez a helyzete képesíti – bár paradoxnak látszik – irodalomtörténeti kérdések előítélet nélküli, mélyebbre hatoló és eredetibb szempontú értelmezésére. A személyes vonalom bizonyos tárgyak iránt: éppen az azok iránti kivételes fogékonyságon alapszik, ami szinte intuitív belátásra képesít; a korszerűség szempontját – tudjuk – a felelősségérzet hozza magával klasszikusainknál: a történeti anyagból ők tanulni akarnak: korántsem a jelen elfogultságával nézik, formálják azt, hanem megfordítva, annak objektív ismerete alapján igyekeznek a jelent igazgatni, a jövőt előkészíteni. A szaktudóssal szemben, aki az anyag tanulmányozása alapján von el, következtet ki maga számára szempontokat s lesz igen könnyen azok rabszolgája: ily költői lángelme, mint Arany, aki benne él az irodalom valóságában, érzi annak egész szövevényes létrendszerét, otthonosan mozog benne, s ha azt reflexióval öntudatosítja, sohasem lesz szemlélete oly csonka, mint a szaktudósé, s mindenkor a valóság tulajdon rendszerét hozza napvilágra. Épp ezért közvetlenebb, létezőszerűbb, teljesebb lehet az ő irodalomszemlélete; s ha maga nem rendszerez is, mint a céhbürokraták: azok rendszerezése számára ő tud nyújtani legtöbb találó szempontot, elvet, bölcselést: neki a „rendszer” is közvetlen tapasztalat, élmény.

Arany továbbá epikus költő, aki a tárgy hű felfogásában s ábrázolási tudásában a legnagyobbak közt is párját ritkítja. A valóság megismerésének és reprodukálásának ugyane rendkívüli képessége, e legmagasabb fokú fegyelmesség és ön-ellenőrzés teszi őt képessé a tudományos megismerésre is. Epikus költői gyakorlata felér egy módszer-iskolával. Epikus érzéke egyszersmind – mint minden valódi epikus költőé – csaknem a történeti érzékkel azonos; s az irodalom történetbeli, időbeli fejlődésének lévén, annak éppen fejlődéstörténeti problémái (mintegy gondolatmenete, szerkezeti rendje s egésze) iránt bír másoknál, a céhbürokratáknál is, finomabb fogékonysággal (az irodalomtörténet „epikai” oldalai iránt).

Ezek meggondolása alapján irodalmi eszméit és véleményeit a következő rendben tekinthetjük át:

I. Módszer

1. Megnézzük azok végső alapját, mintegy szilárd fundamentumát: az ő tényiszteletét (valóság-, igazság-tiszteletét), néhány példával illusztrálva (valóság-látás);

2. módszeres eljárását, mellyel a valót, az igazt, a ténnyt meg akarja állapítani: az ismeretszerzés útját-módját;

II. Irodalomtudomány

3. általános megfigyeléseit az irodalmi fejlődés szokott menetéről; nem törvényei azok a fejlődésnek, inkább bölcsellete;

4. az irodalomtudós számára az ő tanulmányaiban felvetett eredeti szempontokat, problematikát;

III. Magyar irodalomtörténet

5. irodalomtörténeti véleményeit, megállapításait;

6. az egykorú magyar irodalomra s irodalmi életre vonatkozó gondolatait, véleményeit, eszméit. Esztétikáját mellőzzük.

I. Módszer, modor

Tényisztelet.

Tompa új kiadásban lehetőleg tartsa meg a régi rendjét: egy megjelent könyv már irodalmi tény, min helyes ok nélkül nem kell változtatni (1856. okt., HIL. III. 408–9.)

Tompa több versét el akarja vetni, nem szándékszik összes költeményei közé felvenni: „Erre úgy hiszem, teljes joga van az írónak.” (Tompa levele: 1856. nov. 4., uo. 410.)

Madách legfeljebb azt kifogásolja, hogy Arany *Az ember tragédiájában* „a meglevőnek megtartásában” túlkíméletet mutat. (1861. nov. 2., HIL IV. 389.)

Arany: nem viszi rá a lélek, hogy Madách gondolata helyére maga állítson gondolatot. (1861. nov. 5., uo. 393.)

Óvakodik ezer különféle tüneményt egy kalap alá vonni, *egyedi* természetű dolgokat általánosítani: „minden olyas tételben, mely nagyon egyedi természetű dolgokat általánosít, s ezer meg ezer különféle tüneményt egy kalap alá von, csak részserint van az igazság.” (Állítják ui., hogy ma az eposz nem, csak a líra korszerű. Heibel Frigyes: *Anyá és gyermeke* bírálatában, AJÖM XI. 31.)

Zrínyi oly nyelvbéli s másforma átöntése, melyet a lapok híresztelnek róla: nem hiszi, hogy „valaha igaz költő olyat merészlene”, neki esze ágában nem volt. (Tompa levele: 1860. febr. 1., HIL III. 482.; Arany Tompához: 1860. márc. 30., uo. 485.)

Shakespeare-t „csónkán adni” (Szász Károlyhoz: 1859. márc. 19., HIL IV. 78.): Szász Károly sem egyezne bele, hogy csak egy sort is kihagyjanak (1859. márc. 21., uo. 80.). Vö. Jelentés a Kisfaludy-Társasághoz, 1860. október (HIL II. 495.).

Sem a versidomban, sem az asszonánban más nemzetek poétikája szerint (*Valami az asszonánról*. AJÖM X. 215.).

Hogy kell kiadni nagy író: „... a ki nagy író művének kiadására vállalkozik, annak egyéb kötelessége is van, mint a nyomtatás költségét viselni. Gondoskodnia kell, hogy a szedés a leghitelesb kézirat, s ha lehetséges magának a szerzőnek kézírata után történjék, s a javítás, hozzáértő egyén által a szerző céljaihoz, a nyelv és mérték kívánalmaihoz legyen alkalmazva. Mielőtt azonban kiadáshoz fogna, kétszer is meg kell gondolnia, vajon a munka világot láthat-e úgy, a mint szerzője megírta vagy a körülmények kihagyást, változtatást követelnek. Az utóbbiak sohasem jogosak a szerző irányában; de kevésbé lényeges helyeken parancsoló kényszerűségből a kihagyás elnézhető: a változtatás soha. Kinek van joga Petőfivel azt mondatni, a mit ő nem mondott? Elhallgattatni lehet, de meghamisítani nem.” (AJÖM XI. 343.)

Térképileg pontos elképzelése a siklósi felvonulásnak; ennek alapján, mint azzal összeegyeztethetőt, meri megbírálni a szigeti kapitány diszpozícióját: így deríti ki, hogy a harc egy mozzanatában Zrínyi Vergiliust követi (AJÖM X. 379–381.).

Kijavítja *Bánk bán* egy színpadi utasítását (hogy Gertrúdot „az asszonyok követik”: hisz már elébb elküldte őket; AJÖM X. 309.).

A Zrínyiászt megváltás-tana nála nincs meg; minthogy híven ragaszkodik a költemény adalékaihoz, *martiroságról* beszél, helyesen: AJÖM X. 363. (Vö. Toldy: *A magyar költészet története* 256. l.: „a nemzet lelki váltása”.)

Népmesék osztályozásához kiegészítést ad, saját konkrét ismeretei alapján (AJÖM XI. 339. – *Eredeti népmesék*).

Önkritikája: Csengery nyilatkozata jólesik neki; szemben Gyulainak szerinte túlzó dicséretével; viszont bírálat ténybeli tévedéseinek helyreigazítása Erdélyivel szemben. (Tompához: 1853. júl. 11., HIL III. 308.; 1855. júl. 1., uo. 380.; 1856. jún. 25., uo. 390.; 1856. „A szünnapok elsőjén”, uo. 396.; Szász Károlyhoz: 1855. júl. 1., HIL IV. 71.)

Egy nekünk ismeretlen költőnek, ki hozzá fordult, tapintatosan, de őszintén feltárja hibáit (1860. aug. 6., HIL IV. 151.).

Epikai hitel is részben idevág.

Természetében volt a módszeres alapvetés hajlama.

Hozzákészülés. Tanári pálya lehetősége nyilván meg előtte, poétika s költészettörténetre vonatkozó kézikönyvek iránt érdeklődik. (Levele Szilágyihoz: 1851. jan. 18., AJÖM XV. 328. – Vö. u. ahhoz: 1857. dec. 3., HIL III. 259.)

A Kisfaludy-Társaságbeli állásra készülvén, a Társaság „előzményeit” tanulmányozza. (Levele Csengeryhez: 1860. szept. 1., HIL IV. 192.)

Shakespeare fordításához először is „jó szöveg”. (Levele Tomori Anasztázhoz: 1858. nov. 17., HIL IV. 126.)

Kiadás hibáját kiigazítja (*Zrínyi és Tasso*. AJÖM X. 382.).

Iskolai tanításban gyakorlatba átvive ez a „valóság-forrás” felfogás.

Hogy tanít: verstant, irályt gyakorlattal, paragrafusok, szabályok nélkül, olvasmány alapján. Irodalomból elébb az újkort (1772-től); itt sincs magolni való, kézirat; kivonatok; életrajz fontosabb momentumai; irodalmi állapotok általános rajza; olvasás; nevezetesebb könyvek bemutatása. (Lévayhoz: 1858. febr. 24., HIL IV. 31–32.)

Bánk bán tanulmányához kéri Toldy Ferentől Cserynek Müller után fordított regényét (1859. febr. 23., HIL IV. 64–65.). – (Csery P.: *Ottó, vagy a zabolátlan indulatok áldozatja*, 1812.).

A Széchenyi-óda gondolatával foglalkozván, olvassa Toldy Ferenc *Kazinczyját* (*Kazinczy Ferenc és kora*, 1859–60. – Csak 1801-ig halad. Levele Toldyhoz: 1860. máj. 26., HIL IV. 68.).

Zrínyi eposzának megfelelő helyeit hadtudományi elveivel veti össze: AJÖM X. 357., 377., 379., 383. (a szigeti Zrínyi hadi erényeit saját elvei szerint; a török hadviselés stb.).

Zrínyi és Tasso: tárgyát a rokonművek közé állítja, kifejti a Homéron alapuló eposz-műfaj egész közösségét s abban legott helyes, tárgyilagos szempontot nyer ítélete számára (AJÖM X. 338. stb.).

Tompa bírálatához készül: 1858. Némely részt többször is elolvas, összeveti a régi kiadásokkal, megjegyzi a variánsokat, jegyzeteket csinál. (Tompához: 1858. aug. 25., HIL III. 45.)

Bánk bán tanulmányához: a gépi rész: öt-hatszor át meg átolvasás, a kor történelmi kutatása, extractusa cselekvényeknek, jellemek összeállítására külön-külön a darab szerint. (Szász Károlyhoz: 1859. márc. 19., HIL IV. 76.)

Zrínyi és Tasso kéziratban maradt részei: az összeállítások: 1. A cselekvény párhuzamos helyei a Zrínyiászt fonalán (Tasso, Virgil: AJÖM X. 407.). 2. Az eposzi szerkezet; csodálatos, néphiten alapuló motívumok; cselekvések, jellemek. 3. Elemzés az Aeneis nyomán (az Aeneis fonalán végig; Tasso, Zrínyi). – Ily egybeállítás csaknem a könyv nélküli tudásig teljes előzetes ismeretét teszi fel a szóban forgó három nagy műnek! Figyelme csakugyan, a legnépibb szövegben is felismeri a klasszikus előképet (AJÖM X. 382. – „legyetek emberek”; vö. „estote viri!”).

Ritkán „vázlat”-szerű modor: mint az írói arcképekben (*Gyöngyösi István*. AJÖM XI. 436.). Többnyire nagyarányú, kimerítő tanulmány a célja: ezért marad könnyen töredék (vö. eposzai). Szinte teljes apparátussal, „fölszereléssel” (AJÖM VIII. 368.), de folyvást a gondolat vezető felsőbbségével; ezért olvasható, még szorosabban filológiai természetű vizsgálódásai közben is; nem úgy, mint a filológusok efféle tanulmányai többnyire. Magvasság; teltség értelemmel mindenütt, s valódi történelmi felfogással, ha összevetjük a későbbi filológiai kopársággal. Mindig érdekes. (Ti. feldolgozott anyag. Filológia + szintézis.)

Közleménye mindig konkrét; nemcsak fejtegeti tárgyát, hanem fejtegetéseivel együtt kellőképp meg is ismerteti, kritikában is, a bírált művet (nem az a hányaveti modor, mely a tárgyban csak alkalmat vagy kényszert talál valaminek az írására).

Bírálatban szívesen részletez, mert használni akar s teljesen megértetni magát. Ezt nevezi ő tréfásan „tanárkodás”-nak (AJÖM XI. 141.). Ez is a konkrét fejtegetés kedvelése, mely az igazságot is nem abstrakte hirdeti, hanem tárgyon érzékelteti. Általános bírálat tudósabb, részletes boncolás tanulságosabb, mert gyakorlati intést adhat (uo. 205.).

Általában érzékletes stílus.

Tekintet az olvasóra! Polémikus modor zavarná az igazságok nyugodt tudomásul vételét; félreértésnek is elejét kell venni. Madáchnál kijelöli a hibákat; bár úgy is, amint van *Az ember tragédiája*, okos ember önkéntelen elismerné, hogy nem közönséges íróval van dolga: „De én azt is lehetőleg eltávolítani akarom, hogy a *nem-okos* kapcászokdjék belé.” (Madáchhoz: 1861. nov. 5., HIL IV. 394.) – „... az íróra nézve még elhibázott bírálat is lehet hasznos, mert péld. abból láthatja, mennyire képes alábbrendelt szellem fel-fogni azt, a mit ő gondolt, és szoktatja magát a többségnek felfoghatóbb kifejezésre.” (Madáchhoz: 1862. febr. 13. Uo. 398.)

Nem vitatkozó attitűd; pl. ahelyett, hogy vitába szállna azokkal, kik kifogásolják a nemzeti költészet állítólagos formai pongyolaságát: megírja a nemzeti versidom magyarázatát, az újabb költészet jobb megértetése végett.

De feleslegesen nem fászsztja a figyelmet. A tárgyalt mű tartalmát, meséjét csak annyiban mondja el, amennyiben az művészi értékek hordozója, tehát fejtegetéseinek konkrét illusztrálója. Pl. a *Murányi Venus*-ét nem mondja el, úgyszincs benne kompozíció (AJÖM XI. 433.); bezegz elmondja a *Bánk bán*ét s nyomról nyomra követi a *Zrínyi*észét. Itt is tehát gondolat és tárgy karöltve. – Viszont AJÖM XI. 43. (Vas Gereben: *A pörös atyafiak*): tartalmi kivonat a cselekvény lélektani bonyolításának érzetelésére, míg menete következetes (benne is van lélektani érdeke!); azután megáll, s kimutatja a továbbvitel következetlenségeit.

Jóllehet tárgyát mindig így gondolkodásával áthatva mutogatja, fölötte marad, mi a kivitelben a modor bizonyos nem-tanszerű szabadságában, pl. humorban jelentkezik: Tassonál Argillannak álmában megjelenik a legyilkolt Rinald, baljában tartva véres koponyáját: „e markából beszélő Rinald” (AJÖM X. 349.). – A *Zrínyi*észben Karabul, Amirassen lova, „nem ok nélkül van említve: érdekesebb epizodja lesz mint urának” (uo. 353.). – Hogy a szözerkesztésről kidolgozott munkával álljon elő, abban egy másfajta szerkesztés gátolja (AJÖM XI. 240.). – Brassait idézi bizonyos nyelvhelyességi kérdésben; aztán: „ez az első és nagy parancsolat. A második hasonló ehhez” (uo. 246.).

II. Általános irodalomtudomány

(NB. ő csaknem kizárólag költészetéről – epikáról – szokott beszélni, s nem általában irodalomról.) Az irodalmi fejlődés tényezőiről, feltételeiről, történeti menetéről Arany sokat elmélkedett; mintegy történetbölcseleti betekintést nyervén az irodalmiság lényegébe, konkrét esetek tanulmányozásához igen sok mélyreható szempontot tudott alkalmazni, s a tudós egyik legfőbb ismertetőjele: a probléma-lelemény, nála valóban nagy arányokban jelentkezik. Innen tanulmányainak rendkívüli, plasztikus konkrétságok mellett, irodalombölcseleti mélysége.

(Herder–Kölcsey hatások előrebocsátása.)

Mindenekelőtt az *irodalmi fejlődést* illető gondolataival ismerkedjünk meg. Ő jól látta, amit újabb már oly sokan hangoztatnak: a műveltségközvetítés *szóbeli és írásbeli* (tehát irodalmi) formái közt a lényeges különbséget, s ezt fejtegetvén, ő az *irodalmi viszony* fogalmát megkonstruálta: Merényi László *Eredeti Népmeséi* bírálatában (AJÖM XI. 326.).

Ez az irodalmi műveltség „életformájának” a kérdése. Azon együttjáró, párhuzamos változások, melyek az írásbeliség korában feltűnnek a szóbeliséghez viszonyítva: részben e viszony megváltozásának függvényei. Arany ezt nem részletezi, mégis többrendbeli korszakos változás hordozója, oka vagy összefoglaló jegye gyanánt mutatja be a műveltségközvetítés és -hagyományozás formájának („viszony”-nak) e módosulását, vagyis – bár nem fejt ki elméletet – utal valamelyes fogalomrendszerre, mely ez alapvető gondolat körül képződhet ki.

(Nem a „viszony” szó itt a fontos; hanem írók és olvasók egymásrautaltságának a ténye. Arany foglalkozik mindkettővel, de soha elszigetelten, Elméletté nem fejleszti ki, de gyakorolja.)

Elvi különbségek a két terület közt.

Eszerint más a viszony a hajdani énekmondó (elbeszélő) és hallgató közönsége közt, mint az író és olvasója közt – s a mű értékét is befolyásolja e viszony változása; amaz szilárd benső szolidaritás; az énekmondó közös érület kifejezője, miben hallgatóitól szinte aktív támogatást nyer (a közönség részvétele az alkotásban); támogatást mondák, tárgyak felkínálásával, melyekről biztos lehetett az énekmondó, hogy érdeklik hallgatóit; támogatást azon ellenőrzés által, melyet a nép e költemények elfogadása s továbbadása közben gyakorolt: a nem életre való visszautasítást, s amit elfogadott, abban csakugyan kellett valami derekasnak lennie; e „panpoëticus” korban (Arany szava!) minden egyes dalnok és továbbadó, minden nemzedék rátette kezét a műre, javított rajta, a csak egyedül letörle s mind általánosb érdekűvé: az összes nép közvagyonává avatta. (AJÖM XI. 326–327.) Ha a népnek valamely költői alkotás huzamosan tetszik, firól-fira, „kell lenni vagy a szerkezetben, vagy a jellemzésben, vagy az előadásban oly talpraesett valaminek, a mi e népszerűséget költőileg is indokolja”. A művelt fajta közönség e részben hamarabb téved; az ízlés korszakos ferdeségei már félreművelt olvasó közönség átka, mely sohasem érinti a tulajdonképpeni népet (uo. 487.: *Gvadányi József*). A „nép” nemcsak bíráló, hanem költői ösztönök letéteményese: „az igazi, gyökeres, organicus költészet iránti ösztön nincs szorítva, sehol, semmi időben, egy-két kiváló egyéniségre, hanem az összes nép tömegében van letéve örök alapúl, mellyel – mint föld-anyjával a hitrege óriása, – csak érintkeznie kellett a nemzeti műköltésnek, hogy mindannyiszor megüfjodva, megújulva, gazdag erőben s egyszerű szépségben emelkedjék, lehánnyva magáról a ficamiott ízlés, romlott kor, mesterkelt világ izetlenségeit.” (*A magyar népdal az irodalomban*. AJÖM XI. 386–387.)

Író s olvasó közti viszony azonban lazább; aktív csak az író, az olvasó passzív: az eposzíró nem részesül oly támogatásban a közönség részéről, s mégis a közös érületet kell kifejeznie; bármely silányság fentmaradhat, mint megöröködött hiba.

A szóbeli, közvetlen hagyományozásnak a művésznevelés szempontjából is előnye volt az irodalom kritikai, elméleti irányító módja felett (mester és tanítvány viszonya; hagyományozás); a példa ösztönzerű követése könnyebb, s a gyakorlati útbaigazítás sikeresebb; a mester átadta tanítványának a mesterség minden gyakorlati fogásait, az eltanulható részt, s ha a tanítványban volt lélek, önmagából hozzáteremté a többbit; a lángész így is ritka volt, de a középszerűk is legalább a technikai hibátlanság színvonalán álltak, egyengették a géniusz útját s tömegesen virágoztatták a művészetet. A mai kritika, mely a dolgok veleje (az egész, az általános) körül forog, nem eszközölhet ennyit mindig s itt nem a mester oktat! Ezért ő is, mint a cigány, szereti megmutatni, hogy hogy kell jól csinálni (AJÖM XI. 139.: Szász Gerő költeményeinek bírálata). Ő általában szereti fenntartani, ápolni a szóbeli hagyományozás formáit: egészségesebb primitívség! Vö. Petőfi „közvetlensége”!

Ama szolidaritás viszonya ma csak a nép alsóbb rétegeiben áll fenn, s versben csak egy-két ballada-félére szorítkozik. De él, prózai elbeszélés terén, a népmesében. Ennek keletkezése, élő ajkon tovább adása, hely, idő, körülmény szerinti módosulásai: a hajdani eposzéval párhuzamosak. A hivatott mesélő megváltoztathatja a mese anyagát, mintegy részt vesz a meseköltésben, alkotó ösztönrel javít szerkezetén; e joga megvan, mert ott a bíráló, ellenőrző közönség: ha az elfogadja, jele, hogy a módosítás életrevaló volt, s akkor ez új alakban fog tovább élni a mese; az ügyetlen változtatás lehámlik „azon hatalmas ellenőrzés mellett, melyet a nép ízlése, ösztöne az egyéni újítások irányában folyvást gyakorol.” (AJÖM XI. 329.) Ezzel kapcsolatos a mesegyűjtő jogainak elhatárolása: az ő változtatása nem kerül a nép bírálata alá, nem tudni, kiállta volna-e azt, másfelől megcsalja az irodalmat, nép ajkáról vettnek hazudván, amit maga koholt (vö. uo. 335. is: irodalomból vette); elmondásban követheti az egyes mesélő szabadságát, költésben nem (uo. 329.).

A viszony meghatározó befolyása a stílusra. – Ugyane körbe való: a mese „epikai közhelyei”: ismétlő, rekapituláló, emlékezetsegítő részek: az élő mese jelleméhez tartoznak, a *hallgató* figyelmét segítik. Olvasóra nézve mindezek nem lényegesek (uo. 331.).

Ezekben tulajdonképpen egy Herderen alapuló romantikus költészet szemlélettel érintkezik, de eredeti módon mélyíti el az irodalmi viszony fejlődéstörténeti magyarázatává. Hogy egyébként csakugyan az említett romantikus felfogással rokon, mutatja az is, hogy szerinte is az énekszerzés mestersége a nép dalaiból vándor lantosok kezébe s onnan az írók tollára ment át, de ott nem tökéletesült, sőt nem maradt meg a népi alkotás színvonalán (AJÖM XI. 497.: a Baróti Szabó Dávidról

szóló arckép elején). Szorosan kapcsolatos ez a naiv eposzról való felfogásával, melyről majd külön. Általában ő is, mint Herder a *költészet* történetére gondol elsősorban, s abban lát egy naiv, népi kezdetet s egy tudós, irodalmi folytatást, helyesebben: szakítást amaz elsővel. Talán nem közvetlenül Herderből merít, főképp Kölcseyből s Erdélyi Jánosból.

Az átfejlődés problémái népből nemzeti irodalmivá (műköltészetté). – A fejlődés kezdetén a népi nemcsak a köznépre szorítkozik; a világiak, az írástudatlan paraszt urak is benne vannak az eredeti naiv állapotban, köztük is csak a népies dal a kelendő. Az irodalom kezdettől fogva szakít ezzel az alappal, néhány írástudó elszigetelt irodalmi kísérlete áll szemben a nemzet egészével. Ami ekkor az iskolán kívül zeng, az mind népies (AJÖM XI. 385. – *A magyar népdal az irodalomban*).

Pedig magasabb rendű költészetnek (nemzetinek) a népből kellene kifejlődnie, a népnek szabályozásával, tisztogatásával (X. 214. – *Valami az asszonánról*). A „természetes” fejlődésben ui. ugrás, octroyozás ki van zárva (politikában is!), s a fejlődés „tiszteli, alapul fogadja a történeti hagyományokat”. Így a hellén irodalomban: természetes belfejlődés útján a tőkelyre; míg a római költészet, „idegen tradícióhoz tapadva, legvirágzóbb szakában sem bírt teljes önállásra jutni.” (Millien: *La moisson*. AJÖM XI. 176.) „Ugrás nincs a természetben, nincs a népek állami, historiai, társas fejlődésében, nincs az irodalomban se.” (AJÖM XI. 401–402. – *A Koszorú* bemutatása.) – E gondolatban tökéletesen egyezik Kemény Zsigmonddal.

Hogy idegen hatás módosít az őseredeti sajátságokon, nem baj, míg jellemünk erkölcsi magva ép marad, s ha az átalakulás természetes úton, idő s körülmény lassan fejlesztő, módosító befolyása alatt történik; baj volna a tepsedés, vagy a hagyományok erőszakos kiszagatása a nemzet jelleméből. Így a művelődés egész területén, a nyelv fejlődésében is (*Visszatekintés*. AJÖM XI. 237.).

A „magából fejlődés” (alulról felfelé, a népből: „urwüchsig” fejlődés) az újabb korban, midőn nép néppel érintkezik, csaknem példátlan; talán Angliát kivéve, a többi európai nemzetnél megszakad a fonál. Nálunk is. A görögöknél megvoltak a kedvező feltételek: előbb, mintsem a környező népekkel érintkezett volna, s kész mintákat látott volna maga körül, megveté hitregéje, költészet alapját s a mondai és történelmi kor határán egy Iliásszá képezhetette ki a vándorlantasok énekeit. (Ez is mutatja, hogy mindig az „eposz” lebeg szeme előtt.) Vö.: „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog; s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költemény-nemre, alig hihetem. A nemzetiség épen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben: semmi alak nem képes annyira kifejezni, mint az eposz.” (AJÖM XI. 32. – Hebbel bírálata.) Ő tehát, éppúgy mint Kölcsey, jól látja a történeti valót a romantikus elmélettel szemben, mely afféle egyetemes költészettörténeti állásponttól szabta ki a „Naturdichter” s a „Kunstpoet” két korszakát (Herder), s azt inkább óhajként, programként kezeli (*Ráday Gedeon*. AJÖM XI. 505.).

Költészetben (irodalomban) a népi és nemzeti a nyelv azonossága folytán lehet egymás szerves folytatása. Az igazi nemzeti irodalomnak tehát a népből (naivból) való kiemelkedésén kívül a nemzeti nyelvűség egyik kelléke. A költészet anyaga (a nyelv) minden más művészeténél nemzetibb (alak, szín, hang: általánosabb természetű). A költészetnek tehát szinte lehetetlen is az általános, az örök szépet minden nemzeti különösség nélkül fejezni ki. Nem is igaz, hogy a költészet valaha ily általánosán fejezte volna ki a szépet. A görögénél nincs nemzetibb költészet. S éppen ahol a klasszikai örök szépet meg akarták tagadni a nemzetiséget, némi visszás mesterkéltésgben mutatkozik a virágzás tetőpontja (római, francia), s nemzetiségeket ezek sem tagadhatván meg egészen, fonákság, felemátság a két elem közt. Ily fonákság nálunk is bőven (Gyöngyösi, a latin iskola – mikre már Kölcsey is rámutatott; „Bajza, az örök szép hirdetője, német világba, érzésbe, formákba tette magát”). Vagy nemzeti tehát, vagy korcs; s ha ezt ráérőszakolták is a nemzetre, később, visszássága miatt, mint idegentől elfordul tőle. (*Töredékes gondolatok*. AJÖM XI. 550.)

A nemzeti irodalom fogalmában Arany tisztán látja a nyelvbéliség jegyét, mint megkülönböztetőt másokétól. Nemcsak a fejlődés nemzeti folytonosságának biztosítója az, hanem a költői érték egyik feltétele a nyelvbéli tökéletesség. Nincs enélkül nagy költő, s ha a nyelvérzék elhomályosul, nagy költő, virágzó költészet lehetetlen. „Az eredeti népköltészet jelessége nagy részét a tömeg nyelvérzéke maradandó voltának köszöni.” (AJÖM XI. 480. – Remete József Aeneis-fordítása.) Hogy a nyelvvel együtt a nemzeti ritmusformák is idetartoznak, magától értetődik. (Idegen hatás a nyelvre: AJÖM XI. 237.)

E felfogás gyakorlati következményei (belőle következő szempontok a gyakorlati irodalomtudomány számára). – E nagyjában Herder–Kölcsey-féle gondolkör, melyben Arany legeredetibb

továbbfejlesztése amaz alapviszony fontosságának felismerése, éppoly szerves függvénye Arany költői gyakorlatának és időszerű programjának, mint azt tanulmány-tárgyairól már megállapítottuk. A „népiből nemzetivé emelkedő epikus költő” alapvető fejlődésszemlélete ez: korunk vezéreszméje a nemzetiség, ennek költészetben legteljesebb kifejezése az eposz, mely ha nemzeti akar lenni, akkor csak a naiv népből sarjasztható ki: úgy, amint ez a látott elmélet szerint a görögöknél történt, kiknek az európai népek közt egyedül jutott osztályrészül az a szerencse, hogy költészetük a természetes, ugrás nélküli fejlődés útját járhatta meg.

Ez elméletet azért fogadta el, mert gyakorlati törekvései számára támasztékot talált benne. Nyilvánvaló, Arany maga megmondta, hogy az európai irodalmak fejlődése merő tagadása a „természetes” fejlődés e tanának. Valóban jórészt hipotézis az a görögökre nézve is; Arany a romantikával s jórészt az egykorú tudománnyal együtt hitt a görög fejlődés „természetes” voltában (a nép hagyományait énekmondók – rhapsodok – dolgozzák fel, ezek énekeit szerves egésszé szerkeszti Homérosz, s órá támaszkodik a további műköltészet). Nyilvánvaló azonban, hogy az inkább posztulátum, valamely ideálisan tiszta, egészséges fejlődési menet odavetítése az európai költészet legkezdetére. Arany időszerű gyakorlati törekvéseinek megfelelt e tan: ő egy nem természetes, a népi kezdettel szakított, elidegenült fejlődést akar jóvátenni, az elhibázottat visszaigazítani a természetes útra, vagyis végre valóban létrehozni az igazi nemzeti műköltészetet, mire egyébként már Petőfi példát adott neki.

Nos, e teória (melynek általános kereteit készen kapta) félrevezethette őt egy vagy más tekintetben, éppúgy mint az egész irodalomtörténetírást; jobban mondva az irodalom kezdeteit megelőző, irodalom előtti költészetre nézve látta el őt is feltevésekkel: de, mint láttuk is, a történeti tények tiszta, józan tudomásul vételében nem akadályozhatta meg. Másfelől viszont, minthogy szóbeliség és írásbeliség különbségeinek vizsgálatára készítette, módot adott neki az összehasonlítás segítségével eredeti szempontok, problémák feltalálására, melyek az irodalmi fejlődés lényegének megértéséből fakadtak.

Mindenekelőtt szempontjai életszerűsége emelendő ki. Amaz irodalmi viszony felismerése legott beiktatja az irodalomtudomány tárgyai közé az írón s művén kívül az olvasó közönséget is, Kemény Zsigmond vizsgálódásainak is egyik fontos tárgyát. Arany itt is speciálisabban irodalmi (költészeti) érdeklődésű, mint Kemény; az különösen általános műveltségi, anyagi (vagyonosság stb.), társadalmi rétegződés szempontjából vizsgálta, mennyiben lehetett bizonyos korban az irodalom élvezője s eltartója a közönség. Arany vizsgálataiban a közönség éppoly tényező a fejlődés irányításában, mint a kezdeményező lángész a másik oldalon: *hagyományok, ízlés* létéményese, s aszerint, hogy milyen viszonyban van hozzá a költő, az irodalmi siker, népszerűség osztogatója, megvonója, mely dönt költők, művek sorsáról, s szabályozza a fejlődés menetét, tempóját.

Az a „közönség”, mely Aranyt érdekli, maga is történetileg alakuló, s – bár lassan – változó tényező; fejlődik, elmarad, visszaesik – másfelől pedig egyazon időszakban sem egyféle, hanem különböző rétegeket tüntet fel, melyek más-más befolyást gyakorolnak az irodalomra, s más-más viszonyban állnak vele; minde változások főképp ízlés szempontjából értendők. A fejlődés alsó fokán e közönség még alig tér el a szóbeliségétől; keveset olvasott (egykönyvű) s csak anyanyelvén (egy felsőbb réteg latinul is); a szóbeliségben mesék, énekek iránt érdeklődött, az olvasás terjedtével a históriás, kalandos elbeszéléseknek lesz publikuma. Fejlettségi állapota természetesen befoly az irodalmi érvényesülésre. Megmarad a hagyomány színvonalán, míg az újítások egy magasabb rétegben folynak le s találhatnak visszhangra. Az a kevés könyvet újra meg újra olvasó publikum népszerűbbé teszi az író, mint az, melynek van módja válogatni s kapkodva olvasni (ez *A peleskei nótárius* sikerének titka. AJÖM XI. 486.). Viszont e keveset olvasó réteg, e tömeg, éppen hagyományos ízlése folytán, nem népszerűsít ám alkalmi hitványságot; amit kedvébe fogad s tartósan felölel, abban rendszerint van valami költői becs. *A Népiességünk a költészetben* c. tervvázlata a népiest a népszerűtől különböztetve ezt mondja: „A népszerűség se pro, se contra nem bizonyít a belbecs mellett. Esetleges dolgokon alapulhat. De némely korokban az esetlegi összevág az örökkel, s népszerű munka belbecsűnek is bizonyul be. – Hanem ellenkező esetek is vannak.” (AJÖM XI. 380–381.) Haller *Hármas Istóriájából* is a legjobb rész, a *Gesta Romanorum* „formába kerekedő” elbeszélései lettek a legnépszerűbbek s ennek köszönheti kedveltségét (AJÖM XI. 487.); s azért vált *A peleskei nótárius* is mintegy a nemzeti monda hagyományos alakjainak társává s vétetett fel mintegy a nép-mitológiába (484.); a közhangulatnak is kifejezője volt (488.).

A Gyöngyösi–Zrínyi ízléstörténeti kérdés megoldása is jórészt a közönséggel kapcsolatos. Gyöngyösi, Tinódi morodát felfrissítve, „megszínelve”, magába szedi a hagyományt s áthasonítja: az

egykorú olvasó feltalálja benne, ami elődeiben tetszik s azon felül a költő egyéni sajátját: hűséget a régihez, szabadságot az újban. Zrínyi ellenben szakít a múlttal, a verses históriától az epopeia csúcsára ugrik, ritmus kelleme helyett a gondolat merész fönsége, a hagyomány titáni kézzel való felforgatása; nem volt közönsége: odáig csak később fejlődött a közönség (AJÖM XI. 435.). Gyöngyösi így szükséges láncszem a fejlődésben. Növelte sikerét, hogy e hagyományos formában, elbeszélés álarcában lírai szükségletet elégitett ki (általános érzelem, szerelem: mi közvetlen lírai formában az irodalomban szinte tiltva volt; 437.).

Toldy túlságos súlyt vetett „technikai virtuozitása” hatására: Gyöngyösi mindenben, mi a költészet külsejéhez tartozik, tehát a mesterségben, meghaladta Zrínyit, s epochalis író lett e technikai virtuozitása által, „mert csekély művészi kiképzettséggel bíró nemzetek épen ez iránt viseltetnek legtöbb fogékonysággal” (*A magyar költészet története*, 279.); nyelvbéli előadása, könnyen áradó verselése szerezte meg neki a közhelyeslés egy részét (284.); nyelv és technika (293.). – Toldy inkább maga kora álláspontjáról nézi ezt. A közönség ízlését, s hagyomány és szakítás mozzanatát mélyebben látó Arany tisztábban is lát.

Érthető, hogy a hagyományhoz, a „közízléshez” (AJÖM XI. 502.) viszonyítva rendszerezi a XVIII. század végi jelenségeket is, mintegy oly rendbe sorakoztatva, amint a hagyománytól eltávolodnak: legészrevétlenebb az átmenet a franciás iskolához, mely időrendben is első; merevebb szakítás a másik két, idegen mintát követő irányban; s mintegy visszahatás ezek ellen a „magyaros” (497.). Baróti Szabó Dávidról írt arcképe mindenestül e közízléshez való viszonyítás szempontjából van megfestve (a közízlést visszariasztó merészségei, majd megdöbbenése a nem várt hatásra, s visszaszeldülőlése: ebben egyszersmind a „reformok” rendszerinti menete is jellemezve: a kezdet túlzásai után valamelyes, de nem teljes visszatérés a hagyományozshoz).

Aranynak egyébként ízléstörténeti szempontból egyik legmesteribb jellemzése az *Írányokban* olvasható (AJÖM XI. 158–160.), a XVIII. század végi népszerűek- vagy magyarosokról. Az írónia is élesíti ebben látását, mert azzal párhuzamos korszerű jelenségek (hagyománytorzítás: Petőfi-utánzók) készítik e visszapillantásra.

Ezen, a közönségben főképp ízléstörténeti tényezőt tekintő szemponton kívül a Kemény Zsigmondhoz közelállóbb társadalmi szempont is érvényesül fejtegetéseiben, így elsősorban a Ráday Gedeonról írt arcképben.

Nálunk csak a hitújítást követő félszázadban „plebeian” költői irodalom – különben felsőbb körök, nemesi rend. – Terézia és József után ritkulnak, megszűnnek a főúri nevek; majd újragagyarosodásuk (Jósika, Eötvös, Kemény); de általában a középnemesség, papi rend és plebejus tömeg veszi át a szépirodalom zászlaját s a költészet jelleme is eszerint változik. – Ennek következménye a középrend ízléstáplálékára: papi didaxis, alkalmiak, trágárságok. – A művelt osztály e szerepe örvedetes: szélesebb látókör (AJÖM XI. 504–505.).

Társadalmi szempont a nyelvre nézve (511.). Az arisztokrácia *ma* nem bírja a nyelvet úgy, amint az magyar észjárás szerint meg van teremtve, holott régen az övek egyszersmind a legdíszesebb magyar beszéd volt. Példájuk után egy idegenszerű magyar nyelv képződik.

A fejlődés másik tényezője (az irodalomban kezdeményező) az *egyéni*. Láttuk, hogy beolvadása a közbe, vagy elszigeteltsége attól (Gyöngyösi–Zrínyi) mily horderejű művei sorsára nézve (AJÖM XI. 436.). Innen van, hogy Arany a költő viszonyát kora eszméihez s nemzetéhez is megvizsgálja (Zrínyi, Tasso). S épp a nagyszabású elméket látja a legszolidárisabb kapocsban s legbensőbb viszonylatban korokkal, nemzetekkel (*Zrínyi és Tasso*. AJÖM X. 427.). Ez nem zárja ki kezdeményező jelentőségüket s irányító hatásukat. A lángész megsejti a közérzület alakulását s megelőzve, kész kifejezést ad neki.

Sokan minden irodalmi jelenséget a politikai és társadalmi helyzetből magyaráznak, egy általános okfőre vezetnek vissza. Arany arra nézve, hogy az irodalom, s különösen a költészet egy vagy más irányba szakad, legalábbis annyit tulajdonít a lángelme varázsának, a fényes egyéni példának s nagy sikernek, mint a politikai és társadalmi helyzet befolyásának (az irodalom saját hatásrendszerében marad); mégpedig a kor követeléseinek ellenére is olykor a lángész sikere szabja meg darab időre a költészet irányát. Ez irány sokszor tovább tart, midőn a társadalmi viszonyok, az eszmék, a kedélyek már lényeges változások mentek át. Ezt tehát nem a kor jellemének, hanem a *génie* hatásának kell tulajdonítani. Előfordul, hogy a *génie* századok múlva támad fel mintegy halottaiból s varázskörébe vonja az irodalom nagy részét. Bár a lángész végelemzésben megint korának szülötte, „de, épen mert

genie, ritkán folytatója is egyszermind: sőt nem egyszer annyira meghasonlik azzal, hogy csak a jövő hozza meg neki az elismerést.” (*Irányok. AJÖM XI. 156.*) Példa: Petőfi hatása alatt az egész magyar költészet a lírában, s abban is a dalban rekedt meg; azt mondják: korunk a líráé, holott a 49 utáni tíz év líráján éppen nem látszik a kor bélyege (155.).

A most mondottakkal függ össze a lángész és az utánzó (átlagírók) s az irodalmi iskolák kérdése.

Költészetben (művészetben) voltaképp mindenki utánzó. A lángész is a meglevő példányok után indul: csak villámgyorsan szedi fel a jót előzőinél, alkotva pedig mást fog létrehozni, még ha ugyanolyan akarna is (eredeti); elküionözve, példa nélkül sohasem szólalna meg. Sok született költő el is kallódik, mert nincs módjában példát találni (pásztor, mesemondó stb.). Az olaszban sem faji előny a művészi érzék; hanem ott megvan az utánzási folytonosság (*Irányok. AJÖM XI. 164–166.*).

Ha a lángész is utánzó, annak inkább a másodrendű elmék, s kell is, jó is, hogy minél több nagy elme befolyását szívják magukba. A költői hajlam is sokféle, s ha mind egy-két mintáiról nyomába tolong, az nem követés, tanulmány, hanem majmolás („látni egy tömeget, melynek művein egy ugyanazon szellem befolyása majdnem kézzel mutatható, szomorú jelenség, hanyatlás jele”). Ellenben sok példa (különb korból s nemzetektől), sok irány közi az egyéni hajlam inkább megtalálhatja a nekivalót. (*Irányok. AJÖM XI. 166–167.*) Nem kell félni idegen mintáktól sem: azok szemlélése a jóraló tehetséget nem forgatja ki eredetiségéből, nem törlő le róla szükségképp a nemzeti zománcot (Józsa Dániel: *Zandirhám. AJÖM XI. 9.*)

NB. ő nem szerette, hogy utánozzák, mert az ő komoly törekvését balul értették, s holott ő eszme és forma harmóniájáért küzdött, nyomdokain idomtalan szörnyeket lát. Az irodalomtörténet az előradt bűnökért még majd őt találja felelőssé tenni. (Levele Tompához: 1860. márc. 30., HIL III. 483.) – Megszokta, únja már a magáét – *Toldit* is; s balladáit is egy pár száz majmolatban látja parodiázva, az is elvesztette rá ingerét (Tompához: 1858. szept. 29., uo. 448–449.).

Egy lángészt nem is lehet követni. Az egyedül áll, nincs iskolája; „ki vele egy irányban indul, vagy fejül kell haladnia őt, vagy mögötte nyom nélküli homályban veszni el”. (*Irányok. AJÖM XI. 157.*)

Iskolát költészetben azon körülbelül egyforma nagyságú tehetségek alkotnak, melyek közül egy sem oly tündöklő, hogy a többinek a fényét magába nyelje s nem is oly erőten, hogy saját jellemét egészen elveszítve pusztán utánozzon (nem volt Zrínyi-, Csokonai-iskola; volt Gyöngyösi-, Bessenyei-, Himfy-iskola – uo.).

A lángész mellett azonban az ilyen másodrendű, átlag, utánzó tömegnek is hivatása van: nem hagyják elaludni a vesztatűzet, melynél egy leendő lángész meggyújtja fáklyáját (*AJÖM XI. 188.* – Szász Károly költeményeinek bírálata); csekély mécsaikben tartogatják a tüzet egy későbbi lángelme számára; egyénileg elvesznek a mindennapiság tengerében: egytetemes hatásuk nem tagadható (levele Tompához: 1853. jún. 28., HIL III. 301.; Tompa Aranyhoz: 1853. júl. 5., uo. 305.). Ők tehát biztosítékai a folytonosságnak s tömegükkel teszik lehetővé a virágzást.

Mindez azt jelenti, hogy az irodalom tényezőit egymásrautaltságukban szemléli. E viszonyított szemléletet időbelileg is érvényesíti, vagyis elődökhöz, utódokhoz, előzmény- s következményekhez viszonyítja az egyes tüneményeket. Ez a fejlődéstörténeti szempont: az ugrást, octroyt nem ismerő fejlődés folytonos számontartása. Zrínyi művelt ízlését kortársaihoz s elődeihez viszonyítva állapítja meg (*AJÖM X. 364.*); a XVII. század lírikusai és Amade közt összekapcsoló láncszem szükségét hangoztatja s Ráday Pálban hajlandó e láncszemet látni (*AJÖM XI. 507.*); a dalműfaj fejlődéstörténetét meg is kísérti megírni (*A magyar népdal az irodalomban. AJÖM XI. 383., 398.*), s van tervvázlata a népies ízlés fejlődéstörténetéről (*Népiességünk a költészetben. AJÖM XI. 380.*); ismeri a „versfejlődés” fogalmát, mit még újabban is kétségbe vontak (*Szabó Dávid. AJÖM XI. 503.*); „a versidom fejlődésének története van, nem terem (mint a magyar építészeti stíl), csakúgy egyszerre” (*Töredékes gondolatok. AJÖM XI. 554.*; ezért nem lehet oktrojálni jámbus helyett magyar formát a drámára: nincs előzmény, melyre ez támaszkodhatnék); ismeri a „fejlődés természetét”: mely szerint az utóbb jövő, ha elődét meg akarja haladni, ennek hibáit nagyítva, jó oldalait kicsinyítve látja; s mert ismeri, nem veszi rossz néven, sőt a szigorú („mérge”) kritikusai hajlamban a „tökélyesbülés” feltételét látja (*AJÖM XI. 186.* – Szász Károly költeményeinek bírálata).

Az irodalmi központosítás törekvéseit a fejlődés szempontjából nagy figyelemre méltatja; vázolja első megvalósulását s fájálja, hogy a jelenben az csak külsőleges (*Egy szó, mely kell, de nem tetszik. AJÖM XI. 367.*).

Végül ismeri az „irodalmi generáció” fogalmát, s bár tanulmányban főszempontul nem használja fel, Szemere Pál nekrológiájában illusztráció gyanánt él vele (*AJÖM XI. 122.*).

Szenci Molnár Albert *Lusus poetici* című gyűjteményéről

A „négy birodalom” eszmekörének historiográfiájával foglalkozó dolgozatunkban¹ Balthasar Exner *Valerius Maximus Christianus*-ával (Hanoviae 1620) kapcsolatban Exner magyar vonatkozásainak feldolgozását ígértük. Ez az anyag a vártnál is gazdagabbnak bizonyult. Tanulmányozása folyamatban van; a legérdekesebbnek gondolt *Semestria Hungarica*² azonban mindeddig nem került elő, ezért a munka késik.

Exner kapcsolatainak nyomozása során újból sűrűn találkoztunk Szenci Molnár Albert nevével és hányatott életének dokumentumaival, egyebek közt *Lusus poetici* c. kiadványának (Hanoviae 1614: RMK III 1132) szinte az egész humanista Európára kivetíthető szálaival. Erre a debreceni Református Kollégium nagykönyvtárában az 1920-as évek óta őrzött és eddig – tudunkkal³ – számon nem tartott ritkaságra még akkor felfigyeltünk, amikor egyik különös fejezete (146–166. l.: Hieroclis philosophi facetiae...) a Pauly–Wissowa-féle Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XI. pótkötetében talált *Philogelos*-cikk (1062–68. has.) jóvoltából azonosíthatóvá vált. A cikk szerzőjének (Andreas Thierfelder) itteni szűkszavú utalásait rövidesen követte a facetiagyűjtemény teljes szövegének kritikai kiadása,⁴ melynek bevezetése (5 skk. l.), illetőleg a szöveg hagyományozását tárgyaló külön tanulmány⁵ a *Lusus*-ban közölt töredékes – kétnyelvű (görög–latin) – változat kérdéseit is szinte minden részletre kiterjedően tisztázta.

Dézi Lajos, akinek a hazai kutatás az egyedüli, autopsián alapuló leírást köszönhetette,⁶ aki azonban a kötet tartalmának csak az első felét ismertette, annak idején a müncheni egyetemi könyvtár példányát használta, és minden jel arra mutat, hogy az eredeti kötet egyik újabb kutató kezében sem fordult meg.⁷ A kézikönyvek és Szenci Molnár Albert eddigi méltatói vagy hallgatnak a *Lusus*-ról, vagy néhány megfoghatatlan kijelentéssel érik be. Varga Bálint⁸ másodikkézből (Dézi közlései nyomán) és számos elírással jellemezte a kötetet. Turóczy-Trostler József ígerte ugyan, hogy visszatér a *Lusus*

¹ GOMBÁNE LÁBOS Olga: A „négy birodalom” elméletének utókorához. Könyv és Könyvtár 10 (1975) 70. l., 19. j.

² Vö. Chr. G. JÖCHER: Allgemeines Gelehrtenlexikon, II. (Leipzig 1750) 452. has.

³ Vö. KOVÁCS József László: Molnár Albert Magyarországon. Studia Litt. 13 (1975) 18. l., 10. j., utalással Szörényi Lászlónak a szegedi Actában megjelenendő részletes *Lusus*-elemzésére. Ugy gondoltuk, hogy a hazai kutatók előtt ismeretlen debreceni példány feldolgozása így – egymástól függetlenül – sem fölösleges.

⁴ Philogelos, der Lachfreund von Hierokles und Philagrios. Griech.-deutsch mit Einl. und Komm. hrsg. von A. THIERFELDER. München 1968.

⁵ Kritik der Überlieferung: 128–202. l.; Molnár Albert kiadásáról a 147. és 157. lapon.

⁶ DÉZSI Lajos: Szenczi Molnár Albert. Bp. 1897. 205. sk. l.: „Szenczi Molnár Albert versei mellett különféle írók versei: a senkiről, a semmiről, valamiről, mindenről stb. Az ilyen szócséplésekben e kornak nagy kedve volt.” L. még DÉZSI Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 173. l., 4. j. (részletes utalásokkal).

⁷ Johannes BOLTE utalása szerint (Niemand und Jemand. Shakespeare-Jahrbuch 1894. 9. l., 5. j.) a könyv annak idején Berlinben is hozzáférhető volt.

⁸ VARGA Bálint: Szenczi Molnár Albert, a magyar zsoltárfékeszerző élete és írói működése. Bp. 1932. 27. és 42. sk. l.

tárgyalására,⁹ de ez sajnos csak terv maradt. Külön kis cikkben foglalkozott Szenci Molnár Albert antológiájának keletkezéstörténetével Havas László.¹⁰ Arra a kérdésre próbált megfelelni, „hogyan egyeztethető össze ez a könnyed fajsúlyú alkotás a magyar nép ajkára zsolatórokat adó... Szenci Molnár alakjával?” Sajnálatos módon ő sem az eredeti szöveget használta, csak a Dézsi-féle „napló, levelezés és irományok” kivonataiból merített, az egész antológia kompozíciójáról, valódi rendeltetéséről így nem is írhatott.

Időközben a *Lusus* másokat is foglalkoztatott. Így Szörényi Lászlónak Szenci Molnár Albert latin verseivel foglalkozó előadásában sikerült bizonyos részletproblémákat tisztázni¹¹, de az egész mű értelmezése továbbra is elvégzendő feladat. Eredményeink végleges összefoglalásáig ez alkalommal egyetlen – látszólag jelentéktelen – részletet: a *Lusus*nak eddig úgyszólván figyelemre sem méltított vagy fölényesen elintéztett költői játszadozásaival kapcsolatban az *újév körül csoportosuló datálásokat* szeretnénk – szélesebb összefüggésbe állítva – megvilágítani.

A *Lusus* tulajdonképpeni szemelvényei előtt – mintegy ajánlás vagy előszó gyanánt – két fontos dokumentumot olvasunk: J. W. Wackernek és K. Rittershausennek Molnár Alberthez intézett leveleit.¹² A két töredék pontos értelmezése a gyűjtemény keletkezését is megvilágítja. Az elsőt a császári tanácsos 1605. január 21-én Prágából írta a már ismét Altdorfban tartózkodó Molnárnak.¹³ Megköszöni az *Omnia*-t, minden bizonnyal a *Lusus* 51. skk. lapjain olvasható *eidyllion*-t, amelyet Molnár „a prágai vendéglátás során feltálat csekély Valami, vagy inkább Semmi viszonzásaképp” juttatott el hozzá.¹⁴ Az említett *Omnia*-t Georg Rem a pannoniai Molnár Alberthez ajánlotta újévi ajándék (*strena*) gyanánt,¹⁵ a hozzá csatolt két tréfás rejtvény datálása szerint Nürnbergben, 1605. jan. 2-án.¹⁶ Ezt a Rem-verselményt toldotta meg Molnár Albert – mint a levelekből (NLI 168 skk. 1.) kiviláglik, a hiú Rem biztatására – egy mesterkéltné ajánlóverssel, amelynek dedikálásában az udvari tanácsos címei közül a tudományok bőkezű mecénása (*studiorum Maecenati maximo*) sem marad ki. Az ajánlóvers keltezése: „Altorfii scripsi mense Januario anni MDCV” – vagyis a prágai mecénás-keresést követő január első napjaiban született, hogy Wacker január 21-én már reagált is rá Prágából.

A *Lusus* játszadozásai közül tanulságos számunkra az adott összefüggésben a Wackertől annak idején feltálat egyik produkció, a Jean Passerat-féle *Nihil* bevezetése, illetőleg inszenázása. Az Erricus Memmiusnak, vagyis Henri de Mesmesnek, II. Henrik francia király tanácsosának ajánlott tréfás verset J. Passerat regius professor, vagyis a Collège Royal ékesszólástanára, újévi ajándékként tünteti fel (*Lusus*, 26. l.):

Ianus adest, festae poscunt sua dona Calendae,
Munus abest festis, quod possim offerre Calendis . . .
Invenit mea Musa *Nihil*, ne despice munus.

A következő *Nihil*-variációk (*Lusus*, 29. l.) megállapíthatatlan (a tartalomjegyzék szerint: *adēlos*) szerzőjéről annyit tudhatunk, hogy irodalmi kapcsolatban állott a heidelbergi Daniel Tossanusszal, az ismert teológussal. (Mint ahogy Passerat *Nihil*-je előtt is Théodore de Bèze ajánlóversét olvassuk!) A

⁹ TURÓCZI-TROSTLER József: Magyar irodalom – világirodalom. II., Bp. 1961. 725. 44. j.: „Az antológiával másutt foglalkozom.” Ugyanígy a tanulmány eredeti változatában: Szenci Molnár Albert Heidelbergben, II. rész. FK 1955. 148. 30. j.

¹⁰ ItK 1962. 339–341.

¹¹ SZÖRÉNYI László: Szenci Molnár Albert latin versei. A „Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz” (Szeged, 1978.) c. kötetben 245 skk. l.

¹² Vö. DÉZSI: NLI 173; az eredeti – teljes szövegű – levelek nem maradtak fent.

¹³ Mint tudjuk, Molnár 1604. szeptember 25-től november 26-ig időzött Prágában. Ekkor nyújtotta át Dictionariumát – nyilván Wacker közbenjárásával – Rudolfnak; járt Báthory Zsigmond ex-fejedelemnél is, és sikerült némi pénzmagot összeszednie, mint levelező társainak szerencsekívánataiból is tudjuk.

¹⁴ Quae retribuisti mihi ad exiguum illud Aliquid, sive Nihil potius, quod in mensa mea tibi appositum est.

¹⁵ Hanc, Alberte, habeas strenam . . .

¹⁶ Lusus, 55: Georgius Remus I.C. 1605. Postr. Cal. Ian. Norimb.

költő Passerat *Nihil*-jére akart – baráti viszontajándék formájában (strenae loco inter amicos mutuo missae) – nehezen követhető szellemességekkel rálicitálni (*Lusus*, 30. l.):

... Ast ego, qui tanti es mihi muneris autor et auctor,
Pro quo me ditas munere, reddo Nihil ...
Nil mihi cum mittas, accipis ergo Nihil.
Pace tua verum liceat mihi dicere: reddo
Plus tibi, quam mittis: Nil tria, quinque Nihil ...¹⁷
Cui Nihil est, cellam et plenam tenet ille crumenam;
Pulcram, cui Nihil est, incolit ille domum.
Denique cui Nihil est, pleno tenet omnia cornu,
Ut teneas igitur cuncta, remitto Nihil ...

Majd a visszájára fordított másik változat (37. l.: De eiusdem Nihil mira metamorphosi), vagyis a Nihil-dicséretet követő Nihil-vituperatio (gyalázás) befejezésében (40. l.) ugyanígy:

... At tu, de Nihil haec Nihili cui metra remitto,
Vive vale et cautus perge timere Nihil ...

De a folytatásból (41. l.) kiderül a Wackertől említett Valami ki- vagy mivolta is: Christoph Colerusnak a Passerat-féle Semmi mintájára gyártott *Aliquid*-je, melyet a szerző¹⁸ az illustris et magnificus császári tanácsosnak, Wackernek ajánlott, hogy bebizonyítsa: a nem is Veréb (passer), hanem inkább Hattyú Passerat *Nihil*-jénél különb az *Aliquid*, a semminél a valami:

Tu modo Wackheride, decus altae Caesaris aulae ... ,
Aure fave et noti nugas ne sperne poetae:
Esse *Aliquid* melius *Nihilo* te iudice vincam.

Tekintettel a *Lusus* terjedelmének korlátozottságára (mindössze 193 lap), célirányosnak látszott az egykorú egyveleg-jellegű gyűjtemények testesebb képviselőinek párhuzamos figyelembe vétele is, hogy a Dézsi Lajostól annak idején szócséplésnek minősített játszadozások (205. l., 6. j.) irodalomtörténeti háttérét és európai összefüggéseit felfedhessük. Legközelebbi párhuzamként Caspar Dornavius fóliánsa kínálkozott: *Amphitheatrum sapientiae Socraticae ioco-seriae* ... (Hanoviae 1619), amelyben Molnár Albert *Lusus*-ának szinte valamennyi tételét, illetőleg szerzőjét is megtaláljuk.¹⁹

Dornau idevágó szemelvényei között (I. 719–771. l.) elsőnek a bécsi Joh. Alex. Brassicanus *Omnis*-a szerepel, amely a *Lusus* kezdődarabjának, U. v. Hutten *Nemo*-jának mintájára készült. Ezt követi a drezdai Joh. Blansdorff *Omnia*-ja, melyet a Molnár Albert válogatásában – Georg Rem ugyancsak *Omnia* c., Molnárnak ajánlott eidyllionjában – is megnevezett szerző (patria cui Dresda est, Blansdorffius ...) Konrad Rittershausennek, Molnár Albert jóakarójának és barátjának küldött újévi ajándéku: strenae ad J. C. Cunr. Rittershusium; előtte Rittershausen időszerű sorai: „Lectori C. R. *Omnia* felicia faustaue precatur.” Maga az ajándék is stílusos (újévi) megszólítással kezdődik:

Jane pater, rediens redeuntis initor anni ... , majd egy ugyancsak Rittershausenhez intézett epigrammával zárul: Redde parem (sc. strenam) ... Ennek a kihívásnak²⁰ eredménye Rittershausen 60 soros *Omnia*-költeménye stb., megannyi – nem éppen költői – változat a felkapott témára.

Tanulságos a Szenci Molnár Albert-levelezésből (NLI 206; 356. l.) is ismerős Theod. Sitzmann²¹ bekapcsolódása a nagy költői vetélkedésbe: egymást váltják az üdvözlő versek, majd (Dorn. I 725) a

¹⁷ Az összevont Nil 3, Nihil 5 betűből áll, tehát több.

¹⁸ Molnár Alberthez hasonlóan hányatott életű altdorfi filológus és jogász; megh. 1651-ben.

¹⁹ C. Dornau a sziléziai rendek követeként járt Bethlen Gábornál 1620. januárjában; a budapesti Egyetemi Könyvtár Hf 2^a 14. jelzetű kötetében a fejedelemnek szóló sajátkezű ajánlást olvashatjuk.

²⁰ Vö. NLI 172: provocans Blansdorffius, provocatus Rittershusius.

²¹ Boethius-kiadása: Hanoviae 1607.

kölcsönös megajándékozás alkalmát is megtudjuk: *Omnia haec ultro citroque peragebantur Altorfii in Academia Noribergensi Kalendis Januariis auspiciantibus annum a nato Chr. 1605*” – az egész levelezés „oda-vissza” ment végbe 1605-ben, újévkor; mindez újévi kedveskedés, illetőleg hagyományos tréfa, gyaníthatólag az antik Saturnalia versekkel kísért ajándékküldözgetésének humanista felújítása. Amint a *Lusus* vers-aláírásai és ajánlásai mutatják, Szenci Molnár Albert is ennek a litterátus baráti körnek tagjaként gyártotta újévi produkcióit.²²

Kivétel, de magyarázható kivétel az *Omnia*-téma további változata: Paul Chemnitz 100-soros szent idézetgyűjteménye, azaz olyan bibliai helyek hexameterbe foglalása, amelyekben a „minden” szó így vagy úgy előfordul, a *mindenség* teremtésétől a birodalom átadásával *minden* hatalom és erő eltörléséig, illetőleg a kezdőbetűivel szintén *Omnia*-t kiadó zárósrig: *Omega Noster Iesus & Alpha*. Az aláírás (*Lusus*, 62; Dorn. I 727) szerint ez a verszetet is ünnepi alkalomra, 1605. húsvétjára (feriis Christo redivivo sacris) készült, – talán mert mint istenes játszadozás, nem szerepelhetett az újévi jókedv tréfás termékei, Martialisz (XIII 1,4) szólván az *ebria bruma* (vagyis a mi karácsonyi ajándékozásainkat a szilveszteri felfordulással egyesítő Saturnalia) pajzán rögtönzése között.

Ide kívánkozik még a *Lusus*-ból (111. skk. l.) a hasonló gyűjtemények (pl. Dorn. II. 28. skk. l.) ismert darabja, Christoph Hegendorf „Részegség dicsérete” (*Encomium ebrietatis*). Szerzője a magyarországi reformáció egyik közkedvelt iskolai auktora.²³ A cím is utal arra a tudós környezetre, amelyben – mint annyi más hasonló, sőt vaskosabb játék – született: „Declamatio in laudem ebrietatis . . . Lipsiae (a. 1519) in corona virorum doctissimorum pronunciata.” Segít a szemelvény kiválasztásának magyarázatában az az ajánlásban olvasható tény is, hogy szerzője a címzettnek a különös szónoklat dedikálásával kíván boldog újévet (*faustum novum annum precatur*), vagyis az *Encomium ebrietatis* is beletartozik a humanista Saturnalia-ünnepségek tréfái, az *ebria Musa* játékos termékei közé.

Az ajánlás elején Hegendorf a nem rosszallható (*non omnio improbandus*) újévi szokásra, egymás vetélkedő megajándékozására (*mutuis xeniolis inter se certare*) utal és ennek épületes magyarázatát is adja: a kölcsönös ajándék-küldéssel (*ista ultro citroque missitandorum munerum vicissitudine*, – mint Altdorfban!) figyelmezteti egyik ember a másikat, hogy az ó-évek esetleg lelkében megragadt maradványait az új év kezdetén „köpje ki” (*alius alium admonet, ut si quid reliquiarum veteris anni animo suo insideat, iam novo appetente anno exspuat*), és Krisztusnak mindannyiunk üdvözülését jelentő születésére gondolva most már csak neki éljen. Ez az istenes bevezetés mintegy felmentést ad az ünnepi vígsággal járó jókedv részeseinek: kiderül (?), hogy a stflusgyakorlat nem a címszereplő Ebrietasnak, hanem épp a józanságnak óhajtaná olvasóit megnyerni. Tanulságos okfejtés, ha a pogány Saturnalia – „dem Christentum das bestgehasste Fest”²⁴ – ördögi szokásainak évszázados egyházi tilalmazására, üldözésére, majd kisajátítására gondolunk.

A Dornau-féle egyvelegből emeljük még ki Erycius Puteanus²⁵ komikus louvaini disszertációját²⁶ és az 1601-es königsbergi újévre megálmodott „Ezerrőfös kolbászt”,²⁷ mint nyilván jellegzetes szilveszteri produkciókat. De itt találjuk Kepler újévi ajándékát is Wackernek, prágai patrónusának.²⁸ Előre sejtethetjük, hogy Kepler nem útszéli módon szellemeskedik, legfeljebb a litteratus műfajt is a

²² Mint láttuk, G. Rem *Omnia* c. *strena*-ja elé Molnár Albert „mense Januario anni MDCV” írta Wackernek szánt bravúros mesterkedését; a *strena*-t követő rejtvények keltezése: „postridie Cal. Ian.,” tehát 1605. január 2, míg a viszonzás – Molnár Albertnek G. Remhez intézett és a latin névragozás hat esetének végződéseivel búvészkedő *Hexastichon*-ja – az aláírás szerint újév napján született: „Calend. Ian. 1605 concinnabam Altorfi.”

²³ A magyar irodalom története, Bp. 1964. I. 300 skk. l., BALÁZS János: Sylvester J. és kora. Bp. 1958. 63. skk. l.

²⁴ M. P. NILSSON: Studien zur Vorgeschichte des Weihnachtsfestes. Arch. f. Rel.-wiss. 19 (1916–19.) 66; megjelent az *Opuscula selecta* c. gyűjteményes kötetben is, Lund 1951; ugyanígy PWRE „Saturnalia” 210. has.

²⁵ Eredeti nevén Hendrik van Put, nemzetközi híru németalföldi polihisztor (1574–1646), 1607-től Lipsius utóda Louvainben.

²⁶ I. 777: *Democritus sive de risu*. *Dissertatio Saturnalis publice Lovanii habita* 1612.

²⁷ Dorn. II. 64: *Historia de botulo M et V ulnas longo*.

²⁸ Dorn. I. 751–757: *Ioannis Kepleri strenna seu de nive sexangula* – a hatágú hókristályról.

kristálytan matematikai törvényszerűségeinek kifejtésére használja fel. Belekapcsolódik ő is a nagyűr környezetében folyó *Nihil*-játsszadózásba, de tudós egyéniségéhez méltóan. Mivel tudja, mennyire szereti Wacker a Semmit (azaz a pajkos Veréb – Passerat – *Nihil*-jét), olyan témával kedveskedik neki, ami igen közel áll a semmihez (hiszen rögtön semmivé válik). Körülményeskedő bevezetés után elmondja, hogy miközben ballagott át a Vltava-hídon, észrevette a köpenyére szállingózó hó-pelyheket: „Eia strenam exoptatissimam nihil amanti (azaz Wackernek, aki kedveli Passerat *Nihil*-jét) et dignam, quam det mathematicus (ő, az udvari mathematicus) nihil habens, nihil accipiens (célzás anyagi helyzetére, vö. Madách prágai jeleneteivel), quia de coelo descendit et stellarum gerit similitudinem” (stílusos csillagász-ajándék, hiszen a csillagok közül száll alá és csillag alakú). De sietnie kellett, hogy a *strenula* a test melegétől el ne olvadjon (ne solvatur in nihilum). Közben halmozza a szójátékokat: „En fatale nomen, o rem Wackherio gratissimam *Nihil* amanti!” (Ti. a hó latin neve *nix*, amit a németek a hasonlóan ejtendő *nichts*-nek érthetnek.) „Fogadd hát a *semminek* – azaz a Passerat-féle *Nihil*-nek – ezt a kiegészítést derűs arccal (sereno vultu; ez is szójáték, vö. a Szenci Molnár Albertnek szóló Kepler-levélben²⁹ olvasható szellemességgel Wacker nevéhez illő, azaz marcona tekintetéről), ne denuo nihil accipias”, – hogy *semmi* ne legyen megint az ajándék, ha rálehel.

Az a szemelvény, amellyel Dornau „A nevetésről” (*De risu*) szóló disszertációt folytatja (II. 780), fentebb (6. l.) már megkockáztatott sejtésünket máris szinte bizonyossá teszi. Itt ui. a Flaviusok korabeli Statius (I. sz.) *Risus Saturnalicus*-át találjuk,³⁰ amely az újévi (vers-) ajándékozás fonák-ságaival tréfálkodik (Est sane iocus iste, quod libellum misisti mihi, Grype, pro libello . . .), és amelyről maga a költő a IV. könyv előszavában így ír: „Plotio Grypo . . . iuveni dignius opusculum reddam (majd alkalomlag méltóbb ajándékot küldök), sed interim hendecasyllabos, quos Saturnalibus una risimus, huic volumini inserui” (a Saturnalia ünnepén együtt végigkacagott verset egyelőre ide iktattam).

Ez a szemelvény alkalmasint választ adhat arra a kérdésre: a kiragadott költői játszadozások feltűnő – újév körüli – időzítésének mi lehet az oka?

A Statius-vers megerősített bennünket abban a vélekedésünkben, hogy vissza kell nyúlnunk az újévi újévi ünnepkör antik előzményeire. A Saturnalia és a Kalendae Ianuariae gazdag hagyományának ismertetését azonban nem tekinthetjük feladatunknak, legfeljebb az alapvető szakirodalomra utalunk.³¹ A mértékadó feldolgozásokból kitűnik, hogy az ó-évet lezáró és az újat lehetőleg kedvező *omen*-ekkel bevezető ünnepi rítusok elidegeníthetetlen tartozéka a bőséget szimbolizálni, illetőleg biztosítani hivatott kölcsönös ajándékok szokása.

Az ősi gyertyák (cerei) és viaszfigurák (sigilla), stb. mellett már a késő-középtársasági Rómában dokumentálva látjuk a költői játszadozások küldözgetését. Catullus (14. versében)³² tréfás szemrehányással fordul költő-barátjához, Calvushoz, becstelen ajándéka miatt: mit vétett ő, hogy ennyi gyatra poéta borzalmas gyűjteményével (horribilem et sacrum libellum) örvendeztette meg, épp a Saturnalia ünnepén (Saturnalibus, optimo dierum), – hogy belepustuljon?³³ Készüljön hát fel a

²⁹ Szenci Molnár Albert Válogatott művei 565. l.

³⁰ Silvae IV 9: Hendecasyllabi ad Plotium Grypum.

³¹ A legújabb monografikus feldolgozás: M. MESLIN: La fête des Kalendes de janvier dans l'empire romain (Bruxelles 1970), amelynek bibliográfiájában (131. skk. l.) a kérdés teljes irodalma megtalálható. Ma is nélkülözhetetlen M. LIPENIUS alapvető anyaggyűjtése: *Historia strenarum* (megj. J. G. Graevius híres corpusában, a Thesaurus antiquitatum Latinarum XII. kötetében, Venetiis, 1699, mi az 1737. évi, velencei kiadást használtuk), amelyről M. P. NILSSON (Studien . . . 50, l. j.) joggal jegyezte meg, hogy az újabb kutatók is mind őt ollózzák ki, csak éppen a források önálló ellenőrzése nélkül (. . . die alle Neueren ausschachten ohne selbständige Nachprüfung der Quellen). A római Saturnaliának megfelelő bizánci Brumalia szokásait társadalomtörténeti szempontból elemzi L. A. JELNYICKIJ: Vizantijszikij prazdnik Brumalij i rimszkije Szaturnaliji c. tanulmányában (az „Antyicnosztyi i Vizantija” c. kötetben, szerk. L. A. FREIBERG, M. 1975.), 340 skk. l.

³² A dolgozat antik vonatkozású részeinek kidolgozásában BORZSÁK István volt segítségemre.

³³ A régebbi Catullus-kommentárok Lukianos *Kronosolón*-jára (c. 16) hivatkoznak: a Saturnalia törvényhozója a könyvküldés szokásával kapcsolatban előírja, hogy a megajándékozott az írást fogadja ragyogó arccal és rögtön olvassa el.

bosszúra: mihelyt megvirrad, összevásárolja a legrosszabb költőket, és a dögletes küldeményt még döglesztőbbről viszonozza (remunerabor).

A Saturnalia említése nélkül hasonló költői versenyről olvasunk az ugyancsak Licinius Calvushoz intézett 50. költeményben is: azzal szórakoztak nagy jó dolgukban (otiosi, az ünnep otium-ában), hogy ivás közben felváltva irkáltak egymáshoz játékos versikéket (4–):

scribens versiculos uterque nostrum
ludubat numero modo hoc, modo illoc,
reddens mutuo per iocum atque vinum . . .

és kifejezetten Catullushoz kapcsolódik Martialis XI 6. epigrammája „a sarlós öreg (azaz Saturnus) zsíros ünnepén” szokásos szabadszájú verses játszadozásról: unctis falciferi senis diebus . . . versu ludere non laborioso . . .

De ide vonható Tibullus III 1. elégiája is, amelyben az ősi évkezdet napján, a március 1-i Matronalia alkalmával szokásos ajándékokról van szó: Lygdamus versekkel lepi meg Neaerát. A Múzsákat küldi hozzá a csinos könyvecskével (17: ite domum cultumque illi donate libellum), viszonzásul pedig érzelmeinek viszonzását kéri (19: illa mihi referet, si nostri mutua cura est).³⁴

Suetonius életrajzaiból tudjuk, hogy például Augustus a Saturnalia ünnepén szívesen osztogatott homályos és kétértelmű feliratokkal (Aug. 75: titulis obscuris et ambiguis) ellátott ajándékokat. Ennek a mai karácsonyig élő szokásnak a mi szempontunkból is tanulságos dokumentumai Martialisnak a „nedves Saturnalia” (XIV 1,9 ma^oidus diebus) hazavihető ajándékaihoz (apophoreta) írott kísérő versikéi, amelyekben nemcsak közönséges használati tárgyak – fogpiszkálók, gyertyák, íróeszközök, spongya stb. – megőrkítéseivel, hanem egy egész sorozatban (XIV 183–195) irodalmi jellegű meglepetésekkel is találkozunk. De az ajándékba küldött Liviusnál vagy Békaegérharcnál többet mond számunkra az V 18. epigramma közlése: a költő szókimondó verseket (libellos vernulas) küld gazdag barátjának újévre.

De az ókor litterátusai ünnepi alkalmakkor nemcsak versekkel játszadoztak (e produkciók rögtönzését persze nem szabad szó szerint értenünk), hanem irodalmi becsvágyukat szellemes, vagy legalábbis tudós asztali beszélgetések³⁵ formájában is igyekeztek kiélni. Ilyen – soha meg nem történt – beszélgetésre formálta például Athénaios a *Deipnosophistai* c. kuriózum-halmazt (200 táján); ilyen Iulianus – az apostata császár – *Symposion*-ja (alcíme szerint „Saturnaliai beszélgetések”), és ide tartozik a késő-antik Macrobius *Saturnalia*-ja, amelyben a még pogány fővárosi arisztokrácia szellemi elitje Vergilius isteni költészetének titkait tárgyalja. Ezekről a *symposion*okról nem maradhatott el a tréfás rejtvények feladása, illetőleg megfejtése sem.³⁶

Megkülönböztetett figyelmünkre tarthat számot az a késő-antik rejtvénygyűjtemény, amelynek – száz 3-3-soros hexameternek – szerzője, egy bizonyos Symphosius,³⁷ az egész verses gyűjtemény keletkezését az előszóban³⁸ szintén saturnaliai rögtönzésnek tüntette fel:

³⁴ A NÉMETHY Géza kommentárjában (Lygdami carmina. Bp. 1906. 31.) ajánlott magyarázat (referet a.m. nuntiabit) alighanem félreértés. A Matronalia és Saturnalia kapcsolatairól vö. St. Weinstock, PWRE „Matronalia” 2306. has. Tanulságos Weinstock utalása egyebek közt Martialis V 84. epigrammájára: elmúlt a december, nőismerőse nem küldött neki semmit; de jön már a női Saturnalia (vestra S., Martias Kalendas), és a költő most azzal viszonozza Galla figyelmességét, amit tőle kapott: tunc reddam tibi, Galla, quod dedisti.

³⁵ Tischgespräche: M. P. Nilsson, RE „Saturnalia” 204. has.

³⁶ J. MARTIN, Realex. f. Ant. u. Christentum „Deipnonlitteratur” 658. skk. has.; K. Ziegler, Kl. Pauly IV 1334 (Rätsel).

³⁷ Vö. M. SCHANZ–C. HOSIUS–G. KRÜGER; Gesch. d. röm. Lit. IV 2 (München 1920) 74 skk. 1.

³⁸ Aem. BAEHRENS: Poetae Lat. minores, IV p. 364.

Annua Saturni dum tempora festa redirent . . .
 cum streperet late madidae facundia linguae,
 tum verbosa cohors studio sermonis inepto
 nescio quas passim magno molimine nugas
 est meditate diu, sed frivola multa locuta est.
 Nec mediocre fuit, magni certaminis instar,
 ponere diverse vel solvere quaeque vicissim.
 Ast ego, ne solus foede tacuisse viderer,
 qui nihil adtuleram mecum, quod dicere possem,
 hos versus feci subito tentamine (? certamine?) vocis.
 Insanos inter sanum non esse necesse est:
 da veniam, lector, quod non sapit ebria Musa.

Jólismert fordulatok a *Lusus*-ból és a fentebb vázolt előzményekből. A rögtönzést Schanz is csak fikciónak³⁹ minősíti; annál jellemzőbb a „szószátyár társaság idétlen igyekezete”, amellyel a szerző szembeállítja a maga szintén bolondos, de mégis műzsai termékét. Symphosius feltűnően gazdag utókorából⁴⁰ kiemelendő az a mozzanat, hogy Joachim Camerarius, Melanchthon tudós barátja, 1540 körül görögre fordította ezeket a rejtvényeket (griphi sive aenigmata). Ezzel további jövőt biztosított a műfajnak: így találunk egy három hexameterbe foglalt rejtvényt – Georg Rem produkcióját – a *Lusus*-ban is (55. l.); hasonló versek – egyebek közt „rögtönzött” (ex tempore facti) logogriphusok – az *Analecta aenigmatica*-ban is akadnak.

Amikor az irodalmi *strena* – mint műfaj, vagy fikció – XVI. századi felbukkanását vizsgáltuk, felfigyeltünk Clément Marot *Estrennes* c. újévi verses üdvözlőleteire, mint epigrammáinak külön csoportjára.⁴¹ Marot jól ismerte Martialist; 1538-ban közzétett epigramma-gyűjteményében nemcsak utánozta, hanem fordított is belőle. J. Antoine de Baif egyik görög versfordítás-kötetének a címe *Les Étrennes de la poésie française* (Paris 1574), a *Lusus*-ból ismerős Theodorus Marcilius pedig nemcsak a *Historia strenarum*-ot írta meg (Paris 1596), hanem az 1589. évre szóló *Strena*-t (Paris 1589) vagy a *Strena venatrix*-ot (Paris 1600) is.

Ehhez az Európa-szerte élő humanista gyakorlathoz, az antik Saturnaliától elválaszthatatlan költői játszadozások (és ajándékok) valóságos vagy fiktív küldözgetésének szokásához kapcsolódott Szenci Molnár Albert, amikor *tankönyvnek* szánt válogatásában – ennyit előlegezhetünk a *Lusus* tüzetes feldolgozásának eredményeiből, – a humanista körökben élő, vagy tudós igénnyel feltámasztott antik hagyományt ilyen szembevetéssel szóhoz juttatta.

*

Kiegészítésként – és összehasonlításként – megemlítjük itt Joh. Bocatius *Novus annus*-át (RMK II 286), amelyet – rektori kinevezésének reményében – 1598. Szilveszterén küldött meg Kassa és egyúttal Lőcse város tanácsának.⁴² A jámbor Bocatius újévi üdvözlő-verseit egy világ választja el a Szenci Molnár Albert (vagy különösen Dornau) szemelvényeiből kitűnő kedélyességtől vagy nemegyszer vaskos tréfálkozástól. Ezek az üdvözlő versek is strenák, de a Rudolf-magasztalást követő darabok is mind pedáns iskolamesteri verselmények, udvarló jókívánságok. Az ő költészete *pium melos*, az újévi gratuláció sem elítélendő pogányság, hanem keresztyénekhez illő, kegyes szokás (mos hic pius, mos Christicolus decens), a Catullustól tanult mértékek *pii Phaleuci* – csupa istenesség, az antik és a humanista Saturnalia pezsgésétől és *ebria Musa*-jától teljességgel különböző, vértelen világ.

G. Lábos Olga

³⁹ I. m. 75. „nur . . . Einkleidung des Werkes”.

⁴⁰ Vö. M. MANITIUS: *Gesch. d. lat. Litt. des MA-s, I.* (München 1911.) 760 (index).

⁴¹ Vö. Fr. FUCHS: *Gesch. des franz. Epigramms*. Diss. Würzburg 1924; megj. a „Das Epigramm” c. gyűjt. kötetben, Darmstadt 1969. 243.

⁴² A ritka mű sovány ismertetését l. JANSON Vilmos dolgozatában: *Bocatius János élete és munkái*. Bp. 1918. 54 sk. 1.; részletes tartalomjegyzéke: RMNy I. 818.

Korántsem veszélytelen, az önkényesség útjára csábító vállalkozás két vagy több, más-más nemzeti-ségű költő, műalkotás, vagy esetleg korszak összevetése. Véletlen egyezések, véletlen találkozások, néhány azonos verscím, téma, hasonló életpálya – erőszakolt következtetések levonására, látszat-összefüggések kimutatására vezethet. Minden összehasonlító igényű tanulmány nagy buktatója lehet ez. Ugyanakkor nemzeti irodalmak, az ezeken belüli áramlatok, irányzatok mélyebb feltárásához, egy-egy alkotó igazi jelentőségének tágabb, nemzetközi kontextusban való értékeléséhez és nem utolsósorban a nemzeti önismeret objektívabbá válásához, valós értékeinek felismeréséhez mutathat utat a helyesen alkalmazott komparatiztikai módszer. Mindezt azért szükséges előrebocsátani, mert talán szokatlannak és éppen a fentebb említett önkényesség látszatát keltőnek tűnhet Berzsenyi és Hölderlin munkásságának együttvizsgálása. Azért is meggondolandó ez a problémafelvetés, mert a Berzsenyi-irodalomban eddig nem igen jutottak tovább az e kérdéskörre vonatkozó néhány utalásnál. Az utóbbi időben Baránszky Jób László írt részletesebben a két költő kapcsolatáról,¹ de tanulmányában a hangsúly végül mégis Berzsenyire tevődött. Takács Gyula munkája, mely címében alaposabb elemzést ígér,² sajnos csak életrajzi elemek, hangulati motívumok és a társadalmi háttér felvázolását nyújtja. Somlyó György esszéje³ megsejtet valamit abból, hogy nem az a lényeg (bár ez sem elhanyagolható), hogy ki kit ismert, kitől olvasott az illető költő, hanem az, hogy a költészet mélyebb rétegeiben és a világirodalom folyamatában hol találkoznak.

Tény tehát, hogy a hölderlini költészet és Berzsenyi munkássága közötti összefüggésekre többen felfigyeltek, de tény az is, hogy a témát nem vizsgálták olyan alaposan, ahogy feltételezésünk szerint megérdemelné. Ennek oka valószínűleg az, hogy Berzsenyi elméleti írásaiból kiindulva, különösen a *Poetai harmonistica*-ból és a *Kritikai levelek*-ből, – a figyelem inkább a Schiller–Berzsenyi-kapcsolatra terelődött (teljesen jogosan egyébként, miként ezt legújabbban meggyőzően mutatja ki Csetri Lajos tanulmánya is.⁴) Verseit illetően pedig Martinkó András már több helyen, de különösen a *Berzsenyi időszerezése egy időszerezetlen költeménye tükrében*⁵ című tanulmányában figyelmeztet arra, hogy mennyire feltáratlanok még az európai és ezen belül a német (eltekintve Matthisontól és Gessner-től) költészeti közeg és Berzsenyi lírájának összefüggései.

A jelen dolgozat szeretne néhány adalékkal hozzájárulni e kérdés megközelítéséhez. Igaz ugyan, hogy – legalábbis az eddigi kutatások nem tudnak róla – Berzsenyi nem ismerte Hölderlin műveit, nem valószínű, hogy olvasta volna azokat, de talán majd mégsem tűnik erőszakoltnak, a dolgozatban elmondottak alapján, a két költőnek, mint egymással rokonítható típusoknak az összevetése.

Berzsenyi és Hölderlin helye a magyar, illetve a német irodalom folyamatában

Berzsenyi 1776-ban született és 1836-ban halt meg, Hölderlin 1772-től 1843-ig élt. Az életrajzi dátumok nagyjából megegyezése azonban nem sokat mond önmagában. A Berzsenyi–Hölderlin kapcsolat megvilágításához egyrészt inkább a korszak magyar és német irodalmában fellelhető mozgás-irányok rövid felvázolása vihet közelebb. Berzsenyi 1795 körül kezdett írni és 1817 után, a Kölcsey-bírálatot követően szinte teljesen felhagyott a versírással. Hölderlin első figyelemre méltó költeményével (*Mein Vorsatz*) 1787-ben jelentkezett és 1843-ig, haláláig írt. 1802 utáni verseinek nagy részét egyes német filológusok nem szokták teljes értékű költői művekként kezelni, az e korszakban keletkezett verseinek összefüggéseire nem mindig találtak rá, s gyakran egy megbomlott agy termékeinek tekintették. Pierre Bertaux úttörő szemléletű Hölderlin-tanulmánya⁶ után, mely bár csak a költő 1802-ig tartó korszakával foglalkozik, revízióra szorult a régebbi Hölderlin koncepció. Bertaux azt bizonyította be, hogy az 1800-as évek után keletkezett nagy versekben milyen szigorú szimbólum-rendszer, szinte rejtjelezett nyelvezet uralkodik, s hogy ez Hölderlin politikai múltjából, württembergi

¹ Berzsenyi titka. Új 1976. 6. sz.

² TAKÁCS Gyula: Harmónia és Diotima. Berzsenyi és Hölderlin párhuzamok. Jelenkor 1976. 5. sz.

³ Berzsenyi–Keats és Mallarmé között. Új 1974. 3. sz.

⁴ Berzsenyi poétikájának néhány kérdéséről. ItK 1977. 38–42.

⁵ ItK 1977. 1–22.

⁶ Hölderlin und die französische Revolution, 1965.

forradalmi éveiből, a német jakobinusokkal, illuminátusokkal és szabadkőművesekkel való egykori kapcsolatából táplálkozik. Bertaux szerint Hölderlin költészete 1799 után csak ilyen és csak ez lehetett, a forradalmár csak így szólalhatott meg a reakció korában. Bertaux Hölderlin-képével és – koncepciójával lehet vitatkozni, az azonban kétségtelen, hogy Bertaux művétől függetlenül is – a XX. század költészetének alakulása felől tekintve vissza a nem annyira politikuss, mint lírikus Hölderlinre, – munkásságának utolsó négy évtizedében nem hogy jó versek, hanem egyenesen remekművek születtek, olyanok, mint *Das Angenehme dieser Welt, Auf falbem Laube, Die Linien des Lebens...*, *Griechenland (Wie Menschen sind...)*. Kétségtelen azonban, hogy munkásságának gerince a XVIII–XIX. század fordulójára esik, épp úgy, mint Berzsenyié. A magyar irodalomban ez a két évtized a stílusok és esztétikai nézetek legsűrűbben összetorlódtott időszak. Hogy mennyire bonyolult ez a korszak, arra vonatkozóan álljon itt két vélemény. Horváth János szerint a magyar irodalomban „azt az ízületet, melyet Berzsenyi és Kazinczy nevével jelzünk, a 'klasszicizmus korának' nevezni kétségtelen félreértés vagy túlzó általánosítás. A nemzetközi klasszicizmus egyike azon ízlésválfajoknak, melyeket a fordítások irodalma bevezet hozzánk, s bár kétségtelenül ez az, mely Kazinczyval tiszta tudatra jut s a műelméletben még posztomusz módon is tovább él, valódi korszakos kifejezésre gyakorlatban nem jutott el, nagy költői tehetségek nem ezt képviselték nyomatékkal, nem még az sem, kiről ezt tanítjuk: Berzsenyi Dániel.”⁷ Szauder József másként látja a kérdést,⁸ bár elismeri, hogy az 1750–1820 közötti időszakban a klasszicizmus és az antiklasszicizmus jelenségei együtt és egymás ellenére léteztek a magyar irodalomban – a klasszicizmus és ennek különféle válfajait tartja az uralkodó stílusnak és esztétikai normának, sőt, az 1800–1820-as éveket a neoklasszicizmus virágkorának. E korszakolásával azt az elvet támasztja alá, mely szerint a magyar irodalom a nyugatihoz képest „megkésett” volt. E megkésetttség talán a második-harmadik vonulat költőiről valóban elmondható, de róluk sem egyértelműen. A századfordulón a magyar irodalomban a stílusoknak olyan keveredése, egymásmellettsége van jelen, amely – kétség kívül – igen nehezé teszi e korszak világos és egyértelműen körülhatárolható feltérképezését. Fokozott mértékben érvényes ez az elméleti irodalomra és a korszak költői arculatát meghatározó Berzsenyire. Költészetének mélyebb rétegeiben, tehát elsősorban nem a stílus szintjén, igen határozott tendencia figyelhető meg: a klasszicizmus doktrínáinak szellemében fogant verstani és poétikai normáktól szinte független költői világkép és magatartás, amelynek elemei már romantikus vonásokat mutatnak.

Melyek ezek az elemek? *Elsősorban* az a – már pusztán intuitíve is érzékelhető *személyesség*, amely Berzsenyi költészetének egészéből sugárzik. Ez a személyesség sem egyértelmű azonban: a „szeretném magam megmutatni” attitűdjét, a szubjektum középpontba kerülését kezdetben korlátozzák, fékezik a felvilágosodott magatartási-, és klasszicista esztétikai normák. Igen jól megfigyelhető ez a „rejtőzködés” a korai versekben. Itt a költői szubjektum mintegy megbúvik, elvész az allegóriák, rokokó-ízű képek mögött. (*Az est, Az esthajnalhoz, Mulandóság*). Későbbi költeményeinek egy részében azonban még egyre inkább felerősödik az a tendencia, hogy egyenesen az én, a költő, s a költő lelkének belső tájai táruljanak fel. Erre utal egyébként sok esetben az 1. szám első személyű verskezdés. (*Barátimhoz, Az élet dele, Életfilozófia*, stb.) Sőt, e folyamat végső fázisaként a külvilág is hasonlatossá válik a költő belső lelki folyamataihoz, a klasszicizmusra jellemző kívülről befelé irányuló mozgás a költeményben megfordul – s az önmagára figyelő költő vetíti ki reflexióit a tájra, a természet jelenségeire. (*A közelltő tél pl.*). Berzsenyi előtt a magyar irodalomban ez a folyamat nem, vagy alig figyelhető meg, s a továbbiakban is csak a késői Vörösmartyánál és majd a XX. század költészetében, elsősorban József Attilánál jelentkezik.

A romantika felé mutató *második* elemként említenénk az előzővel némiképpen összefüggő szemléletmódot, ami szinte már a dolgok lényegének hégeli megközelítési módját indukálja, a dialektikát, azt, hogy a dolgokat mindig ellentmondásukban és ugyanakkor egységükben látja Berzsenyi, jót és rosszat, szépet és rútat egyszerre appercipiál a költészet síkján. Berzsenyinél azonban hiányzik a szintézis – a pillanatnyi megnyugvás. Részben innen van a költészetében érzékelhető feszültség, mely – többek között – az *Amathus* és az *Osztályrészem* c. versek sajátja. Ilyenfajta feszültség sem lelhető

⁷ A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp. 1976. 223.

⁸ A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás irodalmában. In: Az este és Az álom. Bp. 1970. 228.

fel korábban, a XVIII. század elején, derekán, vagy ha nyomait meg is találjuk, a költői felkészültség és tehetség hiányában nem igen jutott kellő módon kifejezésre.

Harmadszor ugyancsak a feszültséget, de az előzőkkel szembeni más nemű feszültséget kell megemlíteni, s ez a klasszikus versmérték és a már említett gondolati tartalom és magatartás-forma közötti irrelevancia költeményeinek egy részében.

A továbbiakban szólnunk kell Berzsenyi képzalkotásának romantikus elemeiről, azzal a megszorítással azonban, hogy „romantikus”-on itt elsősorban a korai német romantikára jellemző sajátosságokat értjük, annak is azt az oldalát, mely nem a játékos-ironikushoz kapcsolódik, hanem a misztikushoz, a komorhoz, a belső szorongásokat és félelmeket kivetítő megfogalmazásokhoz. Berzsenyinél ennek kapcsán joggal beszélhetünk *csak* elemekről, hiszen verseinek összességére nem a romantikus képzalkotás a jellemző, elemei azonban felbukkannak egy-egy versszakban vagy sorban, hogy majd hirtelen a klasszicizmus hűvös-kiegyensúlyozott képei váltsák fel. Néhány példa a fentiekre:

A setét bükk felett ragyog
a hold csendes fényében

(Az est)

Most a gyászos romladékon
Bús éjszakák borongnak
És a borzasztó tájékon
Bágyadt szellők zokognak

(Melancholia)

vagy a *Mulandóság* teljes első négy szakasza.

Az efféle képzalkotásban már megvannak a magyar romantikára bár nem egyértelműen jellemző, de benne kétség kívül jelenlevő irracionális gyökerei, s hiába igazodik Berzsenyi költészetének tartalmában még igen erősen a felvilágosodáshoz, hangulati indíttatásai rendszerint már romantikusak. Költészete így a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmában már feszeget egy túlérett, tovább már nehezen folytatható eszme- és formavilágot, méghozzá, a hangulati-magatartásbeli motívumok felől indulva, a megfelelő stíluselemekre szinte ösztönösen rátalálva, de tudatosan alkalmazva azokat.

A német irodalom fejlődése, természetesen, némiképpen más sajátosságokat mutat, mint a magyar. 1772-től, a Sturm und Drang kezdeteitől az 1800-as évek elejéig világosabban elhatárolhatók, inkább egymásra következők, mint egymás mellett élők a korszak irodalmának uralkodó áramlatai, mint nálunk. A Sturm und Drang a német felvilágosodáson belül új értékek megjelenését jelzi, főként poétikai vonatkozásban; az emberi lényeg megközelítését illetően pedig – a korábbi nézetekkel szemben, melyek az embert elsősorban társadalmi lénynek tekintették – azt most természeti lénynek fogja fel. A Sturm und Drangot követő weimari klasszika kibontakozása kb. az 1780-as évek végére tehető, kérdésesebb azonban a korszak lezárása. És ezen a ponton találkozunk – bár részleteiben más-más sajátosságokat mutatva – a magyar és a német irodalmi fejlődés. Ugyanis a század utolsó három évtizedének viszonylag egyszerű képletével szemben a századvégtől a német irodalomban is jelentkezik az összetorlódás, különféle irányzatok, stílusok egymásmellettsége, olykor egy költői életművön belül is. 1805-ig, haláláig, Schiller a klasszicista esztétikai eszmény megfogalmazására törekszik elméleti munkáiban és költészete jelentős darabjaiban, ugyanakkor egymás után születnek meg romantikus ihletű drámái. Goethe már 1795–96-ban befejezi a romantikusok által nem véletlenül annyira kedvelt *Wilhelm Meister*-t, s ami leginkább az új, a romantika előretörésére utal: 1798-tól 1800-ig virágzik az Athenauem-kör folyóirata, a romantika doktrínáit programszerűen hirdető fiatal értelmiség orgánuma. 1802-ben Novalis megjelenteti a *Heinrich von Ofterdingen*-t, s Tieck és Brentano is jelentkezik hamar népszerűvé vált műveikkel. 1815-re tulajdonképpen le is zárul a német romantika első, heidelbergi és jénai korszaka. Hölderlin munkásságának jelentős része tehát első látszatra éppen úgy egy feszült, valaminek a befejezéséhez közeledő korszakra esik, mint Berzsenyé. A magyar és a német irodalom e megfelelő korszakai között van azonban egy lényeges különbség. Magyarországon nagyjából Kazinczy ízlése és iránya az uralkodó akkor még, tehát minden-

képpen egy, a klasszicizmus szellemében fogant ízlés, méghozzá goethei és schilleri ihletésű. Berzsenyi szépirói törekvéseiben, különösen költészetének középső szakaszában ennek az elvárásnak kívánt eleget tenni. Németországban, ahol tudvalevően a filozófia és a költészet, elvont gondolkodás és képi-költői megformálás sokkal inkább megfelelnek egymásnak, mint bármely más európai irodalomban, Fichte, Schelling és Hegel eszméi határozzák már meg a fiatal Hölderlin gondolkodását is. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy míg Berzsenyi munkásságát egy túlérett állapotban levő, a meghaladásra kész elméletrendszer vette körül, addig Hölderlint a világ lényegéről, az emberről, stb. alkotott, a felvilágosodástól lényegileg különböző eszmerendszer.

Néhány Berzsenyi és Hölderlin-költemény összevetése: a két költő egyező vonásai, illetve különbözőségei a költészet síkján

Az eddigiekben általánosságban esett szó a két költő azonos típusú jelenlétéről a XVIII. század végi, XIX. század eleji német és magyar irodalomban. A továbbiakban néhány versben szeretnénk kimutatni az előző fejezetben állítottakat.

Ha költészetüket a versek megformálása felől közelítjük meg, akkor feltűnő, hogy mindkettejük kedvelt műfaja az óda, a himnusz és az elégia, valamint egy kevert hangulatú műfaj, az elégikus óda. Érdeemes megjegyezni, hogy a XVIII. század végi német irodalom műfajainak alakulásában, fejlődésében és változásában Hölderlin költészete egyrészt a kontinuitást, másrészt azonban új minőséget képvisel. A Sturm und Drang nagy verstani újítását, a pindaroszi típusú szabad ritmusú verselést Hölderlin tovább folytatja. (Ez a műforma eddigi csúcát a fiatal Goethe költészetében, a *Prometheusban*, a *Mahomets Gesangban*, a *Wanderers Sturmliedben* érte el). Hölderlin különösen az 1800-tól 1803-ig terjedő időszakában kedvelte ezt a formát, költeményei két vonatkozásban azonban mégis mások, mint Goethe versei. Elsősorban: néhányukat a Goethere nem jellemző elégikus hangulat határozza meg. (*Hyperions Schicksalslied*, *Da ich ein Knabe war*, *Lebensalter*, *Hälfte des Lebens*). Másodsorban: sajátjuk a monumentalitás, formában és tartalomban egyaránt, Hölderlin görögség-élményének látomásos megfogalmazásai (*Patmos*, *Friedensfeier*), legsúlyosabb gondolatainak hordozói (*Mnemosyne*, *Der Rhein*).

Költészetének e kontinuitást mutató vonalával ellentétés az a jelenség, hogy ugyancsak a Sturm und Drang hozta műfaji felfedezést, a dalköltészetet egyáltalán nem folytatja. Ebben szinte egyedül áll a német irodalom e korszakában, Schiller kivételével, aki ezt a műfajt egyértelműen elutasította.

Himnuszai, melyek a hangvételt illetően gyakran nehezen különíthetők el az ódák emelkedettségétől – különösen fiatalkori költészetében – témájukban, de mondanivalójukban nem, a klasszikus schilleri hagyományokhoz kötődnek. (*Hymne an den Genius Griechenlands*, *Hymne an die Freiheit*, *An die Natur*).

Hölderlin költészetének e műfaji sajátosságai is Janus-arcúságát látszanak igazolni: az ódával a felvilágosodott német irodalom hagyományait folytatja, bár megjegyzendő, hogy ezek mind formailag, mind tartalmilag egészen mások, mint Klopstock ódái. Himnuszköltészete – ezzel szemben – már a romantika egyik kedvelt műfajának alkalmazását exponálja.

Berzsenyi kedves és legtöbbször előforduló műfajai ugyancsak e három kategóriába sorolhatók. A magyar irodalom fejlődési sajátosságainál fogva azonban szerepük némileg más, mint Hölderlin esetében. Hölderlinnek – hogy csak a legnagyobbakat említsük – Goethe és Schiller voltak elődjei és kortársai – tehát még legnagyobb versei sem álltak egyedüli csúcsként a német irodalomban. Berzsenyihez mérhető költői életmű azonban a magyar századfordulón nem volt. Ódaköltészete a továbbiakban sem talált méltó követőkre, himnuszköltészete viszont a XIX. század első felében, különösen Kölcsyénél folytatódik tovább. Megjegyzendő, hogy az általa ismert és olvasott Matthison hatása erősen érezhető némely ódáján, mint pl. a *Magyarország*, *A. Balaton*, *Keszthely* címűeken. Elégíti az elkövetkezendő két évszázad magyar elégia-költészetének kezdetei.

A továbbiakban verstani szempontból érdemes néhány megfigyelést tennünk. Az irodalomtörténet mindkettőjüket a klasszikus versformák legnagyobb mesterei között tartja számon. Verseik legtöbbjét az antik verselés különféle változataiban írták. Hölderlin soha nem használt más versformát, Berzsenyi igen. Ez összefügg azzal, hogy Hölderlin nem írt dalt – a német dal-költészetre ugyanis az ősi germán ritmus és strófaszerkezetet a jellemző, másrészt a népdal jellegzetes, négysoros *abab* rímelésű,

3/4 ütemű stófaszerkezete. Azonban Berzsenyi dalai sem kapcsolhatók a német Lied e típusához, hanem – újra csak Matthisonra kell hivatkoznunk – az ő dalszerű verseivel rokonok, még esztétikai értéküket illetően is: ezek egy része Berzsenyi legkevesébe sikerült, a korszak átlagizléséhez leginkább igazodó költeményeikhez tartozik (*Phyllis, Az elválás reménye, Esdeklő szerelem*), de más részük, Matthison közepes költészetének tartalmi nyűgeit lerázva, Berzsenyi remekműveihez sorolható. E versek ritmusát Horváth János magyar versidomban írottaknak minősíti. Kétségtelen, rímes-ütemes versek ezek, de e felső ritmusréteg alatt mégis érezhető némi időmértékes lüktetés-féle is.

Az itt említett kérdéseken kívül van költészetüknek néhány olyan pontja, melyek kapcsán megvilágítható költői-emberi attitűdjük megközelítő hasonlatossága. (Nyilvánvaló, ezek a tartalmak nemcsak Hölderlin és Berzsenyi költészetének sajátjai, mint mondani szokás, benne voltak a kor levegőjében, a döntő az, hogy hogyan közelítették meg őket, és milyen választ adtak, vagy nem adtak rájuk. E megközelítési és válaszadási mód tehet egymáshoz hasonló típusúvá két költőt – többek között.)

Az első, és legtöbbit emlegetett találkozási pont a mindkettőjük életében és életük meghatározta költészetükben jelenlevő *magányosság*. Magányosságuk azonban más-más gyökerű, és másképpen is jut kifejezésre, eltekintve attól az alapvető ténytől, hogy érzékenységük és társadalmi meghatározottságuk eredményeként jött létre. Hölderlin magányosságának okát már egyik korai levelében megfogalmazza: „Sieh! Luise! ich will Dir meine Schwachheit gestehen. Der unüberwindliche Trübsinn in mir aber – lache mich nicht aus – ist wol nicht ganz, doch meist unbefriedigter Ehrgeiz.”⁹ 1791-ben anyjához: „Bei Gelegenheit muss ich Ihnen sagen, dass ich seit Jahr und Tagen fest im Sinne habe, nie zu freien. Sie können’s immerhin für Ernst aufnehmen. Mein sonderbarer Charakter, meine Launen, mein Hang zu Projekten und (um nur recht die Wahrheit zu sagen) – mein Ehrgeiz – alles Züge, die sich one Gefar nie ganz ausrotten lassen – lassen mich nicht hoffen, dass ich im ruhigen Ehestande, auf einer friedlichen Pfarre glücklich sein werde. Doch das ändert vielleicht die Zukunft.”¹⁰ – Schillerhez: „Ich glaube, dass diss das Eigentum der seltenen Menschen ist, dass sie geben können, ohne zu empfangen, dass sie sich auch ’am Eise wärmen’ können. Ich fühle nur zu oft, dass ich eben kein seltener Mensch bin. Ich friere und starre in dem Winter, der mich umgibt.”¹¹ – Fivéréhez: „Nicht wahr, ich bin ein schwacher Held, dass ich die Freiheit, die mir nöthig ist, mich nicht ertrozt. Aber sieh, Lieber, denn leb’ ich wie der im Krieg, und das ist auch der Kunst nicht günstig. Lass es gut seyn! Ist doch schon mancher untergegangen, der zum Dichter gemacht war. Wir leben in dem Dichterklima nicht. Darum gedeiht auch unter zehz solcher Pflanzen kaum eine.”¹²

Ezek az idézetek egy elhivatottságot érző, megérdemelt hírnévre is elismerésre vágyó lélek áhítózásait tükrözik. Elhivatottságot hazája és az emberiség sorsának jobbrafordítására; tettvágy és alkotni akarás buzog Hegel és Schelling diaktársában:

„Ich duld es nimmer! ewig und ewig so
Die Knabenschritte, wie ein Gekertes
Die kurzen, vorgemessenen Schritte
Täglich zu wandeln, ich duld es nimmer!
...
Mich reizt der Lorbeer – Ruhe beglückt mich nicht”

(*Zornige Sehnsucht*)

írja 1789-ben, a francia forradalom évében. Németországnak azonban nem kellett sem Hölderlin tettvágya, sem a forradalom. Anyagi nyomorúságba és a házitanítóskodás szellemi megalázottságába kényszerítette a költőt. S nemcsak a hivatalos, politikai szempontokat szem előtt tartó Németország közösi ki, hanem korának ízlésétől nagyon eltérő költészete művészeti-szellemi körökben sem talál

⁹ An Luise Nast. 1790. In: Sämtliche Werke, I–IV. Propyläen Verl., Berlin é. n.

¹⁰ An die Mutter. 1791. I. m. I. Bd.

¹¹ An Schiller. 1795. I. m. II. Bd.

¹² An den Bruder. 1798. I. m. II. Bd.

visszhangra. Ehhez járul még az, hogy nincs meg benne az a képesség, mint pl. Goetheben, hogy a lélek viharait legyőzve, kiküzdje a harmóniát:

„Wie mein Glück ist mein Lied. Willst du im Abendroth
Froh dich baden? Hinweg ist's und die Erd'ist kalt.
Und der Vogel der Nacht schwirrt
unbequem vor das Auge dir'.”

(*Die Kürze*)

Harmónia számára – történelmi síkon – csak a letűnt antikvitásban létezett, s a herderi eszme hatására és ennek megfelelően, mintegy az emberiség gyermekkorában és az ember, az egyén öntudatlan gyermekségében:

„Da ich ein Knabe war,
Rettet' ein Gott mich oft
Vom Geschrei der Rute der Menschen”

(*Da ich ein Knabe war . . .*)

Hölderlin ebben a versében is és még jellegzetesebben, a *Mein Eigentum* címűben is az ifjúság elvesztett hitét, egykori vélt, vagy valódi kapcsolatteremtési szándékát siratja:

„Einst war ich's, doch wie Rosen, vergänglich war
Das fromme Leben, auch! und es mahnen noch,
Die blühend mir geblieben sind, die
Holden Gestirne zu oft mich dessen.

Beglückt, wer, ruhig liebend ein frommes Weib,
Am eignen Herd in rühmlicher Heimat lebt,
Es leuchtet über festem Boden
Schöner dem sicheren Mann sein Himmel.”

A még korántsem öreg, de saját életének „vonulását” már mérlegre tevő költő ekkorra már csak a költészetben látja életének, cselekvéseinek fő értelmét:

„Sei du, Gesang, mein freundlicher Asyl! sei du,
Beglückender! mit sorgender Liebe mir
Gepflegt, der Garten, wo ich, wandelnd
Unter den Blüten, den immerjungen,

In sichter Einfalt wohne, wenn draussen mir
Mit ihren Wellen allen die mächtige Zeit,
Die Wandelbare, fern rauscht und die
Stillere Sonne mein Wirken fördert.”

(*Mein Eigentum*)

A költemény befejező sorai a korábban keletkezett *An die Parzen*ben felbukkanó félelemre – a költő számára immár az életet jelentő költészet befejezetlenségétől való félelemre – utalnak újra. A teljes

befeléforduláshoz, a hiábavalóság rezignált, de tudatos vállalásához vezető út második fázisában a félelem e konkrét oka eltűnik, s azt a lét egészének értelmetlenségétől való rettegés váltja fel:

„Weh mir, wo nehm' ich, wenn
Es Winter ist, die Blumen, und wo
Den Sonnenschein
Und Schatten der Erde? Die Mauern stehn
Sprachlos und kalt, im Winde
Klirren die Fahnen.”

(Hälfte des Lebens)

Később ez az attitűd is kivész költészetéből, értelmetlen lesz a lét, múltjával, jelenével és jövőjével együtt:

„Das Angenehme dieser Welt hab ich genossen,
Der Jugend Freuden sind wie lang! wie lang verflossen.
April und Mai und Junius sind ferne
Ich bin nichts mehr, ich lebe nicht mehr gerne.”

(Das Angenehme dieser Welt . . .)

Berzsenyi költészetében a magány éppen olyan súllyal van jelen, mint Hölderlinnél, bár gyökerei némileg mások. Berzsenyi magányosságát részint nemesi léte határozza meg, még hozzá a közép-gazdálkodó, nem gazdag nemesé. Hölderlinnél az anyagi kényszer, szinte az éhenhalástól való félelem tette luxussá a költészetet, Berzsenyinél ez a középnemesi életmód. Hölderlin azonban nem is kívánt eleget tenni a házitanítóval vagy lelkésszel szembeni társadalmi elvárásoknak – s ez tette magányossá, Berzsenyi pedig természete, hajlandóságai ellenére kívánt megfelelni az elvárásoknak (habár más-féléknek) – s ezért volt magányos. Épp e különbség következtében más és más kettejük költészetében a magányosság versbeli kifejeződése. Hölderlinnél sokkal direktebb módon nyilvánul meg, mint Berzsenyinél. Nála a kiegyensúlyozott életesményre való rátalálás látszata néhány versében szinte tökéletesen sikerült, a szerepjátszás illúziót keltő. Az e témakörhöz tartozó legtöbb költeményben azonban mégis nyugtalanság bujkál, s nem szabad, hogy megtéveszenek az ilyen versszakok, mint:

„Vessen a végzet, valamerre tetszik,
Csak nehéz szükség ne zavarja kedvem:
Mindenütt boldog megleléssel
Nézek az égre!”

(Osztályrészem)

Vagy:

„Mint a setét völgy csermelye, életem
Elrejtve lappang s halkva csörögdegél
A laurus-erdők szent homályin,
Illatozó Amathunt ölében”

(Amathus),

mert ezeknek csak a versek egészében bontakozik ki igazi értelmük. Nagyon kevés az olyan költeménye, melyben a társak, a baráti közösség és a történelemben való részvétel iránti vágyát nyíltan kimondaná:

„Nyugodni, enni, inni és alunni
 Lehet mezőn is; oh, de mint örüljek
 Fákkal, füvekkel, ökrökkel sokáig?
 Csupán szemnek tárgyi mindezek,
 Szívemnek ember és rokon kebel kell,
 Kivel vegyítse érzeményeit;
 Elmémnek elme, mely megértheti;
 S melyben sugárit tükröztetheti.”

(Vitkovics Mihályhoz)

Egyébként az elmagányosodás okait és folyamatát Berzsenyi éppen úgy felmérte, konstatálta és megírta, mint Hölderlin. Hölderlinnel szemben azonban Berzsenyinek sikerült egyetlen versbe tömörítenie mindezt, a *Barátimhoz* címűbe. Ebből olvasható ki legvilágosabban, „hogyan az egyéniségéhez illő elnyomta a hagyományos, az akart, a keresett, de meg nem lelt biztonság, nyugalom és harmónia kedvéért.”¹³ A végső ponthoz, a teljes kiüresedéshez, a „bár életben se lennék” lelkiállapotához vezető fázist a *Levéltörődék Barátnémhoz* c. versében írta meg, igen hasonló hangnemben Hölderlin *Mein Eigentum* c. verséhez. Az ősz, a természet haldoklásának évszaka elégikus hangulatba ringatja a költőt és számvetésre készíti. E végső számadáskor Hölderlinnek megmaradt még a költészet, – Berzsenyinek pedig a „bús melancholiám szomorgó nótája” mellett még „a szelíd szerelem” is. Anélkül, hogy bármiféle értékítéletet állítanánk fel a két költő munkásságának egészét illetően, e versek esetében mégis megállapítható, hogy Berzsenyi sokkal tömörebben, feszültebben tudta kifejezni e mondanivalót. Az „eléstvéledtem” kifejezés igen gazdag mögöttes tartományokkal bír – folyamatnak és állandóságnak együttes megfogalmazása. A teljes hiábavalóság és a mindenről való lemondás következő és végső fázisát és ennek költői megfogalmazását is megtaláljuk Berzsenyinél, még hozzá *A közelítő télben*. Nála azonban kimarad a félelem motívuma. Berzsenyi nem kér időt az emberfeletti hatalmaktól, mint Hölderlin. S ez a motívum már átvisz költészetük egy másik területéhez, a korszakban ugyancsak döntő természetszemlélet kérdéséhez.

A kérdés bővebb tárgyalása, történeti fejlődésének vázolója, stb. igen messzire vezetne, ezért itt csak érintjük, s annyit jegyzünk meg, hogy a természet elemi erőként való jelenléte a német költészetben tulajdonképpen Goethevel kezdődik és Hölderlinnel folytatódik. Nálunk költészet és természetfilozófia összefonódását – mondhatni – Berzsenyi teremtette meg. Hölderlinnél a természet „egységes élő egész” (Dilthey), s az ember organikus része ennek, de a meghatározók mindig a természet mozgásai, s az ember ezeknek alávetette, olykor szenvedő, kiszolgáltatott alanya. A természet (melybe Hölderlinnél az istenek is beleértendő) harmóniájára vágyik és törekszik az ember. (*An den Ather*, stb.) A boldogság idilli állapotát a természettel együtt lélegző, öntudatlan lét jelenti számára (*An die Natur*), s az ember elszakadása a természettől (az istenektől) e harmónia elvesztését.

Hölderlin és Berzsenyi költészete a természetszemléletet illetően nem ezen a ponton találkozik, nem ilyen elvont síkon – Berzsenyi pl. nem írt olyan monumentális természetshimnuszokat, mint Hölderlin. Mégis, számos költeményükben a természet jelenléte a meghatározó. Pictúrával, természetleírással kezdődik a vers, majd ezt követi a költő reflexiója: a külső táj felől a belsőhöz, a lélek tájaihoz közelítve.

A harmadik pont, ahol költészetük – újra csak nem annyira a versek síkján, hanem a dolgok érzékelésében – találkozik, az idő, és ennek viszonylatai, az örökkévalóság és a pillanat élménye. Hölderlinnél az idő mulandósága, a perc élménye kevésbé jelentős, mint Berzsenyinél, nála a perc öröme alig jelent valamit: „Aber ich denke, wenn ich fühle, dass man nicht immer jung seyn kann, und denk’ es oft gern, dass alles seine Zeit hat, und dass der Sommer im Grunde so schön ist, wie der Frühling, oder vielmehr dass weder der eine, noch der andere ganz schön ist und dass die Schönheit mehr in allen Lebenszeiten zusammen, so wie sie aufeinander folgen, besteht, als in einer einzigen. Und wie mit den Lebenszeiten, so ist es auch mit den Tagen. Keiner ist uns genug, keiner ist ganz schön, und jeder hat, wo nicht seine Plage, so doch seine Unvollkommenheit, aber rechne sie zusammen, so

¹³ MEZEI Márta: Vörösmarty és Berzsenyi. It 1975.

kommt seine Summe von Freude und Leben heraus".¹⁴ A folyamat egységében, összességében látja tehát az idő lényegét, nem tudta átadni magát a pillanatnak.

Berzsenyi – a horatiusi eszmény követésének értelmében és bizonyos fókig egy felvett szerepben – a pillanatban próbálta megragadni az örökkévalóságot, bár sohasem kételkedett ennek lehetetlenségében. Hiába a *Horác* elszánt, az élvezetet a percben fellelni akarása:

„Holnappal ne törődj, messze ne álmodoz.
Légy víg, légy te okos, míg lehet, élj, s örülj.
Míg szólunk, az idő hirtelen elrepül,
Mint a nyíl s zuhogó patak,”

mert a végső összegezéseknél éppen az idő reménytelen múlásával folytatott hiábavaló küzdelem, s ezzel a mulandóság érzése állandóul költészetében:

„Felhagsz, éltem napja, eged délpontjára,
Ragyogva omlik rám fényed hév sugára.
S, ah, tudom! valamint felért szép delére,
Szintoly gyorsan leszáll nyugovóhelyére
Hanyatló pályád!”

Az egyéni élet idő-tudatán való túlemlkedés azonban mindkettejüknél közös, a történelmi idő az, amely örökös mozgásával reményt ad, túl az emberi mulandóságon.

Ha vázlatosan is, de talán sikerült néhány olyan jellemző vonást kiemelnem e fejezetben Berzsenyi és Hölderlin költészetéből, amelyek alapján tipológiai hasonlatosságukra némi fény vetődhet. E kérdések azonban – túlmutatva önmagukon – igazán csak a korszak egyik központi problémájának kontextusában érthetők meg, és ez az antikvitás kérdése.

Berzsenyi és Hölderlin antikvitás-képe

A két költő antikvitásról alkotott nézeteit – némileg leegyszerűsítve – műveltségük, valamint a korszaknak a korábbiakhoz viszonyított antikvitás-élménye felől lehet megközelíteni. Iskolázottságuk, műveltségük kérdésére itt most nem térek ki részletesen, csak azt az ismert tényt említtem meg újra, hogy Berzsenyi – a korszak magyar iskolai tananyagának megfelelően sokkal inkább a latinitáshoz, tehát a görög kultúra és művészetek egy már áttételes formájához kapcsolódott, mint a görög művészethez magához. Hölderlin műveltséganyaga a Németországban igen elmélyült és nagy hagyományokkal rendelkező görögség-kultusból táplálkozott. A görögség újrafelfedezése persze itt is különféle fázisokon ment keresztül. Winckelmann a görög művészetben még valóban művészetet és nem filozófiát lát, s mint ilyen, minden emberi cselekvés történelmi és eszmei csúcának tartja. Ez a szemléletmód végeredményben mindvégig, még Hölderlinnél is megmarad, változik azonban a XVIII. század mindenkori jelene és a görögség közötti kapcsolatról alkotott kép. Winckelmann a görög művészetek lehetőleg hű utánzását követeli meg kora művészetétől. Herdernél a görög művészetek merőben más szerepet kapnak: nem a klasszicitás példaképeinek, hanem ősi, népköltészeti alkotásoknak tartja a görög irodalom termékeit. Goethe tovább árnyalja a képet és első római útja után a latinitás motívumkincseivel is gazdagítja. Schiller elméleti írásaiból és nem utolsósorban a *Die Götter Griechenlands* c. versének első és második változatából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a görögségben Schiller is eszményt lát, de – Winckelmannal ellentétben –, azt mondja, hogy korának ember- és művészideálja ennek az eszménynek csak a megközelítésére törekedhet, a jelen viszonyai között azt nem érheti el. E koncepciója abból következik, hogy lényegében dualista szemléletű: a természet és az istenek más, a lényeg, a Ding an sich, a megismerhetetlenség szférájába tartoznak, szemben az emberrel. Az istenek, és így a görögség-eszmény a XVIII. század végi ember számára

¹⁴ An die Schwester. 1800. I. m. III. Bd.

elveszett, mert akkor, amikor „die Götter menschlicher noch waren/Waren Menschen göttlicher.” S bár Hölderlin és Schiller antikvitásképe, különösen a görögség-eszményt illetően, sokban hasonlatosak, éppen itt, a szemléletmódban válnak el élesen egymástól. Hölderlin monista, ő egységben lát természetet, istent és embert. Éppen e monizmusa teszi képessé arra, hogy a görög hitvilágban és művészetben mítoszt és mágiát lásson. E mitikus messzeségben számára is a görögség volt a harmónia és a teljes élet megtestesülése, azé a harmóniáé, amely a német realitás és a benne élő ember számára elveszett. Schiller még küzd e harmónia újjáteremtéséért, úgy hogy egyben vállalja is korát. Hölderlin egyszer s mindenkorra elveszítettnek hiszi, újjáteremtésére nem lát semmiféle lehetőséget, ezért nem vállalja korát, hanem életeszményében és költészetében egyaránt e mitikus-csodás világba menekül. Költészetének ez a mozzanata az, ami leginkább a romantika felé mutat: ahol már megszűnik a földi lét – legyen az görög vagy német, egyre megy – bármilyen formája iránti nosztalgia, s az emberen túli és emberek fölötti irracionális erők veszik át a hatalmat.

Hölderlin antikvitás-élménye, az egész költészetét összefogó szilárd logikai rend, amely természet-filozófiát, magányosságot, stb. a XVIII. század végére, a felvilágosodásból kiábrándult ember okfejtését foglalja magában – a Hüperionból érthető meg legvilágosabban. Anélkül, hogy kitérnék a regény bővebb elemzésére (ami egyébként az egész antikvitás-kérdés kulcsa), álljon itt bizonyítékul néhány mondat: „Eines zu sein mit Allem, das ist Leben der Gottheit, das ist der Himmel des Menschen. Eines zu sein mit allem, was lebt, in seeliger Selbstvergessenheit wiederzukehren in's All der Natur, das ist der Gipfel der Gedanken und Freuden, das ist die heilige Bergeshöhe, der Ort der ewigen Ruhe, wo der Mittag seine Schwüle und der Donner seine Stimme verliert und das kochende Meer der Wooge des Kornfelds gleicht. . . . Auf dieser Höhe steh' ich oft, mein Bellarmin! Aber ein Moment des Besinnesen wirft mich herab. Ich denke nach und finde mich, wie ich zuvor war, allein, mit allen Schmerzen der Sterblichkeit, und meines Herzens Asyl, die ewig einige Welt, ist hin; die Natur verschliesst die Arme, und ich stehe, wie ein Fremdling, vor ihr, und verstehe sie nicht!

Ach! wär ich nie in eure Schulen gegangen! Die Wissenschaft, der ich in den Schlacht hinunter folgte, von der ich, jugendlich thöricht, die Bestätigung meiner reinen Freude erwartete, die hat mir alles verdorben. . . . O, ein Gott ist der Mensch, wenn er träumt, ein Bettler, wenn er nachdenkt, und wenn die Begeisterung hin ist, steht er da, wie ein misthatener Sohn, den der Vater aus dem Hause stieß, und betrachtet die ärmlichen Pfennige, die ihm das Mitleid auf dem Wege gab.”⁵

Nagy himnuszai és ódáiban is egy, a történelmi görögséghez nem nagyon hasonlító, képzelet teremtetten, belülről kivetített, csalogatón csodás görögség-kép bontakozik ki, az eszmét porba taposó, forradalmakat elvetelő Németországgal szemben. (*Griechenland*. Hätt' ich im Schatten der Pletanen . . . kezdetű) Azonban ifjúkori görögség-álma az idők során változik: korai költészetében egyszerűen leírja vágyának tárgyát. (*Hymne an den Genius Griechenlands*), majd arról szólnak költeményei, hogy ezt szóval megénekelni szinte lehetetlen (*Wie wenn am Feiertage . . .*), s végül az étellel és álmaival leszámolt Hölderlin leszámol a görögséggel is – az eszmény legendává válik:

„Wie Menschen sind, so ist das Leben prächtig,
Die Menschen sind der Natur öfters mächtig
Das prächt'ge Land ist Menschen nicht verborgen
Mit Reiz erscheint der Abend und der Morgen.
Die offenen Felder sind als in der Erndte Tage,
Mit Geistigkeit ist weit umher die Sage,
Und neues Leben kommt aus Menschheit wieder
So sinkt das Jahr mit einer Stiller nieder.”

(*Griechenland*)

Berzsenyi antikvitás-élménye költészetében másneműen jelentkezik, nem annyira az ősi görög mítoszokban gyökerezik, mint a korszakban Magyarországon meglehetősen közkeletű latin műveltség- és poétikai-eszköztárban. Berzsenyi soha nem fordul szembe oly mértékben a fel-

⁵ Hyperion. I. m. II. Bd.

világosodással, illetve a felvilágosodás világgépével, mint Hölderlin, s ezért az antikvitáshoz való viszonya is kiegyensúlyozottabb. Ő, Schillerhez hasonlóan, vállalja kora Magyarországot, s ezért számára az antikvitas nem az egyetlen lehetséges létezési forma. Mégis, mennél mélyebbre süllyedt magányába, mennél több vélt vagy valódi sérelem érte, annál inkább sokasodnak költészetében a görög mitológia elemei, allegóriái és szimbólumai. Költészetének hangneme a Hölderlinéhez hasonlatos, tragikus felhangokkal színezett görögség-képhez közelít. Utolsóként számon tartott verse, *A poézis hajdan és most* ugyanazokat a gondolatokat fogalmazza meg a magyar irodalomban, mint Hölderlin a németben: a költészetté magasztosult görög antikvitas, eszméivel és eszményeivel, harmóniájával és idilljével, mindörökké elveszett a magyar költő számára is:

„A szent poézis néma hattyú,
S hallgat örökre hideg vizekben.”

Az az antikvitas, amit a korai magyar romantika és a reformkor nemzedéke tovább visz, nem tragikus hangoltságú, hanem újra visszanyúl a felvilágosodás szelleméhez, a goethei indíttatású és Kazinczy által némiképp vulgarizált, de a kezdődő reformkor ideológiájának mindenképpen jobban megfelelő klasszicizmusához.

Kajtár Mária

A tájköltészetről*

– Műfajelméleti kísérlet –

A romantika egyik törekvése a különböző művészetek összefogása volt, miután felébresztette azok vonzódását egymás iránt. Schelling esztétikája a költészetben a szintézis legmagasabb rendjét látja, s ezzel arra is biztat, hogy a költő a festő és a zenész feladatára is vállalkozzék. A festészetnek nem kellett a romantikára várnia ahhoz, hogy a festőművész történetet, drámát mondjon el, sőt, tanítást, ideológiát közöljön. A zene azonban csak a romantika korától kezdve nyit kaput a költészet előtt, – néha alá is rendeli magát neki, mint pl. Liszt programzenéjében, mely Victor Hugo és Lamartine költeményeinek nemcsak a címét veszi kölcsön, hanem a hangulatát is. A költészet a romantika idején zenévé is akar válni, – amire Eichendorff a legjobb példa –, és festészeté is – amiről pedig a tájköltészet tanúskodik.

Tájköltészet, vagy tájképfestészet: a két műfaj ugyanazt a témát igényli, ami annyit is jelent, hogy a tájköltészetet a festészethez, szorosabban a tájfestészethez való hasonlósággal jellemzi leginkább. Amikor tehát most a tájköltészet néhány műfaji sajátosságával szeretnék foglalkozni, úgy eleve feltekelem, hogy tájköltészetben nem érthetünk minden olyan művet, melyben a táj *valamiképp* szerepel, hanem *csak azokat a költői alkotásokat, melyek versben akarják megvalósítani azt az ábrázolást, melyre elsősorban a festészet volna hivatott*. Különböző okoknál fogva a romantika korában egy bizonyos költői tájkép megteremtésére a költészet több sikerrel vállalkozhat mint a festészet. Úgy is mondhatom, hogy a romantikus tájköltészet az irodalom ideiglenesen a festészet helyébe lép, annak funkcióit gyakorolja, sőt, olyan esztétikai és filozófiai igényt elégít ki, melyet annak a kornak festészete kielégíteni nem tudott. Mindez összhangban van a romantikus esztétikával, mely a különböző művészetek egymás iránti nosztalgiáját ösztönzi.

A klasszicizmustól eleve idegen volt a táj, vagy a környezet ábrázolása, sőt, magának a leírásnak módszere is. A romantika azonban igényt tartott a látványra, a környezetet kisugárzó hatására, – s a leírásra éppúgy, mint a felidézésre, a bemutatásra éppúgy, mint a sejtetésre. Ennek ellenére, mégsem mondhatjuk, hogy ha a klasszicizmus nem értékelte a környezetet, úgy annak felidézése csakis a romantikával kezdődik. Hogy a tájkép önállósulásában a németalföldi festészetnek akkora szerepe volt, azt csakis az intenzív városi élet kialakulásával magyarázhatjuk. Amíg nincs város, addig nincs

*A Lenau Társaság keszthelyi vándorgyűlésén 1978. augusztus 28-án elhangzott előadás.

természeti táj. Vagyis a tájban élő emberek a tájat nem érzékelik, éppen, mivel állandó munkakapcsolatban vannak vele. Minél inkább kialakult a város, annál inkább különbözik tőle a táj, és épp e különbözése miatt megmunkálendő terepből művészileg ábrázolandó témává válik.

A költészeti klasszicizmus, az árkádiai éppúgy, mint a boileau-i a komikus eposz műfajában, de még a verses levélben is bőséges teret engedett a környezet, és néha a táj leírásának. Ha azokra az annyira szemléletes tájleírásokra – pl. a lengyel-litván erdők képeire – gondolunk, melyeket Mickiewicz illeszt nagy elbeszélő költeményébe a *Pan Tadeusz*ba, úgy ebben nemcsak a romantika környezeti érzékenysége kell ismernünk, hanem a lengyel klasszicizmus vidám eposzának hagyományára is. A klasszicizmusban azonban elképzelhetetlen, hogy részleteivel és hangulatával a táj a költemény fontos elemévé váljék, vagy éppen a költeményben kifejezett gondolat és érzés áttételes hordozójává. Az árkádi klasszicizmussal részben összenőtt barokk is inkább csak a szereplők külsejét, vagy az interieuröket jeleníti meg leírásaiban, míg a lélektani helyzetek többnyire olyan természeti jelenségekbe (pl. a hajnal, a vihar stb.) vetülnek át, melyeket az antik irodalom már jóváhagyott.

A táj, mint a gondolat, a lelkiállapot tükörképe, vagy társjelensége, sőt, sugallója, a klasszicizmus felbomlása idején jelenik meg, a XVIII. század angol elégiaköltőinél, vagy a Sturm und Drangban. A fiatal Goethe a *Werther*ben a természeti környezetet, sőt a tájat sommásan és rendkívül evokatív módon kapcsolja össze a cselekménnyel, és használja fel hangulati hatásukat a lélekben végbemenő folyamatok párhuzamos, vagy jelképes érzékeltetésére. Werther elindulása Lottéval a mulatságra, a völgy felett gyülekező nyári felhők alatt, vagy ennek a tájnak ellentétéként az öngyilkosság téli éjszakája: olyan lelemény ez, mellyel a klasszicizmus utolsó korszakában sem találkozunk, tehát Voltaire regényeiben éppoly kevésbé, mint elődeinél, akár Prévost abbénál, Lesag-nál, s még kevésbé Madame de Lafayette-nél. A *Nouvelle Héloïse*ban azonban a Lac Léman tájképe, a szüreti jelenet környezete már a modern regények eljárásait sejteti.

Végeláthatatlan sorozatot kellene felidézmem, ha a táj jelentőségének nagymértékű megnövekedését, és szerepének, funkciójának változásait akarnám áttekinteni, – vagy ha csak a táji környezet iránti csökkentebb fogékonyság olyan példáit keresném, melyekre Stendhálnál vagy Dosztojevszkijnél bukkanhatunk, sőt még Tolsztojnál is, aki pedig a környezet bemutatásában éppoly pontos, de mértéktartó is, mint szereplői biológiai sajátosságainak jelzésében.

A korszakokkal és az irodalmi irányzatokkal együtt az irodalom technikája is változik, tehát a költészet mesterségbeli része, vagyis pl. a regény felépítésének, cselekményvezetésének, a költemény metafora-rendszerének, utalásainak, sőt versmondatának technikája. A táj, a környezet érzékeltetése ma már aligha képzelhető el így, mint Chateaubriand-nál, a tájnak ennél a nagy felfedezőjénél, aki himnuszba átcsapó numerikus prózájában a verssel érintkezik, de akitől már Flaubert szigorúan tömörített tájképei, környezetei is annyira különböznek. Ebben a korszakban a táj iránti érzékenység nemcsak az irodalom kizárólagos birtoka: a fiatal Bismarck például, anyjához írott egyik levelében olyan költői képet ad a budai várból elébe táruló tájról, amilyennel az akkori magyar költészetben sem találkozunk.

A táj lelke és a lélek tájai – a táj, melynek mivoltát meg akarom érteni, és a lélek, mely testet őt a tájban, – vagyis egy olyan táj, melyben megszólalok, s melyben lehetetlen meg nem szólalnom: mindez a romantika felfedezése – olyan felfedezés, mellyel a klasszicizmus nem rendelkezett még, s mely nem is tűnik el a romantikával, hanem túléli azt. Rousseau természetkultusza, Goethe és Schelling természetfilozófiája abban a korban még olyanokra is kihat, akik egyiküket sem olvasták.

Pusztán filozófiával azonban mégsem lehet a költészetet megmagyarázni: a művészetnek vannak belső törvényei és szükségéi, melyek önelvűen érvényesülnek. Ha azonban a romantika egyesülni akar a zenével és a festészettel, úgy ezek adósságait is magára vállalja. A táj lelkéből a romantika vagy méginkább az impresszionizmus megjelenése előtt a festészet keveset ismert föl, s inkább a maga ideológiáját olvasta bele a tájba, ahogyan a francia klasszicizmus patetikus-heroikus felfogását Poussin, vagy ugyanennek az ízlésnek operai képként létrehozott monumentalitását Horace Vernet. Talán Fragonard az egyetlen, akinek tájai már az Ancien Régime kései érzékenységevel vezetnek át egy olyan felfogáshoz, mely többé nem eszmét keres a tájban, hanem látványt. Pissarro és Monet felé nyílik meg ez az út, de maga a romantika is tétovázik egy ideig, mielőtt erre az útra rálépne. Mert a táj Delacroix-nál is elsovrad, vagy ellenkezőleg, üressé bővül, mint például a párizsi Saint-Sulpice freskóján, ahol a bibliai jelenet jelentéktelenné zsugorodik, az erdei környezet pedig ugyancsak jelentéktelenné dagad. Turner tája viszont a legmerészebb anticipálás: ő már a romantikánál is messzebbre haladt előre.

A táj lelkét két német romantikus festő fedezi fel úgy, hogy semmit sem olvas bele a tájba, de a magáét kiolvassa belőle: Caspar David Friedrich és Kersting ez a két festő. Az intim táj, az álom tája hiánytalanul megfelel a romantika esztétikájának – akár Jean Paul *Titan*jában vagy *Hesperus*ában, akár Caspar David Friedrich holdsütötte tengerpartjain, vagy lombjuk vesztett tölgyeseiben. Kersting interieurjeinek intimsége is a tájhoz kapcsolódik, mely elől fehér függönyt von el egy leány és a reggeli táj magához formálja a szobát, a leány pedig a tájban magára ismerhet. Ez a fajta intim és álomszerű táj folytatás nélkül marad a festészet történetében, de annál hitelesebb folytatásra lel a költészetben Lenaunál és Petőfinél, Eichendorffnál és Heinénél. Ez a fajta romantikus festészet és ez a fajta romantikus líra hiánytalanul megfelelnek egymásnak.

Van azonban a romantikának egy olyan igénye, mely a tájképfestészetben semmiképp sem tud kielégülni: a monumentális táj igénye ez. Az intim romantika megszólal a festészetben, a monumentális romantika azonban visszahátréplő a festészet akadémiájába. A festészet ilyen tehetetlenségével kezdődik a nagy tájak romantikus tájköltésze. A festészet majd csak a XX. század nagy magyar festőjével, Csontváryval merészkedik odáig, hogy monumentálisan mutassa be a tájat, de még az ő becsvágya is, hogy életnagyságban fesse le a schaffhauseni vízesést, vásznait pedig a budapesti pályaudvarok üvegcsarnokaiban állítsa ki, mert csak ott férhettek volna el: mindez éppoly zseniális, mint külön vállalkozásnak bizonyult.

Lenau az őshegységgel és a határtalan tengerrel („*Nebst dem schroffen Urgebirge | Und dem grenzenlosen Meere*”) érezte egyenrangúnak Beethoven zenéjét, s választotta mestereiül mindhármat (*Beethoven's Büste*). Lenau magyar monográfusa, Turóczi-Trostler József a magyar pusztát is joggal sorolja az Alpesek és a tenger mellett Lenau tájijelének forrásai közé. A romantika festésze intim álomtájakon találja meg témáit, a monumentális táj pedig elfér a költeményben, miután a festészetben kevésbé festői feladatnak bizonyult az ábrázolása. A romantika honvágya a többi művészet iránt Lenaunál ily módon a költemény és a festmény találkozását teremti meg. A táj filozófiai funkciót nyer, az Alpesek a lelket és az erkölcsöt erősítik: „*Frischen Mut zu jedem Kampf und Leid | Hab' ich thalwärts von der Höh' getragen*” (*An die Alpen*).

Az, amit tájköltészetnek nevezhetnénk, mégis inkább epizódyszerű jelenség Lenau költészetében, holott hozzá hasonlóan talán csak Petőfi kötődött tájhoz, s kettejük táj iránti érzékenységével kortársaiknál alig találkozunk. Lenau tája mindinkább lelki, lírai, s egyre kevésbé festői témává válik. A romantika költészetében általában végbemegy a természet átszellemesítése, miáltal a belső világ a külsőnek képeibe öltözik, vagyis a természet metaforikusan jelképezi a lírai közlendőt. Ez a folyamat Eichendorffnál jut el végző formájához, a lélek és a természet lírai, zárt és hibátlan egységéhez.

Lenau és Petőfi mégis abban különböznek a romantikusoktól, hogy náluk nem a természet általában, hanem valamely konkrét, földrajzi táj váltja ki a líraiságot. A francia romantikusoknál pl. ilyesmivel szinte sohasem találkozunk. Lamartine híres *Le Lac*jának elegáns és zenei nosztalgiaja csak keretnek használja a tavi tájat, s szinte megmarad a közhelyeknél, amikor azt megjeleníti. *Le Vallon* című költeménye még ennyire sem szemléletes, pedig még topográfiai részletek is utalnak a Dauphiné hegységére („*Là, deux ruissaux sous des ponts de verdure | Tracent en serpentant les contours du vallon*”), de mindezek a szűkösen kiválasztott elemek inkább csak kísérői, aláfestései az elégikus meditációnak. Még amikor a költemény duzzad is a konkrét, színes tájmotívumoktól, mint Victor Hugo legszebb verseiben, a táj akkor is mintegy névtelen marad. Nem a táj játszik itt szerepet, hanem a természet, igaz, annál fontosabban. A *Contemplations* legjellemzőbb darabjai közül a *Premier mai* is elsősorban természet, mindenfajta táji konkrétum nélkül, s ez a Saint-Germainben született szép vers olyan tájkép, melynek földrajzi helyét a keletkezés dátumának ismerete nélkül nem lehetne és nem is lenne érdemes meghatározni. Mert a természetet is csak a természeti motívumok kétszeres füzére érzékelteti, valóságos retorikai enumeratióként, („... *L'amour gai, triste, brûlant, jaloux, | Fait soupirer les bois, les nids, les fleurs, les loups*”), különösen zárósortok a szójátékkal, s belső rímmel is kiemelt *quatrain*jában:

Le haie en fleur, la lierre et la source sonore,
Les monts, les champs, les lacs et les chênes mouvants
Répètent un quatrain fait par les quatre vents.

Ugyanebből a sorozatból a *Crépuscule* egy-egy tájképet nyit, csaknem mindegyik strófájában, s ezek mindegyike vetekszik Baudelaire képeivel, de a rendkívül evokatív látványok végül is csak valamely egzaltált életbölcesség hirdetésére szolgálnak, tehát az eszmének éppannyira a keretei, mint az ürligyei is. Igaz viszont, hogy az óceán témája, ez a Lenaunak is oly fontos téma, újból és újból visszatér a Châtiments darabjaiban, hogy a *Quatrevingt-treize* hatalmas tengeri tájképeiben nyerje el végső formáját. Hugo igazi tája azonban: Párizs, nem annyira a *Notre Dame*, mint inkább a *Les misérables* kortársi Párizsa.

A francia romantika sokkal retorikusabb, mint a német, s ezért benne az érzelem jobban elvegyül a morális, a meditatív elemekkel. Ennek következménye, hogy ott a táj névtelen marad, illetve a természet nagy általánosságába olvad bele. A francia romantika hajlamos arra, hogy a természetbe, s annak táji elemeibe beleolvassa a maga lírai állapotait. Lenau viszont inkább kiolvassa a csaknem mindig konkrét tájból annak mondanivalóját, vagyis átveszi azt, amit a táj a költészet számára tartalmaz. Ugyanerre törekedett a tájképfestészet is, és ez a törekvés az impresszionistáknál hozta meg igazi gyümölcsseit. Lenau tájszemlélete a festészetéhez oly közel áll, hogy a *Herbst*-ciklus egyik legszebb darabját, a *Die Wurlinger Kapelle*-t Caspar David Friedrich intim-elégikus képeivel is rokonnak érezzük, alkonyati világítása, a „*süsse Todesmüdigkeit*” hangulata, a megbékélt lélek és táj csendje miatt. Az *Auf eine holländische Landschaft* pedig semmit sem tesz hozzá a tájhoz, de annál érzékenyebben figyel a kép mondanivalójára: „*Ach, wie schläfrig ist die Gegend!*” – és ezt az álmatagságot a kép egymás mellé helyezett táji elemei folyamatosan sugallják. Ez a vers azt a pontos, objektív, csaknem elemző ábrázolást valósítja meg, mellyel Petőfi tájverseiben is találkozunk, s a két költő módszerének ilyen hasonlatossága talán költészetük legfontosabb rokonvonása is.

Bizonyos tájtípusok vissza-visszatérnek Lenaunál; a *Der schwarze See*: vagy a *See und Wasserfall*: a *Schilflieder* párdarabjai, az erdő motívuma pedig nemcsak a *Waldlieder* darabjait kapcsolja össze, hanem ide csatlakozik a romantikus lírának egy olyan, már az eichendorffi tömörséggel rokon darabja, mint a *Waldestrost*. Tó és erdő: ezek a tájak mégsem a szorosan vett tájköltészet körébe tartoznak Lenaunál, hanem abba a fejlődési sorba, mellyel a romantika a táj érzékelésében és átélésében a líra egy új lehetőségét teremti meg.

De épp ettől a fajta líraiságtól üt el a lenauai tájköltészetnek az a talán legjellegzetesebb témaköre, mely a pusztát, s általában a magyar tájakat öleli fel. Ennek a csoportnak nem a tájkép, hanem a *genre-kép* az igazi festészeti rokona. Míg a romantikus lírát a tavi, az erdei tájak bontják ki Lenaunál, addig a magyar pusztá a romantikus *genre-kép*, illetve a *genre* jellegű *kisepika* ihletőjévé válik, s ezzel a *Werbung*, a *Heidebilder*, a *Husarenlieder*, a *Die Bauern am Tissastrande* költője olyan új műfajt teremt meg, mely Petőfinél jut el a klasszikus érettséghez. A szél, a fény, az égbolt helyett a *genre-táj* versek hősei huszárok, cigányok, betyárok lesznek, s ennek a fajta költészetnek a *Die drei Zigeuner* a legtökéletesebb, s a legjellemzőbb darabja.

Kétségtelen, hogy a magyar reformkor legjellegzetesebb témakörét az a Lenau szóllaltatja meg először, akit e témák folytán akár magyar költőnek is nevezhetnénk. Mert Lenau magyar tárgyú versei nem a kor orientális-egzotikus hangnemt hallatják, hanem egy a tájjal és annak népével azonosuló, azt a romantika hitelével felidéző költőiséget képviselnek. Ami ezekben a magyar tárgyú versekben némileg idegenszerű, annak nem a költő idegensége, s még kevésbé a tájékoztatlansága, vagy a különösséget hajhászó ferdesége az oka, hanem az a romantikus pátosz, mely a romantikus intimségnél hamarabb hervadt el, épp mivel jobban visszaélték vele az epigonok. Lenau a magyar *genre*-versekben a magyar táj és nép különösségének első felfedezője, és Petőfi előtt ezt a témakört a magyar költészetben még alig találjuk meg. Petőfi abban különbözik csak Lenautól, hogy az ő magyar tájköltésze már nagyrészt – ha nem is véglegesen – túljutott a romantikán, s egy épp annyira realista, mint klasszikus tájfestő, illetve *genre*-költészetet teremtett.

Lenau magyar tájhoz kapcsolódó *genre*-verseinek alakjai, ezek a tüzes cigányok, bátor huszárok, szenvedélyes betyárok nagymértékben sztereotip alakok is – és méginkább azokká válnak az 1850-es évek Petőfi-epigonjainál, akik valójában nem Petőfit utánozzák, hanem a romantika idején kialakult sztereotípiát tartják fenn. Lenau nemcsak a költői nagysága miatt különbözik tőlük, hanem e magyar *genre*-alakok megformálásának indokai miatt is. A romantika formálja ezeket az alakokat festőiekké és különösekké, de ami az utókorból elkopott, az a romantika idején még meglepő, új felfedezés volt. Lenau magyar *genre*-verseinek pátosza majd megmerevedik a téma későbbi kiaknázóinál, akikkel

egyébként maga a tájköltészet is homokba fullad. A magyar epigonok mintegy a magyar tájak specialistáiként lépnek fel, regionalizmusuk már eleve is provinciális, s folklorisztikus modoruk ellen a népköltészetben alapuló nemzeti költészetnek Petőfi mellett legnagyobb alakja, Arany János szólal fel. Lenaunál azonban még hiteles mindaz, ami később modorossággá válik, mégpedig nemcsak a romantika diktálta igények jegyében hiteles, hanem méginkább annak a szeretetnek és érdeklődésnek hatására, mely Lenaut a magyar tájhoz és annak népéhez fűzte.

A tájköltészet a romantikus genre-kép elavultával avul el maga is, miután két nagy költőnél, Lenaunál és Petőfinél néhány maradandó alkotáshoz adott ihletet. Nem avul el azonban a táj motívuma, melyet ugyancsak a romantika avatott költői témává, s mely napjainkig túlélte a romantikát. A táj lírai tartalmának fölismerése, kiemelése, és összetalálkoztatása összetükröztetése a költői énnel: erre Lenau költészete az egyik legkorábbi példa. Konkrét táj és konkrét lelkiállapot, lelki dráma: a táj és a líra ilyen lenauai kapcsolata még akkor is megőriz valamit a tájköltészetből, ha az önmagáért való tájképnek és a genre-képnek nincs többé helye benne. A költészet, az európai költészet jövőbeli fejlődésének útja ez, s Lenau a *Schilflieder*rel, a *Der Schwarze Seevel*, a *Meeresstille*vel, a *Der Eichwald*dal már ezen az úton jár, s még mindig a tájhoz kötődve ugyan, elszakad a genre-képtől, de a táj élményét mégsem mossa el általános és névtelen természet-élménnyé.

A tájköltészet másik nagy költőjének, Petőfinek tájai éppoly konkrétak, mint Lenauéi. Az, amit nála tájköltészetnek tekinthetünk – tehát költészetének, s főként első korszakának jelentős hányadát – éppúgy a genre-kép műfajában hozza létre, mint Lenau. Még a genre-alakjaik is azonosak: a betyárok, a huszárok, a cigányok, akikhez Petőfinél a pusztá szabad emberei járulnak még, a csikósok, a juhászok, a vándorlegények stb. Igen fontos különbség azonban, hogy Petőfinél a genre-kép leggyakrabban a népdal formájában szólal meg, ami Lenaunál, persze, nem fordulhat elő, s ami így formai és megformálási különbség kettejük költészete között. Lenau azonban messzemenően kiaknázta a *Lied* lehetőségeit, ezt azonban sohasem a genre-képeiben, hanem táj-ihletű lírájában teszi. Egyébként Petőfinek akár a népdal-genre-képeiben, akár az életképeiben általában, a táj – a Kiskunság, a Tisza völgye, a Bakony stb. – éppúgy kerete, sőt indítója a genre-alakok bemutatásának, mint Lenauál.

Van azonban Petőfinek két olyan költeménye, melyek igen kevés genre-elemmel, de a táj elemző, részletről részletre haladó bemutatásával azt a feladatot oldják meg, melyre ilyen művészi szinten a tájképfestészet abban a korban nem vállalkozhatott. A magyar alföld két nagy ábrázolása ez, *Az alföld* című és *A Tisza*. Az előbbi Petőfi kezdeti korszakából, 1844-ből származik, a másik az érett Petőfi 1847 évi alkotása – és mégis, az előbbi látszik az érettebbnek, az valószínűbb meg a nehezebb és teljesebb feladatot.

Mindkét költeményt a tájköltészet klasszikus darabjának tekinthetjük, méghozzá olyan műveknek, melyek megmaradnak a tájfestés feladatánál, s lemondanak arról, hogy a tájat csak a költő énjének kivételéseként tekintsek fontosnak. Vagyis ez a két költemény oly módon korlátozza a maga célját és rendeltetését, hogy ezzel tárgyát el is mélyíti. Különösen sajátosnak érezhetjük a két költemény objektív előadásmódját: Petőfinek az itt bemutatott tájakhoz a legszemélyesebb köze volt, mélyről fakadó szeretetét mindvégig érezteti is velünk, s eközben mit sem enged szóhoz valamely múlt, esetleges, éppen felbukkanó hangulatából, vagy érzésállapotából, hanem a két táj iránti szeretetét általános, és a közösséggel megosztott érzésként tudja kifejezni. Mintha ebben a két költeményben épp a téma fokozott személyessége miatt jöhetne létre kapcsolat a közösséggel – vagyis a néppel, a nemzettel, melyek mintha a maguk érzésének kimondását bíznák a költőre. A tájköltészet itt nemzeti, politikai üggyé válik, s a vallomás az egyén és a közösség vallomása is egyszerre. Az érzéseknek és a témáknak ilyen összetalálkozása és kikerekedése avatja klasszikussá a tájköltészet e két remekét, s igazolja is mindazt, amit a tájköltészet maga elé tűzött. Festői témát ragad meg a két költemény, de festményben a két táj épp azt a festőiségét vesztené el, melyet versében oly csodálatosan juttat érvényre Petőfi.

A tehetség kibontakozásának korszakát élő fiatal költő *Az alföld*ben zseniális gyanútlansággal hagyja maga mögött témájának nehézségeit. Tájleíró vállalkozás, mely a látványok és a tájelemek felsorakoztatásával egykönnyen válhatnék lapossá és leltárszerűvé: Petőfi alföldi verse cselekményt és genre-alakokat nem tartalmaz, s mégis, állandó mozgásban tartja a mozdulatlan tájat. Hogyan érhet

ezt el? Ennek a versnek titkát az a szép elemzés fejtette meg, melyet Horváth János Petőfi-monográfiájában olvashatunk: Petőfi verse a pusztai sas szemével látja a magyar alföldet, a Duna-Tisza közének kiskunsági rónáit, s a táj felett köröző, majd lassan aláereszkedő madár – a magyar alföld egyik otthonos madara – előbb csak a gulyák és a ménések mozgását észleli, majd a tanyák körül hullámzó búzatáblákat, a nádast, a csárdát, betyáraival, s a nyírfaerdőt, majd még alacsonyabba ereszkedve a homokot, dinnyéivel és gyíkjaival. Petőfi pusztai sasa ily módon, egy-egy kört leírva, röptével mintegy bekörözi Lenau kedves témáit is, (a csárdát, a betyárokat), melyek ebben a végtelen tájban éppen csak felvillanhatnak.

A másik nagy tájvers, *A Tisza* ugyanazt a derűsen részletező, intim és otthonos leírást nyújtja, mint *Az alföld*, de itt a vers túlnyomó részének lényege a mozdulatlanság, az eseménytelenség és a béke. A sas röpte szerint változó alföldi táj helyett öröknek látszó változatlanság: az égen rózsafelhők, valahol malom zúg, madár füttyent, s egyetlen élő személyként a „pór menyecske”, aki korszakát a túlparton megmeríti. Mind az utolsó strófáig az olvasó nem ismerheti föl ennek az idilli tájleírásnak valódi célját: a zárószakasz sommásan a váratlanul támadt tiszai árvíz látványát, a gátot törő folyó vágatását állítja szembe a nyári alkonyat idilljével és békéjével. Vagyis: a tájfestő költemény átalakul forradalmi allegóriává, mindannak megsejtésévé, ami az egyelőre szelídnek és ártalmatlannak látszó országban bekövetkezhet. 1846 és 47 Petőfi költszetében a prófétai megsejtések korszaka, 1848 forradalma és szabadságharca az ő tudatában szinte *ante datum* lejátszódik. Tiszta tájköltészetnek indul tehát a Tiszáról szóló költemény, de nem maradhat meg annak, s ezáltal maga példázza, hogy a romantika korábbi vívmányai új funkciót nyernek egy új történelmi helyzetben.

A táj, a természet motívuma egyébként Petőfinél is néha ugyanúgy függetlenül a tájfestő költszet-től, mint Lenaunál, s a romantikusoknál általában. Vagyis: a táj a lírai mondanivaló közvetítőjévé válik, s a táji, a természeti motívumok segítségével alakul ki a költemény atmoszférája. A táj és a természet olyasféle szerepet tölt be a romantikában, mint a klasszicizmusban a mitológia – sőt, emennél fontosabbat. Petőfi egyik legszebb szerelmi költeménye, *A szeptember végén* is a konkrét tájat használja fel kontrasztként, s csak a legsommásabb utalásokkal, sejtelmekkel – ezúttal a legtragikusabb sejtelmeknek – közlésére. A tájat mindössze a költemény négy kezdősora jelzi, de ennyi is elég ahhoz, hogy a letűnő nyár színei mindvégig áttűnjenek a vers szövetén.

Lenau és Petőfi tájköltészetével a romantikának ez a műfaji vívmánya elnyerte teljes formáját, s betöltötte hivatását is. A magyar költszetben a tájköltészet széles körű elterjedése a Petőfi halála utáni évtizedre esik, de utaltam már rá, hogy ez inkább hanyatlás, mint kivirágzás. Két költőnél, Tompa Mihálynál (ősi verseiben) és Vajda Jánosnál (erdei és tavi költeményeiben) még Petőfi és Lenau szintjén vagyunk – és különösen Vajda folytatja magyar hangsúllyal Lenau költszetét. Lenau magyar monográfusa, Turóczi-Trostler József joggal tekinti Vajda Jánost Lenau legközelebbi magyar rokonának. A Petőfi utáni magyar tájköltészet azonban merő epigonizmus, sőt, modorosság: az ország egyes tájainak folklorisztikus megszólaltatása, legtöbnyire a táj-genre-kép hagyományai szerint, vagy a Petőfi-féle népdal mind haloványabb utánpótlásában – mindez éppannyira időszerűtlen, mint amennyire tévút is mindahhoz képest, ami az európai lírában történik a század második felében, s mindahhoz képest is, ami a magyar költszetben történt a század dereka előtt.

A tájköltészetnek egy nagy hozadéka van az egész európai költszet számára: a táji, a természeti valóság, a hangulati és atmoszféra-elemek integrálódása a lírába, ami a legmodernebb költszeti korszakig megőrizte ihlető hatását.

Összefoglalva az elmondottakat, azt kell látnunk, hogy a romantika igénye a költszet és a többi művészet egyesítésére finomította ki a költszet érzékenységét, fogékonyságát a táj s általában a természet festői megragadása iránt. Ezzel a költszet olyan feladatra is vállalkozott, mely rokon volt a festészet hivatásával, sőt, a költszet épp a monumentális táj bemutatását mintegy a festészet helyett végezte el néha. Ez azért volt lehetséges, mivel pl. az Alpések, az óceán, a puszták stb. monumentalitásait a vers sikeresebben érzékeltette, mint a festmény. Az intim táj ábrázolásában viszont a romantikus költszet egy része párhuzamban maradt különösen a német romantikus festőkkel. A táj, a természet költszeti integrálása nagymértékben kiszélesítette a líra kifejezési lehetőségeit, növelte metaforáinak, képeinek gazdagságát. A romantika költszete lélektani és filozófiai tartalmat adott a tájnak, s általában a lírai én tükröképét, kivetülését kereste benne. Ez a folyamat mindinkább elszakadt a

konkrét tájtól, s a lírai atmoszféra megteremtéséért egyre inkább egy általánosabb természeti világhoz folyamodott. Ezzel egyidejűleg azonban két nagy költő, Lenau és Petőfi az általános természeti mellett a konkrét tájban is megtalálta lírájuk adekvát anyagát: ők a táj lelkét, jellegét keresve, költészetük táji rokonait találták meg, s a maguk nevében mintegy a tájat beszéltették.

A voltaképpeni tájköltészet azonban mégsem a leíró, tájfestő költeményhez folyamadt leg-szívesebben, hanem a tájban élő emberek mindennapi életének, sorsának genre-képeihez. A táj-genre azonban folytatás nélkül maradt, mert a romantikát felváltó szimbolizmusnak a genre-ra kevésbé lehetett szüksége. A romantika nagy költői felfedezése, a festészethez vonzó lírai táj azonban máig fennmarad a modern költészetben, s elmondhatjuk, hogy a táj folyamatos költői élmény a múlt század első fele óta. A világeköltészet táj-élménye rendkívül változatos, a táj jelképpé is válik, látomássá is, egy évszázad során – de akár a *Cimetière marin*, akár a *The Waste Land* mögött ma is a romantika egykori hódítására kell felfigyelniünk, mellyel a költészet számára birtokba vette az emberi környezet leg-magasabb rendű formáját, a természeti tájat.

Sőtér István

Madách első drámakísérleteinek néhány lélektani tanulsága

1. „Lírai természet” – „nem lírai tehetség”

Madách első drámakísérletei pesti egyetemi éve alatt születtek. A biedermeier lírai költészet és a franciás romantika szeretete jellemezte ekkoriban az irodalomra, művészetekre reagáló középnemesi-polgári közvélemény ízlését. A század első évtizedeiben a hazai nacionalizmus e stílusirányzatokba vegyülése adta a magyar romantikára jellemző nemzeti színezetet.

A fiatal Madách sem vonhatta ki magát e hatások alól. Első drámái: a *Commodus* (1839?) és a *Nápolyi Endre* (1840?) a kor általános stílusjegyei mellett azonban – akárcsak első lírai kötete, a *Lantvirágok* – az előremutató, később kiforró jellegzetesen madáchi vonásokat is magukon viselik. Alapmotívumai (jellegzetes moralizmusa, a nép és vezetői viszonyának egyéni értékelése, a nőprobléma kettőssége, a halál tényének gondolati felmérése stb.) már e drámákban erőteljesen körvonalazódnak, s az idegen hatások, a másoktól (többnyire Hugótól, Shakespeare-től, Katonától vagy a német lovagdrámákból) vett kölcsönzések bármilyen kirívóak is, csupán másodlagos tényezőkként vannak jelen. Az eddigi gyakorlattól eltérően tehát érdemes e drámákat közelebről is megvizsgálni, és a jellegtelen típusromantika kényszerzubbonya helyett (amit Madách fiataalkori tragédiáira oly szívesen ráhúztak) az egyéni vonások alaposabb feltárásával segíteni az életmű teljesebb megértését.

Az első tragédia-kísérletek elemzésekor legfőként a dramaturgiai gyengeségeket szokás említeni. Az „elnagyolt meseszöveg, hiányos motiváció, egyenetlenség,” az, hogy „nem tudja alakjait beszéltetni”, Horváth Károly szerint dominál e művekben, s aligha feledtetni ezt „a madáchi mondanivaló sokszor meglepő erejű sugalmazása.” (ItK 1973/3. sz.) E megállapítások dialektikus egysége valóban fedi a valóságot, ha Madáchot a klasszikus drámaírói esztétika elfogadott normáival mérjük, s nem vesszük figyelembe azokat a jelenségeket, amelyek már e művekben is egyéniségét leghűbben kifejező műfaj, a drámai költemény felé mutatnak. Madách egyműfajú író. Az első drámák azonban még nem sugározhatják *Az ember tragédiája* kathartikus pesszimizmusát és kételyekkel terhes optimizmusát, mert írjuk egy kikerekített cselekménybe, egy romantikus drámai szerkezetbe préseli bele nagy horderejű filozófiai problémáit, s ez a szerkezet nem engedélyezi a nyitottságot, a műn túlmutató gondolati távlatokat. A drámai költemény legsajátosabb vonása pedig épp az a rugalmasság, amely a dialektikus ellentétpárokat párhuzamosan tudja futtatni a végtelen felé. A témavariációk mellett tehát a kifejezési mód is hosszan érlelődik a sok évtizedes műhelymunka, a különböző lírai és drámai műfajokkal való próbálkozások kohójában.

Már Voinovich Géza is megállapította, hogy „Madách lírai természet, de nem lírai tehetség . . .” „Ő érzelmeit elemezni szokta, a hangulatok nála reflexiókká forrnak ki.” Madáchnak ez a személyes tulajdonsága sajátosan jelentkezik alkotói módszerében, így a jellemalkotásában is.

Hősei állandóan filozófiai távlatokba helyezik sorsukat, és *saját sorsuk megélése mellett képesek arra, hogy* bármikor – sokszor a legfeszítettebb pillanatban is – *kilépjenek önmagukból*, s általános emberi konzekvenciákat vonjanak le.

Lélektanilag ez nem látszik hitelesnek. Az ember az intenzív érzelmi, indulati, akarati élmények átélésekor általában képtelen a filozófiai megítélésekre. Eerre csak később a lehiggadás, az időtávlat teszi képessé.

Madách *hősei* kivételt jelentenek: ennyiben *közvetlenül is tükrözik alkotójuk szubjektumát*, Madách ugyanis egészen fiatal korától rendelkezett ezzel a képességgel. Kivételes egyéniség, jellegzetesen késő romantikus, akinél a gondolatgazdagság a lírai hevület fölé kerekedik. A kettős én állandó vitája, az élet élése és a tőle való elidegenedni tudás az akció-reakció dialektikus ellentétéként van jelen hőseiben is. Ez a látszólagos lélektani motiválatlanság valójában tehát az alkotóművész sajátos öntükrözési módja. Ha így megragadtuk a madáchi jellemek nyitját, akkor az eddig dramaturgiai hibának, felületességnek minősíthető jellemfestő eljárás egy egyedi elbírálat igénylő alkotó sajátos mód-szereként jelentkezik, amely annyiban pozitív, amennyiben az alkotóművész zárt világának elengedhetetlen része, és csakis erre jellemző.

Az életintenzitás és a reflexív elemek egyidejű felerősödése főként a Tragédia három főhőse, Ádám, Éva és Lucifer közvetlen előképeiben jelentkezik. A *Commodus*ban Maternus, a *Nápolyi Endrében* Endre jelleme hordja magában azokat a csírákat, amelyek a fáradhatatlanul küzdő és mindig csalódó Ádámhoz vezetnek. A sokarcú Éva közvetlen elődje e drámákban csaknem minden nőalak, de főként a *Commodus* Virginiája és Marciája, a *Nápolyi Endre* Johannája és Sanchiája, míg Lucius és Perennis a *Commodus*ban, a Barát és Philippa a *Nápolyi Endrében* sok vonatkozásban Lucifert készíti elő.

Az Ádám – Lucifer – Éva hármasság feszített egyensúlya és a főalakok jellemfejlődési dialektikája itt még korántsem lelhető fel. Vagy a lírai vagy a reflexív elem dominál, de hol az egyik, hol a másik szál éretlen, kiforratlan. A főhősök (az Ádám és Lucifer előképek) esetében a mérleg legtöbbször a gondolatiság, a filozófiai meditációk oldalára billen, mintegy tükrözve a késő romantikus Madách sajátos beállítottságát; míg az egyoldalúan vitális típusok (az Éva előképek egy része is) egyértelműen negatív figurák, a romantikus gonosz megtestesítői (pl. *Commodus* vagy Johanna a *Nápolyi Endrében*).

Ebben rejlik az eseménytörténet elhanyagolhatóságának is egyik oka. Hisz a fiatal Madách (bár szituációi rá igen jellemzőek) itt még nem képes a cselekményteremtést filozófiájával összehangolni –, s ez az ő igazi dramaturgiai gyengesége.

A másik ok az, hogy a cselekményvezetés kusza romantikája, a rekvizitumokkal és már-már a plágiumig menő kölcsönzésekkel teletűzdelve, nem kínál számunkra érdembeli lehetőségeket. A *Commodus* és a *Nápolyi Endre* lovagdrámákat utánzó eseményforgatagában minden történés csak ürügy a gondolati áttételek, a fiatal Madáchban forrongó filozófiai nyugtalanság levezetésére, s a korabeli típusromantika álcái mögött a fiatal alkotóművész önmagakeresésének hullámverése a lenyűgöző.

Az ember tragédiája főhőseinek és szituációinak előképei tehát – gyakran megdöbbentő azonos-sággal – már az első drámákban jelen vannak. Nem valószínű, hogy ezek utólagos átdolgozásból erednek. A harmincas-negyvenes évek romantikus színpadi nyelvezte – amely Madách e drámáiban a szélsőségekbe torkoll –, valamint a biedermeier lírai stílussal való szoros kapcsolat azt bizonyítja, hogy írójuk a későbbiek során nem dolgozta át e műveit sem stilisztikai sem tartalmi vagy gondolati szempontból, tehát világszemlélete ekkorra már lényegében kialakult, ha nem is stabilizálódott.

2. A férfi és nő viszonya (Madách egyik lélektani alapkérdése) a korai drámákban

A fentieket legvilágosabban a *nőfigurák* megformálása igazolja. Szinte valamennyi női szereplő Évát készíti elő.

A fiatal és az érett Madách nőszemlélete csaknem azonos; a különbség annyi, hogy míg az előzőre a szélsőségek erős polarítása, az utóbbira inkább ezek dialektikus egysége jellemző.

Halász Gábor szerint is Éva az első drámákban „kész”, „már itt, az ifjú élményekben véglegesen testet öltött”. (ÖM 1942. T. 2. 1.)

A nőtől, aki csupán arra teremtődött, hogy egész létével a férfi kikapcsolódni vágyó énjét szolgálja, a nőig, aki a legmagasabb célok felé ösztönző gondolatok megfogalmazója, az átmenetek széles skálája van jelen az első drámakíséletekben. Nem véletlen az sem, hogy míg az előbbi szerepkört mindig egy férfi fogalmazza meg, az utóbbi forrása minden esetben bizonyos nőalakok intellektuális egyénisége, a magasabbrendűség testet öltött jelenléte.

Amikor Marcia, a császár kegyencnőjévé kényszerített patriciuslány a *Commodus* IV. felvonása 1. jelenetében a halálveszedelemben levő Virginiáért könyörög, a kiszolgáltatottak jajsavára süket uralkodó így válaszol neki:

„Hallgass, te nő vagy, nem értesz ehhez. Mesterséged a csók, semmi több.”

„Te csak virág légy, drága csecsebecs, haszontalan, de szép, s ez érdeme”, – mondja hasonló szituációban az egyiptomi szín fáraója.

De a női szerepkör szerelemre való leszűkítésének bizonyos pozitív megítélése is megtalálható a fiatal Madáchnál. A férfiert, családért életet áldozó nő nyugalmat, menedéket nyújthat a megfáradt társnak.

„Ő majd nehéz napokban lemosolyogja a gondot, a bút homlokomról, szerelemre ad díjt a harc után, s erőt új csatákra. (*Nápolyi Endre* I. felv. 2. jel.) (Ennek a gondolatkörnek végső és legköltőibb megfogalmazását adja majd az Úr a Tragédia utolsó mondataiban.)

Endre, a nápolyi udvarba érkező idegen, Johannához intézi szavait, akiben hamarosan csalódnia kell. Az általa elképzelt ideális nőalak, az igazi társ valójában Sanchia lehetne, a később felbukkanó epizódfigura, aki a paradicsomi Éva legtisztább előképe, az érzelmekkel, életörömmel telített összhang megvalósulása.

„Sancia: „A gyönyörű regg újra felmosolyg . . . Vajmi szép az élet, mi édes élni, ha még oly ifjú a kebel . . .”

A két véglet szintéziseként merül fel aztán az a – a nő magasabb- és alacsonyabbrendűségét egyszerre észlelő – madáchi tétel, hogy amíg az asszonyt teljesen betöltheti és lefoglalhatja a szerelem, a férfi számára csak kiegészítő töredéke lehet egy sokirányú pályát befutó teljes életnek.

Sanchia: „Szerelem a nő világa, melyben egyedül honos, vedd tőle ezt el és nyomorúbb lesz a naptól megfosztott világnál. Óh királyom! Önök nem ismerik a szerelmet, a férfiu életében az bolygó tünde fény, mely örvendeztet s nyom nélkül leszáll, a nőnek egy világ üdvével és fájdalmaival, melynek véget csak a halál szakít.” (*Nápolyi Endre* 4. felv. 1. jel.)

A madáchi drámák ideális nőalakja az, aki beéri a neki juttatott szerelemmel, s nem igyekszik kizárólagos szerepet betölteni a férfi életében. Hű és odaadó, ha szükség van rá, de a házi tűzhelynél magasabbrendű szempontok megsejtésére is képes, sőt nemegyszer ösztönzés is ad hozzájuk.

Virginia: „. . . jól beszélsz, a hon feléri házad istenit, és ne hallgasd a gyöngye hölgy szavát, ha búsg, hogy szíved rajta megtörik, ne hagyj utadba gátat vetni könnyeimmel, utadba, mely az ég felé vezet.” (*Commodus* I. felv. 1. jel.)

Fadilla: „. . . de jól fogd fel, óh, mi szent a név, a hon. Az istenek kezvedbe adtak egy hazát, hogy szolgálja légy, a közjó rabja csak.” (*Commodus* I. felv. 2. jel.)

A férfi tehát magasabb hivatás betöltésére született, s az a nő, aki képtelen ennek belátására, sohasem lehet méltó társa. Nemcsak azért, mert nem adhat erre ösztönzéseket, hanem azért is, mert ennek következtében – kicsinyes vágyait és céljait kizárólagosnak tekintve – őszinte, mély szerelemre sem képes.

Nem kellett ahhoz egy félsikerült házasság visszás tapasztalatai, hogy Kepler és Borbála szívszorító kettőse megszülessék. Megdöbbenő élességgel felbukkan ez a *situáció* már a *Nápolyi Endre*-ben is.

Endre: „Jöjj, jöjj, Johanna! Bontakozzék ki lelked az alacsony kötelékekből, szóljunk egymáshoz, mint férj a nőhöz, mint kebel kebelhez, és minden kiviláglik. Te ön árnyadban nem látod a kígyókat, melyek körülziszegnek, légy ismét Johannám!” (Kepler: „Ó, nő, ha te meg bírnál érteni . . .”)

S amikor a rezignált, már majdnem fásult férfi a reménynek egy halvány sugarát véli felfedezni, ismét kérlelni kezd:

„Látom Johanna! Jobb feled megindult, hallgasd meg suggallatát, távoztasd el őket magadtól, még most kibontakozhatsz az átkos kötelékekből. Kötünk újra egy szent, egy örök frigyét keblemen.”

S íme Johanna (-Borbála) válasza: „Sietnem kell. Öltözködési órám eljár.” (*Nápolyi Endre* 2. felv. 4. jel. *Összes Művek* T., Révai 1942. 959. l.)

3. Lucifer és Ádám előhírnökei

Az idézett példák igazolják, hogy Madáchra a pszichológiai éleslátás már kora ifjúságában is jellemző. Emberismerete a szerzett tapasztalatok alapján egyre mélyebb és sötétebb. Végző konklúziói már ekkor is mindig pesszimisták, s igen gyakran az ironia vagy a szarkazmus hangnemében nyernek megfogalmazást.

Humora mögött is keserűség, elidegenedés húzódik. Ez nemcsak egyéni, hanem romantikus kortüneti vonás is, amely ugyanakkor megfelel a fiatalok lélektanának. Keserű csalódásainak későbbi luciferi szkepticizmusát az első drámákban még a romantikus és shakespeare-i ihletésű gonoszok sátáni filozófiája pótolja. Mégis ezek az intrikus bajkeverők készítik elő az ész fensőbbes lázadását az értelem és az akarat balgatag optimizmusával szemben. A lázadó értelem győzelmét *luciferi előhírnökök* „kísértő” azonosulása teszi majdnem biztossá. Ilyen figura pl. Perennis a *Commodus*-ban.

„Vakítani kell előbb, és érzeményeinket másokéhoz alkalmazni, míg egyet érezni vélnek ők velünk s ön akaratjukat vélik látni mienkben; és akkor arra vezetni, amit mi akarunk, őket könnyű már. Szükségesnek kell magát tenni az embernek másoknál, s akkor kéretheti magát arra, mit maga is kíván.” (*Commodus* 1. felv. 3. jel. 341. l.)

A shakespeare-i „gonoszok” belső monológjainak ihletése nyomán a sötét erők céltudatos szolgálatának öntelt megvallása is harmonizál a luciferi lázadás világfelforgató alapállásával. Szolgáljon példaként a *Nápolyi Endre* két epizódfigurája, Philippa és a Barát néhány mondata.

Philippa: „Te, te légy frigyese, egyetlenség s zavar istene.” (*Nápolyi Endre* II. felv. 2. jel. 948. l.)

Barát: „Zavarok istene jöjj, s ez összefont érdekekből alakíts káoszt, melyből én magamnak világot teremtek.” (*Nápolyi Endre* I. felv. 3. jel. 925. l.) Lucifernek az Úrhoz intézett szavai jelennek meg első megfogalmazásban, oly erővel, melynek filozófiai mélységei sehogysem állhatnak a kisszerű epizódfigura céljainak szolgálatában: „a tagadás ősi szelleme” tört itt elő a vadromantika Madáchtól is idegen zűrzavarából.

De nemcsak az Úrral szembeszegülő, hanem az embert látszólag segítő Lucifer előképe is megjelenik a *Nápolyi Endre* egyik szituációjában; azé a Luciferé, aki a barátság látszatát kelte saját terve alapján cselekszik, s az embert eszközként használja tervei megvalósításában. A *Nápolyi Endre* negyedik felvonásának második jelenete mintegy előlegezi a mindenkori eszmében csalódó Ádám kiábrándulását, s az őt vezérlő Lucifer önelégült diadalát.

Gillet: (Lucifer) „Csak így menthetem őt meg, de majd jó idő s reményem igen hamar jó, melyben új erővel hamar kiléphet – most hirtelenkedésével veszélybe hozhatná finomul szőtt terveimet...” (ÖM. I.)

Nápolyi Endre épp úgy hagyja magát vezetni és félrevezetni, akárcsak Ádám. A tudásvágy és a kiábrándulás szenvedélyes hullámzásai az első drámák Ádám-előképeit is Luciferjeik karmaiba táasztják, de csapdáik ellen is Ádámhoz hasonlóan tiltakoznak.

Endre: „El most e rideg ész tanácsaival, midőn szenvedélyem óriási nagy. És dacolni fogok egy pokollal, vagy győzők vagy súlya lenyom.” (*Nápolyi Endre* 3. felv. 5. jel. 976. l.)

Ahogy Ádám és Lucifer vitáinak legfőbb ütközőpontja a *nép, a tömegek sorsa*, úgy jelenik meg ez a probléma, mint *fő konfliktus az első drámakísérletekben* is. Az *Ádám-előképek* és Luciferet előkészítő alakok összecsapásaiban (a szerelem és a nőkérdés mellett) ez a legdőntőbb motívum.

A *Commodus*-ban – melynek fő problémája a szerelem és a hatalom – a közélet demagógiájából kiábránduló fiatal író életre szóló – s a későbbiek folyamán még a főműben is csak variációiban újszerű – ítéletalkotását fedezhetjük fel. A párbeszédnek elsősorban a gondolat s nem a cselekmény kifejtését szolgálják, s hisz maga a cselekmény – kusza romantikája ellenére is – eszmei síkon zajlik, a teóriák és nem a tettek csapnak össze benne.

Perennis az egyiptomi fáraó miniszterének stílusában oktatja a zsarnokot.

„Ne féj, uram, a *Commodus* egy forgó szélhez, szenvedélye magasra kapja fel, hamar enyészik és porokba hull.” (*Commodus* 2. felv. 1. jel. ÖM. I. 850. l.)

A nép kiskorúságáról, ingatagságáról, mely csak arra teszi képessé, hogy „minden rendnek malmán” húzzon, végül az igazi Ádám-előkép, a néppel azonosuló, érte küzdő Maternus is keserű bizonyosságot szerez.

„Óh, de kinek reménye a nép, mind csalódik az, reménye egy forgószéltől felkapott gallyrakás, mely ha megszűnik a szél, suttogja csak a múlt veszélyeket. Nem maradt semmim, mint önrzetem és a nép ítélete.” (Commodus 4. felv. 4. jel. 905. l.)

Miltiadesi szavak ezek, a csalódott népvezéré, aki szövetséges helyett hajlítható, befolyásolható „pártos lázadót”, a nagy ember bukásán kárörvendő kisigényű tömeget talált.

„Oly örömmel nézi a nép fölrepülni babérfüzekkel, mint vérzeni a hóhér bárd alatt, mert neki mulatságot szerez. (Commodus 4. felv. 4. jel. 905. l.)

A Tragédia athéni színében a döbbsent Miltiades helyett Lucia keserű szavai öntik végső formába ezt a vázlatot:

„Ha sárba hull a fényes, kárörömmel szemléli a pór, gúnnyal illeti, mint hogyha ön mocskát is igazolná.”

Nem lehet véletlen, hogy a Tragédiában Éva és nem Ádám mondja ezt, hisz Ádám – rácafolva Madách úgynevezett arisztokratizmusára – még akkor is keres és talál mentséget a nép számára.

„E gyáva népet meg nem átkozom,
Az nem hibás, annak természete,
Hogy a nyomor szolgává bélyegezze . . .”

Az Ádám-előképek, így Maternus sem rendelkezik még ennyi életbölcseccsel, alkotója még nem hordja magában egy vesztett szabadságharc és az önkényuralom éveinek keserű tapasztalatait. Ítéletei ezért végérvényesek és egyértelműek, pálcát tör a megalkuvó tömeg s egyben önmaga fölött is, magánya így nyer öngazolást, de soha nem feloldozást, – míg Ádám (Miltiades – Danton) csalódásai katharizst szülnék, mert történelmi dialektikából eredő perspektívát rejtenek. Maternus átkai még csak az antitézis gyűlöletes és önmegvető elfogadásáig jutnak el, amelyből nem sarjadhat újabb eszme, a hős legyőzött, történelmi tapasztalatok híján hagyta magát és céljait letiporni.

4. Az ember egyénisége kibontakozásának gátjai

A társadalmi rend tehát, amely nem hagyja kibontakozni az egyént, mert megakadályozza embermivoltának megvalósításában, a madáchi hősök legnagyobb ellenfele, s nemcsak Ádám, hanem az Ádám-előképek sorsproblémája is. S hogy a körülmények hatalma, a történelmi szükségszerűség, az önmegvalósítást osztálykeretek közé szorító történelmi determinizmus oly kevesek számára engedélyezi az adott viszonyok fölé emelkedést, ez újabb konfliktusok forrásává lett nemcsak Madáchnál, hanem egész romantikus századánál. A tömegtől (azaz a megvalósulásáért küzdeni képtelen egyének sokaságától) végletesen elkülönül a küzdő, de csak meg nem értést és mártíriumot érdemlő nagy ember, a korán túlmutató romantikus hős.

Endre: „Óh igen, mert vajmi kevesen vannak, kik önmaguknak tudnak teremteni századot, többnyire azok, kiket csodálunk, koruk gyermekei, kiket az forgószélként emelt fel, de felemelve mégis esésre ítélt. De vannak, kik önmaguknak alkotnak világot, s ezek azok, kiket a hajnal hírnökeként sokáig üldöz az álmos nép, ezek azok, kiknek teremtésükön rágódik egy korcs utóvilág.” (Nápolyi Endre: 5. felv. 1. jel. 979. l.)

Az első drámakísérletekben az önmegvalósításért és az „álmos népért” való küzdelem szoros egységben van, a meg nem értett hős a hazafias eszme hajótöröttje, a zsarnoki, az egyéneket partikularitásba kényszerítő rendszer ellenlábasa, aki hisz saját igazának halálán is túlnövő erejében.

Maternus a kérlelhetetlen forradalmár hangján fenyegeti az uralkodót:

„Nyomhatod a népet, cudar, előlheted benne azt, mi teszi a népet azzá, ami, de nyomásod sikere ellen nyomás lesz, és borzasztó leend a bosszuló felkelő sugár.” (Commodus: 4. felv. 1. jel. 886. l.)

Ugyancsak a magyar nemzeti megújulás tetteket sürgető szózata nyilvánul meg a reformkor legjobbjainak véleményét idéző moralizálásban:

Arrius: „Ne hidd, hogy vétkeket kevesb, kik érztek és tenni nem akartok; átkozott azon fiú, ki éhezni látva a szülőt, imádkozik, s tenni nem siet.

Ugy-e bár, ha zúg a tenger, fergeteg fenyíti a tar ormokat, de zúg a nép, s remegjen zsarnoka.” (*Commodus*: 2. felv. 1. jel. 847. l.)

A nagy eszmékért és a hazáért áldozott „tettűs élet” értékét, az erényt egyedül a halál ténye teszi nyomasztóan kétségessé töprengő óráikban a madáchi hősök számára, megtorpanáshoz azonban ez sem vezet. A halál már a korai zsengekben is befolyásolja az emberi döntéseket, és sokarcú rejtélyként jelenik meg a fiatal Madách eszmevilágában. Az elmúlás árnyékában a nagy tettek is eltörpülnek, s a középkor halál-demokratizmusának hatására a mindent semmivé taroló enyészet bénító súllyal nehezedik az egyénre.

Condianus: „... ha kiragadtatunk keveseink közül, és veszve minden remény a viszontlátásra, akkor miért adám éltem, üdvöm, boldogságomat egy dőre füstért, mely a hon? Miért áldozám magam e dőre képzetnek, mely az erény? – Igen, de hát az oly félelmes lenne, attól nem borzadunk, hogy semmik valánk, s attól remegjünk, hogy újra semmivé leszünk? Nem érjük-e úgy is el a célt, mely minden földi keservtől felold? Nem érjük-e el a célt, mely mindnyájunkat egyenlővé teszen? (*Commodus*: IV. felv. 3. jel. 896. l.)

Condianus tépelődései *Az ember tragédiája* XV. színe nagy dialógusának, Ádám és az Úr párbeszédének csíráit tartalmazzák.

Ádámot ugyanilyen „rettentő látások gyötörték” a pusztulásba torkolló emberélet célját, illetve céltalanságát illetően. A „pokoli bizonytalanságot” az Úr szavai ugyanígy nem oldják fel, mint ahogyan az első drámai zsengekben sem teszi ezt az író, mert csak a bizonytalanságot rejtő válasz biztosíthatja egyszerre a „nagságot és az erényt”.

A halálnak mint beteljesülésnek, azaz további célnélküliségnek, perspektívátalanságnak ténye a Tragédiában nemegyszer kifejezést nyer. „A cél halál” – vallja Ádám, aki ezekkel a szavakkal ítélkezik az egyetemes alkotói folyamatban való megtorpanáson, önelégült megállapodáson. A cselekvés, az eszme beteljesülése a küzdőképes egyén vagy az emberiség jelképes halálával egyenlő, ha nem válik újabb célkitűzések lendítőerejévé. Ennek az érett, kikristályosodott madáchi gondolatnak csak halvány kezdeményeit fedezhetjük fel a korai drámakísérletekben, és pedig oldottabb, líraibb, érzelmi síkra tolódott formában.

„A jelen csak egy gyöngé fuvalom”, – véli Petrinax a *Commodus* 2. felv. 3. jelenetében, – „mely a múlt és jövő csókjából ered. Csak addig édes minden, míg esdjük azt, s a percig tartó csillagfutás után csak síremléke: gyászos élvezet.” (860. l.)

A Tragédia főhőseinek és situációinak – itt korántsem kimerített előképei – izgalmassá teszik az első drámakísérleteket.

Az idézett példák is igazolják azonban, hogy *hangnem és stílus* szempontjából e drámai zsengek még alig lépik túl a *Lantvirágok* biedermeier-romantikus kifejezésmódját, s ez sok egyénietlenséggel, tudatos vagy önkéntelen nyelvi utánzással, a kortárs irodalomból való stílusfordulatok kölcsönzésével jár.

A „mord ború”, „szent tűz”, „gyöngé repkény”, „jégkebel”, „hangászok”, „rény”, „sírvirág”, „üdvöt orza el” (*Commodus*), vagy a „tisza, ezüst zománcú csergeteg”, „tarka viráglepel”, „bánat könnyei” (*Nápolyi Endre*) kifejezések halmozásával találkozunk e művekben, s a külső forma (mai olvasó számára különösen) nehezé teszi a madáchi mondanivaló megértését. A *Commodus*ban hemzsegnek az idegenes mondat szerkezetek, s az elviselhetetlenségig édeskés hangnem vagy épp a vadromantika dühöngő átkai mögé bújtatott egyéni mondanivaló szerényen lapulva húzódik meg mögöttük.

Ugyanezt a stílust és hangvételt azonban Madách korabeli magánleveleiben is használta, s el kell hinnünk neki, hogy „mindennek alapja egy oly halandó, mint én, ki érzetem, tán eszem romjain fogja katzagni vérviadalmait.” (Levél Lónyai Menyhérthez ÖM. II. 886. l.)

A fiatal romantikus, kifejezési formáiban még kiforratlan költő azonban mégis előlegezi az érett alkotóművész – évtizedek során alapjaiban nem változó – világszemléletét. Ilyen értelemben tekinthető minden szárnypróbálgatás is a „nagy mű” vázlatának, előjelének, amely fölött nincs jogunk felületesen átsiklani.

Schéda Mária

Sárközy Péternek *Pannóniából Európába* című, 1975-ben megjelent könyvről közölt bírálata (ItK 1978. 250–252. l.) válaszra késztet, mert – tudományos folyóiratban különösen meglepő módon – nemegyszer valótlan tényeket állít, még a talán dicséretnek szánt utalásokban is. Az alábbiak során ezúttal mindössze néhány megjegyzést fűzök észrevételeihez. (A József Attila-tanulmány ügye például más lapra tartozik.)

Sárközy bevezetőként „italianisztikai stúdiumaimat és hasonlóan nagy múltú, mindvégig friss publicisztikai... tevékenységemet” emlegeti. Italianisztikai tanulmányokat csak egyetemi hallgató koromban folytattam, stúdiumaim (tanulmányaim) azonban nincsenek, nem vagyok italianista. Mindössze egy ilyen jellegű – s határozottan magyar irodalomtörténeti nézőpontú – dolgozatot írtam az elmúlt másfél évtized alatt: a *Dante neve másfél század magyar irodalmában* címűt, amely Sárközy szerint „korábban csak olasz nyelven” jelent meg. Holott könyvem 278. lapján megemlítem, hogy eredetileg ezt is magyarul publikáltam. És nem vagyok „hasonlóan nagy múltú” (!) publicista sem. Könyvemnek egyetlen kis darabja, a *Janus Pannonius magyar századai* jelent meg hetilapban, s egyrészt ez sem csak „egyetemi tanárainak adózó személyes vallomás”, hiszen csupán egyvalakit említ tanáraink közül, másrészt nem is „publicisztika”, hanem esszé, továbbá közreadja Janus Pannonius egyik epigrammájának ismeretlen XVIII. század végi fordítását (38. l.).

Sárközy szerint „A szép kötet másik hiányossága az, hogy szerzője nem mindig vállalkozik érdekes felfedezéseinek filológiai bizonyítására (olvasta-e Bornemisza Janust, vagy Dantét, milyen mély volt Balassi vagy Pázmány Dante-ismerete, valóban »kedvelt útikalauza« volt-e az *Europica varietas* az Angliában megforduló puritánusoknak stb.), melyek így többnyire a kérdésfelvetés szintjén maradnak. Érdekes lett volna Szenci Molnár Albert szótára római anyagának és a forrásoknak egybevetése, a Magyarországra került Szepsi Csombor-anyagot tartalmazó lengyelországi kolligátum alapos könyvészeti feldolgozása is, és úgy érezzük, hogy a *Búcsú Váradtól* elemzése továbbra is adós maradt a vers forráskritikai feldolgozásával és »műfaj történeti bemérésével«. Továbbra is kételkedünk abban, hogy Janus Pannonius lenne Adynál *Mátyás bolond diákja*, és a szerzővel együtt kérdezzük, hogy nem tulajdonítunk-e túlságosan fontos szerepet Marcellus utazásai leírásának... nem mi vetítünk-e a dicsőítő költeménybe verses útirajtot?”

Haladjunk sorjában:

1. Olvasta-e Bornemisza Janust? Azt írom a 14. lapon: „Bornemisza emlegeti Janus Pannoniust... ,nincs okunk hát kétségbe vonni, hogy járhatott kezében egy Janus Pannonius-kiadás is.” Mégiscsak „esetleges Janus Pannonius-hatásról” beszélek, mert nem áll rendelkezésemre több bizonyíték; mert a tudományban többet ér egy józan feltételezés (nem felfedezés!), mint egy elhamarkodott állítás. De itt nem is a Janus-hatás kétségtelen bizonyíthatóságának erőltetése a lényeg, hanem a két búcsúvers egybevetése, ezért teszem erre a hangsúlyt.

2. Olvasta-e Bornemisza Dantét? A korábbi kutatások figyelembevételével kifejttem az 52–53. lapon, hogy Volaterannusnál *olvasott róla*, s hogy „a műveiben oly erőtlen személyes visszhangot verő észak-itáliai útja idején bővílhetek ugyan ismeretei, de bizonyára *nem Dante olvasásával*, mert valószínűleg nem is tudott olaszul”. Bornemisza láthatóan csak „*tanulta* a Dantéra vonatkozó adatokat”.

3. Milyen mély volt Balassi Dante-ismerete? A kérdésfelvetés – konkrét adatok híján – így tudománytalan, hiszen Waldapfel József álláspontját igazolva éppen hogy törölnöm kell „filológiai babonáink közül” Ferenczi Zoltán sommás állítását, mely szerint Balassi „úgy akarta fejleszteni nyelvünket és irodalmunkat, mint ahogy azt Dante a *Da vulgari eloquentiában* kifejtette”. A kulcskérdés itt – megint hangsúlyozom: biztos Balassi-adatok híján – a mesterét követő Rimay koncepciózus Dante-utalásának mérlegelése, ezért tárgyalom ezt hosszan (53–58. l.), s amikor arra a következtetésre jutok, hogy „Dante törvényszerűen ekkor, a reneszánsz legnagyobb magyar lírikusa környezetében lép be a magyar irodalomba”, azt távlatosabban, Balassi és Rimay műveltségének természetes elemeként értem, nem pedig a Balassira vetíthető filológiai adatszerűség szemszögéből. (Pázmány Dante-utalásáról lásd könyvem 50. lapjának világos állításait. Nem vesztegetek rá helyet.)

4. „Valóban »kedvelt útikalauza« volt-e az *Europica varietas* az Angliában megforduló puritánusoknak?” Sárközy itt hamisan *állítássá* retusálja eredeti szövegem körültekintőbb fogalmazását, én

ugyanis kétszer is csak azt írom le Szilágyi Benjámin István adatát (lásd: RMPE I. 414. l.) értelmezve (239. l.), hogy a puritánusoknak az *Europica varietas* „kedvelt útikalauzok lehetett”.

5. „Érdekes lett volna Szenci Molnár Albert szótára római anyagának és a forrásoknak egybevetése.” Sárközy e légből kapott, felesleges kíváncsi különösképpen jelzi, hogy a bírált könyvnek sem a főszövegét, sem a jegyzetanyagát nem olvasta el figyelmesen. Szenci Molnár Albert latin-magyar szótárának Rómára vonatkozó szóanyagát ugyanis nemcsak összegyűjtöm (99–101. l.), hanem a jegyzetekben (290–291. l.) részletesen idézem „A Róma-szókincs megfeleléseit Dasypodiusból és Calepinusból”, mégpedig betűrendben, németül és latinul egyaránt – összesen 45 nyomtatott sorban. Ahogy utalok rá (285. l.), munkám során a szótár ilyen szempontú nyelvészeti forrásvizsgálatára sem támaszkodhattam, s Dasypodius szótárából három kiadást is fel kellett lapoznom (1557, 1565, 1590), mert anyaguk bővülő-változó állapotot mutat, tehát nem elégedhettem meg egyetlen edíció használatával.

6. „A Szepsi Csombor-anyagot tartalmazó lengyelországi kolligátum alapos *könyvészeti* feldolgozása” nem irodalomtörténetírói feladat. Ami a mi teendőnk volt, az viszont teljesítettük: publikáltuk Szepsi Csombor mindkét előkerült művét, a *De metallist* ráadásul magyarra fordítva (utalok is erre a 296. lapon), az egyleveles verses nyomtatványt pedig illusztrációként könyvem képanyagában. De hát ez, úgy látszik, éppúgy nem tűnt fel Sárközynek, mint a Szenci Molnár Albert-szótár Róma-szókincsének forrásvizsgálata.

7. „A *Búcsú Váradtól* elemzése továbbra is adós maradt a vers forráskritikai feldolgozásával és »műfajtörténeti bemérésével«. Persze, hogy adós maradt, hiszen egyik feladatot sem tűztem magam elé, mert klasszika-filológus sem vagyok. Mindössze egy „futólagos párhuzamot” kockáztattam meg Horatius és Janus között (11. l.), a jelzett feladatok elvégzését sürgetendő.

8. „Továbbra is kételkedünk abban, hogy Janus Pannonius lenne Adynál *Mátyás bolond diákja*.” Erre csakugyan nincsen százszázalékos bizonyíték, igazán sok bolond diák lehetett már akkor! Sárközynek azonban nem az én megállapításomban kell kételkednie („továbbra is”), hanem Kardos Tiboréban, én ugyanis ezt Kardostól idézem. Kardos sejtésének igazát egyébként ma is vallom, természetesen megint nem kisfilológiai értelemben, mert itt csakugyan filológián túlmutató megérzésről van szó: annak az Ady szerinti tragikumnak a tudatosításáról „(amit a tudomány persze egzaktul képes magyarázni), hogy tudniillik Janus magyar és mégis latin, latin és mégis magyar” (38. l.). Ady megrendítő versének alaphelyzete „Mátyás bolond diákjai” közül leginkább Janus Pannoniusra szabható, Janus sorsával világhítható meg – így érti ezt Kardos (ezért fogalmazok úgy: „érezett Janusra e versben”), s én újból csak igazat adhatok neki.

9. „Nem tulajdonítunk-e túlságosan fontos szerepet Marcellus utazásai leírásának . . .” stb. Ezt én is megkérdem Janus Pannoniusról szólva, de válaszolok is rá, bizonyítékokkal (32–35. l.), a XVI. század irodalmi tudatát híva tanúságul, mely szerint – mint a Reusner-antológiába felvett utazási szemelvények igazolják – a régiségben e dicsőítő költemény bizonyos részeit verses útirajzként olvasták és forgalmazták.

Végezetül két megjegyzést a Szepsi Csombor-tanulmánnyal kapcsolatban. Sárközy azt állítja, hogy a *Pannóniából Európába* című kötetben talált szöveg „a kritikai kiadás előszava”. De ez így megint nem igaz. Ha már nem vetette össze a két kidolgozást, hihetett volna jegyzetbeli eligazításomnak (294. l.): „sem a szöveg, sem a jegyzetanyag nem azonos az 1968-as változattal” (az mindössze 105, ez 134 nyomtatott lap terjedelmű, plusz a bővebb jegyzetek). Ez persze megint csak a felületesség jele. Amit azonban úgy fogalmaz meg, hogy „az egész kötetnek talán legelmélyültebb része, amikor a szerző ráérez, hogy az útikönyv . . . tele van hintve magyar tájakkal és városnevekkel”, azt vissza kell utasítanom. Mert ugyan miért szükséges elmélyült ráérzés ahhoz, hogy Szepsi Csombor szövegében megtaláljuk a magyar tájak és városok neveit? ! Elegendő ehhez némi honismeret és olvasnitudás – még nem is középiskolás fokon, hiszen mindkét tárgyat tanítják az általános iskolában.

Kovács Sándor Iván

Mezei Márta

SZEMLELET ÉS MÓDSZER KÉT PETŐFI-MONOGRÁFIÁBAN

Riedl Frigyes: Petőfi Sándor (Bp. 1923.); Horváth János: Petőfi Sándor (Bp. 1921.)

A XX. század elején már világosan kirajzolódott, hogy Petőfi korszakos és nemzeti nagyságának értékelése mennyi ellentmondást, milyen súlyos társadalmi és politikai dilemmákat rejt magába. Személyiségének legendája, műveinek páratlan népszerűsége korántsem volt összhangban a tudományos értékelés, az esztétikai elemzések általános szintjével. A népnemzeti iskola szemlélettének zsákutcái, a hivatalos irodalom kisajátításai egyfelől, a modern művészetszemlélet különböző irányainak térhódítása másfelől, s végül – talán legnagyobb erővel – Ady, a Nyugat, az új politikai és költészeti programok egyre élesebben tették fel a Petőfi-hagyomány, a Petőfi-költőideál értékelésének nyitott kérdéseit. Új szintézisre sürgetett az idő, melyet ünnepi alkalom: Petőfi születésének százados évfordulója is siettetett. Ez a kor azonban történelmünk és szellemi életünk egyik legválságosabb szakasza: a világháború, az elbukott forradalom és az ellenforradalmi terror árnyékától sötét esztendőik ezek.

A Petőfi-irodalom kényes kérdése mindig politikai, forradalmi költészetének értékelése volt. A kezdetektől fogva többet jelentett ez irodalmi és kritikai nézeteknél: mélyen összefüggött a történelem dilemmáival, mélyen összefüggött a történelemfilozófiai problémákkal, az alkotói magatartás morális kérdéseivel, a tudományos értékelések módszertani elveivel – legalábbis az igényes, mélyenszántó elméknél, azoknál, akik az irodalomtudományt történelmi hiavatástudattal művelték. Ilyen volt Riedl Frigyes és Horváth János: a Petőfi-kérdés problémáira mindketten a törvényszerű-általános és a történelmi-egyedi összhangjának igényével keresték a választ. Sok a közös vonás elméleti és irodalmi nézeteikben, módszerükben: a XIX. század hagyományait vitték tovább, s a modern tudomány igényei szerint próbálták átelleni a Petőfi-örökséget a jelenbe és irányt szabó eszményként a jövőbe. Az eredmény azonban nem igazolta mindenben a kutatás nemes szándékát, világnézetük, eszméik, koruk lehetőségei és nem utolsósorban egyéni hajlamaik, egyéniségük részletgazságok felismeréséig vezette őket, s nem lehettek mentesek néhány nagy tévedéstől sem.¹

„Petőfit mindenekelőtt kora képviselőjének tekintem.”

Riedl Petőfi-monográfiája nem készült el, a sajtó alá rendező: Sikabonyi Antal a megírt vázlat (felosztás, fejezetcímek) és a néhány kidolgozott „kész”-nek jelzett részletből állította össze a könyvet (megjelent: 1923-ban), mely így is egység, töredék-voltában is beszédes tanúja a tudós szemlélettének, egyéniségének. A monográfiában kidolgozatlan maradt az életrajz, Riedl elsősorban a Petőfi-életmű történelmi jelentősége érdekelte, s e kérdés tudományos értékű, tág horizontú meghatározására törekedett. „Petőfit mindenekelőtt kora képviselőjének tekintem” – írta (227), tehát a Petőfiiben megtestesülő történelmi tendenciák összetevőit világítja meg mindenekelőtt. „Koreszmék erejéről” szól, de csak az elnevezés kapcsolódik a szellemtörténet terminológiájához. Valójában sokkal több köze van a herderi-hegeli elvekhez: az „eszmeerők” fejlődése a folytonos tökéletesedés szakadatlan

¹A módszer és szemlélet vizsgálatánál felhasználtam a Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól c. kötet (1970.) tanulmányait, főként HORVÁTH Károly, H. LUKÁCS Borbála és HANKISS Elemér írásait.

áramlatát jelenti; az eszmék a történelem, s főként a nemzeti történelem kibontakozásának válnak hajtóerejévé, s így hatnak az irodalomban is. „Minden korban mindig, mindenütt látjuk az eszméket, mint hatalmas erőket, irányítást és hajtást az embereket, látjuk az eszmeerőt párhuzamosan működni a természeti erővel. Úgy mint a történelmi eszmék, úgy hatnak az irodalmiak is . . . Petőfit vagy bármely más irodalmi jelenséget nem lehet elszigetelve tekinteni.” (24) Petőfit három nagy áramlat meghatározóiban vizsgálja: a nemzeti, a demokratikus és a népies „irányítás”-ban. Riedl szerint az eszméké a hajtóerő, az irányítás szerepe, de mögéjük széles történelmi tablót fest a korabeli Magyarországról s a megelőző évszázad történetéről, Európa demokratikus és forradalmi mozgalmairól.

Riedl módszerét döntően meghatározta a pozitivizmus tényisztelete és okkereső igényessége. Hirdeti, hogy az irodalmi jelenségeknek éppúgy megvannak a pontosan meghatározható okai, mint a természeti, fizikai jelenségeknek (22), ám a pozitivizmus három meghatározó tendenciájából (faj, környezet, időpont) Riedl többnyire az időpont: a történelmi adottságok szerepét hangsúlyozza és dokumentálja. Így alkalmazza pl. a klímaelméletet is. Az egzaltációra való hajlamot a magyar politikuskokban és költőkben a geológia felfedezéseivel magyarázza: a kövületekben feltárt hajdani délszaki flóra és fauna nyomán kikövetkeztetett tropikus klímával. De nyomban hozzátesszi, hogy a közszellem „villamos feszültsége” Európa és a kor általános jelensége volt, az irodalom és Petőfi is e „fel-felpezsdülő európai forradalmi közhangulatnak megfelelően” lett érzékeny kifejezője korának. – A pozitivizmus módszere főként Petőfi egyéniségének rajzát határozta meg. Irodalomszemléletének alapjaiból következik, hogy a karaktert is a korszellem adottságai között vizsgálja. Elsősorban azt keresi, hogy a személyiség adottságai milyen mértékben kerülnek összhangba a korszellem erőivel, egyedi tulajdonságai mivel segítik elő annak érvényrejutását, s melyek azok a jegyek, amelyek többek, mások, eltérőek, amelyek éppen túlzásaik miatt már nem szolgálják az „eszmeerők” tökéletesedését. Riedl – Taine szellemében – Petőfi egyéniségének alapvetően meghatározó jellemvonásait keresi. Két ilyen tulajdonságot jelöl meg: „Az első sajátosság: természetessége. Természetes az, ki úgy adja magát, aminő, olyannak adja magát, amilyenek az Uristen teremtette. A második sajátosságát lírai feszültségnek nevezem. Benne az érzelmeknek az egész tengere hullámozza hullámozik: lelke mintegy várja-leszi a külvilág benyomásait, hogy rezeghessen.” (74)

Arról, hogy a természetesség és a lírai alkat milyen termékenyen hatott a népies-nemzeti költészetre, valamint az új típusú személyes líra kivirágzására, s hogy Petőfi egyéni példája miként hozott új irányt irodalmunkba, arról már sok és érdemes szó esett Riedl előtt is. Arany és Gyulai óta e kérdésben úgyszólván mindenki egyetértett. Eltérő nézetek hangzottak el viszont arról, hogy az egyéni jellemvonásokkal megsokszorozódott, jelentőssé tett népköltészet mit fejezett ki inkább: a nemzeti esztétikumot, demokratikus irányt, európai divatot, a fejlődés törvényszerű tendenciáját, vagy csupán irodalmunk nemzeti karakterének kiteljesedését? Riedl történelmi összképe elsősorban a művelődés történetének tablója. Szemléletének ez az iránya ellentmondások forrása, de számos eredmény alapja lesz. Itt pl. az „eszmeerők” megvalósulását kutatva körképben helyet kapnak a kelet-európai változatok, s az irodalom mellett szól a zenéről és képzőművészetről is. Nem mellőzi a hazai irodalmunk népies-nemzeti törekvéseit sem, de Petőfi alkotó zsenijének korszakosan újat teremtő nagyságát emeli ki elődeivel és nagy kortársaival szemben: „Vörösmarty képzeletének zökkenései miatt nem ritkán bonyolult, sőt kényszeredett és homályos. Arany ismét (ámbár népies) néha tömörsége miatt nehezen érthető” (111) – írja. Az Arany-Petőfi összehasonlítás szokatlan mérlegére nem ez az egyedüli példa a könyvben: Petőfi prózájának dicséretében is ott a szembeállítás: „Aranyé körülmenyes, lassú, vontatott, van benne költői szépségei mellett is valami feszeség, jegyzői; Petőfié ellenben epigrammatikus, csupa tűz, elelenség, fordulatosság, rövid mondatokban finomra csiszolt pointe-ket magában foglaló.” (199)

A természetesség és a népköltészet egységének nemcsak művelődéstörténelmi képét és jellemrajzát írja le Petőfinél, hanem népdalformáinak elemzésével bizonyítja azok esztétikai értékét. Kiemelkedők pl. a verskezdő természeti képek (iniciális) művészi változatának leírásai (96 kv.), s a népköltészeti sajátosságok mély és személyes esztétikumának elemzése Petőfi lírájának egyéb ágaiban. Riedlnél a művészi kép kibontása a műalkotás egészének vizsgálatához kapcsolódik, esztétikai és lélektani jelentését egyforma erővel világítja meg. Hangsúlyozunk kell ezt az elemző igényességet azért is, mert Riedl előtt – monográfiákban, tanulmányokban és vitacikkekben – főként Petőfi költészetének jelentőségéről, alapvető sajátosságairól, egyéniségéről – modern kifejezéssel élve: a Petőfi-modell érték-

rendjéről írtak, vagy a munkáiban jelentkező hatásokat kutatták. Petőfi műveinek esztétikai nagyságát is megvilágító, tudományos értékű elemzés (olyasféle, mint a túlzásaival is jelentős Meltzl Hugóé), igen kevés volt még ekkor. Azt kell mondanunk, hogy Petőfi nagyságának, költői népszerűségének igazolása éppen az irodalomtudomány oldaláról késett. Riedl eredményei azonban részeredmények maradtak, épp koncepciójának, módszerének következetes érvényesülése miatt.

Irodalomszemléletének és a metódusnak lényegéből már jól láthatók vizsgálódási körének határai. A koreszmék és a meghatározónak tartott jellemvonások összhangjából meggyőzősen vezette le Petőfi költészetének újdonságát, esztétikai értékeit. A természetesség és a lírikus feszültség valóban lényeges jegye volt egyéniségének, költészetét e két vonás nélkül aligha magyarázhatnók, – de csak e két jegy alapján sem. Különösen akkor nem, ha – mint Riedlnél és a pozitivisták irodalomtörténetírásában általában – e tulajdonságok csak mint spontán adottságok érvényesülnek, ha ezeknek statikus állandósága hangsúlyozódik, a változás, a fejlődés lehetőségei nélkül. Riedl, láttuk, főként az összhangot kereste kor és egyéniség között, azokat a jegyeket, melyek a fölvetett képletből levezethetők. A korszellemmel való találkozások során így a személyiség változatlan marad, egyén és környezet bonyolult kölcsönhatása jelentősen leegyszerűsödik. Ebből az egyoldalú szemléletből fakadó hiányok élesen megmutatkoznak olyan költőnél, mint Petőfi, akire nemcsak a művelődés történetében tükröződő korszellem hatott, s aki nemcsak a Riedl által megjelölt két jellemvonás reakciójával fogadta azokat. Az egyszerűsítés már a természetességhez szorosan kapcsolódó művek értékelésénél, bemutatásánál is megmutatkozik.

A természetesség, mint meghatározásából is kitetszett, spontán érvényesülő tulajdonsága a költőnek, amelyet készen kapott s amelyet lírikus impulzivitásával felerősítve fejezett ki műveiben. Rendkívüli tehetsége így került összhangba kora követelményeivel, s lett annak új irányt teremtő alkotója. Tökéletesnek született, rendkívüli alkat: egy romantikus zseni képe ez. A művelődés tényeire oly érzékenyen figyelő Riedl megfesti ugyan Petőfi műveltségét, de nyomban leszögezi: „Gonddal művelte önmagát és tehetségét, de azért mégis csak az maradt, amit ő úgy fejez ki: „a korlátatlan természet vadvirága vagyok én.” (75). Ebből a szemzőből viszont a természetességből fakadó népiesség és az „eszmeerők” fejlődésének rajza a valóságosnál jóval szürkébb, egysíkúbb lesz. Riedl itt a fejlődés ellentmondásos herderi-hegeli eszméjét is szinte romantikus regényességgel egyszerűsíti le, szemléletének köréből fontos művek és fontos tények esnek ki. A vázlatosan kidolgozott életrajzi fejezetben szó esik ugyan a költőt ért támadásokról, de ezeknek tartalmát nem vizsgálja, nem is tartja jelentősnek, inkább az általános elismerést hangsúlyozza (209), hogy/Petőfi „jókor jött”, s sors és az irodalmi élet minden mozzanata mintegy készen várta őt (210). Az irodalmi életbe lépő Petőfi azonban átélte és tudta, hogy a „korszellem” nem diadalmaskodik akadály nélkül. Tudatos költői programmal lépett fel, az egész korszak uralkodó ízlésével fordult szembe, elszántan verekedett irányának győzelméért, vitáiban sebeket kapott és sebeket osztott. Más volt és más lett a karaktere is. Nemcsak a Riedl által említett érzékenység a jellemzője az irodalmi életbe lépő Petőfinak, hanem az elszántság, a következetesség, a csatározásokban szerzett keserűség és csalódottság is. E jelenségek mellőzéséből következik, hogy Petőfi költészetének szatirikus iránya egyáltalán nem foglalkoztatja Riedlt, *A helység kalapácsának* tárgyalása szinte teljesen kimarad az összképből. A jelentősebb epikus költemények mellett külön fejezetet szánt pl. a *Salgónak*, a *Bolond Istóknak*, a novelláknak, de ez a zseniális mű, mely szintén a támadások egyik céltáblája volt, nem szerepel a könyv vázlatában sem, csak az életrajzi részben említi egyszer, cím szerint. Nem jegyzetlapok esetleges hiányáról van tehát szó, hanem a szemlélet egyoldalúságáról. A Riedl által megrajzolt természetesség-fogalomba sem a tudatos irodalmi program, sem a keserű viták, sem a szatirikus-humoros adottság nem fért meg, – erről különben másutt is igen kevés szó esik.

Riedl a pozitívizmus „természettudományos” igényességével és objektivitásával közeledik a politikai versekhez. A politikai költészet létét és reformkori kibontakozását a hazai és európai, a történelmi és művészeti előzményekből magyarázza. Az okszerűség igényével bizonyítja azt is, hogy a Petőfi egyéniségét meghatározó két jellemvonásból, a természetességből és a lírai feszültségből szükségszerűen következett a szabadságszeretet, mely alapvetően meghatározta költészetének fő irányát. Riedl az Alföld szeretetét is innen magyarázza: „Annál rajongóbban szerette Petőfi az Alföldet, mivel benne a szabadság symbolumát és a korlátatlanságot áhító lelkeknek tükrét látta.” (135–136) Hazaszeretetének – tehát hazafias lírájának – fő jellemzőjét is e természetességből fakadó szabadság-

szeretben jelöli meg. „Szabadságszeretete fokozza hazaszeretétét: annál inkább szereti a hazát, mivel szerencsétlen, mivel nem szabad.” (117) Műveltsége, a francia forradalom történetének tanulmányozása, ismerkedése az európai politikai költészettel csak megerősítették, tudatosították céljait, eszméit. A szabadság és forradalom költészetbe emelése itt nem „importált” áramlat, melyet megtanultak ugyan a francia és angol példákból, de amely lényegében mindig is idegen és veszélyes eszmekör maradt a magyar nemzeti karakter számára. Ez volt Kemény Zsigmond és Beöthy nézete, s korábban Riedl és hasonlóan vélekedett a felvilágosodás és a francia forradalom magyarországi hatásáról.² Most a tudományos objektivitás igényével lépett tovább, – de csak addig a határig, ameddig ez a fajta objektivitás elvezethette.

Elméletének gyenge pontja most is a Petőfi-karakter romantikus leegyszerűsítése, statikus vázlatossága. Petőfi, mint a koreszmék kifejezője „végletes demokrata” (122), de elsősorban patrióta – írja –, aki a szociális eszmék elvont nemzetköziségét mindenkor alárendelte a magyar nemzeti politikának. Riedl itt a demokratikus törekvések és a nemzeti-politikai eszmék korabeli, dialektikus összefonódottságát, ellentmondásos hazai útját egyszerűsíti le. Elméleti alapjai most is világosak. A nemzeti gondolat hangsúlyozása nemcsak a Petőfi-irodalom vezérfonala volt, hanem politikai és kulturális életünknek még a 20. század elején is fontos tendenciája. A népnemzeti iskola egyoldalú túlzásaival szemben Riedl elismeri a demokratikus-forradalmi tendenciát, de alárendelt viszonyba állítja a nemzeti gondolattal. Teszi ezt azért is, mert a kor főbb irányait, eszmei áramlatait nem a konkrét társadalmi életből, a közvetlen politikai tényekből vonja le, hanem a művelődésből, s főként a művészetekben tükröződő jelenségekből. Ahol viszont az önálló polgári állam nemzeti jogalapjának, nemzeti karakterének tendenciáit hangsúlyozzák. – Petőfi azonban más jelenség volt, több, mint ami a művelődéstörténeti vizsgálódás alapján magyarázható. Riedl rokonszenves objektivitással próbálja megrajzolni Petőfit, a forradalmi költőt, de ez is csak módszerének határai között sikerülhetett. Jellemvonásaiból következett szabadságszeretete, írta, ebből a tettekre szűk hazafiság, a karakterét meghatározó lírai feszültség pedig egyenesen a forradalom ügyének szolgálatára rendelte őt. Március 15. Petőfi napja volt Riedl szerint is, a forradalom küszöbe, melyet számtalan esemény készített elő. Igaz, hozzáteszi, hogy e nap eseményei „tárgyilagosan tekintve voltaképp nem egyéb, mint egyetemi hallgatók és fiatal írók zenebonája.” (217.) A komoly események csak ezután jönnek, írja, de itt már nem kíséri tovább Petőfi útjait. Amit ezután a költőről mond, annyi, amennyit a leegyszerűsített jellemrajz alapján elmondhatott. „Petőfi szélsőségekre ragadtatta magát, de ne felejtjük, hogy a forradalom a szélsőségek ideje. Petőfi meggyőződése és temperamentuma oly erős volt: minden mély lelki talajból fakadt nála, nem fogunk tehát e paroxysmuson csudálkozni.” (120) A lírikus alkat szélsőségeit, a magát korlátlanul érvényesítő zsenit hajlandó csak tudomásul venni. A költő közéleti szereplését nem vizsgálja, így kiszorulnak azok a művek, amelyek a politikus Petőfi súlyos vívódásait, csalódásait jelenítették meg, elmarad a magán- és közélet, az eszmék és a valóság, a forradalom és a nemzeti célok ellentmondásain töprengő művek ismertetése. Természetesen nem kérjük számon Riedltől mindazt, amit azóta évtizedek kutatómunkája tisztázott (vagy máig sem tisztázott): Petőfi politikai műveltségének, nézeteinek teljes összetettségét, közéleti szereplésének pontos rajzát. Arról van csupán szó, hogy a tudós objektivitása is zsákutcába vezet, ha a maga vállalta elmélet csak részben kapcsolódik a tények objektivitásához – ha tehát elismeri a történelem erőinek meghatározó szerepét, de annak ellentmondásosságát és nyitott problémáit nem; ha az embert és a költőt csak a maga által megrajzolt jellemkép kereteiben vizsgálja, s nem a valóság meghatározó koordinátái között.

Riedl a romantika hatását is a természetes és a lírikus Petőfi egyszerű jelleméhez méri, így csak e szűk körben értékeli jelenlétét. A természetességhez képest idegen közeg ez, és csak annyi ér el a költőhöz, amennyi a kor dívatja: inkább a külsőségei, ríktő színei; egyéniségében viszont az indulatok, szenvedélyek és a korlátlan individualizmus felszabadítója (71–72). Ebből a látószögéből értékeli romantikus műveit; mármint azokat, amelyek ebbe a romantika-értelmezésbe beleférnek: a *Salgót*, *A hóhér kötelét* és drámai kísérleteit. S ahogy a népiesség spontán, szinte ösztönös értelmezéséhez nem illeszkedett *A helység kalapácsának*, a szatirikus, humoros népiességek taglalása, úgy marad el most a romantika szűk értelmezése alapján a *Felhők* elemzése, valószínűleg azért, mert sem a benne megfogalmazódó válságélményt, sem annak gondolati magvát nem tarthatta komolynak. A gondolkodó

² RIEDL Frigyes: A magyar irodalom fő irányai. Bp. 1896. 127–128.

Petőfőről különben sem volt nagy véleménye, Vörösmarty vagy Arany mélységeit e téren soha nem érte el, írta (111). Sokkal inkább illet Riedl koncepciójához a drámák szélsőséges jellemeinek bemutatása, vagy a helyzetek és az erkölcsi világkép romantikus szertelenségeinek elemzése *A hóhér kötelében*. A regény szereplői csak két végetet ismernek, kártya vagy koldusbot, „virtuózai a nyomornak”, írja „dolgozni nem tudnak vagy nem akarnak” (189). S bár úgy ír e regényről, mint romantikus műről, s bár megállapítja, hogy annak középponti szenvedélye a bosszú, mégsem az foglalkoztatja, hogy vajon Petőfit ekkor miért épp ez a szenvedély érdeklí ilyen mélyen, ilyen következetesen. – Természetes, hogy *Az apostolban* sem lát mást, mint a lírikus Petőfi exaltációját, aki személyes élményeit, néhány napos elkeseredettségét „egy múló hangulatot” rögzített, s ezért egyoldalú műnek tartja (178). Leírja, hogy Szilveszter sorsa a világszabadságért küzdő nagy férfi tragédiája, akit nem ért a világ, az eszmét azonban éretlennek, kiforratlannak ítéli, mivel a zsarnokölést sem a maga művészi-gondolati közege belül értékeli, hanem mint „szellemi deficitet” (177). Azt kell mondanunk, nem is írhattott mást, ha Petőfi egyéniségéből csak a szélsőségekre hajló lírikus alkatot látta, csak ehhez kapcsolhatta a mű romantikus jelentés-rétegét is.

Pedig Riedl számára a Petőfi-könyv, a Petőfi-téma nem pusztán tudományos feladat volt. A mű írására évekig készült – így írja a sajtó alá rendező tanítvány; a kéziratokat senkinek nem mutatta, senkinek nem beszélt róla, – eleve árulkodó jel, hogy mélyen vállalt feladat volt, személyes ügye. Németh G. Béla szép és meggyőző portrét adott Riedl egyéniségéről. Leírja, hogy e látszólag derűs, mindenkire kedves egyéniség mennyire zárkózott, magányos, labilis idegzetű, s az öngyilkosság gondolatáig kétségbeesett ember volt. Ennek az egyéniségnek leghívebb tükrözője az Arany-könyv, a rokonlélekről szóló monográfia, amelyben egyénisége, tudományos eszméi, irodalomszemlélete, nemzetről és társadalomról vallott koncepciói maradéktalan szintézisben érvényesülnek. Így kell lennie, már csak azért is, mert ez a könyv elkészült, ez a könyv lett valóban a legjelentősebb, és legtöbbet forgatott műve, szinte napjainkig.³ Ám mindez nem cáfolja, hogy élete hanyatló korszakában a másik típushoz, a másik költőhöz forduljon, nosztalgikus szeretettel. Ahhoz, akit oly különböző eszmék alapján tettek „másikká” hamisan, Arany ellenében. A szerző és a téma személyes kapcsolatának beszédes bizonyítéka az, hogy Petőfi és Arany összehasonlítása Riedlnél, és éppen Riedlnél, a szokásostól eltérő nézeteket hordoz. Elsők és egyenlők, – vagy éppen Petőfi az, aki felülmúlja a bonyolult, a nehézkes Aranyt. És nemcsak némely népies műfajban, neincsak a próza ragyogó frissességében, hanem – mint láttuk – személyes tulajdonságaival is. Riedl könyvének legszebb lapjai azok, ahol Petőfi egyéniségét festi, s leginkább akkor, amikor Petőfi érzésvilágának gazdagságát, állandó magas hőfokát értékeli. Vannak érzelem-zsenik és érzelem-vakok, írja. Petőfi természetesen „érezlem-zseni” (87), de talán nem is ezért csodálja legmélyebben. „Ha ilyen rendkívül erős és folytatólagos érzelmek mellett akaraterije gyenge lett volna, akkor Petőfi egészen belső életre szorult volna. Erős érzelmeinek azonban megfelelt erős akaraterije. Ez különleges jelelmonvása, amelyre nézve különbözik a költők rendes típusától. Nagy érzékenység, lázas fogékonyság, rendkívüli képzelet és nyelvérzék, bús hajlam gyakori elernyedéssel – ez többnyire a költők erkölcsi fiziognómiája. Petőfi más volt! . . . Nem a körülményektől akar függni: hanem maga kovácsolja sorsát.” (89). Azt hiszem, a lényeges ponton vagyunk: a saját sorsa kerekeiben őrlődő tudós utolsó könyvének nosztalgiajánál, az elmulasztott tevékeny élet, érzelemgazdag élet dicséreténél, a tudós rejtőzködő önkritikájánál. – S megint itt az összevetés Arannyal és Vörösmartyval is. Arany az „izgalmak és idegkimerülés közt révedező, búskomorságra hajlandó remetéje a költészetnek”, Vörösmarty csak képzeletében éli át viharait, „Petőfit velük szemben a cselekvő élet energiája valami vad tüllel hajtja előre, azzal a tüllel, amely például megvan egy bátor katonában, vállalkozó hajósban vagy vadászbán.” (90) Számára ez a tevékeny és lobogó Petőfi volt a korszellem megtestesítője, egyformán jelentős a múlt és a saját kora számára. Riedl az első világháború, a „katasztrófák katasztrófájának” (227) árnyékában, s a maga életének mélypontján egyértelmű és egyszerű időszaknak látta a reformkort, határozott és nagszerűen cselekvő egyéniségnek Petőfit, akinek személyiségét nem a töprengő vívódás, a gondolati mélység, hanem érzelemvilágának rendkívüli gazdagsága tette képessé a kor eszméinek cselekvő

³NÉMETH G. Béla: Az irodalomtörténeti pozitivizmus magyar mintaműve (Riedl Frigyes Arany monográfiája) Létharc és nemzetiség c. kötetben. A Petőfi-könyv személytelenségéről nem osztjuk a szerző véleményét (191.).

szolgálatára. Személyes elfogódottság és tudományos módszer így kerül egységbe Riedlnél, így lesz a szubjektív alap az objektív módszerrel tudományos eredmények létrehívója: így vezeti el a politikai költészet európai távlatú tablójának megrajzolásához, jelentőségének, szükségességéhez, szűkségéhez, magasrendűségének elismeréséhez. És így lesz e kettős szálú koncepció vizsgálódási határainak lezárója is: csak az kerül szemléletének körébe, amit a reformkor és Petőfi egyéniségéből eszményi nagyságként állíthatott saját maga és jelene elé, s csak az, amit az okszerű pontosságra törekvő tudományos módszerrel körülrajzolhatott. Riedl tudóshoz méltó objektivitással közeledett tárgyához, ezért töredék-voltában, hiányaival és ellentmondásaival együtt is olyan könyv ez, amelynek eredményei, következetessége tiszteletet, szubjektív elfogódottsága rokonszenvet ébreszt.

„A magyar klasszikus ízlés első, spontán képviselője Petőfi”

Több esztendő, bár másféle előkészület alapozta meg Horváth János Petőfi-könyvét. – Horváth János azok közé a ritka tudósok közé tartozott, aki tudományos munkásságának rendszerét alakította ki előbb, elméleti alapokat, módszert jelölt ki, melyhez egész pályáján következetesen ragaszkodott. Az alapelveit összegző tanulmány: a *Magyar irodalomismeret* 1922-ben jelent meg, a Petőfi-könyv 1921-ben. Nagyobb igényű gondolati rendszer kialakulása természetesen hosszú folyamat (nyomait több tanulmánya őrzi); s így azt mondhatjuk, hogy Horváth Jánosnál az elméleti irány kimunkálása mintegy egy időben folyt annak gyakorlati alkalmazásával: irodalmi nézetei alapozták meg a költő pályájának elemzését, s a konkrét irodalmi, irodalomtörténeti anyag volt hivatott igazolni az elméleti irányt. Horváth János irodalomszemléletével már sokan foglalkoztak (Barta János, Bodnár György, Keresztury Dezső, Klanciczay Tibor, Somogyi Sándor, Tóth Dezső), így most csak azokat a vonásokat emeljük ki, amelyek a Petőfi-könyv szintézis-teremtő elveit magyarázzák.

Horváth János szerint az irodalom: „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.” E szellemi viszonyban „az olvasót irodalmi szempontból egyneművé avató közös lelki forma” fejlődésének fázisait vizsgálja az irodalmi ízlésben és az irodalmi tudatban, a történeti és a lélektani hitelesség igényével. E „közös lelki forma” főként az irodalmi tudatban tükröződik a maga komplex egységében, ennek meghatározó kritériuma pedig az elmélyülő nemzeti eszme, mely erkölcsi egységet is jelent. E fejlődés történeti meghatározottságú, ellentmondásos folyamat, mely évszázadok után, a nemzeti klasszicizmusban jut el a végső kitisztuláshoz; megtestesítői a költészetben Petőfi és Arany, az irodalmi tudatban pedig Arany és Gyulai szemlélete. Elméletének lényegéből kitűnik, hogy a XIX. századi hagyományok folytatója ő is, mint Riedl. A herderi-hegeli eszmék alapján él benne a fejlődés organikus elvének hite, s az, hogy a történelem ellentmondásos szakaszai egy végső cél, a kiteljesedés felé vezetnek. Szerinte ez a nemzeti irodalom kibontakozása, annak morális és esztétikai magasrendűségében: ott egyesül az egyéni és az általános, a nemzeti karakter a személyes nagyság egyedi jegyeivel; s itt forrnak egységbe irodalmunkban a népi, nemzeti és európai elemek.

Horváth János módszerének lényegéről is világosan szólt. Erdemes lesz őt magát idéznünk, annál is inkább, mert volt rá példa, hogy a korábban polarizáltan jelentkező két iránynak, a pozitívizmusnak vagy a szellemtörténetnek egy-egy ágához sorolták. Pedig leírt programjában és irodalomtörténeti műveiben leginkább a komplex módszert teremtő igény uralkodik. Jól ismerte korának tudományos elméleteit, mindegyikből kiemelte a termékeny és hasznos útmutatást – s mindegyiktől a teljesség igényének nevében el is határolta magát. *Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete c.* (1930–31) dolgozatában (kézirátát Korompay H. János szívességéből láthattam) fejtegeti, hogy az irodalomtudomány egyik iránya megállt a közvetlenül érzékelhető rész-igazságok előtt, a másik a metafizikánál, pedig egyik sem lehet meg a másik nélkül. „Nem valamely szöveg-értelmezés, egy mű, egy író önmagáért, hanem mindenik egy tágabb horizont s végül egy teljes *szintézis* kedvéért tárgya az érdeklődésnek. Így a történet tényezői közül is kevésbé az egyén, mint a közösség, s amaz is csak mint annak részese.” Ez a „község”, az Arany–Gyulai programja értelmében megfogalmazott nemzeti közösség, úgy, ahogyan az a nemzeti klasszicizmus ízlésében és irodalmi tudatában megtestesül. A történeti tényezők meghatározó szerepét is főként abban a vetületben vizsgálja, amely ebben a tudatrendszerben, illetve az ahhoz vezető fejlődés egy-egy állomásán jelentkezett.

A történeti igényű vizsgálódás körébe így mindenekelőtt a művelődésben tükröződő jelenségek kerülnek: gondolat- és ízlésrendszer; az egyéni teljesítmény, egyéni alkat, mint ezek megformálója,

teremtő alakítója jelenik meg. Horváth János irodalomszemlélete itt a művelődéstörténeti iránnyal érintkezik, s ennek jegyében ő is, mint Riedl, a kor műveltségének, s főként az európai és a hazai irodalom hatásának árnyalt rajzára törekszik. Horváth János viszont hangsúlyozottabban vizsgálja a kölcsönhatásokat, szemléletének középpontjában mindig az újat teremtő géniusz áll: nem azt keresi csupán, hogy Petőfi milyen irányokhoz, művekhez kapcsolódik, hanem legfőképpen azt, hogy miként teremtett ezekből egyedit, csak őrá jellemzőt s miként hatott vissza a hozzá érkező áramlatokra. Ezt a bonyolult kölcsönhatást szinte minden rezdülésében meg akarja világítani, élményvilágának rajzával és főként műelemzésekkel.

Ily módon árnyaltabb lesz a személyiség rajza is: az örökölt, a tanult, az átélt mozzanatok egyaránt fontosak. Mint ezt a német pozitívizmus módszere előírja, – mondhatnánk. Horváth Jánossal kapcsolatban azonban, épp az egyedi jegyek feltárása, az érzékeny műelemzésekben dokumentált fejlődés-rajz alapján inkább a francia pozitívizmus (Lanson és Brunatière) iskoláját szokták emlegetni. Ha nagyon erőltetnénk a pozitívizmushoz szóló kapcsolatot, még azt is hozzátehetnénk, hogy a nemzeti klasszicizmus elvében is kimutatható némiképp Taine hatása, aki szintén fokozottan hangsúlyozta az irodalmak nemzeti jellegének kibontakozását, s azt is, hogy az ilyen, nemzeti karaktert kiteljesítő korszakok kedveznek leginkább a remekművek létrejöttének. – E gondolat azonban nyilván herderi hagyományra megy vissza Taine-nél is; másrészt ismét Horváth János saját, kidolgozott módszerére kell figyelmeztetnünk. Az ő nemzeti klasszicizmus-fogalma összetettebb: nemcsak évszázados fejlődés tetőződése, hanem értékmérő norma, kritikai elv – szintézist teremtő irány, s ez mind a francia, mind a német pozitívizmustól elhatárolja őt. Horváth János különben Taine módszeréről (Péterfyt követve) kritikusan nyilatkozik: „... az egyén is törvények rideg sémájába halványul s Taine az emberi sorsot egy pszichológiai kétszerkettő formuláira hozta le.”⁴ – A korhűség, a történeti, művelődéstörténeti tények tisztelete pedig a szellemtörténeti irány metafizikus, szubjektív kategóriákkal dolgozó, intuitív módszerétől választja el élesen.

A Petőfi-könyv műfajának közelebbi meghatározása újabb kérdéskörbe vezet. „Könyvem egyetlen célja Petőfi jellemének lírai meghatározása” – írja az első mondatban. „Nem életrajzot írok tehát, s nem esztétikai méltatást, de „monográfiát” sem; a könyv „fejlődésrajz”, „pályakép”, „csak esszé”, s Horváth János megjelöli pontosan annak vezérfonalát is. A költő egész pályáján, valamint az egyes műveknél „líraiságuk mibenléte és jellege, a műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonya, létrejöttének lélektani folyamata” (5) érdekli. (Az 1926-os kiadás lapszámaira hivatkozom.) Itt mintha a szellemtörténet időtlen kategóriáját használná, mintha valami elvont magatartásformában keresné a líraiság természetét. Horváth János azonban a lírai kibontakozás útjait is történelmi meghatározottságában vizsgálja, s úgy tűnik, alkotáslélektani szempontjai – ha módszerbeli kapcsolatokat keresünk – sokkal inkább a pozitívizmushoz kötődnek. A személyiséget ő is, mint Riedl, annak lényeges vonása, uralkodó képessége alapján határozza meg, de főként az alkotásokban, a művészi közeg árnyaltabb, gazdagabb tükrözésében. Elevenebb és színesebb portré ez, mint Riedlé, de lényegében éppoly statikus, alapvonásaiban éppoly változatlan. Ám épp ennek a jellembeli állandónak a meghatározása az, amellyel Horváth János ismét túllép a pozitívizmus módszerén is. A karakter meghatározó jegye ugyanis esztétikai szintézist teremtő elv: a magyar klasszicizmusé. Mint elméleti tanulmányaiban kifejtette, a magyar klasszicizmus erkölcsi kiteljesedést is jelent. A „magyar jellem” Horváth János számára értékmérő norma, melyet polemikus éllal fogalmazott meg Adyról szóló tanulmányában. Az új lírikusok – írja itt – szembefordultak költészetünk három alapvető pillérével, meghatározó jegyével: „Erős, de sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet; tisztes, férfias szemérem; s világos, közérthető beszéd.”⁵ Pár lappal odébb az új költészet elutasító ítéletéből, mintegy negatívan rajzolódnak ki a „magyar jellem” más, meghatározó vonásai: „E tobzódó érzéki-séggel kapcsolatos Adyék lírájának egy nagy szegénysége. Eltűnt a jókedv, el az egészség derült mosolya, a fiatalság hangos kacagása, el a magyar ember kedves, bölcs humora, el minden, mi érett emberben is gyermekded maradhat.” (20) Hazaszeretet, harmónia, természetesség, kedély – alapvonása lesz a Petőfi-karakternek, s itt máris feltűnnek a Riedl képéhez oly hasonló jellemvonások. Erkölcs és akarat egységét, líraian felfokozott állandó energiáját hangsúlyozza ő is a Petőfi-könyvben.

⁴ HORVÁTH János: Riedl Frigyes emlékezete. Irodalmi Tanulmányok. Bp. 1956. 520.

⁵ HORVÁTH János: Ady s a legújabb magyar líra. Bp. 1910. 14.

Érdemes idéznünk szép sorait: „Jelleme vérmérséklet; tanácsadása: lírai energia; tiltása: gerjedezés elképzelt kényszerek ellen. Ritka vérmérséklet, melynek legnagyobb izgalmait erkölcsi ingerek okozzák; ritka szerencsés jellem, melynek minden mozdulása erélyes indulatokban közölheti magát a világgal. Ritka nemes férfi, kinek ellenőrizhetetlen ösztöne is kész erkölcsi eszmény.” (365.) Gondolatvilága nem mély szinte sem, csak a lírai közegben emelkedik filozófiai magasságokig. Mert alapvetően lírikus alkotnak tartja, mint Riedl, ebből következik az önérvényesítés vágya, az állandó megnyilatkozási kényszer. Horváth János vizsgálatainak fő iránya épp az lesz, hogy a magyar klasszicizmust megtestesítő lírai karakter miként találja meg a költészetben kibontakozásának útjait.

Könyvének vezérfonala így a lírai önérvényesítés fázisainak vizsgálata. Tökéletesedéséhez a költőnek élményi tartalomra van szüksége. Az alkotásokban tehát élmény és mű viszonyát vizsgálja – mely ismét a szellemtörténet módszerére emlékeztet. Csakhogy Horváth Jánosnál az élmény és a kiváltott reakció is a maga sokszálú meghatározottságában jelenik meg, nem pusztán primér lelki adottságokkal hozza kapcsolatba, nemcsak az érzés analizésére figyel, nemcsak az „örök emberi” vonásokat keresi, hanem minden egyes fázisban a valóság meghatározó vonásait: a körülmények konkrét, időbeli és történeti adottságait, s természetesen azokat az eszméket, amelyek az élményben és a belőlük fakadó művekben megformálódnak.

Amíg Petőfi lírai élményvilága szegény, képzeletéből teremti meg gazdagságát – írja. Pályájának első korszakát „A lírai szerepjátszás kora” címen elemzi. A szerepjátszás-elméletéről már sok szó esett a Petőfi-irodalomban, most inkább ennek alapjaira, az élmény és mű kapcsolatának vizsgálatára, és a változó értékítélet egy-egy állomására figyelünk majd. Horváth János a *Cipruslombok*... és a *Szerellem gyöngyei* elemzésénél az élményi anyag csekély voltára, keresett és mesterségesen szított jellegére figyelmeztet, melyből nem születhetett jelentős és egyéni lírai forma. „Mint hogy az alkotás végső forrása, az élmény csak a költő felcsigázott képzeletében látszik rendkívüli módon személyesnek, ihlete azonban nem ösztöntől rendkívüli: igazán új, saját műformát nem is hozhat létre, hanem hol az ihlet igénytelenebb igazságához esik vissza, hol pedig a képzelet rendkívüliség lírailag hamis műfogásaihoz folyamodik.” (143) Azokat a verseket emeli ki, melyekben a részvét lírai intenzitása teremt művészi értéket. Itt tehát az élmény szegénysége a mértéke az esztétikai értéknek is. Az ifjú Petőfi épp azért csak azokban a formákban alkot először jelentőséget, ahol az általánosítás dominál: vagyis a népdalokban, s azokban is különösen ott, ahol tárgyas keretbe (elképzelt helyzetek, fölvetett jellem, események rajza) öltöztetheti lírai mondanivalóját: vagyis a zsánerdalokban. Petőfi beleélő képessége, szerepjátszási készsége itt valóban magasrendű esztétikai értékek megteremtője lesz, s ezt Horváth János kiváló elemzésekben tárja elénk. A költő itt megtalálta a kor és a saját fejlődési szakaszának megfelelő műformát, ez az összhang alapozta meg e korszak természetének nagyságát. A fejlődés azonban a lírai önérvényesítés felé, egy magasabbrendű, nemzetit-népit-egyedit megtestesítő lírai költészeti szintézis irányába halad. Ehhez azonban élményi gazdagság szükséges, ennek hiányát a tudatosodó művésznél az „új ingerek szükségérzete” (216) pótolja, ez lesz a fejlődés hajtóereje. Így történik ez szerinte a *Felhők*-ben és az egész 1846-os válságperiódusban. E nézet cáfolatánál sem kell már időznünk: Illyés Gyula, Sötér István, Pándi Pál, Fekete Sándor bőséges érvekkel és árnyalt elemzésekkel világították meg e korszak sokféle mélységbe nyúló gyökereit.⁶ Azt emelnék itt ki, hogy ha a tényekkel nem is teljesen, de a saját módszerével egyelőre maradéktalan összhangban rajzolja meg a pálya további állomásait. Legszebb lapjai azok lesznek, ahol az élményi alap erősségét, a lírai alkat legmélyebb rezonanciájával együttesen vizsgálhatja, ahol a népi-nemzeti-európai költészet a legmagasabb szintézisben egyesül Petőfinél: a szerelmi lírában, mely Horváth János szerint Petőfi alkotói kibontakozásának egyik fő iránya. A másik: – miként Riedlnél – a politikai költészet – s itt már a szerző nézeteinek mélyebb vonulatát, módszert és értékítéletet meghatározó vonásait kell megkeresnünk.

Annál is inkább, mert Horváth János világosan látta s mélyebben indokolta, hogy Petőfi költészetének, személyiségének kiteljesedése miért éppen a politikai líra volt: „Neki a politikai gondolat nem lehetett múltó lírai inger, mert nem egyéb saját egyénisége legőszibb tulajdonságának, a szabad

⁶ L. a legutóbbiakból: FEKETE Sándor: A vívódó költő. Meztláb a szentegyházban c. kötetben Bp. 1972. 15–69. – PÁNDI Pál: Jegyzetek Petőfi „Felhők” ciklusáról. Petőfi állomásai, Bp. 1976. 185–227.

személyességnek eszmévé tisztulásánál. Petőfi most válik ugyan igazán politikai költővé; de neki a politika nem alkalmoszerű lírai téma, mint sok más politikai költőnek, sőt nem is csak időhöz kötött élmény, hanem legszemélyesebb lírai megnyilatkozása a maga valójának, igazi önkifejezés, egyenes, csak eszméivé kivetített folytatása naivabb éveit jellem-lírájának, előfutári fontosságukat csak most igazán eláruló önarcképeinek. Nem múlt tünet, hanem fejlődésbeli beteljesedés." (273) Leírta azt is, hogy politikai költészete 1846–47-ben azért nem bontakozhatott ki, mert „még ez idő szerint – csupán nagy általánosságban nyer külső ösztönzést a közélet jelenségeitől” (381). Azt várják tehát, hogy a jellemkép és a költészet élményi indítékú fejlődésének rajza az 1848/49-es politikai versek elemzésénél teljesebb ki igazán. Mégsem ez történik. Előbb – láttuk – az élmény szegénységével magyarázta az esztétikai érték csekélységét; – a Júlia-versekben – módszeréhez következetesen – e személyes átéltségből fakadó magasrendű költészeti eredményeket vizsgálta. Most azonban az élményi intenzitás más irányú: „Azonban épp e túlságosan erős inger válik – művészi szempontból – kárára, úgyhogy a nemzeti erő és önérzet méltóságos képviselése helyett, többnyire egy fölingerelt vérmérséklet haragos kitérőseinek leszünk a tanúi.” (449)⁷ „A harag rossz tanácsadó s költői ihletnek fölöttébb terméketlen. A mértéktelen haragnak nincsen ritmusa, nincs lírai rezonanciája.” – folytatja (451), a legtöbb vers „eldurvul”, elfajzik, felhígul, elerőtlenedik.” (451) Ezek közé sorolja az *Ausztria*, az *Élet vagy halál*, *A márciusi ifjak*, *Négy nap dörgött az ágyú* c. verseket. Elméletben és a felsorolt verseknél egyaránt bizonyítható, hogy a harag lehet jó tanácsadó; számunkra azonban érdekesebb annak vizsgálata, hogy mi okozta módszerének változását? Ha elismerte a politikai líra legmélyebb jelentőségét Petőfi pályáján, nyilván arra kell rákérdeznünk, hogy vajon nézetei szerint mi volt a magasrendű politikai költészet ismérve?

Világosan szól erről is. „A politikai költészetnek kétségkívül egyik legkítűnőbb s a költőiséget nemhogy veszélyeztető, sőt, inkább magasba lendítő változata az, melyben a költő egy nagy erkölcsi közösség (nemzet) szószólójává magaszosul, mintegy erkölcsi irányítást ad a nemzet nevében, vagy nemzete érzelmeit fejezi ki akár általánosságban, akár személyessé konkretizálva.” (448.) Ebben a meghatározásban azonban a „magasba lendítő változatnak” határozott követelménye van. És ez éppen a napi aktualitásoktól, a közvetlen célzattól megtisztuló líraiság, a személyesség kitágulása, a pillanatnyi érzésnek és ihletnek általános jelentőségűvé emelkedése. Ez a folyamat játszódik le Horváth János szerint a *Nemzeti dalban*, ez az „észrevétlen személycsere” adja meg méltóságát, ez biztosítja esztétikai értékét – noha a vers aktuális, „napi” célra íródott. Horváth János szerint a politikai költészetben a közvetlen cselekvés ihlető erejénél sokkal magasabbrendű és termékenyebb a „lírai különállásból” fakadó alkotás. „A cselekvés – mondhatni – kiéli a maga ihletét s a cselekvő egyén költészetének spontán ihletű tárgyává alig válhat. E cselekvésbeli különváltságnál költőileg sokkal termékenyebb: tettvágyban, hitben, hazafiságban való felsőbbrendűségének érzése. E részben ui. különállása lírai fölényt jelent, mellyel előtte jár egész nemzetének.” (454) Ez az az „eszményi líraiság”, melyet Horváth János a politikai költészet mindenkor mércéjének tart, s melytől a *cselekvően politikus* Petőfi valóban eltért – éppen azért, mert többet akart, az „eszményi líraiságnál”. Horváth János néven nevezi ezt a tendenciát is: „A politikai költészet költőiségét kétségkívül leg-erősebben veszélyezteti a költőnek pártpolitikai különállása, kivált, ha az pártfogultsággá fajul el.” (459) S Petőfi – valóban – írt ilyen verseket: a *Respublica*, *A királyokhoz* vagy a *Vörösmartyhoz* címzett darabjait Horváth János a „partikuláris jelleg”, a „túlhajtott önérzet” miatt utasítja el. Az ilyenféle alkotásokat – mondja – minthogy „csak párt-program s nem nemzeti program” (461), csak a pártérdek ismerheti el. Így aztán a versek értékelésénél Horváth János érték-kategóriái megváltoznak: nem annyira az esztétikai elemzésből valók; mint inkább morális ítéletekből: a királyellenes verseknek elfogultságát hibáztatja; vers-értékelő szempont, hogy Petőfinek nem volt igaza Vörösmartyval szemben; szerinte sérti a természetességet az, hogy a költő az egyszerű honvédeknek „magasabbrendű érzelmiségét tulajdonít” (470): hogy ti. önzetlen hazaszeretetből mentek a csatába (*Tiszteljétek a közkatonákat*); a *Föl a szent háborúra* c. vers pedig azért nem sikerülhetett, mert a végső harcra

⁷ Horváth János később árnyalta véleményét: egyfelől elismerte azt, hogy a politikai költészetben a „hiányérzet”, a „vágy-állapot” inkább lehet a „költéményszerűség eszközlője”, mint a szerelmi lírában; másfelől pedig azt, hogy a „gyakorlati megvalósulás” a dalformákban természetesen emelkedhet a költéményszerűség szintjére. A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése id. kiad.: 306.

biztatván már veszett ügyért dalolt (472). Ha Horváth János elfogadta volna a szellemtörténet élmény-kategóriáit, e ponton nyilván feloldást talál: pl. az élmény lélektani hullámverésének elemzésében, az esztétikai „kilengéseket” pedig magyarázhatta volna a forradalmi idők szellemének minden időben érvényesülő hatásával. Horváth János azonban a közvetlen tényekhez viszonyít, s lényegében annak az eszmének nevében ítélt, melynek alapján a nemzeti költészet kibontakozását, jellemző sajátosságait kijelölte. Határozott nézetei voltak ui. arról, hogy a lírai eszményítés milyen politikai gondolatot fejezhet ki, milyen ideálok és programok szolgálják a nemzeti közösség érdekeit a költészetben.

Mint Riedl, ő is leszögezi, hogy Petőfi politikai költészetének „ösztön-gyökere” van, majd a reformkor és Petőfi politikai arculatát Széchenyi karakteréhez és programjához méri. A polgári erkölcs, lelki függetlenség és szabadság, a tettvágy hasonlóságát emeli ki, mint belső diszpozíciót, lelki adottságot anélkül, hogy a kétféle program – nemesi-reformer, demokratikus-forradalmi – tartalmát elkülönítené. Horváth János másféle szembesítést ad: „Mindez, amennyiben nemes ösztön és erkölcsi hajlam: egyúttal a Petőfié is; de érezni a különbséget is: Széchenyinél az önfegyelműzést és reális számvetést, Petőfinél a gáttalan indulat idealizmusát s az egyéniség korlátlan érvényesülését.” (328) Már az összehasonlításból sem kétséges, hogy rokonszenve, elvi egyetértése a Széchenyi-féle programé, értékelése a szabadság gondolat minden időkre érvényes hatáiról egészen Kemény Zsigmond, illetve a Szekfű Gyula szellemében hangzik el az ő könyvében is: „Petőfi példája pregnánsul mutatja egész nemzedékének a nagy nevelőhöz való viszonyát. Széchenyi biztos vizeiről kicsábítatták magukat az európai liberalizmus látkör nélküli tengerére: amannak reális, magyar szükségletekhez mért rendszerétől a forradalmi szabadság-eszme nemzetközi liberalizmusához s egyre radikálisabb irányba csapván, végül is zátonyra vezetik a nemzeti élet hajóját.” (329) Nyilvánvaló tehát, hogy nem helyeselheti azt a fajta költői magatartást, amelyik teljes tevékenységével épp a forradalmi szabadság-eszme szolgálatába állt, amelyik a „pártérdek” alapján a mérséklet helyett vállalta a végletek veszélyeit. Ez az élménykór Horváth János szerint már nem teremthetett magasrendű költészetet, a „szerepjáték” révén sem. Petőfi most már csak akkor alkotott maradandót, amikor „felülemelkedett” a költészet és nemzeti-erkölcsi morál magaslataira (*Nemzeti dal, Az év végén*). Horváth János a Petőfi-könyvet az ellenforradalmi idők legsötétebb esztendeiben fejezte be. Jelenének politikai eseményei mintegy „igazolták” a forradalmi eszmék veszélyeit, azt, hogy követésük csak „zátonyra vezet a nemzeti élet hajóját”. A kiváló tudós valóban az átélt forradalom árnyékában határozta el magát munkásságában is a közvetlen politikumtól s vallotta, hogy a politikai költészetet is csak a „tisztá irodalmi szempontok” szerint szabad és kell vizsgálni. 1919-ben, Ady halála után Ady Lajosnak írja, hogy mennyire szeretne volna látni Adyt, s hogy szeretne mégegyszer írni róla. „De nem most. Most az történik velem, ami hosszú időn át Petőfivel. Mindenáron a politikust keresik benne: pedig ami politika volt is verseiben, az csak a költő nyugtalan-sága, s az is csak költészete egészétől nyer valódi értelmet. Az Ár ellen úszni most nem lehet. De remélem, hamarosan eljön az idő, mikor a tiszta irodalmi szempontok érvényesülhetnek a megítélésében.”⁸ S hogy ez mennyire nem sikerülhet, még Horváth Jánosnak sem, arra épp Petőfi-könyve a legvilágosabb példa. Olyan költőnél, mint Petőfi, aki munkásságával, egész életével tudatosan vállalta a „pártérdek” és az aktuális célok szolgálatát, elkerülhetetlen magának a politikai iránynak megítélése, – Horváth János sem tudta megkerülni ezt. S ha már így van, nyilvánvaló az is, hogy az ítéletben a saját nézetei irányították, megváltoztatták módszereit és meghatározták esztétikai mércéjét is.

Az eszmei alap, a módszer és a Petőfi-téma ellentmondásai Horváth Jánosnál éppúgy, mint Riedlnél igen élesen kiütözköznek a romantika hatásának megítélésénél. Horváth János könyvében ez a viszony sokkal árnyaltabb, szélesebb esztétikai, műveltségbeli alapokon nyugszik, s érzékeny műelemzésekben dokumentálódik. Mint Riedl, ő is leírja, hogy Petőfi jelleme, lírikus volta fogékonnyá tette őt a romantikára (203, 207), ám ezt a kapcsolatot csak a fölvetett jellemképhez, pontosabban: azokhoz a tulajdonságokhoz igazítja, amelyek szerinte megtestesítik a nemzeti klasszicizmus alapvető morális ideálját. Horváth János Petőfije eleve a harmóniára teremtett, akinél a külvilág ingerei, az élmények, a műveltség csak egy harmonikus önkiteljesedésben jelentkezhetnek. Gondolatvilága nem mély, eszmei, világnézeti válságok tehát nem fenyegetik: zaklatottsága legfőjebb időleges és átmeneti. E

⁸ Közli: VARGA József: ItK 1968. 368–369.

szintézist teremtő jellemkép korlátozó hatása már a népköltészet elemzésénél is megmutatkozik. Horváth János árnyalt műelemzésekkel tárta fel Petőfi dalformáinak költői és emberi mélységét, művészi tökélyét, s elhangzik az is, hogy Petőfi népköltészetünk lelkét értette meg, egészében mégis keveset mond az irányról. Pándi Pál Petőfi-könyvében gazdag anyagon mutatta ki, hogy dalköltészetünk, népköltészetünk, s így Petőfi népdalai nemcsak a nemzeti esztétikum kifejezői, bennük – szemléletben, jellemképben, érzések és élmények rajzában – ott van az átért valóóság társadalmi vetülete, a szolgaság, a kiszolgáltatottság szenvedési éppúgy, mint az egyre elemibb erejű, egyre sokoldalúbban kifejezett szabadságvágy.⁹ Petőfi népiességének társadalmi jelentéséről s az irány polemikus életről Horváth János éppúgy mint Riedl, nem vesz tudomást. *A helység kalapácsa* szerinte csak „stíltréfa” (112), s a *János vitéz*ben semmiféle „demokrata irány” nincs (115).¹⁰ – Természetes tehát, hogy a romantika jelenlétét szintén ehhez a „magyar karakterhez” méri, s ebből következik, hogy a romantika hatása itt is szűk körre szorul, mint Riedlnél. Az ifjú Petőfi válságélményének mélységében Horváth János sem hisz, a korai versek halálvágyának őszinteségét éppúgy megkérdőjelezi, mint a *Felhők* korszakának mély elborulását. Pedig épp a maga rajzolta jellemkép alapján kellene elismernie: a lírikus alkat, a végletekre hajlamos, felfokozott érzékenységgel egyén mindig magában hordja a meghasonlást, a végső kétségbeesés csíráit, a hullámhegyből hullámvölgybe bukás folytonos lehetőségét – pontosan úgy, ahogyan azt Horváth János szép Kölcsy-portréja bemutatja. Petőfi válságait azonban szívesebben vezeti vissza az élményszegénységből fakadó nyugtalanságra, a művészi becsvágy csalódottságára, öningerlésre vagy a kordivatra. Ez mindig átmenetinek tartott lelkiállapot, amelyben a romantika nem is lehet más, mint külsőség, szeszély, alkalmazkodás a közízléshez. A *Cipruslombokban* az élmény mélységét pótolja a hamis romantika műfogásaival, mely eltéríti egyenesvonalú dalköltői fejlődésétől (143); a *Felhők* csak a „futólagos átmenet, zavarodott erjedés” (199) termékei, a romantikus lírának csak hatáskeltő fogásai vannak itt jelen; *Az őrlát* – zsánerkép; *A hóhér kötele* a „kaotikus romantika” elhibázott alkotása, s a romantikus bosszú-motívum kifejezője a *Tigris és hiéna*. Elmondja, hogy a bosszú motívuma állandóan visszatér e művekben, de okait – miként Riedl, – Horváth János sem kutatja. Szerinte csak egyetlen ilyen mű sikerült: a *Salgó*, amelyben nem a mesterségesen felduzzasztott, erőltetett élményvilágot formálta meg közvetlenül, hanem epikus keretre bízta a romantikus méretű bosszú kibontakozását. „A képzelet romantikája eo ipso inkább helyén van az objektív műfajokban, melyek alakításra alkalmas anyagot nyújtanak, mint a személyes lírában, hol túlzásaival, dagályával és hatáskeresésével szükségképp az igazság rovására űzi idomító, sőt torzító játékát a költő személyén.” (216) – *A Tündérlalom* szép elemzésénél nem vizsgálja a romantika kérdését: itt az eszményítésben filozófiává emelkedett személetet, a Shelley költészetével oly mélyen egybehangzó vonásokat taglalja.

Nyilvánvaló, hogy amikor olyan mű elemzésére kerül sor, amelyben a „pártérdekű” politikai gondolat és a romantika meghatározóan jellemző, értékelése csak elutasító lehet. *Az apostol* szerinte is „tele személyes vonatkozásokkal, élményemlékekkel”, s „az az állandó költői ösztön hozza létre, melyet Petőfi minden eddigi korszakában megfigyeltünk, s mely tárgyi szemléletet keres a maga líraiságának.” (479) Horváth János árnyaltan, érzékeny műgonddal és lélektani hajlékonysággal vizsgálta a Júlia-élmény bonyolultságát a helyzetekben, a karakterekben és a megformált művekben, – most azonban másként jár el. A mű élményemlékeit, egyéni vonatkozásait rendre felsorolja ugyan (a szilveszteri születésnapról Táncsics kiszabadításáig), de mindez inkább motívum-magyarázat; a személyes elemek esztétikai jelentését, műformáló funkcióját itt nem vizsgálja. A válságos élethelyzetet átélő, a gondolkodó, a vívódó Petőfi különben is idegen számára, a szélsőségesen vállalt pártérdekű politikum pedig szerinte árt a költészetnek – így a mű romantikus jellegének értelmezése eleve szűk térre szorul. Horváth János úgy véli, hogy *Az apostolban* a romantika csak az esztétikai érték rovására felvett külsőség. A költő elfoglaltsága „már a mű koncepciójában bizonyos romantikus félszűzséget magvait hinti el” – írja (483), szerkezete széteső, „a költemény két eleme: a politikai és a regényes nem olvad szerves egységbe”. (479) A gyermekkor dickensi rajza ugyanis „csak regényes függék”,

⁹ PÁNDI Pál: Petőfi Bp. 1961. – I. különösen a könyv V. és VI. fejezetét 177–231.

¹⁰ Később *A helység kalapácsáról* is másként vélekedik: „*A helység kalapácsa* igazán petőfies módon, vagyis parodisztikus utánnázással teszi nevétségessé az előtte divatozott dagályos stílust.” A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Id. kiad.: 292.

melyet csak önmagában tart jónak. „Legsikerültebb részei azok, amelyek a költemény politikai célzatától aránylag távolabb állnak: a dickensi hatásra valló gyermekkori életképek, s azok mellékalakjai” (483) – írja. Horváth János itt nem vesz tudomást arról, hogy ezek az „életképek” éppúgy megjeleníthetik a „politikai célszót”, a személyes jelleget, mint az éhezõ család, vagy a zsarnokölés tragikusan romantikus végsõ elszántsága. – Legélesebben a jellemrajz romantikus szélsőségeirõl nyilatkozik. Szilveszter „stilizáltan simplex” egyéniség, „bûnösen élehetetlen” (481). Világmegváltó apostol, de hagyja családját éhenhalni, világmegváltása viszont nem több, mint egy könyv írása, amely mellett igazán ráért volna kenyeret keresni gyerekeinek, „benne van a romantikus féreg: a dagályos tökéletlenség”. (482) „A kiváló mûelemzõ észre sem veszi, hová távolodott a mûelemzés szabályaitól” – írja Fekete Sándor.¹¹ Hozzátehetjük: a maga által felállított szabályoktól is, hiszen most nem a mûvet létrehívó és meghatározó bonyolult és válságos élményt szembeesíti az alkotással; a második részben pedig a romantikus szélsőségek objektív, esztétikai taglalása helyett inkább a „józan” morál mértékével mér. Horváth János így nemcsak a mû eszméjét utasítja el, értetlen marad számára a romantikus mûvészi forma jelentése, kifejezéstartalma is. Pedig *Az apostolban* épp ez a romantikus közeg jeleníti meg – minden részletében és a leghívebben – azt a bonyolult és felfokozott állapotot, sorsfordulót, amely létrejöttének idejében Petõfi jellemezte. Hordozza a megélt élmények végtelen esésre (sokszor riktóra) rajzolt költõi képét: a nyomorét, az önerejére hagyott nagy ember harcát önmaga neveléséért és környezete átneveléséért; hordozza jellemképét: a bátorságot, a mindenre elszántságot, szeretetvágyát, érzéseinek mélységét; hordozza mindazt, ami a költõt egész életpályáján kísérte: irtózatát a börtöntõl, félelmét a megörüléstõl. S ebben a romantikus közegben jeleníti meg morális ideálját, azt, ami csak szeretett volna lenni: csak az emberiségért, csak a nagy célokért élõ író-apostol, akit egy pillanatra sem, egy árnyalatra sem térítenek el a mindennapi élet gondjai, – nem úgy, mint õt, akit többször is konfliktusba sodortak a családi kötöttségek. S beleírta fájdalmas önkritikáját, a magányos harcos kudarcát, aki nem viszi diadalra népe ügyét (mint ifjúkorának kedvelt hõse: Tell); az egyedül küzdõ harca céltalan és akikért minden áldozott, a nép, átkokkal kísérte tragikus útján. Élményvilágának, jellemképének ez a végtelenen vállalt végigélése érteti meg szélsőségeit, helyenként túlzásait, s épp ez adja meg emberi és mûvészi hitelét. És mert így élte végig válságát és így alkotta meg mûvét, ezért léphetett túl rajta: a csalódottságból és a magányból a reális feladat, a honvédõ háború szolgálata felé. S így maradt meg benne cselekvõ ereje, hite abban, hogy még használni tud, hogy eszméi egyszer majd hatni fognak, hogy élete áldozata mégsem lesz egészen hiábavaló.

Azt kell mondanunk, hogy Horváth Jánost irodalomszemlélete és a Petõfi-koncepció mögött munkáló társadalmi nézetei elhatárolták a költõ romantikájának teljes mûvészi megértésétõl is. S ez nemcsak egy-egy mû értékelése vagy félreállítás szempontjából sajnálatos, hanem azért, mert Petõfi munkásságának nagy összegezõ szintézisét szürkíti el. Ez esetben a romantika megõrizve meghaladását, amely különbözõ szakaszokon, különbözõ formákban valósult meg munkásságában: hol a népköltészet képzeletkincsével, gondolat- és érzésvilágával teremtett szintézisben, hol a lírába emelt valóságérzék, hol a gondolati elem és a politikai program személyes és reális közegében.

Horváth János könyvét gyakran forgatjuk, gyakran idézi – egyetértõen vagy vitatkozva – a Petõfi-irodalom. Tényisztelete, hajlékony mûérzékenysége, elemzõ remeklései példamutatóak. Ma és megjelenésének idejében is. Hiszen ünnepelték és dicsérték Petõfit sokan; leírták már a tudósok Horváth János elõtt is azt, hogy benne a nemzeti irodalom teljesebben ki a népköltészet és az európai irodalom magas szintû egyesítésével. Mindez azonban inkább részlettanulmányokban vagy egy-egy általánosító tételben, egy-egy elemzésben igazolódott. Horváth János a Petõfi-mû egészében mutatta ki e szintézist; kimutatta mûveltségének egyénivé formált állandó jelenlétét; néhány kapcsolatra, megvilágítandó irányra õ hívta fel a figyelmet (pl. az angol irodalmi hatások, a hazai hagyományok szerepére, politikai mûveltségének tisztázására). Fõként elemzései igazolták az alkotások gazdag emberi világát és mûvészi értékeit. Különösen azoknál a verseknél sikerült ez, amelyek összhangban voltak a nemzeti karakter általa kijelölt vonásaival, s amelyekben ez az eszmény az irodalomszemléletének megfelelő, magasrendûen általánosított mûegészben, „lírai fölényben” jelentkezett. Horváth János elismerte a politikai költészet mély gyökereit Petõfi egyéniségében, elismerte bizonyos fajtájának jogosságát általában is. Ám idegen maradt tõle Petõfi politikai iránya s az a magatartás, mely

¹¹ FEKETE Sándor: A vívódó költõ, id. kiad.: 59.

a tett és alkotás egységében valósította meg programjait és élte át válságait. „Én nem bűvészek, de mindennek jöttem” érvényes jelszó Petőfinél is. Aki csupán a művészt keresi benne „tiszta irodalmi” szempontok szerint, az a legelmélyültebb tudással, a legárnyaltabb műérzékenységgel is óhatatlanul elhatárolja magát az életmű teljes jelentőségének megértésétől.

*

Szemlélet és módszer hasonlósága alapján állítottuk egymás mellé a két Petőfi-könyvet. Közös vonásuk a nemzeti, történelmi hivatástudat, mellyel a Petőfi-életművet vizsgálták a hazai és az európai fejlődés vonulatában, összegező szintézisként és irányt mutató példaként. Koruk, egyéniségük, világnézetük megszabta e szemlélet határait – következményét láttuk a népiesség, a politikai költészet megítélésénél. – Módszerük hasonlóságából következett a két könyv sok új eredménye: a történeti alap, a művelődéstörténeti tények, irányok sokoldalú vizsgálata az életműben, a jellemrajz és a művek szoros kapcsolata főként a népdalok, a szerelmi líra, a táj költészet és a hazafias versek bizonyos fajtáiban. – Szemlélet és módszer hasonlóságából következett viszont a jellemrajz, a pályakép és egy-egy mű elemzésének hiányossága, túlzott egyszerűsítése. Petőfi karakterét a természetes naivság, a problémátlan, akadálytalanul érvényesülő erkölcsi nemesség, a spontán cselekvőkészség jegyében szemlélték mindketten, a költő válságainak, gondolati vívódásainak mélységében sem Riedl, sem Horváth János nem hitt. Ezért a romantika hatása általában, valamint a romantikus motívumok és a művek értékelése egyoldalú maradt. – Horváth János könyve készült későbbben s természetesen hordozza alkotójának differenciáltabb, összetettebb szemléleti alapjait, egységesebb módszerét és sok esztendő kutatásának eredményeit. Mindenekelőtt az egységes fejlődésrajzot, a pályakép szintézist teremtő egységet emeljük Riedl könyve fölé; életrajz, történelem, művelődéstörténet árnyalt, sokoldalú kapcsolatokban világosodik meg a költő életművének egészében s a példamutató műelemzésekben. A tanítvány meghaladta mesterét, s mindkettőjüket – reméljük – az erkölcsi felelősségtudatot, a tudományos elmélyültséget, a fáradhatatlan kutatásokat új eredményekben összegező jövő.

Haiman György

KNER IMRE ÉS A PSALMUS HUNGARICUS

Több mint ötven év telt el Kner Imre, Kozma Lajos és Király György alkotóhármasának nagy nyomdászati és kiadói kísérletei óta. Elegendő távlat ahhoz, hogy alkotásukat, melynek tipográfiai mestere Kner Imre volt, a XX. századi magyar nyomdászat eddigi legjelentősebb eredményének tekintsük. Legjelentősebb és a maga korában legviszhangtalanabb eredményének. Elszigeteltsége és anyagi kudarca nyomán Kner Imre az egészet „nagy élettévedésének” nevezte. Apja, a nyomda alapítója, Kner Izidor még élt, amikor 1933-ban elhatározták, hogy egyelőre abbahagyják a könyvkiadást. Amikor ennek 1939. évi könyvjegyzékük előszavában nyilvánosan is hangot adtak, a magyar könyvpiac romboló és minőségellenes árpolitikai viszonyaira hivatkoztak. Tudjuk azonban, hogy az elhatározás háttérben politikai, világnézeti megfontolások is állottak.

Kner Imre, 1919-ben a proletárdiktatúra aktív munkása, a fehér terror éveiben mélységes csalódottságban és politikai dermedtségben élt. Kiábrándult a forradalom eszméiből, de nem találta helyét a „neobarokk társadalomban”, melynek felszínén mozgó képviselőit tehetségtelennek, korruptnak és reakciónak tartotta.

Hogy ebből az eszmei válságból miként következett a könyvkiadás feladásának gondolata, arra Kner Imrének Fülöp Lajoshoz intézett 1934. január 21-i levele adja meg a legteljesebb választ.¹ A levél nemcsak a kneri problémáknak, de a kor kiadói (és kulturális) kérdéseinek szenvedélyes, drámai bírálata. „Nem szabad többé azt csinálnom, amit csináltam . . .” „Kit adjak ki, ki legyen az és mi, amit kiadok – úgy, hogy hihetek benne, fedezhetem világnézlettel . . .” „És hol van az irány, amely mellé

¹ *A könyv mestere.* Kner Imre levelezése. Bp. 1969. 185–201.

szegődhetem úgy, hogy higgyek is benne és nem vernek érte fejbe ma vagy holnap, s nem teszem ezzel tönkre azt, amiből élek . . . ”

Mi maradt ezután: „félkészül” kiadványok, amelyekre újabb tipográfiai invenciót nem kellett fordítania, (mint az északi írók sorozata,) s alkalmanként egy-egy magánkiadvány. Az utóbbiak üzleti szándék nélkül, kedvtelésből készültek, hogy tervezőjüket, Kner Imrét és munkatársait az alkotás, illetve az alkotó megvalósítás örömeiben részeltethessék. „Az élet ma oly kevés rendes feladatot nyújt, hogy az embernek úgy kell magának mesterségesen munkaalkalmakat teremteni. A tipográfia nagyon sok elmélyedést, kísérletezést kíván és ha nem gyakorolja az ember, el is felejt, hogy kell csinálni” – írja Kner Imre a Kodálnak készült *Psalmus LV.* kiadvány kapcsán 1939. október 26-án Fitz Józsefnek.²

Az önként vállalt világnézeti és szakmai elzárkózást azonban a történelem eseményei idővel mégis lazították. A fasizmus nyílt és mind fenyegetőbb előretörése színvállásra kényszerített mindenkit, aki a szó nyomtatott terjesztésének forrásainál állott. Ha a háborús készülődés szorongásos éveinek kiadványait átnézzük, kiderül, hogy Kner Imre korábbi tartózkodását több esetben feladva, nyíltabban vagy burkoltabban kifejezésre juttatta ítéletét az ordas eszmékről. Nem is egyszer publikált és írt maga is hazafiságról és nemzeti tradícióról, nemzeti műveltségről és népművelésről úgy, hogy az egyértelműen az uralkodó körök népellene, nemzetvesztő politikájának tagadása volt.

Távol áll tőlünk, hogy e csendes tiltakozás köré az ellenállás legendáját költjük, de tanulságosnak véljük megmutatni, hogy a történelem igazságai, amelyek nem kevesek szemét kinyitották a fasizmus sötét éveiben, Kner Imrét is kimozdították elvonultságából és megnyilatkozásra készítették. Ezzel magatartásának és pályájának eddigi képe is némileg módosul: a magyar tipográfiai reform³ sikeres éveit után mégsem teljes magabazárkózással, a közigazgatási nyomtatványok szerkesztéséhez való elvonulással, magára erőltetett világnézeti közömbösséggel zárja pályáját.

Az első, a hatalommal polemizáló és politikus mű, amely a Kner-nyomdát elhagyja, Zsolt Bélának *Ars scribendi vagy az időszerű újságírásról* szóló füzeté 1937-ben.⁴ A röpirat – eredetileg előadás – lerója tjszietét a náci által koncentrációs táborba zárt újságíró, a Nobel-békedíjas Karl von Ossietzky előtt. Írója nyíltan védelmébe veszi a fasiszták által megtámadott spanyol köztársaságot is. Ez az igazság hevületétől fűtött írás, amely a csúszó-mászó bértollnokokat és a hatalom csúcsain élősködő korrupt gazdáikat pellengérezi ki, vádirat a fasizmus ellen, írója pedig, mint vádló, harcos polgári humanizmusának fegyverzetében kora leghaladóbb eszméivel azonosul.

1941-ben jelenik meg Gyomán Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* című műve.⁵ A szerző 1826-ban bocsátotta közre a nemzeti hagyományok ápolására, megőrzésére és a jelenben való hasznosítására vonatkozó nézeteit. A nemzeti hagyományra, amely szerinte „megbecsülhetetlen kincs”, „a nemzeti lelkesedésnek s annál fogva a honszeretetnek vezércsillaga”. A „boldog költőre”, akinek „műveiben ölelkezik a hősi szép kor a jelenvalóval, emberiség érzelve a hazafisággal.” Jóó Tibor utószava nem hagy kétséget a kiadás itt és mostjáról: „Ez a kis könyvecske . . . nem pusztán tipográfiai játék. Nem is csak hódolat a százötvenéves Kölcsey emléke előtt. Ma is azért nyújtjuk a nemzet felé, mint egykor írója. Azért, hogy ismét szóljon hozzá kemény, éles, szívigható hangja: hogyan ápoljátok őseitek hagyományait, emlékeztek-e hajdankorotok képeire, miket mi századról-századra szállítánk, . . . hívek voltatok-e hozzánk? megmaradtatok-e a magyar nemzetnek? vagy e nemzet helyére mit fogtok tenni?”

Kner Imre 1940. évi rádióelőadásából is (A könyv művészete)⁶ nemcsak a könyv szeretete csendül ki, nemcsak arra figyelmeztet, hogy a könyvkultúra a nemzeti kultúra ügye, hanem a nemzeti kultúra sorsáért való aggodalom is: „Szeresd hát a könyvet magyar olvasó, – szeresd és tiszteld mesterségedet,

² Békés Megyei Levéltár, Kner nyomda iratai. A továbbiakban B.M.Lt.

³ HAIMAN György: A Kner-műhely. Kner Imre, az ember és a könyvnyomtató. Bev. Kner Imre: A könyv művészete c. műhöz. Bp. 1972.

⁴ A Magyar Cobden Szövetség szemináriumában 1936. november 27-én tartott előadás. Ny. Kner, Gyoma, 1937 január, 100 példányban.

⁵ Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok, 1826. JOÓ Tibor utószavával. Kner, Gyoma, 1941. február.

⁶ KNER Imre: A könyv művészete. Rádióelőadás 1940. július 10. Ny. Kner, Gyoma, 1940. október.

magyar könyvnyomató és a legegyszerűbb feladatot is azzal az érzéssel, azzal a felelősségtudattal igyekezz megoldani, hogy nemzetedért dolgozol, mikor magyar könyvet csinálsz.”

Az 1940-es évek és a Kner-kiadványok történetének jelentős eseménye Tótfalusi Kis Miklós *Mentségének* kiadása.⁷ A könyvnyomtatás feltalálásának ötszázadik évfordulójára készült. Sokkal több azonban, mint nyomdászattörténeti megemlékezés. A pusztuló, hanyatló Erdély önpusztításának s a nemzet egyik legigazibb fia üldöztetésének felmutatása kiáltó figyelmeztetés a nemzetgyilkos háború, a mind jobban elszabaduló fasizmus éveiben. Ezt tükrözi mind a szerkesztő Tolnai Gábor, mind a tipográfus Kner Imre utószava.

Úgy tudtuk, hogy a *Mentség* kiadásának Kodály Zoltán volt a kezdeményezője. Ezt 1939. december 26-án Kner Imréhez intézett leveléből⁸ következtetik. Kodály és Kner azonban már korábban, 1939. nyarán beszélgettek a *Mentségről*. Ez a beszélgetés adta Kner Imrének az első inspirációt az új kiadáshoz.⁹ Augusztus elején írt először a *Mentség* ügyében Tolnai Gábornak, október 13-án pedig közölte, hogy fényképmásolatot szeretne rendelni a Széchényi Könyvtár példányáról. December 14-én sürgette a fényképeket.¹⁰ Kodály, aki nem ismerte az előzményeket, az említett levelében már nyitott kaput döngtetett . . .

Az említett időszak levelei azonban a Kodály–Kner barátság egy másik feljegyzésre érdemes epizódját őrzik. Az epizód az LV. zoltár parafrázisának énekszövegéből készült kis Kner-féle kiadványhoz kapcsolódik. A kiadványt Kner Imre Kodály Zoltánnak, a *Psalmus Hungaricus* szerzőjének tiszteletére nyomtatta Gyomán, 1939. októberében, húsz példányban.¹¹

A kiadás nem volt több, mint baráti gesztus Kodály iránt, a téma megválasztásával azonban méltán kapcsolódik azoknak a kiadványoknak a sorába, amelyek a múltra utalva, a jelenkor ki nem mondható fájdalmait tükrözték. A „jóságokban felfuvalkodott” gazdagok álnoksága, gonoszsága, az ártatlanok üldöztetése mi mást fejezett ki akkor, mint a háborús-végzetes 1939 gondjait?

A kiadás Kner Imréné kezdeményezése volt. Kner Imréné Kulka Etelka 1894-ben született Budapesten. Az 1910-es években a Zeneakadémián, zongora szakon tanult. Tanárai közé tartozott Bartók Béla is. 1937-től lányuk, Kner Zsuzsa is a Zeneakadémia növendéke volt, hallgatta Kodály népzenei előadásait, tanulmányait Kodály azonban nemcsak mint tanár, hanem mint a család jóakarója is támogatta. Bartók és Kodály vonzódása a Kner-családhoz nemcsak Kner Imrének, a nemzedék magyar tipográfusának és haladó személyiségének, hanem a muzsikus tanítványoknak is szólt. E kapcsolatok is hozzájárultak a kis kiadvány gondolatához.

Kner Imréné a család másik barátjának, Szabolcsi Bencének tanácsát kérte a *Psalmus* kiadása ügyében. Szabolcsi előbb egy másik bibliai szöveget javasolt, amellyel az időben Kodály foglalkozott. Kner Imre elolvasta az ajánlott szöveget, de annak megjelenítésére nem talált alkalmas tipográfiai formát. Így visszatértek a *Psalmus* kiadásának gondolatához.¹²

Kner Imre 1939. március 28-án levélben kérte Tolnai Gábert, hogy a *Psalmus Hungaricus* 1924-ben megjelent kottájához mellékelte, a *Boroszlói kézirat*ról készült hasonmást betűzze ki és írja le Kecskeméti Vég Mihály zoltár-parafrázisának szövegét.¹³ A nehezen olvasható kéziratos szöveg

⁷M. Tótfalusi K. Miklósnak . . . *Mentsége*, . . . Kolozsvár 1698. Betűhű kiadás. Szerk. és utószavát írta: TOLNAI Gábor. A kötet végén: Kner Imre, Tipográfiai megjegyzések. Gyoma, Kner, 1940.

⁸A könyv mestere; i. m. 262.

⁹Kner Imre levele Tolnai Gábornak 1939. augusztus 3 (vagy 8) „ . . . Régen szerettem volna már elolvasni Misztótfalusi Kis Miklós *Mentség* c. munkáját. Kodály Zoltán említette a múlt héten s ezért vált most újra aktuálissá . . . ” B.M.Lt.

¹⁰Kner Imre Fitz Józsefnek 1939. augusztus 17-én: nyugtázza az értesülést, hogy a *Mentség* megtalálható a Széchényi Könyvtárban. Szeptember 30-án Tolnai Gábornak: ké-dezi, mennyibe kerülne a *Mentség* fotokópiája. Október 13-án Tolnai Gábornak: Szeretné a fotokópiákat megrendelni. Tolnai Gábor kelet nélküli levelében, október 18. után közli: a *Mentséget* november 5. után lehet fotózni. K. I. Fitz Józsefnek 1939. október 26: előre is köszöni a *Mentség* fotóit. K. I. Tolnai Gábornak 1939. december 14: sürgeti a *Mentség* fotóit. Valamennyi levél: B.M.Lt.

¹¹Címlapjának és kolofonjának szövegét reprodukcióban mutatjuk be.

¹²K. I. levele Kodály Zoltánnak, 1939. november 5. B.M.Lt.

¹³K. I. levele Tolnai Gábornak 1939. március 28. B.M.Lt. A *Psalmus* kottája: *Psalmus Hungaricus*. Kecskeméti Vég Mihály 55. zoltára. Zenéjét írta Kodály Zoltán, op. 13. Zongorakivonat. Universál-

átírása nem sikerült. Kner Imre ismét Szabolcsi Bence tanácsát kérte, aki a „Gönci-féle” énekeskönyvben található nyomtatott szöveg felhasználását javasolta. 1939 augusztusában Kner Imre megköszönte Szabolcsi tanácsait, majd így folytatta: „A két létező legrégebb kiadásból a példányok túl vannak a határon s így a Múzeumban [Országos Széchényi Könyvtárban] meglevő példány után készítem el . . . habár néhány szóval el is tér a Psalmusban megjelent írott összszövegtől. Hiszen úgysem forrásmunka igényével készül, egyszerűen csak szép akar lenni a kis szöveg és tükrözni akarja egy korszaknak a képét, melyben talán jobb lett volna élni, mint ma.”¹⁴ A „Múzeumban meglevő példány” az 1642. évi lőcsei kiadású *Keresztyéni Isteni Dicséret* volt, amelynek felhasználását Szabolcsi is jóváhagyta: „a kótában közölt öskézirat már csak azért is kevésbé fontos, mert Kodály nem ezt követte, hanem a nyomtatott verziót, s a kompozíció már készen állott, mikor a kéziratos formára véletlenül rábukkantam.”¹⁵ Szeptemberben érkeztek Gyomára az 1642. évi lőcsei énekeskönyv fényképmásolatai s még abban a hónapban elkészült az LV. zsolttár betűhű szedése.¹⁶ A szedéstükör mérete hasonló az eredetihez, amelyből az LV. zsolttárnak a 490–494. lapokon található szedése most a kis füzet 2–6. lapjaira került. Az egy-egy lapra eső versek nem azonosak, a sorok száma sem, a szöveg azonban pontos, betűhű mása a lőcsei kiadásnak. Kivételt képez néhány olyan nyomdai jel, ami mai szedésanyagban nem állott rendelkezésre, s azokat a ma szokásos jelekkel voltak kénytelenek helyettesíteni. Így például *ö* és *ü* betűket szedtek a régi kis *o* jelekkel ellátott *o* és *e* betűk helyére, *é*-t használták a régi *ę* helyett stb.

A szöveg korrektúrájában, a címlap és a kolofon szövegének megszerkesztésében Tolnai Gábor volt Kner Imre segítségére.

Edition, Wien–Leipzig 1924. A *Boroszlói kézirat* (XVI. sz.) 33/b–35/a levelén maradt fenn Kecskeméti Vég Mihály énekszövege. A szöveg gépirásos másolata 5617. sz. alatt a Zeneművészeti Főiskola Könyvtárában. Készítője, Isov Kálmán (1878–1956) a másolatra ezt jegyezte fel: „Eredetije Szegedi Gergely Debrecen 1569 kiadású Énekeskönyvéhez volt kötve (A boroszlói Városi Könyvtár példánya unicum. Könyvtári jelzése: 4. N. 212.)” Szegedi Gergely énekeskönyve ma is megvan a Wrocław-i Egyetemi Könyvtárban, I. RMNy I. 264. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő mikrofilmjén a hozzákötött 50 lapnyi kézirat is megtalálható, jelzete FM 2/1853.

¹⁴ K. I. levele Szabolcsi Bencének 1939. augusztus 8. B.M.Lt.

¹⁵ Szabolcsi Bence válasza K. I.-nek levelezőlapon, 1939. augusztus 16. B.M.Lt.

¹⁶ Tolnai Gábor 1939. április 11-én nyugtázza K. I. március 28-i levelét. A következő időszakról nincs adat, csak 1939. augusztus 3 (8)-ról, amikor K. I. Tolnai Gábortól szeptember elejére kéri a Psalmus „dolgoit”. K. I. 1939. szeptember 30-án írja Tolnainak, hogy a fotók alapján elkészült a szedés. K. I.-nek Kodály Zoltánéhoz írott 1939. november 5-i leveléből tudjuk, hogy a Boroszlói kézirat hasonmását nem sikerült kibetűzni, s itt is hivatkozik Szabolcsi Bencére, aki a Gönci-féle énekeskönyv szövegét ajánlotta. „Ennek az énekeskönyvnek a Széchényi Könyvtárban meglevő legrégebb kiadását kerestem ki . . .”-írja. Szabolcsi javaslata a Szabó Károly által RMK I. 252. sz. alatt leírt énekeskönyvre vonatkozhatott, amelyet akkor még 1592. évinek és Gönci György kiadásának hittek. E kiadás énekszövegét adta közre Szilády Áron is a Régi Magyar Költők Tára 1883. évben megjelent IV. kötetében. Úgy látszik, a betűhű gyomai kiadvány céljára nem sikerült korábbi szöveghez hozzájutni, mint a Szabó Károly által RMK I. 726. sz. alatt leírt énekeskönyvhöz. A közhasználatú, de felületes „Gönci-féle énekeskönyv” fogalmába ugyan ez a kiadás is beleillett, valójában mégis máshová tartozik. Az 1592. évinek hitt „Gönci” ugyanis azoknak a debreceni kiadásoknak az egyike, melyeknek sorát Szilvásújfalvi Anderkó Imre nyitotta meg 1602-ben, újra kiadták 1616-ban, 1620-ban. Valószínű, hogy 1632. évi Fodorik Menyhért debreceni nyomdász által készített kiadása az, amelyet sokáig tévesen 1592. évi Gönci-féle énekeskönyvnek hittek. Jelenlegi ismereteink szerint az 1602. évi Újfalvi-féle kiadás a Kecskeméti Vég Mihály-féle ének első nyomtatott közlése, ezért elsőrendű forrásnak tekintendő. Az 1642. évi lőcsei kiadás már Gönci György előszavát sem közli, szerkezetében pedig merőben más, mint a debreceni kiadások. Lehetséges, hogy a címlapján feltüntetett hatodik kiadás az 1593. évi bártfai énekeskönyvtől (*A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséret* . . . RMK. I. 267), a felvidéki lutheránus énekeskönyvek előfutárától való lezármazására kíván utalni. Csomasz Tóth Kálmán úgy véli, hogy a bártfai, lőcsei szerkesztők lutheránus teológiai elveket követtek, de arra is ügyeltek, hogy a református könyvvásárlókat is megtartsák. Kétségtelenül sok mindent átvettek az Újfalvi-féle debreceni kiadásokból, minden bizonnyal innen származott az LV. Psalmus szövege is. Ennek köszönhető, hogy a Kner-féle kiadvány szövegének megválasztásánál nem történt még nagyobb hiba.

A kis füzet végül is a lőcseivel megegyező kb. 66 × 105 mm lapméretben, merített papírra nyomtatva, 8 lap terjedelemben, borítóján *Psalmus LV.* felirattal készült el október hónapban.

Vele együtt még egy hasonló másik kis füzet hagyta el a sajtót 20 példányban, melyet a kolofon ugyancsak Kodály Zoltánnak és barátainak ajánlott. E második kiadvány Kölcsey Ferenc bortalát foglalta magában. A Bortalat Kodály 1913-ben férfikarra dolgozta fel.¹⁷

A Bortal szövegét a XIX. századi klasszicista tipográfiát idéző keskeny félkövér antikva betűből szedték. A hiteles szöveg és az adekvát tipográfiai stílus megtalálása ez esetben nyilván nem járt gondnal, s így nem véletlen, hogy amíg a *Psalmus* keletkezését számos levélváltás örököltette meg, a Bortalról mindössze egy helyen találtam érdemi említést.

1939. október 26-án Kner Imre Kodály Zoltánnak küldi el a *Psalmus* és a Bortal 15–15 példányát, közte a Kodály könyvtárának szánt bőrbbe kötött darabokat.¹⁸ Itt említi meg, hogy a *Psalmus* kiadványával feleségének régi elgondolását valósította meg, míg a Bortal a saját kezdeményezéséből keletkezett. Javasolja, hogy Kodályék juttassanak egy-egy példányt Szabolcsi Bencének és Isov Kálmánnak. Ő maga Fitz Józsefnek és Tolnai Gábornak adott a füzetekből. November 4-én a Széchényi Könyvtárnak is küld példányokat.¹⁹

Kodály december 26-án válaszol kézzel írott levélben.²⁰ Reagálása az „apró remekekre” meglepő. „... akár hiszi, akár nem, nekem valami azzal nem okoz több örömet, ha személyes összefüggése van velem. Elgondolom: még egy kis papír, munka, esetleg az ifjú Mihály legény közreműködése: és megvan pl. a Misz Tótfalusi Mentsége hozzáférhetetlen egyetlen példányból kiemelve, sokak okulására.”

Íme a Mentségre való utalás – amelynek kiadásán, amint láttuk, Kner Imre már ekkor dolgozott – s egy meglepő fordulat: Kodály puritán felfogásával ellenkezett a személyének szóló, nyomtatott megemlékezés, vagy más okból nem örült úgy az ajándéknak, amint az várható lett volna.

Kodály ellenérzésére két másik levél ad felvilágosítást, amelyek eddig nem kerültek nyilvánosságra. Kner Imre november 1-én írja Fritz Józsefnek,²¹ hogy amint hallja, Kodály más szövegeket szeretett volna, alkalmasint a különböző énekszövegek változatainak kiadását tartotta volna helyesebbnek. További részleteket tudunk meg november 5-én Kodály Zoltánnához intézett leveléből.²² A levélben visszatér Kodálynének Kner Imrével folytatott beszélgetésére. Itt kerültek szóba Kodálynak a kiadott szöveggel szemben való fenntartásai. Sajnos, Kodály álláspontját a levelezés nem közli: véleményére csupán utalásokból következtethetünk. Kner Imre, nyilván Kodály észrevételeire válaszolva, ismerteti a kis *Psalmus LV.* kiadványhoz használt lőcsei forrásszöveg megválasztásának történetét.

Kodály bizonyára nyomós ellenvetéseket tehetett, mert Kner Imre egy új kiadás készítését ajánlja fel, amelyből kitűnne, hogy „a szöveget miként alakította a Tanár úr” és kéri Kodályné közbenjárását, hogy férje segítséget vagy kéziratot adjon egy ilyen új kiadás céljára.

Az eszmecsere folytatásának nincs nyoma a levelezésben. Az új kiadásra többé nem került sor.

A vita megértéséhez Kecskeméti Vég Mihály zsoltárparafrázisának történetéhez kellett fordulnunk. Kecskeméti Vég Mihályról, az *LV.* zsoltár parafrázisának költőjéről keveset tudunk. Szilády Áron a Régi Magyar Költők Tára 1883. évben megjelent IV. kötetében más szerzőkre hivatkozva közli életrajzának néhány adatát. Ezek szerint 1521-ben Krakkóban tanult, 1535 körül írt „egy szent éneket”, 1564-ban egy kecskeméti eredetű levél keltezése tartalmazta nevét, főbírói megjelöléssel. Zsoltáros énekének versőiből ilyen formában olvasható ki neve: MICHAEL VEG KECSKEMETI AHS.

Kecskeméti Vég Mihály énekének mai ismereteink szerint legrégebbi szövege a már említett *Boroszlói kézirat*ban maradt fenn.

¹⁷ Kölcsey Ferenc: Bortal. 66 × 105 mm 8 l. füzet, merített papíron. A borítón: Bortal. Kolofon: Nyomtatott Kodály Zoltán és barátai számára, Kner Izidor könyvnyomdájában Gyomán, 1939. október havában 20 példányban.

¹⁸ K. I. levele Kodály Zoltánnak 1939. október 26. B.M.Lt.

¹⁹ K. I. levele Fitz Józsefnek 1939. november 4. B.M.Lt.

²⁰ Id. a 8. jegyzetben.

²¹ K. I. Fitz Józsefnek 1939. november 1. B.M.Lt.

²² Id. a 12. jegyzetben.

A XVI. századból ismert másik írásos változat a *Bécsi kézirat*ból való. Ez a gyűjteményes kézirat többek között magyar, német, horvát és latin szövegeket tartalmaz, valamennyit arab-török betűkkel írva. Kecskeméti Vég Mihály énekének itt talált és latin betűkkel átírt szövegét Eugen Mittwoch közléséből ismerjük, 1927-ből.²³

A két kéziratossal közlés utolsó strofái így rögzítették az ének keletkezésének idejét:

Boroszlói: ...

*Ezer ötszázban és hatvanegyben²⁴
vizsgáltásért szeré ezt versekben.*

Bécsi: ...

*ezer ötszázban és hatvanhétben
vizsgáltásért szerék ezt versekben.*

Később, a nyomtatott közlésekben ez a két sor nem ismétlődik meg, így helyettesítették:

...
*melyből az hívek keserűségben
vizsgáltásért szörék így versekben.*

Az ének első nyomtatott közlését Újfalvi Imre énekeskönyvéből, a *Keresztyéni énekek*ből ismerjük, amely 1602-ben Debrecenben jelent meg.²⁵ Vajon a nyomtatott szöveg a *Boroszlói* vagy a *Bécsi kézirat*ra támaszkodott-e, talán más kéziratossal vagy nem ismert nyomtatott előzményre, esetleg szájhagyományra? Nehéz lenne megmondani, mivel találunk benne olyan kifejezést, amelyet *csak* a *Boroszlói* s olyant is, amely *csak* a *Bécsi kézirat*ból ismerünk. Néhány példa:

A 4. versszak 4. sora a boroszlói szövegben:

innet én régen *elrepültem* volna.

Ugyanez a bécsi szövegben, majd 1602-ben és később:

innet én régen *elfutottam* volna.

Másutt azonban, mint a 11. versszakban

Boroszlói: ha ellenségimtől *bántásom* volna

Bécsi: ha ellenségtül *nyavalyám* volna

1602: ha ellenségtül *bántásom* volna

1620: ha ellenségtül *nyavalyám* volna.

A legutóbbi példa Újfalvi énekeskönyvének harmadik debreceni kiadásából származik.²⁶ E kiadásban néhány szónyi módosítást találunk az énekszöveg 1602. évi első megjelenéséhez képest. Ezek közül némelyik újabb kezdeményezésnek tűnik, mások azonban az első nyomtatott közléssel szemben a XVI. századi kéziratossal szövegek kitéjezéseit állítják vissza.

A 11. strofából idézett verssor pedig – véletlen-e? – a *Bécsi kézirat*tal vág egybe, szemben a *Boroszlói kézirat* és az 1602. évi kiadás megfelelő helyével.

Szilády Áron a Régi Magyar Költők Tárában az általa 1592. évből származónak hitt, Gönci-féle énekeskönyvként említett kiadás énekszövegét adta közre 1883-ben. A Régi Magyarországi Nyomtat-

²³ Eugen MITTWOCH: Die deutschen, magyarischen, kroatischen und lateinischen Texte der Wiener Sammelhandschrift, in *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*, hg. von Robert Gragger, Berlin und Leipzig, 1927. pp. 88–130. Kecskeméti Vég Mihály éneke a XVI. századi kéziratban a 64/b–67/a leveleken, latin betűkkel a kiadványban a 125–127. lapokon. Wiener Sammelhandschrift: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Orientalische Handschriftensammlung, Flügel Bd. III. S. 535 ff. Nr. 2006.

²⁴ CSOMASZ TÓTH Kálmán az 1561. évet tartja a zsoltárparafraízis keletkezési idejének. (RMDT. I. 638. l.) A Magyar Irodalmi Lexikon I. Bp. 1963. 613–614. (a Bécsi kézirat énekszövegében foglalt) 1567-es keltezését említi.

²⁵ RMK I. 376. 38/b–39/b. levél.

²⁶ RMK I. 497. 41/b–43/a. levél.

ványok I. kötetében (RMNy 640. alatt) olvashatjuk, hogy ez a kiadás, amelynek címlap nélküli csonka példánya a kolozsvári református kollégium birtokában volt, valószínűleg 1632-ből származik.²⁷ (Bár ezt kétségtelen bizonyítékok nem támasztják alá, az egyszerűség kedvéért e változatról itt, mint 1632. évi kiadásról szólunk.)

Az 1632. évi kiadásnak a betűtípusa és szedésmódja a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található mikrofilmje szerint megegyezik az 1620. évi kiadásával és minden bizonnyal a debreceni nyomda terméke. Az LV. zsolttár szedése néhány kisebb, nem jelentős módosítást tartalmaz a korábbi debreceni kiadásokhoz képest.

Szilády a szöveget mai helyesírással közli, az átírásnál azonban néhány helyen pontatlanul járt el. Így:

1632. évi kiadás:	Szilády:
3. versszak: Csak <i>sivök, rivok</i> nagy nyavalyámban	<i>rivok-sivok</i>
5. versszak: Vadon erdőben <i>szellyel</i> bujdosnom	<i>szélllel</i>
10. versszak: Özvegyek, árvák, nagy bosszut <i>vallnak</i>	<i>valnak</i>
15. versszak: Az ellenségtül mert <i>én</i> igen félok	„ <i>én</i> ” hiányzik

Kodály a Psalmus Hungaricus zenéjét 1923-ban szerezte. A zenemű szövege Kecskeméti Vég Mihály énekének egy újabb, Kodály által alakított változata. Kodály énekszövege különféle eltéréseket mutat a korábbi változatoktól: bizonyára a számára leghitelesebbnek tűnő, a kor szellemét legjobban kifejező és nyelvilag legszébben megformált részleteket válogatta össze. Néhány helyen pedig élt a költői változtatás jogával: olyan módosításokat találunk a szövegben, amelyek minden bizonnyal tőle származnak. Végül kihagyott öt versszakot: a régi énekszövegek huszonkét strofájával szemben Kodály változata csak tizenhét versszakból áll. Kimaradt a 7., 8., 13., 16. és 17. versszak. Viszont kétszer visszatér az 1. versszakra, az 5. és a 10. (Kodálynál 8.) versszak után beiktatva, a 15. (Kodálynál 12.) strofát ismétléssel még egyszer közli, végül az utolsó előtti strofa 3–4. sorát is megismétli.

Kíséreljük meg Kodály szövegváltozatának forrásait fellelni a régi énekszövegek tükrében.

Bizonyára használta a *Boroszlói kéziratot*, hiszen ennek hasonmását az 1924. évi kotta-kiadásban le is közölte. Az eltérések azonban azt mutatják, hogy tanulmányozta a nyomtatott kiadásokat is, mert a szövegrészlet-variációk eseteinek nagyobb részében nem a *Boroszlói kéziratból* merített, hanem a nyomtatott szövegekből. Bizonyára ismerte az 1632. évi kolozsvári unikumot, amely az 1883-as Szilády Áron-féle kiadás forrása volt. Nem lehet kétséges, hogy Szilády szövegét is használta.

Említettük, hogy a Szilády-féle átírás milyen hibákat foglal magában az 1632. évi forráshoz képest. Kodály szövegében mind a négy részlet hibátlan – tehát vagy az eredeti, régebbi nyomtatott szövegeket követte, vagy pedig helyesbítette Szilády tévedéseit.

Kodály tehát minden bizonnyal használta a legrégebbi nyomtatott közléseket is, illetve közülük azokat, amelyekhez az időben – az 1920-as évek elején – hozzáférhetett.

A XVII. század elején megjelent debreceni református énekeskönyvek közlései, amint erre példát is láttunk, az Újfalvi-féle 1602. évi kiadás szövegétől alig különböznek. Ezekkel szemben az 1693. évi nagyszombati énekeskönyv, Illyés István kiadása lényeges változtatásokat tartalmaz. Ezek közül csak egyetlenegy nem jelentékeny módosítás esik egybe a Kodályéval s így lehet, hogy csupán véletlen műve. A 12. versszakot ugyanis az Újfalvi-féle énekeskönyv különböző kiadásai így kezdik:

Én barátomnak az kit vélek volt

A sor Illyésnél és Kodálynál az *Én* helyett a *De* szóval kezdődik.

Még egy ellenőrizhetetlen egybeesés tűnik fel az Illyés-féle szöveggel való összevetésnél: a 22 versszakos teljes szövegből a 7., 8. és a 15. versszakok egyformán hiányzanak mind Illyésnél, mind Kodálynál. A további hiányok és Illyés pótlásai azonban teljes különbözősége mutatnak.

Vajon a Kecskeméti Vég Mihály-féle zsolttár-parafraízis egyéb változatainak lehetett-e valami köze a Psalmus Hungaricus énekszövegéhez? E kérdés tisztázása érdekében a zsolttár-parafraízisnek még néhány ismert változatát is meg kellett vizsgálnom. Összevettem Kodályéval a Kecskeméti Graduál, a

²⁷ RMK I. 252, amelyről már a 16. jegyzetben szóltunk. A kolozsvári unikum mikrofilmje a MTA Könyvtárában 190/IX. jelzet alatt. A RMKT-ban Szilády az „LV. Psalmus” című sora után az „Exaudi Deus orationem meam” sort önkényesen vette fel, mert ilyen a kolozsvári unikumban nem szerepel.

²⁸ RMK I. 1446. 86–89. l.

Kájoni-féle énekeskönyv és az 1774. évi kiadású Kolozsvári énekeskönyv szövegeit.²⁹ Ez a három forrás különféle eltéréseket tartalmaz mind az előzményekhez, mind a Kodály-féle szöveghez képest, a különbségek azonban nem olyanok, hogy a Psalmus Hungaricus énekszövegének keletkezéséhez bármiféle támpontot nyújtanának. Nem valószínű, hogy e szövegek Kodály vers-szerkesztését befolyásolták volna.

Mi készíthette Kodályt Kecskeméti Vég Mihály énekszövegének megrövidítésére? Általában bizonyára a drámai tömörítés szándéka vezette, a kihagyott részek tartalmi-szerkezeti vonatkozásai azonban közelebbi okot sejtető következtetéseket is megengednek. Az énekszöveg 6–10. strófája a költő panaszának második része, amelyben ellenségeinek álnokságáról szól. (Hogy az öt versszak valamiféle – Vég Mihálnál kissé terjengősen előadott – tartalmi egység, azt bizonyítja az LV. szövegnek Szenci Molnár-féle fordítása is, amelyben ugyanezeket a gondolatokat egyetlen hatsoros strófába sűrítette a fordító.) Vég Mihály e rész kezdetén három strófát szentel az ellenségek áskálódásának; e háromból Kodály csak az elsőt tartotta meg.

A 12–13. versszak a barátok képében tetszelgő titkos ellenségekről szól: Kodály csak a 12. szakaszt vette fel énekszövegébe.

Az eddigi kihagyások tehát terjengős részek tömörítését célozták: a megtartott részek kevesebb szóval ugyanazt adják, de nagyobb drámai erővel. A 16–17. versszakok az ellenség hitszegéséről és képmutatásáról szólnak. Ezeket Kodály más okból hagyta ki. A 15. versszakkal kezdődik a fohász „Én pedig Uram hozzád kiáltok . . .” Ez a rész Kodály 12–16. strófájában töretlen, kerek gondolati egység: a könyörgés, az igazságtételbe vetett bizalom, a bűnösök megbüntetésébe vetett remény egyenesen vezet az igazak nagy tisztességre való felemeltetésének magaslatához. A hitszegésről, képmutatásról szóló két versszak kirívóan nem ide való, úgy tűnik, mintha az első résznek, a panasznak elkésett refrénje volna. Lehet, hogy az ősi költő spontán érzelmi kitörése: túltengő megbántottságában a fohász emelkedett pillanataiban megegyeszer visszatér sérelmeire, nem törődve azzal, hogy felborítja a mű szerkezetét. Az is lehet, hogy amikor a fohász kezdetén az ellenségtől való félelméről szól, megismételve korábbi panaszát, újabb képet fest az álnokságról. (E szerkesztési következtetés – ha szabad annak nevezni – Szenci Molnár Albert fordításában is hasonló módon található.) Kodály ökonomikus kompozíciójához szinte magától értetődően hozzátartozott, hogy e két versszakot is elhagyja.

Kecskeméti Vég Mihály énekszövege egyébként nagyszerű kompozíciós erényekről, lenyűgöző kifejező erőről is tanúskodik. A költő panasa egyre fokozódó szenvedéllyel ragadja magával a hallgatót az ellenség fejére szórt átokig: „Keserű halál szálljon fejére”. (Ez Kodály Psalmusának első zenei csúcspontja is. „ . . . Hatalmasívú rondóformában kovácsolódik egygyé a szöveg és a zeneminden rezdülése. A rondóban tér vissza újra a mű alaphangja, a szöveg »kerete«”. Majd: „A zenekar veszi át a kórus síró panaszát, az énekkar pedig az első szakasz, a keret-hang, a rondó megismétlésével jelzi, hogy új rész kezdődik Sodoma és Gomorra bűneinek felsorolásában. A zenekar torlódó tizenhatod-imitációiban már ott nyüzsögnek az igazság ellenségei . . . hogy az igaz prédikátort megnyomorítsák, hogy »fogságán ők vigadhassanak«” – írja Újfalussy József.) A költőnek az ellenségre szórt átka a panasz kataraktikus befejezése. Új szakasz kezdődik, melyben megcsillan az igazságtétel reménye is. A prédikátor kéri–követeli az eget urának védelmét, majd emberi és személyes hangon biztat a bizalomra, az igazságszolgáltatásban való hitre. (A zenében: „ . . . egyszerre különös hang töri meg az átok és a kórus szaggatott könyörgésével, majd félelmében követelőző kérésével egybekapcsolódó prédikátori hang szavát. Formailag trió kezdetén érezzük magunkat. Hangja líraibb szélesívű 6/4 adagio dallam hárfakísérettel.” Majd: „A »Mikoron Dávid« 2/4-re keményedett dallamával az utolsó ítélet harsonái között jelenik meg az igaz isten, ítéli eleveneket és holtakat.”) A könyörgés nagylelkűen szűk szavakkal szól a bűnösök megbüntetéséről, annál drámaibban fokozódó feszültséggel vezet az igazak elégtételének magaslatára: a költemény és a zene második csúcspontjára, az igazaknak, kegyeseknek és szegényeknek végül nagy tisztességre való felemeltetéséig. (Kodály zenéjében meg-

²⁹ *Kecskeméti Graduál*, 1637. évi kézirat a MTA Könyvtárának kéziratrárában K. 74 jelzet alatt, 542–545. l. Kájoni János: *Cantionale Catholicum*, Csíksomlyó, 1676. 608–609. l. RMK I. 1188. *Közönséges Isteni-Tiszteletre rendeltetett Lelki Énekek*, Kolozsvár, 1744. Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, 121–124. l. Mikrofilm a MTA Könyvtárában 172/VII. jelzet alatt.

jelennek „a »Mikoron Dávid«-dallam dúrba|harmonizált, szélesen ujjongó, jubiláló hangjai . . .” „De a jubiláció tetőfoka, a tündöklő D–E-dúr|fanfárhangzatok fénye hirtelen elsötétül: a D-dúr akkordból egyszerre H-val tetézett moll-szubdomináns válik, s most már azonos a bevezető zene, csúcsponttól lezuhanó kétségbeesésével . . .”). Végül a záró versszak, amelyből a prédikátor megnyugvása, talán belenyugvása, Kodálynak viszont a „pillanatnyilag reménytelen valóság” feletti, zenében elmondott lesújtó ítélete öltött formát. („Ha vigasztalás sehol, a zárósor dallamának leverő, a kialvó gyertya szemrontó homályát idéző párhuzamos kvintjei közül mégegyszer kisikolt a »keserűség«-szava, majd a nagyított dallamvégződés basszuspizzicatóiban enyészik el a hatalmas látomás!” – írja Újfalussy.)³⁰

Kecskeméti Vég Mihály énekében Kodály a XVI. századi magyar költészet nagyszerű, lelkesítő művére talált, amely témájában, tartalmában, formájában egyaránt alapja, ihletője lehetett egy nem kevésbé kiváló, de nem archaikus, hanem korszerű zenei alkotásnak. Amit Kodály az énekszövegen változtatott, az nem a mű szellemét, tartalmát érintette, hanem elsősorban szerkezetét csiszolta, arányosította. Így a szöveget és a zenét teljes tartalmi-formai egységgé ötvözte össze.

A szerkezeti változtatásokon – kihagyásokon – túl Kodály mást is módosított. Énekszövegének néhány részlete sajátosan különbözik valamennyi, általam megvizsgált régi szövegtől. Úgy tűnik, ezekben az esetekben ő maga formálta át a szöveget.

A 15. versszak zárósorának „én igen félek” felkiáltását így enyhíti:

Az ellenségtől mert én igen *tartok*.

Itt a sort végző „félek” helyébe jobban rímelő s a fohászzkodó hívó lelkiállapotát hívebben tükröző kifejezést iktatott be.

A 18. versszakban a régi kiadások „minden” szavát megkettőzi:

Rólad elveszi *minden, minden* terhedet

A fokozott hangsúly a felszólításnak, a „bízz!” hangulatának ad nyomatékot.

A 19. versszak 4. sora:

Hosszú életök nem léssen *a* földön,

a nyomtatott közlések „*ez földön*” végződésével szemben.

Az 1642. évi lőcsei kiadás, amelynek szövegét betűhű szedéssel adta ki 1939-ben Kner Imre, több kisebb eltérést tartalmazott a debreceni kiadásokkal szemben. Lényegesebbek közülük:

a 2. versszakban:

Nagy *szükségében* ne hagyj engemet

Helyesen: Nagy *szükségemben* ne hagyj engemet

az 5. versszakban:

Akarok inkább pusztában laknom

Vadon erdőben *széllel* bujdosnom

Hitelesebbnek tűnik, Kodály is ezt használja:

széjjel bujdosnom.

a 15. versszakban:

Reggel-is délben, estve könyörgök.

A többi helyen: *Reggel és délben* stb.

Amikor tehát közel négy évtized távlatából azt keressük, hogy Kodálynak milyen kifogása lehetett a kis Kner-féle kiadvány ellen, akkor a régi kéziratok források, a korai kiadások és a Szilády-féle interpretáció összevetése, Kodály énekszövegével való összehasonlítása a valóságot megközelítő választ ad számunkra.

Kodály ismerte Szilády átírását, s annak hibáit. Ismerte a *Boroszlói kéziratot* s az azt némiképpen módosító régi nyomtatott közléseket, ahol az utóbbiak szövegváltozatait részesítette előnyben. Szilády forrásainak kérdését az irodalom csak jóval később tisztázta, Kodály számára azonban már akkor nyilvánvaló lehetett, hogy az első nyomtatást több évtizeddel követő (önmagát hatodik kiadásnak nevező) 1642. évi lőcsei énekeskönyv szövegének felhasználása nem a legszerencsésebb választás volt.

³⁰ Az énekszöveg és a zenemű párhuzamára vonatkozó idézetek: ÚJFALUSSY József, *A Psalmus Hungaricus*. Zenetudományi Tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára. Szerk.: SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes. Bp. 1957. 21–25.

Ezt igazolják a lőcsei kiadás énekszövegének azok az eltérései, amelyek, ha nem is jelentősek, mégiscsak rontották a szöveget.

Végül a *Psalmus Hungaricus* szövegétől eltérő, közvetlen forrásául sem szolgált régi szövegnek minden kommentár nélküli kiadása olybá tűnhetett, hogy a kiadó tudomást sem vett Kodály Zoltánról, a filológusról, aki feltámasztotta s a költőről, aki noha alapjában véve megőrizte, de nyelvben-formájában csiszolta, szerkezetében javította, a zeneművel tökéletesen összeötvözte Kecskeméti Vég Mihály énekét. Kodály nem elégedett meg azzal sem, hogy a kiadvány „egyszerűen csak szép akar lenni”, s ha már egyáltalán megjelent, szemben Kner Imrével, igenis „forrásmunka igényével” fogadta.

Hogy a Kodály-féle szöveg tükrében visszapillantást nyújtsunk a régi szöveg-változatokra és a konkrét különbségeket megmutassuk, egy táblázatszerű összehasonlítást közlünk. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy összehasonlításunk csak a lényegesebb szó- és kifejezésbeli eltéréseket vette számba. Nem voltunk tekintettel számos, olyan apró különbségre, amely az eltérő hangzásból, írásmódból, a helyesírás változásából ered.

A *Psalmus LV.*, Knerék 1939. évi kis kiadványa a jogos bíráló ellenére is nemes szándékkal készült nemes cselekedetként jegyezhető fel – mint szerény epizód – a magyar könyvtörténetben. Emlékezetes marad, mint a nemzeti aggodalomnak immár harmadszori allegorikus megnyilatkozása. Kecskeméti Vég Mihály a török és a Habsburg által gyötört, három részre szakított és belső zülléstől is szenvedő XVI. századi Magyarország sorsát siratta a bibliai költő köntösében. Kodály a maga 1919–1921. évi meghurcoltatásának, elhallgattatásának, az ellenforradalom közállapotai felett való ítéletének adott hangot a *Psalmus*-ban, melyet 1923-ban szerzett Budapest fennállásának ötvenedik évfordulójára. Amikor 1939-ben Kner Imre a *Psalmus*-hoz nyúlt, a Kodály számára 1923-ban „pillanatnyilag reménytelennek látszott” valóság a nemzet totális válságára fordult.

A *Psalmus LV.* 1939-es gyomai kiadásával Kner Imre újra felidézte Vég Mihály és Kodály aggodalmait, amelyek mind a nemzetre, mind saját sorsára ismét tragikusan időszerűvé váltak és sajnos, be is teljeselek.³¹

Kodály: *Psalmus Hungaricus* énekszövegének és Kecskeméti Vég Mihály zoltár-parafázisa
régii és újabb szövegváltozatainak összehasonlítása

A Kodály-féle énekszöveg az 1924. évi *Universal* (Wien, Leipzig) kiadású kottából származik. A szövegben vastagabb betűvel kiemelt részek a különböző szövegváltozatokban eltérnek. Jobboldalt felsoroljuk az eltéréseket és rövidítéssel jelezzük, hogy az eltérés melyik kiadásban fordul elő. Az összehasonlított kiadások és azok rövidítése a következő:

B	= Boroszlói kézirat, XVI. sz. 1620 = Újfalvi-féle énekeskönyv	Lőcse	= Énekeskönyv 1642., ill.
W	= Bécsi kézirat, XVI. sz. 1632 = Újfalvi-féle énekeskönyv		betűhű kiadása Kner 1939.
1602	= Újfalvi-féle énekeskönyv	(tévesen „Gönci-féle 1592. évi”)	Illyés = Énekeskönyve, Nagyszombat, 1693. (Csak a 12. versszak kezdőszavát illetően.)
	Sz	= Előbbi szövegének Szilády Áron-féle kiadása RMKT IV. 1883.	

³¹ Az énekszöveg forrásainak összehasonlításánál CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI. század magyar dallamai* (RMDT I.), Bp. 1958. c. művére támaszkodtam s a szerző személyes tanácsait is igénybe vettem. A *Psalmus Hungaricus*-ra vonatkozó zenetörténeti adatokat keresve haszonnal forgattam EÖSZÉ László műveit, aki egész dolgozatomat érintő észrevételeivel is támogatta munkámat. A XVII. századi énekeskönyvek kiadásának vizsgálatához HOLL Bélától kaptam értékes segítséget. A Békés Megyei levéltár iratanyagát dr. SZABÓ Ferenc levéltárigazgató állította össze. A szöveg-összehasonlítás munkájában RUSZNÁK Erzsébet működött közre. Valamennyiüknek itt mondok köszönetet.

A rövidítéssel nem jelzett eltérések valamennyi változatban egységesen különböznek a Kodály-féle énekszövegtől. Az eltérő szövegrészeket általában mai helyesírással közöljük. A 7., 8., 13., 16. és 17. versszak a Kodály-féle énekszövegből hiányzik. Az összehasonlítás teljessége érdekében ezeket a strófákat Szilády Áron kiadásából vettük át és dőlt betűvel különböztettük meg a Kodály-féle énekszövegtől.

1.

Mikoron Dávid nagy búsultában,
Baráti miatt volna bánatban,
Panaszolkodván nagy haragjában
Ilyen könyörgést kezdte ő magában.

2.

Istenem Uram, kérlek tégedet,
Fordítsad reám szent szemeidet,
Nagy szükségemben ne hagyj engemet
Mert megemészti nagy bánat szívemet.

Lőcse: szükségében

B: az

3.

Csak sívok, rívok, nagy nyavalyámban,
Elfogyatkoztam gondolatimban,
Megkeseredtem nagy búsultomban,
Ellenségemre való haragomban.

Sz: rívok-sívok B: oly vagy én (?) W, 1602: én, 1620-tól:
nagy nyavalyámban

4.

Hogyha énnékem szárnyam lett volna,
Mint az galamb, elrepültem volna,
Hogy ha az Isten engedte volna,
Innét én régen elfutottam volna.

B: elrepültem

5.

Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széjjel bujdosnom,
Hogynem mint azok között lakoznom,
Kik igazságot nem hagynak szólanom.

B: „zelel”, W: „sellel”, 1602: „sellyel”, 1620: „szellel”,
1632: „szellyel”, Sz: széjjel, Lőcse: széjjel

6.

Éjjel és nappal azon forgódnak,
Engem mimódon megfoghassanak,
Beszédem miatt vádolhassanak,
Hogy fogságomon ők vígadhassanak.

7.

Látod jól Uram álnok szíveket,
Csak szemben való szép beszédeket,
De zabolázd meg az ő nyelvöket,
Ne tapodják le híremet nevemet.

W: „sajokat”

B és W: hürünket

8.

Ugyan szememmel jól látom őket,
Én reám való gyűlölségeket,
Fülellem hallom káromlásokat,
Igazság ellen feltámadásokat.

9.

Egész ez város rakva haraggal,
Egymásra való nagy bosszúsággal
Elhíresedett az gazdagsággal,
Hozzáfogható nincsen álnoksággal.

B: S elhíresedett az (?), W: Elhíresedett nagy

10.

Gyakorta köztük gyűlések vannak,
Özvegyek, árvák nagy bosszút vallnak,
Isten szavával ők nem gondolnak
Mert jószágukban felfuvalkodtanak.

Sz: valnak

11.

Keserűségem annyi nem volna,
Ha ellenségtől nyavalyám volna,
Bizony könnyebben szenvedtem volna,
Magamat attól megóhattam volna.

B és 1602: bántásom

W: „semvedtem”, Lőcse: „szenyvedtem”

1602: tőlük

12.

De barátomnak az kit vélek volt,
Nagy nyájasságom kivel együtt volt,
Jó hírem nevem tisztességem volt,
Fő ellenségem most látom hogy az volt.

Én, csak Illyés: De; B: voltam, W: „veltem”

B: (nyilván tévesen) Ily álnokságot soha nem gondoltam

13.

Csuda szerelmét én hozzám láttam,
Kivel sokáig mind együtt laktam,
Az istent véle együtt szolgáltam,
Ily álnokságát soha nem gondoltam.

1602: én

14.

Keserű halál szálljon fejére,
Ellenségemnek ítéletére,
Álnokságának büntetésére,
Hitetlenségének kijelentésére.

15.

Én pedig, Uram, hozzád kiáltok,
Reggel és délben, este könyörgök,
Megszabadulást tetőled várok,
Az ellenségtől mert én igen tartok.

B és W: óhajtok

Lőcse: Reggel-is; B és W: kiáltok, 1602: óhajtok

B és W: igen én félek, Sz: az én hiányzik; mindenütt: félek

16.

Megszegték ezek esküvéseket,
Régen elhagyták az ő hűtöket,
Nem hiszem immár egy beszédeket,
Mert megpróbáltam hitetlenségeket.

B: Immár nem hiszem egy, W: Immár nem hiszem ő

17.

Ezeknek szájok zsírosb az vajnál,
Síkosb ajakok az faolajnál,
Étesb az nyelvek az éles kardnál,
Szájokban nincsen egyéb álnokságnál.

18.

Te azért lelke gondolatodat
Istenben vessed bizodalmat,
Rólad elvész minden, minden terhedet,
És meghallgatja te könyörgésedet.

B és W: minden gondodat

B: „weszet” vagy „wezett” reménységedet, W: vessed
reménységedet minden terhedet

B és W: nagy

19.

Igaz vagy Uram, ítéletedben,
A vérszopókat ő idejökben
Te meg nem áldod szerencséjükben,
Hosszú életök nem léssen a földön.

W: vérontókat ő életükben

B és W: éltekben, 1602-től: ez földön

20.

Az igazakat te mind megtartod,
A kegyeseket megoltalmazod,
A szegényeket felmagasztalod,
A kevélyeket aláhajigálad.

B: igazságot

21.

Ha egy kevéssé megkeserítéd,
Az égő tűzben elbétaszítod,
Nagy hamarsággal onnét kivonszod,
Nagy tisztességre ismét felemeled.

B: „megij kijsertetett”

B: elkivetteted, W: belevetteted

B: kimentetted, W: kimentheted

22.

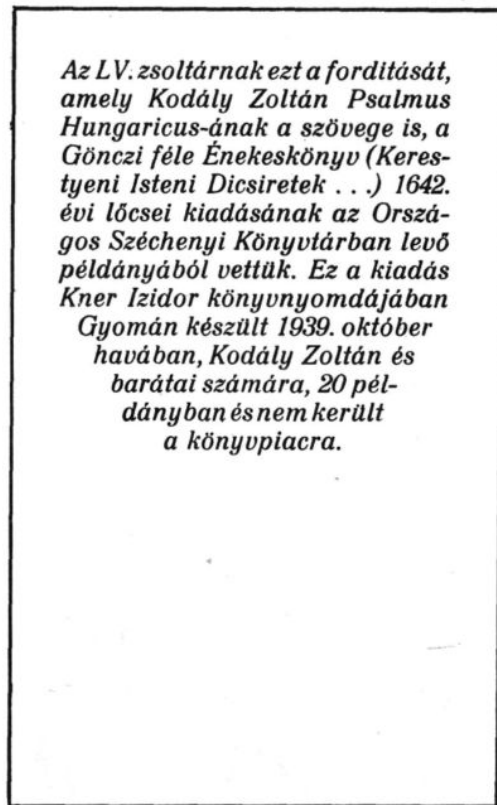
Szent Dávid írta az zoltárkönyvben,
Ötvenötödik dicséretében,
Melyből az hívek, keserűségben,
Vigasztalásért szörzék így versekben.

B: ez (?), 1602 és 1620: ezt

B: Ezer ötszázban és hatvanegyben, W: Ezer ötszázban és
hatvanhétben B és W: ezt

A gyomai kiadás címlapja

A gyomai kiadás kolofoja

Lévay Edit

ILOSVAI SELYMES PÉTER ISMERETLEN HISTÓRIÁS ÉNEKE MÁTYÁS KIRÁLYRÓL

(A Pompéry-kódex)

Régi irodalmunk emlékeit őrző, kutató által eddig nem vizsgált XVI. századi históriás énekeket tartalmazó kézirat kódex található az Egri Főegyházmegyei Könyvtár értékei között. A könyvtár címjegyzékében Pompery Codex néven szerepel. Anyaga mindeddig nem került a nyilvánosság elé.

A kódex sorsának érdekességét növeli az egykori tulajdonos, jeles irodalomtörténészünk, Toldy Ferenc személye, aki a jelek szerint nem, vagy csak felületesen lapozta át a kéziratot. Pompéry Jánostól került Toldyhoz.¹ A kor divatja szerint az ajándékozó lett a névadó is, mint a szintén Egerben található egykor ugyancsak Toldy Ferenc tulajdonában levő Bélyd Codex esetében.² Mindkét kódexet Toldy ajándékozta Bartakovics Béla egri érseknek. Így került később az Egri Főegyházmegyei Könyvtárba.

A szakadozott, hiányos kéziratot Toldy Ferenc gondosan bekötötte. A kódex eleje és vége hiányos, sajnos több közbeeső lapot is kitéptek. A könyvkötő a hiányokat üres lapok befűzésével jelezte. A kötés során a lapok széleit levágták, ezért néhol hiányzik a vesszók utolsó betűje, szótagja s egyéb apró bejegyzés. A kódex 212 számozott levélből áll, a levelek 100 × 156 mm-es nagyságúak. A kötés gerincére aranyos betűkkel nyomtatták: Pompéry Codex Toldy Ferencé.

Papírja a kempteni papírmalom terméke. Vízjele kétfejű sast ábrázol. Mindkét fején korona látható. A sas testének közepén levő nyomtatott K utal Kempten városra. A gyáros Hans Schanchenmayr, monogramja – nyomtatott HS – a sason kívül helyezkedik el.³ A papír gyártási idejét a XVI. század második felére tehetjük. A kempteni papír főként a Thurzók révén került Magyarországra. A Fuggerekkel tartott kapcsolatuk is elősegítette a németországi papírok Magyarországra hozatalát.

A históriás énekeket több kéz másolta. Csak az első tulajdonos, Csombor János nevét ismerjük. Nevét a könyv elejére és a harmadik ének végére jegyezte be. Sajnos az első eredeti lap, mely talán életrajzi adatot nyújthatna, maszatos, szakadozott, így csupán feltételezésekre kell szorítkoznunk. Van ugyan adat arról a Csombor Jánosról, aki 1636. október 20-án címeres nemeslevelet nyert, 1637. március 4-én hirdették ki Torna megyében, de a két személy azonosságának eldöntése további kutatásra vár.⁴ Lehet, hogy kódexünk első tulajdonosa Szepsi Csombor Márton rokonságához tartozott.

A Csombor János által másolt negyedik éneket újabb kéz fejezte be. Az utolsó, ötödik éneket több kéz másolta, egy újabb tulajdonos és családjának írástudó tagjai.

A másolat idejét a XVII. század első felére tehetjük. Az első ének a bejegyzés szerint 1600-ban került a kódexbe.

Az énekeket nem emlékezetből írták le, nyomtatott vagy kézirat szöveg alapján másolták. Erre vall a tévedések korrigálása. Szavakat, sorokat, versszakokat cseréltek fel a másolókkal, s ezeket az

¹ Pompéry János (1819–1889), író, publicista.

² VASS István: A Béli-codex, Új Magyar Múzeum 1853. Szerk. TOLDY Ferenc III. évf. 1. köt. 417.

³ A vízjel képe megtalálható: C. M. BRIQUET: Les Filigranes Dictionnaire historique des marques du papier des leurs apparition vers 1828 jusque en 1600. Avec – 16112 fac-similes des filigranes. Tom. 1–4. Genève 291. szám alatt.

⁴ Csombor Jánosról szóló adat található: KEMPELEN: III. 215. vö. Történelmi Közlemények Abauj–Torna vármegye és Kassa múltjából Kassa I/70. 222.

elírásokat mindig gondosan javították. Ahol nem tudták elolvasni a szót, a lap szélére leírták a lehetséges variánst. A rosszul másolt szövegrészt megszámozták vagy áthúzták. Mindezeket szépen nyomon lehet kísérni a nyomtatott szövegekkel történő összehasonlításkor.

Az első 8 levél a könyvkötő pótlása. A 8. levél belső oldalára írta be a nevét Bartakovics Béla egri érsek. Az első eredeti levél a kilencedik, elég maszatos, nehezen olvasható. Első oldalán található a következő, Csombor János írásával:

Sum
Verus Possessor huius Libri
Joannes Cognomine C < . . . > bor

Alatta szakadás, kaparás miatt bizonytalanul olvasható:

A < . . . > b Somloy (?)

Származási vagy tartózkodási helyét jelöli. A későbbi tulajdonos szemmel láthatóan törekedett Csombor János nevének, bejegyzett adatainak eltüntetésére.

Ezután tollpróbá következik, a 113. (114). zsoltár 9. verséből:

Non nobis nobis domine
sed nomini tuo da gloriam

Non nobis domine non nobis
sed nomini tuo da gloriam

Alatta egy sor a Nagy Sándor hatodik részéből:

Az hatalmas király babiloniában

Majd Lukács evangéliuma II. fejezetének 29. verse:

Nunc dimittis servum
Nunc dimittis servum tuum
secundum verbum tuum in pace

Ismét a Nagy Sándorból, most az I. rész 6. versszakából következik két sor:

Jámbor vala Sándor az király fia
ki attya halalat igen sirattya

Majd a quarta pars sorait olvashatjuk:

Jöve hozza Porus nagy erejével
megh ütözik vele nagy
hatalmassagával el változik
neky < . . . > szerencseye
nek < . . . > erencseye

A lap szélére más kéz írta:

Az Evagyelyomnak Sommaia
az may napra imez az mint kk
megh mondam azt az Sz: Irasbol
megh mondom bizonyosit is

Szemben vele: Jesus Christus

Ezután következik az öt históriás ének a következő sorrendben:

1. Ilosvai Péter: Nagy Sándor históriája
2. Göröcsöni Ambrus: Mátyás király históriája

3. Ilosvai Péter: Mátyás király históriája
 4. Varsányi György: Xerxes históriája
 5. Illyefalvi István: Jephtha históriája

Az elsőként lemásolt ének tehát Idari Péter, vagy ahogy irodalomtörténetírásunk számontartja, Ilosvai Selymes Péter Nagy Sándorról írt históriája. A históriás ének eleje hiányzik. A 10. levél töredékén olvasható az ének hat részének argumentuma. A harmadik részből... am, ... Magnus, ... ivosam, a negyedikből... incipit Indos, ... magne duellis, ... felicibus ausis látható. A lap alján a másoló a quinta pars argumentumára utal. A 11. levél pótlás, üres. A 12. levél első oldalán a 20. versszakkal kezdődik az ének, előtte egy levél hiányzik, nincs pótolva. Egy oldalra 5 vagy 6 versszak került. A versszakok számozását figyelemmel kísérve kiderül a 21–22. levél közötti, a könyvkötő által nem jelzett hiány, ami egyben tíz versszak (131–140) hiányát is jelenti. Az ének első része a 22. levél első oldalának alján végződik. A Secunda Pars a 22. levél hátlapjától olvasható. A Tertia Pars a 34., a Quarta Pars a 44., a Quinta Pars az 55. levél első oldalán, a Sexta Pars a 65. levél hátlapján kezdődik. Csombor János a 420. versszaknál vette észre, hogy a 210. szakasztól kezdve elvettette a számozást, a tévedéseket utólag javította. Az ének a 77. levél első oldalán fejeződik be. Az utolsó versszak után olvasható: *Laus Deo Cuius auxilio perfecimus 1548-ban. Alatta: 1600*

1548

A kivonás eredményét a kötéskor levágták.

Összehasonlítási alapul a meglevő három XVI.⁵ századi Nagy Sándor kiadás közül a legkorábbit, a Komlós András által 1574-ben Debrecenben kinyomtatott példányt vehetjük. Az összehasonlítás során kiderült, hogy az 1582-ben szintén Debrecenben Rodolphus Hoffhalter, majd 1591-ben Kolozsváron Heltai Gáspárné nyomdájából kikerült Nagy Sándor kiadás lényegesen eltér a kódex szövegétől. Ez érdekesen jelentkezik a tulajdonneveknél.⁶ Annál kevesebb a lényegesen eltérő eltérés az 1574-es kiadásnál. Mindkét szövegben az argumentumok az egész ének legelején találhatók. Öt helyen azonos versszakok hiányoznak.⁷ Az ének első 149 versszakát alapul véve a következő, szám szerint csupán 15 variáns figyelhető meg. Az első Komlós szövege, a második a kódex: kerül-környül; erősíte-bővíte; lött-lön; véged-végedben; pent-pénzt; fegyverrel vassal-fegyverrel és vassal; ereie-serege; bűnöt-vétkit; többet Alexander ennél nem vára-többet ennél Sándor akkor nem vára; hoza-vöve; menni-nagy sok; niernenek-nierinek; közülének-eközülének. Ezen kívül két helyen eltér a szórend.⁸

⁵ RMNY I. 339, 510, 664.

⁶ Példaként az első rész tulajdonneveinek eltéréseit közlöm. Az első a kódex szövege (K), utána az 1582-es debreceni kiadás (NY) tulajdonnevei következnek.

24.vsz.K:	Az drasztust	Ny: Adrasztus
27.vsz.K:	Gleamter	Ny: Cleander
35.vsz.K:	azon Ciriában Pamplétoniában Seneciában	Ny: Anticyrában Ny: Paphlagóniában Ny: Phenéciában
41.vsz.K:	Eumenides	Ny: Eudemus
63.vsz.K:	Társis	Ny: Társus
66.vsz.K:	Cedrus	Ny: Cydnus
79.vsz.K:	Empolio város	Ny: Europolist
80.vsz.K:	Armikanasest Canidosokat	Ny: Alicarnassust Camyndusokat
81.vsz.K:	Lissus	Ny: Issus
84.vsz.K:	Timarus	Ny: Pynarus
88.vsz.K:	Nikanos, Perdica	Ny: Nikánor, Perdikkás
89.vsz.K:	Ptolemeus Menander	Ny: Ptolomeus Melanger
123.vsz.K:	Matatonnak	Ny: Maratomnak
145.vsz.K:	Sidon város	Ny: Tirus város

⁷ Hiányzik a quarta pars 51., 70., a sexta pars 28., 37., 84. versszaka.

⁸ A 65. vsz. első sora a kódexben:
Resten jára ebben az kinek hagyta

Mindezekből arra következtethetünk, vagy az 1574-es kiadás mások által előzőleg talán többszörösen is lemásolt szövege szolgált alapul, vagy egy előttünk ismeretlen nyomtatott vagy másolt példány került Csombor János kezébe. A másolók elírásai vagy szándékos szövegjavításai adják az eltérést. Csombor János mint már említettem szemmel láthatóan szövegűsége törekszik.

Itt kell megjegyezni, hogy Szilády Áron amikor a RMKT IV. kötetében kiadja a Nagy Sándorról szóló históriát, téves adatot közöl, mert ezt írja: a Nagy Sándor szövege „a meglevő négy kiadás közül a legrégebb (1574) után nyomtatott”.⁹ Szilády azonban az 1582-es kiadást használta.

A negyediknek bemásolt éneket a 156. levél első oldalától olvashatjuk, Varsányi György 1561-ben szerezte Xerxes perzsiai királyról. Az ének első 47 versszaka Csombor János írása. A 161–163. levél pótlás, üres. A könyvkötő csak három levelet pótol, pedig a hiányzó 60 versszakot figyelembe véve kiderül, hat veszett el. Az ének befejező négy versszakát egy új, ismeretlen kéz másolta a 164. levél első oldalára. A 165. eredeti levelet a másolók üresen hagyták.

A kódexbe másolt ének címe:

Egy szep Historia az Persiai Kyralyrol Xerxes neue mikippen
rigy időben elvesztet uolt tizzer szazezer embert
Ad notam: Irgalmaz ur Isten etc.

Mivel Csombor János a cím után nem jelölte a nyomtatás helyét és évét, arra kell következtetnünk, hogy kéziratból másolt szöveggel van dolgunk. Az ének egyetlen ismert nyomtatott kiadása 1574-ben Debrecenben, Komlós András műhelyében készült.¹⁰ Toldy Ferenc egy 1543-as debreceni kiadásról is említést tesz, közelebbit azonban nem mond róla.¹¹

A „rigy időben” helyett a debreceni kiadás címében a „Revidden időben” olvasható. Ami új, eddigi ismereteinket bővítő adat, megtaláljuk a nótajelzést is. István deák A Cyrus éneke nótájára szerzett Irgalmaz Urísten című énekét Bornemisza Péter énekeskönyvében olvashatjuk. Közismert e nótajelzések gyakorisága.¹² Balassinál is szerepel.

Megállapítható, a kódex és az általunk ismert debreceni kiadás szövege között igen kevés az eltérés, szám szerint huszonegy.¹³ A nyelvjárás különbözősége a nyomtatott és a másolt szövegben erősen

Komlósnál:

Resten ebben jára az kinek hagyta

A 118. vsz. harmadik sora:

Álhatatos lün ő ebben mind végig

Komlós szövege:

Álhatatos lün ő mind ebben végig

⁹ RMKT IV. 313.

¹⁰ RMNY I. 350.

¹¹ „... Varsányi György Xerxes-krónikája (ir. 1561.), mely egyedül a szerencse mulandósága példázására használtatik, s két kiadást látott, Debr. 1573. és 74.” Toldy Ferenc: A magyar költészet története II. jav. kiad. 1867. 168.

¹² RMDT I. 618–621.

¹³

12. sor	Ny:	És az állatoknak határokoie szerze
	K:	És az állatoknak hatalmas szerzője
17. sor	Ny:	Renddel megércziok mindennek erejét
	K:	Renddel hogy megérczék mindennek erejét
51. sor	Ny:	És birodalmokat nagy gyorsan foglalni
	K:	És birodalmakat kezdinek foglalni
80. sor	Ny:	Számtalan sok népek rendit szertartások
	K:	Számtalan sok népek rendek szertartások
96. sor	Ny:	Szebben az vagy jobban mire nem alkotna
	K:	Szebben avagy jobban mire nem alkotta
100. sor	Ny:	Minémük legyenek nézi nagy sok bódogságát
	K:	Minémők legyenek nizi boldogságát
117–120. sor	Ny:	Valljon ki volt nagyobb az Xerxes királnak
		Ki birodalommal minden királyoknak
		Nagyobb volt akkoron minden császároknál
		Gazdagb, rettenetesb minden királyoknál

éreződik. Csombor János í-ző nyelvjárásban beszélt és írt, Varsányi György énekének utolsó négy versszakát pedig új kéz másolta ö-zéssel.

A kódexbe másolt éneket kell Varsányi György eredeti szövegéhez közelebb állónak tekintenünk, ezért egy esetleges szövegkiadásnál a most előkerült változatot is feltétlenül érdemes figyelembe venni. Csombor János szövege jobb rímelésű, nem találkoznak zavaró hibákkal. Az 1573-as nyomtatvány szövegét Szilády Áron közölte a RMKT VII. kötetében.¹⁴ A nyomdahibákat ösztönösen több helyen a kódexszel egyezően javította.¹⁵

A következő – sorrendben az ötödik ének – Illyefalvi István *Jephta* históriája. Az írás ismét újabbról kézre vall. A kéziratos könyv új gazdához került, akiről csupán annyit tudunk, nem egyedül másolt. Népes családja tagjait is bevonta a munkába, idejük és kedvük szerint egymást felváltva írták az éneket.

A kódexben levő históriás ének címe a 166. lap első oldalára került.

Jephtanak historiaia mi keppen az hadban fogadast tot hogy
 ha az ellensiget megh uerheti tehat uisza terbeben ualamit
 leg elsoben othon hazanal megh lat azt megh aldoza es leaniat
 latuan megh aldoza

Illyefalvi históriája a *secunda pars* 71. versszakától hiányzik. A kódex utolsó eredeti lapja a 203., a 204–212. leveleket a kötéskor fűzték a kézirathoz, üresek.

Illyefalvi históriája még a szerzés évében, 1590-ben megjelent Kolozsváron, s ugyanott 1597-ben ismét kiadták. A XVII. században évszám nélkül Lőcsén nyomtatták újra.¹⁶

A kéziratról másolt szöveget érdemes összevetni a nyomtatottal. A nyomtatott kiadások szövegének 2. versszakában így hangzik a szerzőnek a hallgatósághoz intézett kérése: „Minden jámbor tőlem ezt majd megértheti, csak nekem innom adjon”, míg a másolt szövegben: „Minden jámbor tőlem ezt majd megértheti, csak jól reám hallgasson”. Az ének további részében a másolók többnyire rokon

	K:	Vajon ki volt nagyobb az Xerxes királynál Ki birodalmával minden királyoknál Nagyobb volt akkoron minden császároknál Gazdagb retteneteseb minden királyoknál
135. sor	Ny:	Egy nagy hadat szerze öt esztendő között
	K:	És nagy hadat szerze öt esztendő között
143–144. sor	Ny:	De földi ereje volt ez csak úgy véljed Ennélkül is vagyon népe neki hidgyed Földi ereje volt ezt bár csak úgy véljed Ennélkül is vagyon népe neki hidgyed
	K:	Minden miliásnak sommáját ha megérted És rendenként üket nagy szépen megveded Minden miliásnak sommáját ha megveded És rendenként öket nagy szépen megérted
153–154. sor	Ny:	Mikor volna látta népének sokságát Akará mutatni nagy hatalmasságát
	K:	Mikor látta volna népének sokságát Akará mutatni nagy hatalmasságát
169–170. sor	Ny:	Mikor látta volna népének sokságát Akará mutatni nagy hatalmasságát
	K:	Mikor látta volna népének sokságát Akará mutatni nagy hatalmasságát

Az első 47 versszak után 60 versszak hiányzik a kódexből, a befejező négy szakasz új kéz írása.

429. sor	Ny:	Legyen erre gondunk mint mi életünkben
	K:	Legyön erre gondunk mint mi életünket
437–438. sor	Ny:	Varsáni György szerzé ezt bánatjában Kárvallása után ü nagy busultában
	K:	Varsáni György szörzötte ezt bánatjaiban Kárvallása ő nagy busultában
444. sor	Ny:	Kiből dicsértessék az felséges Isten
	K:	Kiből dicsértessék az mennybeli Isten

¹⁴ RMKT VII. 79–93. 247–249.

¹⁵ Szilády Áron a 12., 17., 80., 169–170. sort javította.

¹⁶ RMNY I. 645., 805.

értelmű szavakkal helyettesítenek. A nyomtatott szövegek szótagszáma, rímelése jobb, a kézirat mégsem mellőzhető egy szövegkiadás esetén.

Ezután következzen a másodiknak és a harmadiknak bemásolt Mátyás királyról szóló énekek tárgyalása.

A Hunyadiak korát feldolgozó művek népszerűségét nyomon kísérve láthatjuk, a XVI. századi énekszerzők közül sokan fogtak tollat, hogy Hunyadi János és Hunyadi Mátyás példájával lelkesítsék kortársaikat. E művek népszerűsége a XVII. században is tovább élt, ezt kódexünk is igazolja. Csombor János, mint az eddigiekből már kitűnt, a nagy hadvezérek életéről szerzett énekeket gyűjtötte egy csokorba, elsőnek a „világhódító” Nagy Sándorról szóló éneket másolta le, hogy azután méltóképpen kövesse a kortársak által is Nagy Sándorként emlegetett Mátyás király nagyságát hirdető két históriás ének.

Görcsöni Ambrus 1567 táján keletkezett Mátyás-énekének népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint a négy ránk maradt XVI. századi kiadás,¹⁷ ami most még két eddig ismeretlen 1574 és 1587-ben megjelentetett kiadással bővült.

A kódexbe másolt ének címe a 77. levél hátlapjára került.

Az felsiges Mathias kyalynak az nagysagos Hunyadi Janos
fianak ieles uiselt dolgairol eletiről es halalarol ualo
szep historia
Debreczembe nyomtattatot
Komlos Andras altal
Anno Domini 1574

Alatta csillaggal megjelölve Pompery János írásával:

Irta Ambrozius Literatus de Gercien
M. Jancsónál – Bécsben – levő nyomtatott példány megjelent 1587-ben

Pompéry János a bejegyzett adatokról bécsi tartózkodása idején értesülhetett, talán a kódex lelőhelye is ide vezethető vissza.

Görcsöni énekének első része a 78. levél első oldalán kezdődik. Itt nincsenek megszámozva a versszakok, Csombor János csupán a Prima Pars utolsó 150. versszakát jelölte. A Secunda Pars de obsidione Nandor Albensis a 93. levél első oldalától olvasható, ezután minden tizedik versszak számozott. A Tertia Pars de Rege Mathya első versszaka a 101. levél hátlapjára került. A harmadik versszak 3–4. sora felcserélődött, a másoló utólag javította. A 114. és 115. levél pótlás, üres, a 205–222. versszak hiányzik. A negyedik rész címe is hiányzik, a 116. levél elején a 223. versszakkal kezdődik. Görcsöni műve a 142. levél hátlapján ér véget.

Az eddig ismert kiadások közül a legrégebb a címlap nélküli Komlós-nyomtatvány. 1574-ben Heltai is kinyomtatta ugyan a Cancionaleben, de az eredeti műből több versszakot ártít vagy teljesen kihagyott, máshol saját betoldásaival bővítette Görcsöni szövegét.¹⁸ A másik két kiadás 1577, 1581-ben Kolozsváron, Heltainé nyomdájában készült. A kódex szövegének összehasonlítás alapját a címlap nélküli Komlós-kiadvány szolgáltatja, amelynek nyomtatási évét minden kétséget kizárva Varjas Béla az 1570–73 közötti időre teszi.¹⁹ Amiről eddig nem tudunk, Komlós 1574-ben újrayomtatja Görcsöni Mátyás énekét, most már címlappal. Ez került be kódexünkbe. A kódex lapalji bejegyzéséből még egy újabb, előtünk ismeretlen 1587-es kiadásra is utalást találunk.

A címlap nélküli és a kódexbe másolt Komlós-kiadás jól példázza, hogy 2–3 év eltelte is elegendő, s az ugyanazon nyomdából kikerült szövegeket összehasonlítva, az eltérések sorozatát mutathatjuk ki. Bizonyára egy új szöveg került Komlós kezébe, mely a másolók tévedései, átirásai után jutott nyomdába.

¹⁷ RMNY I. 297., 351 (12.), 387., 490.

¹⁸ Heltai Gáspár Cancionale Kiad. és bev. VARJAS Béla 1962. (BHA V.) Varjas Béla bevezető tanulmánya 24–25., 30–31.

¹⁹ BHA V. i. m. 20–21., 29.

Az eltérések illusztrálására a következő sorok szolgáljanak például. A címlap nélküli **Komlósn**-nyomatvány 45. versszakának 3. sora így hangzik:

Holló szálla azon fának ágára

A kódexben ugyanez a sor a következő:

Holló szálla aszu fának ágára

A 114. vsz. 2. sora Komlósnál:

Szörnyű lovakon lovag népek valának

A kódex szövege:

Szörnyű lovakon lovagok állnak vala

A 122. vsz. 4 sora a nyomtatott szövegben:

Ereinek felét vajda kiadá

A kódexben:

Ott kinek lehete vajda kiálta

A példák jól mutatják, az elírások több helyen az értelem megváltoztatásához vezetnek. Szinte minden második versszakban találkozunk kisebb, a lényegét nem zavaró variánssal. Összegezve: az eddig ismert szöveg úgy válik teljessé, ha a kódexbeli változattal egybevetve vizsgáljuk.

Görcsöni Ambrus félbemaradt munkájához eddigi ismereteink szerint Heltainé kérésére Bogáti Fazekas Miklós írt befejezést 1576-ban Tordán, Mátyás király halála napjának évfordulójára. Csak egy évvel később, 1577-ben jelent meg nyomtatásban Kolozsváron, Heltai Gáspárné műhelyében.²⁰ Irodalomtörténetírásunk Görcsöni Ambrus Mátyás-énekét eddig a Bogáti által megírt befejező résszel együtt emlegette. Most kiderült, hogy már egy évvel előbb, 1575-ben, 90 esztendővel Bécs sikeres ostroma után elkészült Mátyás király uralkodásának utolsó évéről, haláláról, a Görcsöni mű folytatásának szánt ének. 400 esztendő után most került elő egy eddig ismeretlen, nem is sejtett mű. Szerzője Ilosvai Péter. Csombor János nem tüntette fel sem a nyomdász nevét, sem a nyomtatás helyét, így minden bizonnyal kéziratból másolt szöveggel van dolgunk. A másoló hiányérzetét elégítette ki, amikor olyan éneket keresett és talált, ami befejezetté tette Görcsöni félben maradt munkáját, s egyben irodalmi ízlésének is megfelelt. Ilosvai műve után a következőket jegyezte be: „Finis huius historie Per me Joannem Czombor”.

Ilosvai Mátyás-éneke két részből, 185 versszakból áll. Címe és első versszaka a 143. levél első oldalára került. Az első rész 96 versszakából 70 hiányzik, csak az első 26 maradt ránk, mely a 145. levél hátlapjáig tart, ezután hét levél hiányzik. A második rész 89 versszaka teljes, a 145. levél elején kezdődik. Az ének a 155. levél belső oldalán fejeződik be. Szerencsénkre Csombor János minden tizedik versszakot megszámozott, ezért ismerjük pontosan a meglevő és a hiányzó versszakok pontos számát.

Azért is sajnálatos a 70 versszaknyi hiány, mert a versfők olvasata csupán az ének első részénél ad értelmet: ILOSVAI PETER AS NAGBAANIAI TAN... Az N-re a „Nagy szép négy víg” lapalji mutató utal. Ezután hiányzik a hét levél, ami közül a könyvkötő csak egyet pótol. A pótlás belső széle eredeti, s feltehetően ez következett sorrendben az utolsó épen maradt levél után. Két E és egy T-vel kezdődő verszakra következethetünk az ép részen maradt kezdőbetűkből, így olvasatunk: ILOSVAI PETER AS NAGBAANIAI TAN. EET.

Ilosvai Péter életéről keveset tudunk, főleg a ránk maradt művei szolgálnak adatokat. Ezek röviden a következők. A kódexünkbe elsőnek bemásolt Nagy Sándor históriát Toldy Ferenc²¹ még Idari Péter név alatt emlegette, Fraknói Vilmos,²² Szabó Károly²³ és Szilády Áron²⁴ pedig már Ilosvait

²⁰BHA V. i. m. 25.

²¹TOLDY Ferenc: A magyar költészet története. Pest, 1867. 127.

²²FRAKNÓI Vilmos: A hazai és külföldi iskolák története. Bp. 1873. 379., 412.

²³RMK I. 362.

²⁴RMKT IV. 308–309.

tartották a mű szerzőjének. Ha ezt elfogadjuk, feltehetően ebben az időben Perényi Ferenc fiait tanította, nagyidai iskolamester lehetett Szikszai Fabricius Balázs elődeként.²⁵ Majd csak 16 év múltával az „Ezerötszáz és hatvannégy esztendőben, Hidegtelek kis Asszonnak havában” az nagy Szent Pál apostolnak életét és halálát feldolgozó mű szolgálat újabb életrajzi adatokat. Ekkor „az nemes Szakmárban, egy jámbor lakatgyártónak házában” verselt. Itt SERICEUS PETRUS ILOSVANUS név olvasható a versfőben – innen az Ilosvai Selymes Péter elnevezés –, az utolsó versszakban magát Ilosvai Péter deáknak mondja. 1586-ban „mikor Thuri Pál kis leányát ők megkeresztelék” szerezte a Sokféle nevek magyarázatát. Ptolomeus király históriáját pedig 1570-ben

Szerzé el-benn sován Szilágyországban,
Kusalkőben az egy havas oldalban,
Egy cellában azaz egy füstös házban,
Elvégezte el-fenn egy som-bokorban.

Eddig ismert művei közül a leghíresebbet, Toldi Miklós históriáját Perényi István ugcsoi főispánnak ajánlotta 1574-ben. Ilosvai Péter nevét még Dávid Ferenc említi „Az egy atya istennek és az ő áldott szent fiának, az Jézus Krisztusnak istenségekről igaz vallástétel” c. Kolozsváron 1571-ben megjelent munkájában Károlyi Péter és Méliusz Péter neve mellett. „Miképpen tenéked Caroli Peter, Mellius Peter, és Illyosuai Peter, egy közenseges emberségtec vagyon: De tulaydonsagtokban és szömmélyetekben kölembesztec, és egyenettlenec vattoc: Azonképpen a te Háromság Istened is, kit vallottoc. Hogy roudiden minden keresztyén eszébe vehesse, Hogy Caroli Peter nec, és az ő Kalandos társainac semmi Istened ninczen: Mert az egy Attya Isten ért harmot költet és talalt, ecképpen bizonyítom . . .”²⁶

Az idézetből világosan kitűnik, Dávid Ferenc 1571. április 22-én Fehérváron bevégzett munkájában élő személyekről szól. Károlyi Péter és Méliusz Péter „kalandos” társaként a költő Ilosvai Péterre kell gondolnunk. Talán egyszer fény derül arra is, milyen szerepet kapott kortársai közt a protestáns hitvitázó Ilosvai.

Az az Ilosvai Péter, aki 1560. május 28-án kezdte meg tanulmányait Wittenbergben, hazatérve Debrecenben majd Csengerben volt rektor. 1562. július 22-én az ecsedi várhoz közel eső Csaholyban felakasztotta magát. Verancsics Antal 1562. augusztus 25-én Egerből tudósította Forgách Ferenc nagyváradi püspököt a halálesetről, az okot is megjelölte: „anxietate praedestinationis cognoscendae sollicitus”.²⁷

Irodalomtörténetírásunk számon tartja Ilosvai elveszett munkái között a Cirus királyról és Nebukadnezárról szerzett, Ptolomeus király históriájában emlegetett műveket, s valójában a Nagy Sándort is ilyen alapon tartjuk az övének:

Sokszor szólunk az régi nagy időkről,
Kiváltképpen világbíró Sándorról,
Cirus királyról, Nebukadnezárról,
Ezek után meglőtt jeles dolgokról.

A most előkerült Mátyás-ének kapcsán érdemes figyelni arra, hogy Ilosvai Péter Hunyadi János hőstetteit is versbe szedte, erről tesz említést a Sokféle nevek magyarázata második versszakában, ahol újból felemlíti Nagy Sándor nevét:

Lám az Sándornak írását mely örömet hallod,
Jó Hunyadi János dolgát ugyan meg tanuld,

A Mátyás-ének versfőinek olvasata a költő életének egyik fontos állomásáról tudósít. Eszerint 1575-ben Ilosvai Péter a Schola Rivulina rektoraként vagy a tanító szó XVI. századi jelentésére, Ilosvai

²⁵ RMKT IV. 308–390.

²⁶ RMNY I. 314 (2)

²⁷ FRAKNÓI Vilmos: A hazai és külföldi iskolák története. Bp. 1873. 184. – Verancsics összes művei VIII. 373. – Bartholomaeides: Mem. Ung. 39.

vallásos témájú verseire, Dávid Ferenc előbb idézett munkájára gondolva valószínűbb, hogy református lelkészként tevékenykedett Nagybányán.

A régi múltra visszatekintő Nagybánya, Asszonypataka városa Hunyadi János és Hunyadi Mátyás idejében virágzott fel ismét. Hunyadi János 1446 elején ellátogatott a városba, ahol kastélyt is építtetett. Hunyadi Mátyás a várost bástyákkal és fallal erősítette meg, s megújította régi kiváltságai-ban. A Mátyás halálát követő években a virágzó város hanyatlásnak indult. A mohácsi csata után a lakosság János királyhoz csatlakozott.

A reformáció tanainak elterjedése indította meg azt a folyamatot, mely életre hívta a nagybányai református egyházat és iskolát. A nagybányai katolikus iskolát felváltó Schola Rivulina 1547-től kezdte meg működését Kopácsi István igazgatósága alatt. Kopácsi a nagybányai tanács meghívására jött a városba Erdődről, ahol Drágfi Gáspár megbízásából irányította az erdői egyházat és iskolát. 1535-ben Bécsben, 1542-ben Wittenbergben tanult. Perényi Péter, később Perényi Gábor szolgálatában állva, a sárospataki iskola és református egyház fellendítésében is fontos szerepet kapott. Kopácsi István hatására lett a reformáció hívei Nagybánya lakossága.²⁸

Az iskola évkönyve a Matrix Illustris Scholae Rivulinae 1633-tól maradt ránk. Sajnos az első anyakönyv, mely sok értékes adattal gazdagítaná ismereteinket, elveszett.

A XVI. századi tanítványok latinul és görögül tanultak. Közülük csupán Balsarati Vitus János, a jeles tudós orvos nevét ismerjük. Balsarati Kopácsival Erdődről jött Nagybányára, majd 1549-ben Perényi hívására együtt mentek vissza Sárospatakra.²⁹

A XVI. század második felében működő rektorok közül Újfalvi Katona Imre³⁰ és Ruckschloss Dániel³¹ nevét ismerjük. A XVII. században 1633 előttről 8 rektor neve maradt ránk.³² Szepsi Csombor Márton közel két esztendeig lakott s tanult a nagybányai skólában, „melyben akkor az tudós és jó erkölcsökkel tündöklő férfiú, Szepsi István tartja vala a deákságnak igazgatását”.³³ Nem elképzelhetetlen, hogy a feltételezhetően Szepsi rokonságba tartozó Csombor János is járt a városban, s az iskolában levő könyvek között talált rá Ilosvai Péter Mátyás-énekére. A jó rímelésű, értelemzavaró hibáktól végig mentes szöveget a kódex helyesírásához hűen közlöm, csupán a kis és nagybetűk következetlenségeit javítom, valamint a következő betűtípusokat a mai jelekre írtam át: ý = y, w = ü, ó = ö, ő

Ultima Pars rerum gestarum Incliti Matthiae Huniadis Regis Hungariae Continens res memorabiles ab expugnatione Viennae Austriae usque ad mortem Regis ex Bonfinio et Sambuci opusculo Continente Gregyae iocose et facie dicta Matthiae Regis desumpta et in Cantione edita

Anno Domini 1575

1. Immar hallyuk töb dolgaitt Matthyasnak,
Bez uitele utan az kik uoltanak,
ött esztendő közben kik forgottanak,
siralmas halalat Matthias kiralynak.

²⁸ BOD Péter: Magyar Athenas 20–21 – BARTHOLOMAEIDES: i. m. 15–16.; ZOVÁNYI Jenő: Theologiai ismeretek tára. 284–285. – FRAKNÓI: i. m. 230., 297. – THURZÓ Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755. Nagybánya, 1902. 2.

²⁹ BOD Péter: i. m. 20–21. – RITOÓKNÉ SZALAI Ágnes: Balsarati Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században, Communicationes de Historia Artis Medicine, Orvostörténeti Közlemények. 1976. 13–42.

³⁰ BOD Péter: i. m. 134–135., 328–329. – FRAKNÓI Vilmos: i. m. 252. 318. – THURZÓ Ferenc: i. m. 23.

³¹ BARTHOLOMAEIDES: i. m. 89–91. – FRAKNÓI: i. m. 128.

³² A nagybányai iskola rektorai 1633 előtt: Szepsi István 1611. Lévai János 1619. Teyfalvi Csiba Márton 1623 után, Vetthési Z. István 1626. IV. 22., Gönczi M. János 1626. XII. 2., Callovius P. Sámuel 1627. IV. 21., Daróczi Bálint 1629. IX. 5. Géressy Mihály 1630. XI. 27. (THURZÓ Ferenc: i. m. 20–24.)

³³ Szepsi Csombor Márton: Europica varietas.

- 5 2. Lön öröme, ada halat Istennek,
kezeben kulczat hogy atta Vy Becznek,
szarua szeget Fridericus Czaszarnak,
urak az kirallial nagy uigan laknak.
- 10 3. Oda iuta masnap kiraline aszony,
nagyon nagy örömben Beatrix aszony,
sok köuettek el iutanak az napon,
iduözlik az kiralt nagy szep aldasban.
- 15 4. Sok szep hada szellel falukra oszla,
hosszu hadban mert megh faradot uala,
az melegn niar idő is raitok uala.
hatt holnapigh kiraly Beczben mulata.
- 20 5. Vagyon megis gondgya Nemet Vyhelire,^{3 4}
erős uaras nem uala mégk kezeben,
eyel nappal forgattya elmeieben,
mikint firkeszhessek erős Vyhelyben.
- 25 6. Azert io Szapoliai Istuant^{3 5} szolita,
nagy erőssen annak megh paranczola,
hogy hadaual Vyhelt ő megh szallana,
mert ő maga haza latna Budara.
- 30 7. Jó Szekel Jakabot^{3 6} melleie ada,
Kanisai Lazlot^{3 7} ott tarsol ada,
jeles algyu szerszamat ő uelek ada,
louaghiat gyalogyatt oda boczata.
- 35 8. Paranczat kiralinak urak hogy hallak,
sietsiguel az trombitat fualliak,
harmadnap Vyhely alliat megh niargalak,
negyed napra az szarazrol megh szallak.
- 40 9. Ezeket az kiraly hogy el boczata,
Beczből mas nap io Budaban indola,
Nagy karacson estire haza iuta,
orak, pispökök mennek be uduarban.
10. Tellyes het esztendeie el mult uala,
kiraly hada le nem szalhatot uala,
ezen közben sok dolgok löttek uala,
meitatlan foglalások estek uala.
11. Ezert kiralt nagy sokan uariak uala,
köz nemessigh hazol^{3 8} nagy karban uala,
Ersek, pispök joszagot foglalt uala,
Harminczados Vamos gonoszolt uala.

^{3 4} Némétújhely = Bécsújhely, Neapolis.

^{3 5} Szapolyai István, Mátyás idejében szepesi ispán, majd bécsi helytartó.

^{3 6} Székely Jakab, Mátyás udvarnoka.

^{3 7} ifj. Kanizsai László 1468-ban részt vett Bécsújhely ostrománál.

^{3 8} Házol = otthon.

- 45 12. Rettenetes sok panasz keszen uala,
alkolmatossagot csak uarnak uala,
karacson idnepe mas napon uala,
sok suplicatiot hordoznak uala.
- 50 13. Az templomban misen kiraly ha uala,³⁹
Sulyok Balas templomban bement uala,
feketeben el föl öltözöt uala,
terdet feiet kiralynak haitot uala.
- 55 14. Sziniben az kiraly gondollya uala,
Balas felesige hogy megh holt uolna,
Tamás Deak⁴⁰ által kerdette uala,
adgya okat, miért Sulyok gyaszolna.
- 60 15. Neki felesige nem holt azt mondgya,
az io Mattyas kiralt mondgya gyaszollia,
mert ő neki mondgya, hogy megh holt uolna,
halla kiraly, okat kerdeti uala.
16. Annak uagyon ugymond hatt esztendeie,
ioszaganak semmi hasznat nem uötte,
Peczy pispök uötte el torcka uerue,
neki illő füllő⁴¹ hasznat engette.
- 65 17. Gyakran tekint kiraly Peczy pispökre,
Tot Janosra, es neky igy izene:
karban eset Sulyoknak keduet löllye,
miglen az nagy misenek lisen uige.
- 70 18. Balasnak ha adigh keduit nem löli,
egyeb halalall ött megh nem öleti,
seliem sinorral öttet föl kötteti,
arra azmely kapufat előb iri.
- 75 19. Az Tot Püspöknek nem teczik trefanak,
terdet feiet haita az io kiralinak,
Segrestiben be mene templomanak
Tanaczaual ele Dragfi Bertoknak.⁴²

27 II. szerszamat uelek 36 II. udvarba

³⁹Csombor János másolás közben a 12–13. versszakot felcserélte. Miután észrevette a tévedést, a 144. levél alján levő „Az templomban” incipitmutatóra ráírta a következő versszak „Rettenetes” kezdősorát, majd a helyes sorrend szerint megszámozta a versszakokat. A javítás után a 12. vsz. kezdősora „Rettenetes sok panasz készen vala”, a 13. vsz. „Az templomban misén király ha vala” kezdetű. Mind az olvasat, mind a vers értelme így lesz helyes.

⁴⁰Tamás deák, Drágfi Tamásra lehet gondolni, ki 1486–1489-ig a kis kancellária vezetője, királyi személynök.

⁴¹illő-füllő = kevéske, jelentéktelen.

⁴²(Béltteki) Drágfi Bertók, udvari vitéz, főpohárnokmester, erdélyi vajda.

20. Adigh iarak zerzek urak ez dolgot,
Sulioknak igire ezer forintot,
80 czendesitek ezeket egymás közöt,
Balas leuete az fekete köntöst.
21. Nagy tanacza kiralinak lön urakkal,
Kincztarto Orbannal,⁴³ Dragfi Tamassal,⁴⁴
eluidezek egyenlő akarattal,
hogy egy gyölest tennenek hamarsagual.
- 85 22. Igen gonoszodot minden nemzetsigh,
hamissagot köuet az köz nemessigh,
egy mast öldözi, kergeti az kössigh,
mert iol erzi, nincz hon kiraly felsigh.
23. Az orszagh gyülese Budan lött uala,
90 három nemzet hamar oda gyült uala,
ket fő nagy oka az gyülesnek uala,
az uraknak kiraly igyen szolt uala.
24. Immar het esztendeie iol tudgyatok,
hazatoktol urak tauol uoltatok,
95 hebe hoba haza szalathattatok,
uelem öszue tege⁴⁵ haza iuttatok.
25. Tudgya Isten, miolta haza iöttem,
az sok panaszt halgatnys megh untam,
sok gonoszon ugyan megh iszoniottam,
100 meltatlan dolgokon el czudalkoztam.
26. Azert urak eléb ehez szollyatok,
rigi io törünieket megh uyczatok,
jamborokat hogy megh otmalmaztatok,
gonoszoknak fenitiket adgyatok.
- 105 27. Nagy szep negy vigh⁴⁶
.

Expugnatio Neapolis sequitur

⁴³ Kincstartó Orbán, Nagylucsei Dóczy Orbán kincstartó, győri majd egri püspök. „... szelíd, rátermett a legnagyobb ügyek intézésére is . . . Úgyességével, hűségével, türelmességével és fennkölt lelkületével mindig első volt a király előtt, bár titkolta vele született nagy bölcsességét.” (BONFINI: IV. dec. VII. k.)

⁴⁴ Drágfi Tamás, Drági Tamás a kis kancellária vezetője, királyi személynök. Thuróczy János, ki helyettes királyi személynöki tisztet viselt, Drágfi ösztönzésére kezdett hozzá krónikájának megírásához. Bonfini szerint Drágfi „nagytehetségű, tapasztalt férfiú volt, a legnagyobb ügyek intézésére termett, s a szittya nyelvben ékesszóló.” (IV. dec. VII. könyv).

⁴⁵ tege = tegnap.

⁴⁶ A 27. versszaktól 70 szakasz hiányzik.

- 385 97. Hogy ezeket az kiraly el boczata,
kis karacson napian Beczből indola,
Nemet Vyhel ala haddal mozdula,
nyolczuan hetben irtak ezernegyszazban.
98. Esztendeie immaran el mult uala,
390 Vyhel alat hada hogy fekszik uala,
erős uarast megh nem serthette uala,
az kapuiat is föl nem uontak uala.
99. Nemet Vyhel nagy szept terhelien uagyon,
három fölül hauas körniöle uagion,
395 ingouanios, semliekes földé uagion,
nagy melisiges sziles arokia uagion.
100. Varas fala negy szegre uagyon rakua,
negy szegő köuekből szipen alkotua,
raita uagyon negy ki iaro kapuia,
400 piarczrol megh laczik minden kapuia.
101. Gyakran körniös körül erős bastyaia,
Magyar orszagh fölül erős kö uara,
benne uagyon sok tarackia algyuia,
Sok szantalan hadakozo szerszama.
- 405 102. Mattyas kiraly Vyhel ala ha iuta,
farat nepet onnat ő elboczata,
Niugot neppel az uarast körül foga,
az kapukat uelek ott fel uoniatak.
- 410 103. Első eyel hostagy kaput⁴⁷ felgyuitak,
az füst alat nagy erőssen ostromliak,
uarast akkor csak aligh megh nem hagak
ben ualokban ott sokat le uaganak.
104. Mint az apro madarak megh rettennek,
mikor erzik lehelletit soliomnak,
415 ben ualoknak nem teczik csak trefanak,
ott uoltat hogy ertik Mattyas kiralnak.
105. Nagy algiukat masod napon hozata,
uaras arokiahoz kiket uoniata,
Rettenetessen lötteti rontata,
420 köfalt sok helyen földigh lerontata.
106. Törököktől mely algiukat niertuala,⁴⁸
szep torniokat azzal lötteti uala,
Beczből sok nazadokat⁴⁹ hoztak uala,
Varos ala hidat czinaltak uala.

⁴⁷ Hostagy kapu = a külváros kapuja, Bonfininél: portae suburbium.

⁴⁸ Mátyás török ágyúit Bonfini is emlegeti Bécsújhely ostrománál. „Sex obiectas turres et imprimis, que poste insidebant, machinis, quas Turcis ademeret, amolitur.” Göröcsöni is szól a törököktől

- 425 107. Az uarosan uadnak uakmerösigen
nagy algiukkal lönek oly nagy sebessen,
algius mesterek hálnak nagy hirtelen,
satorokban taraczk nagy sok kart tiszén.
108. Koporsoiat az Groff megh czinaltata,
430 azt kialtia, halaligh megh nem adgia,
Mattyas kiraly löuist nem tagitattya,
eyel nappal sanczot aston asattya.
109. Magas toron napkelet felöl uala,
435 azt lötteti uagyon illien szandeka,
hogy az torniot döitesse az arokban,
azzal telliek uaras nagy mely arakia.
110. Az Groff okos, mikor eszeben uöue,
hogy az toron az arokban ne dölné,
440 Toron alliat asata es törete,
stompoliokat⁵⁰ toron ala uettete.
111. Megh gyuitata, toron uarasban döle,
kiralt ott megh czala ő reminsige,
az fekete fegiueresekert küldé,
az szegleten egy ostromot tétete.
- 445 112. Az föld bastya ki az szegleten uala,
kiraly nepe bastyatt ostromlia uala,
de czak semmit az ostromual haznala,
sött nepeben akkor elgh kart ualla.
113. Megh terenek ostromrol tagulanak,
450 szazan benne kiuöl ott megh halanak,
sokan sebesöllenek, czonkolanak,
ismet az taborban takarodanak.
114. Noha nagy uakmerösigekek lata,
455 kiraly ő szandekat megh sem tagitya,
minden felöl az fokokat rontattya,
fris torniokat, palotakat rontattya.
115. Het holnapia fekszik had a taborban,
460 fogyatkozék nepe az hozzu hadban,
pinz kellene ira gyorsan Budaban,
kencz tarto Orbannak hagyja paranczban.

zsákmányolt ágyúkról:

Az Kyraly hadat Boszniaban indyta,
Feier várból nagy algyut ky voniata,
Kyt Czaszartul Kyraly attya niert vala,
Eroes Jacza varat Kyraly megszalla.

⁴⁹ Bonfininél: Naves longas curribus onerariis Vienna è Danubio aduehit.

- 116 Penzel megh faradot hadat taplallya,
uyob nepuel ő taborat uycza,
Vitezeknek szieuket uigasztallia,
ne kelliesek neki ugyan iarnia,
- 465 117. Ki az Dunat feligh altal gazollya,
es az partian liszen bele halasa.
Vyhel alat ualo nagy faratsaga
felben hatta, ne terien orczaiara.
- 470 118. Egri püspök Orban nagy jambor uala,
leueleket uarmegyekben irata,
igen hamar io somma pinzt kapdosa,
ezer louagot ön pinzen fogada.
- 475 119. Vyhel ala nepet pinzel boczata,
Batori Istuan⁵¹ ezer louagual iuta,
Mattyas kiraly őruőnde es uigada,
belől ualoknak sziuők megh heruada.
- 480 120. Port, golyobist sokat hoztanak uala,
Templomoknak torniait ő rontattya,
kiralt foglyok Istenernt kirik uala,
Templombeli torniokat ne rontassa.
121. Kiraly mondgya, senki bar azt ne szannia,
az Isten azt mert ha kezeben adgya,
Maruan kőből mondgya, hogy meghrakatta,⁵²
Varas nagy romlasat mind megh uytya.
- 485 122. Fogyatkozok eles megh az uarasban,
benne ualok uadnak nagy koplalásban,
szot adanak kiralynak busultokban,
megh adnaiak uarast harmincz nap mulua.
- 490 123. Jollehet az kiraly jollattya uala,⁵³
ostromual is mar megh ueheti uala,
Varasbeli tarhazat filti uala,
mert reminli kara hogy megh fordolna.

435. II. arokba

483. II. megrakattja

⁵⁰ stompoly = támasztó oszlop, fagerenda – Bonfininél: lignisque subfulcit tibicinibus.

⁵¹ Ecsedi Báthory István, 1487–1493-ig erdélyi vajda. Mátyás hívására ezer főnyi lovassággal érkezett Erdélyből Bécsújhely ostromára.

⁵² Bonfinitől tudunk Mátyás ígéretéről: „... azzal fenyegetőzött, hogy lerontat minden templomot, ahonnan ágyúval lőttek – de ugyanakkor megígérte, hogy majd márványból építteti azokat újjá...”

⁵³ Csombor János tévesen másolta le a 489. sort, majd a szavak helyes rendjét számozással javította. A kódexben: Jollattya uala iollehet az kiraly.

124. Hitre az Groff belől am ki iött uala,
 495 az kirallal uigeze es tanacsla,
 harmincz napigh az segitsiget uaria,
 ha nem lisen, hitire, hogy megh adgia.
125. Csak hogy ő felsige kegyelmes lenne,
 marhaiokkal szabad utat igrne,
 500 ő urokhoz el mennienek engedgye,
 ezt mutattya nekie tisztessige.
126. Az io kiraly az ur Istent tekintte,
 noha sok kart Vyhel alatt szeniuade,
 mindeniknek benne megh kegyelmeze,
 ez dologrol Grofnak ott hitet uoue.
- 505 127. Az időt hyaba ott ne töltene,
 ő nagy hadat onnat fellieb terite,
 felső Beczet szállata, megh uiteti,
 adigh egy nehany kastilt megh uitete.
- 510 128. Stiriát, Carniolát⁵⁴ puztitata,
 benne ualo erőssigekeket ronta,
 vigezet napra Vyhelben tere uizza,
 Augustusnak tizen harmad napiara.
129. Nemet Vyhelt tisztessiguel megh adak,
 kiraly szazloit fokokra fel rakak,
 515 harmadnapra az kiralit is beuarak,
 jötít uaria az kiraline aszonnak.
130. Vitez Batoriuál Szapolia Istuan,
 Goregh Peter,⁵⁵ Vitez Dragfi Bertalan,
 Szekel Jakab, Kanisai Laszlo Ban,
 520 több urakkal mennek elől iaroban.⁵⁶
131. Mattyas kiraly mint egy kegyelmes attya,
 mindeneket bikesiggel boczata,
 Vyhelben sok eppöleseket raka,
 mostis fen áll annak sok bizonsaga.

511. II. Vigzet

⁵⁴Stájerország, Krajna, Karintia – Bonfininél: Is eo anno in Stiria, Carniola et Carinthia diversatus . . .

⁵⁵Göreg Péter, Geréb (vingárdi) Péter a sziléziai harcokban kapitány, követ, főajtónállómester, főudvarmester, erdélyi vajda. Bonfini szerint Mátyás unokatestvére: Petrum Garaii consobrinum fratrem his praefecerat . . . (IV. dec. VI. könyv).

⁵⁶A nevek sorrendje Bonfinivel egyezik: Inprimis Stephanus Bator, Stephanus comes, . . . Gara Petrus . . . item Bertoldus, Jacobus Zechel, et Ladislaus Canisaii. Succedebant caeteri equitum praefecti, et cohortes militum . . .

- 525 132. Sok rendbeli köuettek el iutanak,
öruöndenek az io Mattyas kiralnak,
Vrak kirallial nagy uigan lakoznak,
az Istennek nagy halakat adanak.
- 530 133. Gondgya uala kiralnak ö fiara,
Janos herczegre, egy maradekiara,
io ualaszal Tot Janos⁵⁷ Pispök iara,
Blankat⁵⁸ neki igirtek hazassagra.
- 535 134. Az bölcz kiraly el gondola magaban,
lattya, megh betegesölt hozzu hadban,
nem soka haladna uegsö óraia,
igy gondola io Coruinus Janosra.
- 540 135. Czeh orszagban az mi birtoka uala,
azt fianak hagyta testamentomban,
Slesiaba uarast, uarat uött uala,
Peter gazzat⁵⁹ fianak kötötte uala.
136. Nem sokat Vyhelbe mulatot uala,
Vduara nepiuel Beczbe iöt uala,
Jó Bott Andrast⁶⁰ haddal boczatta uala,
Victorinus herczegh birodalmara.
- 545 137. Ki ellene Friderich tanaczabol,
partot ütött uala Carniolabol,
sok puztitast tön Andras minden földön,
Szekel Jakabual kiraly hagiasabol.

⁵⁷Tót János püspök, Filipecz János. Morvaországban, Prostějovban született 1431 körül, 1509. jún. 17-én halt meg az Uherské Hradištn alapított ferences kolostorban. A prágai egyetemen tanult. Mátyás szolgálatába 1469-ben, Olmütz ostrománál lépett. 1467–1490-ig váradí püspök, 1484–1490-ig főkancellár. A király követeként Nápolyban, Franciaországban és Milánóban járt. Milánóban Corvin János és Sforza Bianca eljegyzését készítette elő. – Bonfini szerint Filipecz János Olmützben született „mint maga őszintén megvallotta, szülei alacsony származásúak és szegények voltak . . . megnyerő és tiszteletet keltő volt arca, nyílt a beszéde, lelke nagy, termete szép, dolgos teste erős; fáradhatatlan, mindenén átlátó szellem lakozott benne. Vedd hozzá még példásan erkölcsös életét, hallatlan nyájaságát, derűs természetét, továbbá nagy közvetlenséggel párosult szíves modorát. A király derék és feddhetetlen férfiúnak tartotta és hirdette.”

⁵⁸Bianca Sforza a milánói herceg húga, Corvin János menyasszonya. 1487. szeptember 25-én kötötték meg az eljegyzést.

⁵⁹Péter-gaz = ma Petrovagara, a Kulpa folyótól délre fekszik, Anonymusnál: *Bulsuu, Lelu et Botond hinc egressi silvam, que dicitur Petur goz, descendentes iuxta fluvium Culpe castra metati sunt.* Kálti Márk Képes Krónikájában: *Qui ab Hungaris Cunues Calman appellatur, eo quod libros habebat, in quibus horas Canonicas ut episcopus persobebat. Iste Dalmacie regnum occiso suo rege Petro nominato in montibus Peter gozdia Hungarie adiunxit.* Göröcsöni Mátyásról szerzett énekében kétszer is előfordul:

339. vsz. Peter Gozgyat Velence nyomorgatya
Megaratot buzat galyaua horgya,
Horuatoknak az szalmaiat sem hagyta.

529. vsz. Peter Gazszara indita fel nepet
Hogy meg büntesse Velence uarasat
Bonfini nem említi.

⁶⁰Both András (Bajnai), Bonfini szerint „serény, buzgó és ravasz lovaskapitány”.

- 550 138. Sok orszagbol köuetek el iutanak,
és nagy somman töle frigiet ualtanak.
Mattyas kiralt maga csak hirrel halliak,
megis uele nagy gyakran almadoznak.
- 555 139. Egisz esztendeigh ualaszt nem ada
Baiazet Czaszarnak^{6 1} kiuansagara,
ki kiralitol pinzen frigiet kiuana,
mert eszebe iut uala negy uegh haza.
- 560 140. Kiket Czaszar adiglan megh uótt uala,
miglen kiraly Beczet uitattya uala,
Galambocz es Nesterfeier uar uala,
Killie, Orsoua, ki szep negy uegh haz uala.^{6 2}
141. Asztalanal gyakran fogadgya uala,
az io Isten ha halalat halasztya,
ez hazakat auagy megh szabaditya,
auagy penigh azokert ö megh halna.
- 565 142. Kis karaczon napian Beczben hogi uala,
nagy menydörges akoron ott löt uala,
raita sokan ezt magyarazzak uala,
hogy az kiraly röuid idón megh halna.
- 570 143. Labat az közuin kezde bantania,
nem emizthet uala neki az giomra,
Emilias^{6 3} uala kiraly doctora,
küröllötte hiuen forgodik uala.
- 575 144. Könniebedek tauaszal el indola,
Duna uizen ala mene Budara,
ket esztendeie uala niolcz holnapia
kinczes Budat Mattyas kirali nem latta.
- 580 145. Sok dolgokat Budaban igazita,
ezer negy szaz irtak az niolczuan niolczban,
Mattyas kiraly fülebe egi hir iuta,
hogy harom ur lakik kinczes Baniaban.
146. Gőből János, masik Albert ur uala,
harmadiknak Nagy Adam neue uala.
Albert szep hazat czinaltatot uala,
nagy sok helyen nem uoln'am annak massa.

^{6 1} II. Bajazid, török szultán 1481–1512-ig.

^{6 2} Bonfini nem sorolta fel a végváratat, Ilosvai Göröcsönitől vette át. Göröcsöni énekének 610. versszaka:

Galambucz és Nester Feier var vala,
Kyllye, Orsua, ez negy szep ueghaz vala.

^{6 3} Emiliás, Giulio de Milio (Julius Emilius) protomedicus regis. Piacenzából származó orvos és költő. Bonfini szerint „származására és tudományára nézve egyaránt kiváló, ki eddig sikerrel gyógyította a királyt. De midőn egy másik olaszt adtak mellé, csökkent buzgalma, mert úgy vélte, bizalmatlanságból hozták a vetélytársat”. (IV. dec. VIII. könyv).

- 585 147. Kiraly egy hiu emberet elboczata,
titkon az hazakat hogy megh iarnaia,
de senkinek ő semmit ne szollana.
Göböl Janos akor hazasult uala.
148. Meniegező nagy uigan liszen uala,
590 Göböl haza nagy szep aranas uala,
kiraly embere halgat, kemel uala,
konihan raita harmat ütöttek uala.
149. Az harom ur sokkal kirkedik uala,
az Albert ur szol es ezt mondgia uala,
595 az ő haza Mattyas kiralie uolna,
az neuetis kapura fel iratta.
150. Göböl szolla: nem azert czinaltattam,
hogy Mattiase uolna aranas hazam,
mert ő rola en giakorta hallottam,
600 az attyais fattyu uolt, en hallottam.
151. Noha Göböllel azt az bor mondatta,
sok füle kiralinak ezt mind halgatta.
hamar Göbölt Budara fel hiuata,
haragiaban czak fel nem akasztata.
- 605 152. Köszönheti Jambor Kenesi Palnak,⁶⁴
egietemben több uitezlő uraknak,
kegielmeze igy megh Göböl Janosnak,
egy istrangot hogy niakaban adgianak,
153. Migh Baniara iut niakaban uisellye,
610 Vaczoralo hazaban ezt feltegye,
Göböl dolgat hogy minden megh emlicze,
feiedelmet gonozban ne emlicze.
154. Phrigiaban⁶⁵ olyan emberek laknak,
hogy kisőre minden iot megh tanolnak,
615 igy lön dolga Friderikus Czaszarnak,
kisőn erte nagy karat orszaganak.
155. Köueteket Mattyas kiralihoz külde,
fia Maximilianis ereszte,
bikesiget frigiet tőle kirete,
620 kiuansagat az mellet megh ielente.
156. Kiri kiralt, hogy lölkit megh tekincze,
orszaganak nagy karat es megh nezze,
sok kararol őtet megh eligicze,
de Czaszarnak abban nem telek kedue.

⁶⁴ Kenesi Pál, bizonyára annak a Kenezsy családnak egyik őse, mely a XVI. század elején Doboka megyében volt birtokos. (Horor: Doboka vármegye 155.) A család birtoka közel esett Ilosvai tartózkodási helyéhez.

⁶⁵ Phrigia, Phrygia, Phrúgia, Frigia, kisázsiai tartomány.

- 625 157. Gyakran kezde kiraly betegeskedni,
az köszuentől keminkippen gyóttretny,
fő szidelges, gyomor faiasba esny,
ő eletit nem sokaigh reminly:
- 630 158. Czak ez okert ismet Beczben fel mene,
hogy uy eget, egissiget uehetne.⁶⁶
megis dolgat nem lassitya semmiben,
nagy bölcsen ő uisel gondot mindenre.
- 635 159. Ezer negy szaz kilenczuen esztendőben,
Slesiaba akar menni gyülesben,
hordoztattya magat czak zetczelszekben,⁶⁷
laba uagyon az nagy erős köszuenben.
- 640 160. Szinte Viragh uasarnapian ez uala,
az idnepet megh idle az templomban,
faini kezde erőssen kiraly gyomra,
myse utan templombol mene haza.
161. Ő magat uiteti agyas hazaban,
egy keuisse el niugouek agyaba,
harom oraigh ebetet halaszta,
kiralyne aszont templombol megh uara.
- 645 162. Az tarhazbol fügeket fel hozata,
kiket kiraly mikoron megh kostola,
rőkőniódöt, penizes fige uala,
kiraly megh utala hogy megh kostola.
- 650 163. Igen megh haraguek az komornikra,
haragiaban czak hogy el nem ayula,
kiraline aszony hogy ha nem int uala,
komorniknak feiet uiteti uala.
- 655 164. Ezutan hogy az ebéd el kiszöle,
noha kiraly az aztalhoz le üle,
nem ehetek mert feie el szidöle,
szeme szinie nagy hirtelen el uesze.
- 660 165. Magat ismet agyas hazban uitete,
nagy hirtelen az korsagis el üte,
ő tagait oly erőssen megh gyótttri,
holt eleuenöl lőn kiraly fekese.
166. Kiraline aszony nagy gyorsan szököllek,
Janos herczegh Görögh Peter irkezik,
Batory Istuan, Orban püspök irkezik,
siettekben eszekben sem uehetek.

⁶⁶ Uy eget, egissiget uehetne = a levegőváltozástól várta a gyógyulást. Bonfini: „... praemissis curribus utpote evitato mortis perivulo, Viennam contendit.”

⁶⁷ zetczelszekben = gyaloghintón, Bonfininél: Hexaphoro devectus est.

665 167. Mindenek csak amelkoduán nízík uala,
mit czelekedgyenek nem tudgyak uala,
nagy gyötrelmet kiralinak nezík uala,
de kiralihoz niulni nem mernek uala.

670 168. Az kiraline aszony forgodik uala,
kezet, labat ugy maroklallya uala,
fülibe oly erőssen kiált uala,
szayat fel nissa, igyekezík uala.

675 169. Oruosoknak eszek el uezset uala,
hay, hay, Jesus, csak aligh mondgia uala,
oroszlian modgiara ryu, ordít uala,^{6*}
erős halallal tusakodik uala.

680 170. Eczaka semmit nem niukhatot uala,
eyfel korigh nagy nehezen lött uala,
haynalban keuisse czendesben uala,
de senkinek egyet sem szolhat uala.

171. Ő szemeben alom nem iőhet uala,
masodnapra hogy megh uirradot uala,
ismet betegsige nehezölt uala,
mindnap estigh haniatta feküt uala.

685 172. Hol feieuel, hol kezeuel intt uala,
az kiralyne aszony futamik uala,
de nielueuel nem magyaraszhat uala,
erős kórsagh oly igen győtri uala.

690 173. Harmadik nap szinten nagy kedden uala,
ebed előt het es niolcz ora közt uala,
ezer negy szaz es kilenczuenben uala,
Mattyas kiraly ez uilagbol ki mult uala.

695 174. Bőit mashonak ötöd napian ez uala,
negyuenhet esztendős koraba uala,
nagy siralmat orszaganak hagiót uala,
nekünk emlekezetre csak marada.

700 175. Holta előt sok czudak lőttek uala,
Duna uize szertelen arat uala,
sok falukot uarast mind el uőt uala,
nagy szertelen menidörgis is lőtt uala.

665. II. Mindenek amelkoduán

692. II. kiraly uilagbol 695. II. orszagnak

^{6*} Máttyás oroszlán módjára küzd a halállal Bonfini művében is. „Hay hay tantum et Jesu exclamare . . . Contre ille ad dolorum tantum insultus, adauctusque ingemiscere, rugire Leonis more, et cum ipsa morte ecerricè colluctari.”

176. Mely nap Beczben az kiraly megh holt uala,
oroszlanok Budan megh holtak uala,
hollók Budarol ki oszlottak uala,
egy fő loua az napon megh holt uala.^{68a}
- 705 177. Kiraly ruhakban fel öltöztetek,
Aranyas nioszoliaiaban fektetek,
Nagy palota előtt ki nioyosztatak,
megh holt kiraly testit mindenek lassak.
- 710 178. Keserves ohaitas, nagy siras uala,
Janos herczegh attyat sirattya uala,
az kiraline aszoni keseregh uala,
Magyarorszagh gyaszban öltözöt uala.
- 715 179. Termete szep uitezy modra uala,
magyar modra uallas es uastagh uala,
arany sziniő haya, piros orczaia,
ket szeme neki szep uilagos uala.
- 720 180. Teste neki mint Nagy Sandore⁶⁹ uala,
kinek eltiben köuetőie uala,
gyors es okos, sereny dolgaban uala,
minden dolgot ő előb megh lat uala.
181. Bodo Gaspártol⁷⁰ testet ala köldek,
Duna uizen io Budaba kisirik,
minden kinczet szekerekre fel szerzek,
Beczből io Budaban el ala küldek.
- 725 182. Onnat Szekes feieruarba kisirik,
magyari urak testuel föl menenek,
nagy sokat siranak es keserginek,
Szent Marķ napian tisztessigel temetek.
- 730 183. Jo hiuei boligoban maradanak,⁷¹
lőn öröme ezen mindket czaszarnak,
fogyatkozasa lőn az igazsagnak,
szabad uta lőn minden koborlőnak.

^{68a}A király betegségét és halálát jelző csodákról ír Bonfini is.

⁶⁹Bonfini többször hasonlítja Mátyást Nagy Sándorhoz, kinek nevét „az egész világ tisztelte és félte ... Mint Nagy Sándorról mondják, valami csodás illat áradt szét belőle ... Békében és háborúban, miként Nagy Sándor, jobbában az istent, baljában a lándzsát hordozta ... Mátyás pedig mindenképpen Caesar vagy Nagy Sándor volt.” (IV. dec. VIII. könyv).

⁷⁰Bodó Gáspár, főtiszt, főlovászmester, főasztalnokmester, Beatrix udvarmestere. „Inter hos amicos etiam Caspar Bodo de Györgyi, Mathiae socius in carcere ...” KATONA: Historia critica regum Hungariae, Colotzae 1792. XIV. 134. p.

⁷¹bolygóban maradának = itt: szétszélednek, vezér nélkül maradnak.

184. Kegyelmes Isten, mostan neked köniörgünk,
Tekinczed megh uezsedelmünköt nekünk,
735 Adgy io feiedelmet most azon kirönk,
Tekincz kegyelmessen azert mi reank.
185. Ezer ött szaz hetuenött esztendőben,
Lön el uigezise Szamos mentiben,
Megh talala Bomfinius köniuiben,
740 kinek neue uagyon iruan uers főben.

A Mátyás királyról szóló ének ismeretében Ilosvai Péter írói világához, költészetének sajátos vonásaihoz jutunk közelebb. Egy évvel Toldi Miklós históriájának megírása után a költő ismét egy népszerű hőst választott. Toldi és Mátyás tettei a nép ajkán is éltek, a szájhagyomány együtt is szerepelteti alakjukat. Mátyás mint igazságos uralkodó, kiváló hadvezér, fáradságot, félelmet nem ismerő katona maradt meg az emlékezetben, s ilyennek látjuk Ilosvai művéből is. Ahogyan Toldi Miklós históriájának írásakor Ilosvai főleg a szájhagyományból merített, úgy csempészte a Bonfini-műből fordított részek közé a Mátyás alakjához fonódó mondai elemeket, történeteket, megmentve számunkra azokat, amikről másként nem tudnánk.

Ilosvai a címben és az utolsó versszakban forrásként a Zsámboki János által megjelentetett Mátyás királyról szóló Bonfini-művet jelölte meg, az 1568-as bázeli kiadásra gondolva. A IV. decas VI., VII., VIII. könyvéből fordított részleteket. Ilosvai a címben utal Mátyás jeles, tréfás, szemtől szembe való mondásaira. Bonfini Mátyásról szólva megemlíti: Salibus et facetiis admodum oblectatus est. Nem kizárt, hogy Bonfini kedvet kapott egy olyan mű megírásához, mely Galeottohoz hasonlóan a király tréfás tetteit, mondásait gyűjtötte egybe.

Ilosvai Görcsöni félbemaradt munkáját ismerve írta meg művét. Ott folytatta, ahol Görcsöni abbahagyta: Bécs elfoglalása utáni időkről ír, a jeles Hunyadi Mátyás magyar király viselt dolgainak utolsó öt esztendejéről. A bevezető versszakból is ez a szándék tűnik ki:

Immár halljuk több dolgait Mátyásnak,
Bécs vitele után az kik voltanak,
öt esztendő közben kik forgottanak,
siralmas halálát Mátyás királynak.

A második versszakban Ilosvai megismétli Görcsöni befejező gondolatait. Görcsöninél az utolsó két versszak így hangzik:

Ada hálát ezen az nagy Istennek,
Mert segítségével ura Bécznek,
Szép seregi táborban ki menének,
Urak Béczben mind le telepedének.

Megada szabadságát az várasnak,
Fizetett nép Gróffal elindulának,
Mind marhástul nagy békével járanak,
Királyal az urak vigan lakának.

Ilosvainál mindez egy versszakba sűrítve olvasható:

Lön öröme, ada hálát Istennek,
kezében kulcsát hogy adta Uy Bécznek,
szarva szegett Fridericus Császárnak,
urak az királlyal nagy vigan laknak.

Az első és az utolsó sorok szinte szó szerint megegyeznek. Mindkét ének 11 szótagú, 4-4-3 ütemű. Ilosvai Görcsönihez hasonlóan a szájhagyományból is merített, ugyanakkor a Bonfininél nem szereplő helyneveket is átvette Görcsönitől. Bogáti Fazekas Miklós Mátyásról írt énekével összehasonlítva elmondhatjuk, Ilosvai verse színesebb, hangulatosabb, gazdagabb képzelettel megalkotott.

Az ének első kilenc versszaka a IV. decas VI. könyvből való fordítás, mely Bécs elfoglalását követő eseményeket tartalmazza. A 3., 4., 6., 9. versszak hű Bonfini szövegéhez. A közbeeső részek Ilosvai betoldásai.

A 10. versszakról a IV. decas VII. könyvből vett részek következnek. A 13-20. versszak különösen értékes számunkra. Az itt elbeszélte történetnek sehol sem akadtam a nyomára.

A Lekksei és Alsó-Szopori Sulyok család Szatmár megyéből származott. Az a Sulyok Balázs, aki 1542-ben királyi főkomornyik rangot viselt, s három lánya közül Anna, a költő Balassi Bálint édesanyja, Krisztina gyermekei Bocskai István és Erzsébet, 'Sára az egri várkapitány Dobó István felesége, nem lehet a történet szereplője. Mátyás idejében élő olyan öséről, akit ugyancsak Balázsnak hívtak, adatot nem találtam. Így az apára, Sulyok Istvánra kell gondolnunk, a Pécs-környéki birtokok pedig felesége, enyingi Török Margit hozományaként kerültek a családba. A költő Balassi Bálint dédapja, Sulyok István jelent meg feketében Mátyás király előtt, hogy bepanaszolja a pécsi püspököt, Janus Pannoniust. Ilosvai Bonfinitől tudott a nagy humanista költőről, nem tudni, mennyire ismerte a verseit. A nagybányai könyvtár katalógusa, mely 1633-tól maradt ránk, nem tartalmaz Janus Pannonius-művet, de Bonfini és Sambucus sem szerepel a névsorban.

A Sulyok Balázsról szóló esetet több forrásból hallhatta Ilosvai. Megfordulhatott a Sulyok-család valamelyik tagjánál, de a szatmári birtokos Drágfiaktól is a fülébe juthatott a dolog. Valószínűleg Perényi István ugocspán felesége, a Sulyok-rokonságba tartozó Dobó Anna, Dobó Jakab testvére mesélte el a történetet. Régi kapcsolat fűzte Ilosvait a Perényiekhez, így az sem véletlen, hogy egy évvel előbb, 1574-ben Perényi Istvánnak ajánlotta Toldi históriáját. Köztudott, hogy Balassi Bálint hamarosan három verset is szerzett Toldi Miklós énekére, közülük kettőt 1578-ig. A vitézi életet, kalandokat kedvelő nagyerejű Miklós történetét szívesen olvasta a 23-24 éves hasonló beállítottságú költő. A Toldi-ének korai népszerűsége nem vitatható, de ami mégis döntő lehetett, a históriás éneket a Balassi-rokonságba tartozó, akkoriban Nyaláb várában élő Dobó Anna férjének ajánlotta Ilosvai, s a fiatal Balassi Báthory István udvarába kerülve rokoni látogatásra is sort keríthetett, ami még valószínűbbé teszi a Toldi-ének mielőbbi megismerését, megkedvelését. Lehetséges, hogy a két költő személyesen is ismerte egymást.

Sajnos a mű első részének 70 versszaka hiányzik, mely bizonyára újabb, a Bonfini-műből hiányzó történettel gazdagítaná ismereteinket. Bonfini elbeszéléséből következtetve az országgyűlésen történt dolgokat, az igazságtalanságok, a visszaélések megfékezésére hozott törvényeket, a legmagasabb méltóságú földbirtokosoktól kezdve a legszegényebb jobbágyig mindenkit érintő királyi igazságszolgáltatásokat tartalmazhatta. Valószínűleg Mátyás újabb területszerző hadjáratait is versbe szedhette Ilosvai, végül a francia király követének távozásáról írhatott, akit Mátyás király Filipecz János váradi püspök kíséretére bízva, pompás ajándékokkal megrakodva engedett útra. Bonfini a Joannes Variadensis megnevezést használja, közli a püspök életrajzát, olmtüzi születésűnek mondja. Érdekes lett volna tudni, ebből mennyit és hogyan vett át Ilosvai. Filipecz János feladata volt még Corvin János és Sforza Blanka házasságának egyengetése. Erről az ének második részében szól Ilosvai, ahol a püspök követéséről ír.

Gondja vala királnak ő fiára,
János hercegre egy maradékjára,
Jó válasszal Tót János pispök jára,
Blankát neki igirték házasságra.

Az északi szlávokat az eddigi adatok szerint a XVI-XVII. század fordulójától kezdve nevezték tótoknak. Az ide vonatkozó legkorábbi adatot Szentsei György daloskönyvében találtam. A Cantio alia de schlavis című Óh mely nehéz az szerelem nótájára szerzett csúfolódó ének az utolsó versszak szerint 1600-ban keletkezett.

Tótok birják az darab országot,
...
Morva vize ő finom jó borok . . . énekliz az ismeretlen szerző.

A most előkerült Ilosvai-énekben levő 25 évvel korábbi adat egy eddig nem bizonyított kérdésre ad választ: a XVI. század második felében az északi szlávokat is tótoknak nevezték.

Az ének második részének – Expugnatio Neapolis sequitur – kezdőoraiból megtudjuk, hogy Ilosvai jól ismerte a váradi püspök életéről írtakat. Bonfinivel egyezően indít, miután a király elbocsájtja a Filipecz János kíséretében hazainduló francia követeket, hadseregével Németújhely ostromlására indul. Bonfini szövegét továbbra is híven követve szedi versbe a változó harci szerencsével folyó ostrom nehézségeit, végül a király fényes győzelmét. A gazdag képanyagból kiemelkedik egy, később Balassi költészetében is felbukkanó hasonlat szépsége. A magyarok erejét látva a vár védői

Mint az apró madarak megrettennek,
Mikor érzik lehelletit sólyomnak.⁷²

A két hónapja eredménytelenül folyó harc során Mátyás népe, pénze fogyóban, de nem adja fel a reményt. Bonfini mondata: „úgy ne lássék, már a végén kénytelen az ostromot gyalázattal abbahagyni” Ilosvainál szemléletes képpé növekszik:

Vitézeknek sziveket vigasztalja,
Ne kellessék neki ugyan járnia,
Ki az Dunát félig által gázolja,
És az partján liszen belehalása.
Ujhely alatt való nagy fáradsága,
Félben hagyta, ne térjen orcájára.

Ilosvai arról is tud – látta vagy hallotta –, hogy Mátyás király

Ujhelyben sok épöléseket hagyta,
Most is fenn áll annak sok bizonyossága.

Két esztendővel Németújhely ostroma után jut a Budán tartózkodó uralkodó fülébe az éppen lakodalmát tartó, a boritaltól meggondolatlanul kérkedő, szavaival a király személyét sértő Göből János esete. A 145–155. versszakig terjedő történet csak Ilosvai énekében olvasható.

Besztercebánya XIV. századi előkelő lakosairól Ipolyi Arnold közöl adatokat, köztük található egy Gobel nevű gazdag besztercebányai háztulajdonos, kit minden bizonnyal a történetben szereplő Göből János ősenek tekinthetünk.⁷³ Besztercebánya gazdagságát, pompás épületeit, aranybányáit idézi a „kincses Bánya”, „nagy, szép, aranyos” ház, „szép ház”, „nagy sok helyen nem voln’ám annak mása”. Besztercebányán Mátyás király és Beatrix is szívesen tartózkodott.

Az ének 182. versszakáig Ilosvai ismét Bonfini művéből, a IV. decas VIII. könyvből fordít. Mátyás Bécsbe megy, innen Sziléziába készülődik. Virágvasárnapján hirtelen beteg lesz. A haldokló király kinszenvedését, a királyné és az udvari nép kétségbeesését rokon értelmű igék változatos használata teszi szemléletessé. A forgódik, maroklálja, kiált, igyekszik, futamik igék a rémült, tehetetlen királyné zaklatott lelkiállapotát érzékeltetik, míg a király fájdalomban rív, ordít, tusakodik, gyötrődik.

A halott király leírását is átveszi Bonfinitől, ezzel alkalma nyílik összegezni Mátyás kivételes egyéniségét, uralkodói, emberi nagyságát.

Amikor Ilosvai Mátyás királyról írt éneket, nemcsak Göröcsöni művét akarta befejezni. Saját korának szomorú helyzetét állította szembe a régi dicsőséggel. A kiválóan megkomponált, egységbe fogott szerkezet kettős célt szolgált. A költő számára egyrészt az ország egységét, rendjét biztosító igazságos uralkodásra törekvő király belpolitikája volt fontos, másrészt a nagyszerű katonai sikerek,

⁷² Balassi: Kiben azon könyörög, látván, hogy semmi választ nem vehet tőle, hogy ottan csak ne feledkezzék el róla. Csak búbanát nótajára. „Mint sólyom kis fiút, bús lelkem magadot szerelmében úgy üldöz.”

⁷³ IPOLYI Arnold: Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata Bp. 1874. 41. (Tudunk egy Besztercei Gebul Jánosról, Beszterce-Naszód megyében, aki 1311-ben Károly Róberttől Epemezőt kapta ajándékkul. (GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 560–561.) Ez a Gebul család Zemplén megyéből származott, Gergely 1491-ben Szepes várában várnagy, 1501–1505-ig megyei alispán volt. (NAGY Iván: Magyarország családai. Pest, 1858.)

győztes csaták sorozatát állította például. Bonfini munkájából remek érzékkel válogatta ki a szándékának legmegfelelőbb részeket, helyenként tömörítve, máshol bővítve az esemény fonalát. Ugyanakkor Bonfinitől átvette Mátyás Nagy Sándoréhoz hasonló világraszóló hírnevét, a nemzetközi körökben félelmet keltő hadvezéri nagyságát hirdető részeket. Arról a kivételes tehetségű uralkodóról írt, aki még Bécs városát is sikerrel ostromolta, s Bécsújhely elfoglalásával teljes győzelmet aratott Fridericus császár felett.

Mátyás dicső harcainak eredményeit Ilosvai idejére csupán az irodalom s az emlékezet őrizte meg, a katonailag erős, virágzó feudális állam már részekre hullott, ebből egy rész éppen Bécs irányítása alá tartozott, a magyar végvárakat a török ostromolta.

Ilosvai úgy érezte, Mátyás halálával kezdődött az ország veszedelme:

Nagy siralmat országnak hagyott vala,
Nekünk emlékezetre csak marada

Az egymást követő uralkodók alatt fokozatosan romlott a helyzet, s 1526, a gyászos mohácsi csata végleg megpecsételte az ország sorsát.

Szatmár megye és a hajdan virágzó, Mátyás irányítása alatt álló két fontos város, Nagybánya és Szatmár is szomorú sorsra jutott. Különösen rossz gazdát kapott Balassa Menyhárt személyében, aki Szatmárt 1558-tól birtokolta Izabella jóvoltából, Nagybányát pedig két évvel később, 1560-ban kapta jutalmul I. Ferdinándtól. Balassa kegyetlenségét, gonoszságát jól példázza az 1563-as pozsonyi országgyűlésen történt eset. Amikor Miksa királyt koronázták, többek között megjelent ott a rendek színe előtt egy nemes ember, levágott két karját a nyakába akasztva, megrendítéen emelt panaszt Balassa ellen, ki őt ily kegyetlenül megcsönkíttatta.⁷⁴

A lakosság mindig várta vissza régi urát, Báthory Istvánt. 1564 őszén Báthory ki is használta Balassa távollétét, a szatmáriak kérésére katonáival bejött a városba egy tehéncsorda porfellegébe rejtőzve. Rövid időre ismét kezébe került Nagybánya és Szatmár városa.⁷⁵

Ilosvai Péter deák 1564 nyarán éppen Szatmáron vígasztalta szívét szomorúságában Szent Péter apostolról verselve:

Istennek fiai kik akarnak lenni,
Azoknak háboruságot kell szenvedni,
Sok jámbor embernek vitézség életi,
Sok nyomorúsággal kell menyországba menni.

Évek múltán egyre nagyobb aggodalommal kereste a bajok forrását. Műveiben a hazát féltő, mindenkit figyelmeztető költő szólal meg. 1570-ben Ptolomeus históriájában a széthúzásért, a háborúskodásért azokat az urakat hibáztatja,

Kik mindenkor csak magoknak vakarnak

1574-ben példás vitézségre buzdít Toldi Miklós tetteivel:

Az jó vitézeknek például jelentsük,
Az félelmeket ezzel bátorítsunk.

⁷⁴ Wolffgangi de Bethlen *Historia de rebus Transsylvanicis Cibinii* 1782. tom. II. 31.

⁷⁵ Interim Stephanus Báthoreus de Somli, qui tunc Váradio Praerat, intellecto eo, Balassam ad diripiendam vindemiam Tokaiensem ditionis Transsylvaniae, sive, ut alii referunt, ad restauandum castellum Szöllös, non ita pridem ex consensu tam Ferdinandi quam Joannis Ducum dirutum, cum majore praesidiariorum parte egressum, occasione hac utendum sibi esse ratus, eductis Váradino secum praesidiariis, Sathmárum adueniens vespertino crepusculo, dum armenta e pascuis gregatim domum versus remearent, inter densum pulverem cum suis commilitonibus in civitatem irruit, eamque per Balassam arte captam reduperat: arcem quoque, milite repentina impressione in eam irruente, capit. Ubi uxor Balassae cum liberis et magna summa pecuniarum pretiosaque supellectili reperta, Regi Joanni Sigismundo in Transsylvaniam renittitur. Eodemque impetu Rivulinum quoque Báthoreus capit. (Wolffgangi de BETHLEN: i. m. 39–40. – I. még: FORGÁCH XIV. 274. – ISTVÁNFFI XXII. 272. – VERANCSICS 1564. évnél.)

1575-ben a haza sorsáért aggódó költő szomorúan írta le személyes tapasztalatait a magyarországi állapotokról:

Fogyatkozása lón az igazságnak,
Szabad uta lón minden kóborlónak.

Az országszerte ismert mondást „Meghalt Mátyás, oda az igazság!” egy évvel később Bogáti Fazekas Miklós Mátyásról írt énekének kilencedik versszakában így fogalmazta meg:

Csoda mint változék hazánknak dolga,
Igen igaz ám a magyar közpélda,
Mátyás király miolta megholt volna,
Az igazság megholt Magyarországra.

1575-ben Báthory Istvánt lengyel királlyá választották, s ezen a jogon követelte Nagybányát és Szatmárt. A sokat szenvedett lakossággal együtt Ilosvai is reménykedve várt egy Mátyáshoz hasonló „jó és bölcs” uralkodót, aki „mint egy kegyelmes atya” gondoskodik népéről. Mátyás méltó utódát várva kimondatlanul is Báthory Istvánra gondol az ének befejező részében, amikor a sok szenvedést megváltó kegyelemért fohászkodik. A mostan és a most határozószók nyomatékosan utalnak a jelen helyzet tarthatatlanságára, az adott lehetőségekre.

Kegyelmes Isten, mostan neked könyörgünk,
Tekintsed meg veszedelmünköt nekünk,
Adj jó fejedelmet, most azon kérünk,
Tekints kegyelmesen ezért mireánk.

Az eddig ismeretlen, Mátyás király uralkodásának utolsó öt esztendejéről szóló históriás ének egyértelműen bizonyítja, hogy Ilosvai, a sokszor igen nehéz körülmények között dolgozó énekszerző az eddiginél rangosabb helyet érdemel a XVI. század irodalmában. Nem hoimi hiányos műveltségű vándorénekes, udvari lantos. A nagybányai tanító oktató, nevelő szándékkal szerzett népszerű énekeit szívesen olvasták, tanulták és terjesztették a diákok az irodalmat szerető közönséggel együtt. Nem lehet egyértelműen elítélni Ilosvai költői nyelvét sem, hiszen útkereső ő is a magyar nyelvű költészetben. Erre gondolva érezhetjük igazán énekszerzőnk szorgalmas, lelkiismeretes törekvésének nagyságát, nemes szándékát.

A Pompery-kódexben kétségtelenül az eddig ismeretlen Ilosvai-ének a legfontosabb, de a kódexben található ismert ének-variánsok tanulságait sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Váradi-Sternberg János

KAZINCZY FERENC ÉS KRIEBEL JÁNOS

Kazinczy Ferenc Levelezésének 1903-ban kiadott 13. kötetében található az író 1815. december 21-i német nyelvű levele. Kriebel János Galíciában élő történészhez (3077. sz.). A kiadvány szerkesztője, Váczy János, megjegyzi, hogy az írást a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött másolat alapján teszi közzé. A továbbiakban még hozzáteszi, hogy a szöveg hátlapján egy megnevezett illetőnek a királyhoz intézett beadványa olvasható. A szerkesztő feltételezi, hogy Kazinczy „nyilván” feledékenységéből írhatta a levelet erre a lapra, vagy pedig „a levél visszakerült hozzá és akkor jegyezte reá az említett folyamodványt”.¹

¹ Kazinczy Ferenc levelezése, XIII. Bp. 1903. Szerkesztette VÁCZY János Bp. 1903. 365–366. (A továbbiakban erre a XXI. kötetes kiadványra, valamint az 1927, illetve 1960-ban megjelent XXII. és XXIII. kötetekre a szövegben hivatkozunk.)

A levél eredetijének a címzett papírai között most megtalált példánya kizárja az utóbbit, és az első feltevés lehetőségét valószínűsíti. A levél Kriebel János kéziratos munkájának mellékletei közt maradt fenn, és keltezése megegyezik a publikálttal.

A két levél egybevetése után azonban kiderül, hogy csak a bevezető szöveg (ez is bizonyos eltérésekkel) egyezik, s utána egy további terjedelmes, ismeretlen levélrészlet következik.

Az eperjesi születésű Kriebel János (? – 1853), abban az időben kormányzói tanácsos és kerületi kapitány volt a galíciai (Nyugat-Ukrajna) Brzezánban, majd később Sztrijben. A század első évtizedében kezdte írni és 1831-ben fejezte be nyolc (a mutatókkal együtt tíz) kötetes latin nyelvű, kéziratban fennmaradt Magyarország történetét,² melynek csak a prospektusa jelent meg nyomtatásban.³

Kriebel „Magyarország története” két példányban maradt ránk. Az egyik, részben Kazinczy közvetítésével, a Nemzeti Múzeumhoz eljuttatott példány, az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-tárában található. A mű második, helyenként javított és beszúrással tűzdelt példánya, az Ukrán Tudományos Akadémia Vaszilij Szeptánik nevét viselő Lvov-i könyvtárának kézirat-tárában az ún. Ossolinszki fond ittmaradt részlegében maradt fenn.⁴

Az 1705–1830-as éveket tárgyaló nyolcadik, több mint ezer oldal terjedelmű kötet forrásszöveg mellékletében (a 936–938. oldalon) találunk két eredeti levelet, amelyet a szerző, mint a Zemplén és Veszprém megyei bizottmány által a munka megírásához szolgáló adalékokat vett be a művébe. Az első Kazinczy írása, a második – 1816 szeptember 15-én datált – szintén német nyelvű levelet a Veszprém megyei bizottmány küldte Hocsí Elek aláírásával.

Kazinczy levelezéséből tudjuk, hogy szíven viselte Kriebel művének az ügyét és készségesen segítette a szerzőt munkája megírásában. Ugyanaznap, hogy Kriebelhez szóló levelét megírta, érintkezésbe lépett Szemere Istvánnal, Zemplén vármegye főispánjával, és kérte, hogy a bizottságba, amelyet a megye Kriebel megsegítésére hozott létre, vegyenek be még néhány embert. Ugyanakkor kifejtette véleményét, hogy „illő azt a Magyart, a’ki hazája felejtethetlen keblén kívül is ennek javáért és dicsőségéért dolgozik, tetemes segedelmekkel boldogítsuk . . .” (XII. 344–345.) A Bizottmányról Kazinczy 1816. május 16-i, Nagy Gáborhoz intézett levelében is megemlékezett. „Kriebel historiographus dolgában az én praesidiumom alatt rendeltetett Zemplényben egy Deputatio. Képzeli az Ur, melly kedves nekem ez”. Jelzi, hogy „correspondentiába” lépett Kriebellel és szeretne a címzettől is kapni „oda szolgáló kincseket” (XIV. 188–189.)

1819 szeptemberében Kriebel személyesen kereste fel Kazinczyt Széphalmon⁵ és itt alkalmá volt beszélni vele a megírandó több kötetes Magyarország történetéről.

Mint a kiadott levelezésből kitűnik, Kazinczy több mindenféle forrásanyagot küldött Kriebelnek, közte a Rákóczi család genealógiájáról a Felső-Magyarországi Minervában 1821-ben megjelent saját cikkét, valamint képanyagot is. Rummy Károly Györgyhöz, Toldy Ferenchez, Horvát Istvánhoz és másokhoz intézett leveleiben Kazinczy sűrűn megemlékezik Kriebelről, akit barátjának nevez. (XX. 462.)

Kriebel is levelezett Horvát Istvánnal, valamint Kovachich Márton Györggyel, Ürményi Miksával. Ezek a levelek a Széchényi Könyvtár kézirat-tárában megtalálhatók.⁶

Kazinczy nagyra értékelte Kriebel 1823-ban Bécsben kiadott „Darstellung der Weltkunde” (Synchronistische Tafeln) c. munkáját, amelyet Rummy Károlyhoz intézett levelében (1829. október 26.) „herculische Arbeit”-nak nevez és hozzáteszi: „Sie macht uns Ehre. Wann werden wir so etwas in Ungarische haben?” (XXI. 177.) Ezt a munkát nyújtotta be Kazinczy az Akadémiának, amikor 1831. áprilisában, néhány hónappal halála előtt, ajánlotta Kriebelt az akadémiai tagságra. Kísérő följegyzésében hangsúlyozta a széphalmi mester, hogy az eperjesi származású történész „kebelében a’ haza’ szeretete még a’ hazája határain kívül való hosszas habozása által sem aludt ki, sőt a’ki a’ külföldön kívül is minden idejét a’ Haza’ történetének leírására fordította, s’ a’ Magyar Múzeumnak

² *Historia Hungariae et adnexarum Partium ad Annales universos adstructa, serie documentorum et monumentorum in ordine chronologico illustrata, 1817–1831.*

³ *Prospectus operis sub titulo Historia Hungariae. Hely és év nélkül.*

⁴ Jelzet: III. 1393–1402.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és művei.* VII. Bp. 1900. 287.

⁶ SZINNYEI: i. m. VII. 287.

már hét kötet Magyarországi deák nyelven írt Történeteit benyújtotta ...” (XXI. 535–536). Az Akadémia elismerte Kriebel érdemeit és 1833. november 15-én külföldi tagjai közélváltotta.⁷

Kriebel János tevékenységét és a több kötetes Magyarország történetét nem értékelték kellőképpen az irodalomban. Kosáry Domokos három kötetes kézikönyve csupán egyik, nyomtatásban megjelent tanulmányát említi.⁸

Divéky Adorján, aki 1927-ben megismerkedett az Ossolinski Könyvtár kéziratárával és kezében tartotta Kriebel művét, elsiklott felette. Nyilván nem nézte át tüzetesen, de az sincs kizárva, hogy a nyomtatott katalógus⁹ alapján ítélte, amikor a következőket írja: „Van a kéziratok közt egy több kötetre terjedő, mely Magyarország történetét (Historia Hungariae) tartalmazza, de persze ennek tudományos szempontból nincsen jelentősége.”¹⁰

Nincs itt hely Kriebel Magyarország történetének részletes elemzésére, célunk mindössze az, hogy felhívjuk rá a figyelmet. A mű nyilván nem tartalmaz ismeretlen tényanyagot és ebben a tekintetben inkább kompilációs jellegű. Az adatokat a szerző a XVIII. századi történészek (Bél Mátyás, Pray György, Katona István, Benkő József) műveiből meríti. Ez, valamint a szerző állami tisztviselői ténykedése rányomta bélyegét munkája eszmei beállítottságára. A szerzőnek Bécs iránti lojalitása megmutatkozik a Habsburg-uralkodók jellemzésében, a paraszt- és nemzeti felszabadító mozgalmak értékelésében. Jellemző, hogy a magyar jakobinus mozgalom leírásában Martinovics és társai csak a szöveg alatti lábjegyzetekben vannak megnevezve. Több objektivitást mutat a szerző a Rákóczi-szabadságharc leírásában. A forrásmellékletben közöl néhány kuruc részről kiadott iratot is.

Kriebel művének viszonylagos eredetisége az, hogy a magyar történelmi fejlődést az egyetemes történet szerves részeként tárgyalja: kötetenként külön fejezetet szentel a fontosabb világtörténelmi eseményeknek.

Ezt a felfogást tükrözik a mellékelt illusztrációk is, amelyekről bátran mondhatjuk, hogy Kriebel munkájának legérdekesebb részét alkotják. A mintegy kétszáz képmellékletben megtaláljuk a magyar királyok, hadvezérek, államférfiak, kultúrtényezők arcképét, régészeti, numizmatikai, szfragsztikai, építészeti, képzőművészeti stb. emlékek rajzát, illetve rézkarcát. Nincs kizárva, hogy közülük több a szerző megrendelésére készült. Viszonylag gazdag a térképanyag is, amelynek egy részét feltehetően Kriebel maga tervezte.

Kazinczy eddig ismert leveleiből és az általunk az alábbiakban közreadandó részletből is kitérünk, hogy Kriebelnek a képanyag beszerzésében ő is segítségére volt. Pónori Thewrewk Józsefet 1828. április 6-án arra kéri, hogy magyar történelmi személyeket ábrázoló Pantheonját juttassa el hozzá. Ezt – írja Kazinczy – „annál kedvesebben veszem, mert amit küldtél, Kriebelnek küldém Galíciába”. (XX. 478) Azt is tudjuk, hogy Kazinczy Felsőbüki Nagy Pál képét is elküldte galíciai barátjának, – erről lejjebb még szólunk.

Kazinczy szerepe a képanyag beszerzésében (feltehetően az összeállításban is kivette a részét) szükségessé teszi az illusztrációk bővebb ismertetését. A teljes anyag elemzése helyett itt az utolsó kötet negyven képének ismertetésére szorítkozunk.

Azt, hogy a képanyag összeválogatásában részt vett Kazinczy, mutatja például, hogy az építészeti és művészeti emlékek között ott találjuk Ferenczy István „Pásztorlány képe” című művét is. Ismeretes a széphalmi mester szerepe a művész felkarolásában és az, hogy éppen az említett szobrot (melyet Graphidionnak nevezett) többször említi írásaiban és 1823. januárjában egy epigrammát is költött róla.¹¹

⁷ SZINNYEI: i. m. VII. 287.

⁸ KOSÁRY Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I., Bp. 1951. 72. Az új kiadás első kötetében megnevezi az OSZK kéziratgyűjteményéből a Pest megyei bizottmány tudósítását „Kriebel Jánosnak Galíciában” a neki megküldendő segedelem iránt a Magyarországi történet egybeállítására”, 1810–1817. „Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába”. I. Bp. 1970. 348.

⁹ W. KETRZYNSKY: Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Ossolianae Leopoliensis. I–III. Lwow. 1881–1898.

¹⁰ DIVÉKY Adorján: A lengyelországi könyv- és levéltárak magyar vonatkozású kéziratos anyaga. Kny. a „Levéltári Közlemények”. 1927. évi 1–4. számából. Bp. 1928. 9.

¹¹ Kazinczy Ferenc Válogatott művei. Válogatta és a jegyzeteket írta SZAUDER József. Bp. 1960. II. 549–550., I. még 552.

A képanyagban megtaláljuk a győri csata zempléni résztvevőinek emlékére emelt sátoraljaújrhelyi emlékművet is, amelyet – tudjuk – Kazinczy büszkén mutogatott a városba látogatóknak.

A kötetben található húsz arckép között ott vannak a Habsburg-uralom képviselői (Kollonich Lipót, Pálffy János, Savoyai Eugen, III. Károly, Mária Terézia, II. József, Ferdinánd és János főhercegek, Ürményi József országbíró, Nádasdy Ferenc és Kray Pál tábornagyk, Zách Antal ezredes), de ott találjuk Eduard Gibbont, az angol felvilágosodás jeles figuráját, valamint a magyar politikai és művelődési élet több kitűnőségét is, így Hell Miksát, Széchényi Ferencet, Miller Jakab Ferdinándot (a Nemzeti Múzeum igazgatóját), Kovachich Márton György történészt, Ilyésházy György grófot (az 1797-es trencsényi nemesi felkelés vezérét), Kazinczy Ferencet¹² és Felsőbüki Nagy Pált.

Az országgyűlési ellenzék híres vezérének az arcképe annak a rézkarcnak az eredetije, amelyet a széphalmi mester Thaly Antaltól és Farkas Károlytól kapott és amelyet szép episztolában köszönt meg küldőjüknek. Hogy valóban az ajándékba kapott példánnyal van dolgunk, arról Kazinczynak a rézkarc alján olvasható sajátkezű feljegyzése tanúskodik: „Vettem a nagybecsű birtokot Farkas Károly és Thaly Antal Uraktól. Kazinczy Ferenc. 1827.” Valamivel feljebb látható még egy nyilván nem Kazinczy kezével írott feljegyzés „Sem a' tapon nem kapok, sem a' feddést nem rettegem. Maga Ő. 1826, a Diétai ülésben”. (977. l.)

A széphalmi mester több írásában megemlékezik az ajándékról, valamint ennek Kriebelhez való eljuttatásáról.

„Thaly Antal és Farkas Károly ajándéka . . . nekem igen kedves ajándék vala”.¹³ És annak ellenére, hogy ez a kedves ajándék „csak egy példányban” volt birtokában, „attól Kriebelért kész valék magamat megfosztani,” olvassuk Jankovich Miklóshoz írt 1828. január 29-i levelében (XXIII. 370). Néhány nappal előbb, január 25-én, ugyanerről ír Toldynak is, és hozzát teszi: „Az én barátom érdemlé, hogy bírja a Nagy Pál képét” (XX. 462.).

Az eredeti rézkarc és a rajta levő feljegyzések ismeretében állíthatjuk, hogy a „Thaly Antal és Farkas Károly barátokhoz” c. episztolát nemcsak a kép és az ajándékozás ténye szülte. A vers megfogalmazásában nem kis szerepe van a képen található Nagy Pál-idézetnek, amely a mű felépítésében, de eszmei-tartalmi szempontból is, központi helyet foglal el a tizenkét soros versben.¹⁴

A bevezető négy sor az arckép „néma pillantása” által kiváltott benyomást, az ajándékozásérzert hálát érzékelteti. A következő két és fél sor a „tisztá férfiről”-és az ajándékozó ifjakra - átmenet a vers alapgondolatához.

. . . S ha majd idővel
Feléritek nagy fényét, s ha majd
Mint ő, ezt hallatjátok: „Tapsot én
Nem kérek: a feddést én nem rettegem”
Gondoljatok rám hős ifjak! Lehet
Hamvaimhoz a szó, s áldva tér felétek.

A Kriebel-kézirat ismeretlen Kazinczy-anyaga hozzájárul a nagy széphalmi mester életművének teljesebb megismeréséhez. A másfél évszázad óta lappangó levélrészlet és az ennek kapcsán elmondottak Kazinczynak a hazai történelem iránti mély érdeklődéséről tanúskodnak. Kriebel tevékenysége és műve iránti komoly és kitartó figyelme mutatja, hogy a széphalmi vezér mennyire szívén viselte a magyar múlt feltárásának az ügyét, a történelmi események és jelenségek helyes megítélését. Másrészt kitűnik Kazinczy hatása Kriebel nyolckötetes történelmi művére is. Ennek behatóbb tanulmányozása, valamint a Kriebelhez intézett, még lappangó további Kazinczy levelek feltárása bizonyára kimutatja

¹² A kép aláírása: Franciscus Kazinczy pluribus editis speciminibus in genii poesii et philologiae prout et critico historico dissertationis inclitis et publicis domesticis exteris celebratus. (1006 l.)

¹³ Kazinczy Ferenc Összes költeményei. II. Bp. 1879. 272.

¹⁴ Lásd: Kazinczy Ferenc Összes Munkái II. 67.

majd, hogy a széphalmi mester nézetei hogyan és miként tükröződnek galíciai barátjának „Magyarország történetében”. Annyi az elmondottakból is nyilvánvaló, hogy Kazinczy szelleme rányomta bélyegét erre a kiadatlan munkára, melynek tüzetesebb tanulmányozása már csak ezért is kívánatos volna.

Az itt közölt levélrészlet gazdagítja és konkrétizálja Kazinczy történelmi nézeteire vonatkozó ismereteinket. Ennek tanulmányozásával különben is adós még a történetírás és az irodalomtudomány, hiszen az egyetlen, ezzel a kérdéssel foglalkozó cikk, majd hat és fél évtizede látott napvilágot és mind tényanyagában, mind nézeteiben elavult.¹⁵

A Kriebelhez írt levél Kazinczynak Szirmay Antal iránti fenntartásaira és történelmi tevékenységének bírálatahoz is becses adatokat tartalmaz. A levél szorosan kapcsolódik, mi több, helyenként szó szerint egyezik Kazinczynak Szirmay „A magyar jakobinusok története” c. művéhez írt megjegyzéseivel.¹⁶

Az alábbiakban közöljük a Kriebelhez intézett Kazinczy-levél szövegét eredetiben és magyar fordításban. Mivel a levél bevezető része is különbözik az eddig ismert másolattól, szükségesnek tartottuk a teljes szöveg közlését.

Címzés a borítékon: Ujhely. Cassovie. A Monsieur, Monsieur de Criebel, capitaine de cercle. Jaslo en Galicie.

Hochwohlgeborener Herr Kreishauptmann,
Hochzuverehrender Herr.

Die Stände des Zempliner Comitats haben Ew. Hochwohlgeborenen Anzeige über Ihr gigantisches Unternehmen mit allen Gefühlen der gerechtesten Bewunderung, des Beifalls und wahrer patriotischer Freude empfangen. Sie ward in der Sitzung vom 28. Nov. in Ujhely gelesen. Ich war nicht zugegen, und um so schmeichelhafter ist es mir, dass das Präsidium derjenigen Deputation, die über diesen Gegenstand operieren soll, mir aufgetragen wurde. Sie wird aus Männern von vielen Kenntnissen bestehen: dem Prarrer von Patak, Herrn Andreas Tulsiczky, Herrn Michael von Szirmay, Prof. der Philosophie zu Patak, Herrn Joseph v. Rozgonyi und dem Oberfiskal des Comitats Ladislaus Dókus von Csaba. — Ich habe meine schriftliche Bitte gemacht, daß der Prof. der vaterländischen Rechte, Herr Alexander v. Kövy, dann der Prof. Johann Szombathy, den ich in dem, was ich die Mikrologie der Geschichte nennen möchte, für einen der gelehrtesten Männer im ganzen Lande halte, und der Herr Prof. Franz Nagy von Wály (der Übersetzer des Homer in das Ungarische, der eben eine kleine historische Abhandlung in Arbeit hat) alle in Patak, uns noch mitgeben werden möchten.¹⁷

Das Werk des im Jahre 1812 verstorbenen Hofraths Anton v. Szirmay: Notitia Topographica et Historica Comitatus Zempleniensis, werden Ew. Hochwohlgeb. gewiss kennen, ja besitzen, und da darin vieles vorkommt, was unsere Deputation geleistet haben würde, so wandelt mich eine Angst an, dass wir darüber nicht gar viel werden liefern können.¹⁸ Doch, da Sie auch über den Fortschritt der Reformation zu sprechen haben, und Luthers Lehre im Land zuerst in Sátor-Alja-Ujhely, dem Sitzungsort unserer Comitats Versammlungen, gepredigt ward, da wir in dem Gremium dieses Comitats die berühmte reformierte Schule zu Patak haben, die viele alte Schriften für dieses Fach hat, und da die Rákóczys in Patak gewohnt haben, und als dieses Comitats einst das Augenmerk des ganzen Landes war: so glauben wir, dass unsere Beiträge um so weniger arm ausfallen werden, weil mein verehrter Freund Anton Szirmay sich über diesen Gegenstand zu Wenig extendirt hat, und weil sein von

¹⁵ VÁCZY János: Kazinczy történetírói működése. BpSzle 1910. 408. sz. 370–407.

¹⁶ A magyar jakobinusok iratai. III. Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán. Bp. 1952. 354–423.

¹⁷ Tulsichy András (1794–1830) esperes plébános; Rozgonyi József (1756–1823) a sárospataki kollégium természetjog tanára; Kövy Sándor (1763–1829) főiskolai jogtanár; Szombathy János (1749–1823) a sárospataki kollégium történelemtanára; Vályi Nagy Ferenc (1765–1820) főiskolai tanár. A levél nyomtatásban kiadott szövegében Vályi Nagy Ferenc neve nem fordul elő. Kazinczynak a Zemplén megyei főispánhoz intézett beadványában viszont a felsoroltakon kívül még Jób Mátyas professzort ajánlja a bizottságba. (Kazinczy levelezése XIV. 344–345.)

¹⁸ A továbbiakban a levél szövege teljesen különbözik a másolat szövegétől.

Hoffnungen und Furcht zerquälter Geist die Wahrheit in sehr viele Gelegenheiten, und das sehr häufig wissend verleugnet hat. Was wurde dann mit mir werden, sagte er in seinen letzten Jahren zu mir, als ich eine seiner letzten Schriften bey ihm las, und über seine Heucheley meine Verwunderung nicht zurückhalten konnte, – was würde dann mit mir werden, wenn ich *schreibe*, wie ich denke? Lector, qui nasum habet, me intelliget, et hoc mihi satis est.”¹⁹ Ich sage Ihnen dieses auch zur Warnung: Sie müssen seinen Schriften nicht überall trauen. Sehen sie darin vielmehr überall den Güter, Decorationen und Ämter wünschenden Ulysses an und den unseligen Heuchler, der dem Clerus überall Complimente machte, um ihm hinter dem Rücken einen Hieb geben zu können. Er wollte stets ungekannt seyn und verrieth sich so arg dass man hat ihn recht empfindlich ergriffen und gegriffen.

Die Monumenta Hungarica meines Freundes Herrn Prof. Rumi werden für Sie auch ein köstlicher Genuss seyn. Der 2-te Band ist eben unter der Presse, und der mich sehr liebende Mann hat mir aufgetragen, die Vorrede dazu zu schreiben. Mein Fach ist Philologie und Aesthetik, und nicht Geschichte, unterdessen glaube ich doch dass ich darin nicht ganz unrecht geurtheilt habe, wenn ich beym Schluss dieser Vorrede sage:

„Endlich kann die Herausgabe dieser Schrifften in uns auch Gefühle des Danks gegen die Vorsehung erwecken, welche uns jetzt eben hiess, und nicht in jenen unseligen Tagen, wo diejenigen, die herrschen wollten, ungarisches Blut durch ungarische Arme haben verstromen lassen. In der Geschichte unseres Vaterlandes stossen wir bis zu die Zeiten der gesegneten Theresia kaum auf ein paar bald vorübergehende, glänzende Punkte, an denen diese schöne Nation ihrer würdig gestanden wäre, an denen der Leser mit einem wellenden Herzen weilen könnte; hingegen welche Grauel sehen wir überall, besonders in dem unglücklichen Erdély! Gehen wir die Reihe ihrer Regenten durch, und enthalten wir uns, wo möglich von der Ausrufung dessen, was über Asiens entnervte wütriche Voltaire an die Kaiserin Katherine schrieb:

O sagesse des dieux, je te crois très profonde,
Mais à quels plats tyrans as-tu livré le monde!

Jene Zápolyas, und ihre Martinusinsse! Jene Sigmund und Gabriel Bathoris, die Kemenys, die Apafis, und fast alle, die den Namen Rákoczy führten, welche Geistlose, feige, unbrauchbare, blutdurstige Geschöpfe waren sie! Und wie haben sie Nation und Vaterland so unglücklich gemacht!”²⁰ Mit diesen Worten schliesst die Vorrede. – Freylich war es auch anderwärts nicht um vieles besser.

Ew. Hochwohlgeboren wollen Ihre Arbeit mit vielen Kupfern zieren. Ich glaube Ihnen keinen unangenehmen Dienst zu leisten, wenn ich Ihnen sage, dass der Künstler Jaschke in Wien in seiner

¹⁹ Kazinczy, „A magyar jakobinusok történetéhez” írott megjegyzéseiben Szirmay e műve kapcsán, majdnem ugyanazon kifejezésekkel idézi ezt a kijelentését, amelyet 1810-re tesz: „Ha úgy írtam volna, úgymond, amint hiszek, bajt csináltam volna magamnak, pedig az nekem a nélkül is elég van, s nem írtam volna semmit, pedig illő, hogy erről valami iratassék. A kinek orra van, megérzi hol kell hinni szavamat, és hol szölok kénytelenségéből.” A magyar jakobinusok iratai. III. 355.

²⁰ Érdekes az itt mondottakat a nyomtatásban is kiadott magyar szöveggel egybevetni, a befejező sorok eltérnek ugyanis: „Végre ezen írárok kiadása bennünk azon boldogtalan időkben hagyta élni, hogy némelly uralkodásra vágyok’ istentelensége a magyar vért magyar karok által ontaná. Hazánk történetében a’ szeretett Theresia uralkodásáig alig találunk egy két rövid percekig tartó fényes pontot, mellyen ez a szép nemzet a’ maga méltóságához illőleg állott volna, a’ mellyen emelkedő lélekkel mulathatna az Olvasó. Ellenben melly undokságokat látunk mindenfelé, kivált a közelebbi századokban Erdélyben. Nézzük sorban ennek fejedelmeit, ’s tartóztassuk meg magunkat, ha lehet, annak fájdalmas és nem káromkodó felkiáltással, a’mit a’ Russzia Katalinjának az Ázsiai eltunyult Nagyok felől Voltaire írt: [Itt következik a francia idézet.] A szerencsétlen Zápolyán kezdve, le a szánást és utálatot érdemlő Apafüig – hármát négyet kivévén – csaknem mindenike melly lelketlen, tunya, vérengző, haszontalan teremtések. S mint leve szerencsétlen miattok és általok a’ legáldottabb haza, a’ legszebb tűző nemzet. „Széphalom. Januáris 16-ikán. 1817.” Monumenta Hungarica, az-az Magyar emlékezetes írárok. Összeszedte és kiadta RUMY Károly György. I. köt. Pesten, 1817. VI–VIII. l. Ugyanez a III. kötet bevezetésében, VIII l. Itt keltezve: December 14-dikén. 1815. Az új fogalmazásban nyilván Kazinczy nézeteinek változása nyilvánult meg. Ez 1816-os erdélyi útja nyomán következhetett be.

Reise durch unsere Gegend, auf der er den Erzherzog Reiner, als Zeichner 1810 begleitete, viele Costüms und Prospekte zeichnete.²¹ Als der Erzherzog in Újhely speisete, war ich Jaschkes Nachbar bei der Tafel, um seine Bekantschaft zu machen, und mich mit ihm über Fuger, John, Maurer, Kreitzinger, Kininger, Zauner zu unterhalten,²² und er hatte die Güte mich lieb zu gewinnen, weil ich in Sachen der Kunst nicht ganz fremd bin und die genannten Männer kenne. Der Erzherzog wollte damals eine Voyage pittoresque en Hongrie arbeiten. Nicht unmöglich, dass Sie von diesen Zeichnungen manches in Copie erhalten könnten.

Ich beharre mit allen Gefühlen der innigsten Hochachtung Ew. Hochwohlgeboren

Széphalom, eine Stunde
von Újhely nördlich, den
21. Decembris 1815.

gehorsamter Diener
Kazinczy Ferenc

*A levél magyar fordítása.*²³

Nagyságos kerületi kapitány Úr, nagyabecsüendő
Uram!

Zemplén vármegye rendjei a nagyságod gigantikus vállalkozásáról szóló híradását a legigazibb csodálat, a tetszés és az igaz hazafiúi öröm valamennyi érzésével fogadták. A híradást a nov. 28-i újhelyi megyegyűlésen olvasták fel. Én nem voltam jelen, s ezért annál hízelgőbb számomra az, hogy annak a bizottságnak elnökségét, mely bizottságnak e tárgyban kell majd tevékenykednie, reám ruházták. Nagy műveltségű férfiak lesznek a tagjai, nevezetesen: a pataki pap, Tulsiczky András úr, Szirmay Mihály úr, a filozófia professzora Patakon, Rozgonyi József úr, valamint csabai Dókus László úr, a megye főügyésze. – Írásbeli kérelmet terjesztettem elő az iránt, hogy ha lehet, adják még mellénk Kövy Sándor urat, a hazai jog professzorát, azután Szombathy János professzort, akit én az egész országban a legtudósabbak egyikének tartok abban a tudományágban, amit talán „a történelem mikrológiájá”-nak nevezhetnénk; nem különben Wály Nagy Ferenc professzor urat (Homérosz magyar fordítóját, aki éppen mostanában dolgozik egy kisebb történelmi értekezésén), akik valamennyien Patakon vannak.

Minden bizonnyal ismeri, sőt: esetleg birtokolja is nagyságod az 1812. évben elhunyt Szirmay Antal udvari tanácsos Notitia Topographica et Historica Comitatus Zempliniensis (Zemplén vármegye helyrajzi és történelmi ismertetése) című művét; s mivel ebben sok olyasmi akad, ami a mi bizottságunk elvégzendő feladata lenne, bizonyos félelemérzés környékezett meg engem amiatt, hogy talán az e műben foglaltakon túlmenően nem sok újat tudunk majd előhozni. Mégis: mivel önnek a reformáció elterjedéséről is kell beszélnie, és mivel Luther tanítását ebben az országban először a mi vármegyénk közgyűléseinek székhelyén, Sátoraljaújhelyen hirdették; és minthogy e megye kebelében van a mi híres pataki iskolánk, amely sok e tárgykörbe tartozó régi iratot őriz; továbbá: miután a Rákócziak Patakon laktak, következképpen egykor az egész ország erre a vármegyére figyelt, – mindezt hisszük, hogy

²¹ V.ö. a zempléni főispánhoz intézett levéllel, amelyben közli, hogy felhívta Kriebel figyelmét Szirmayra és Jaschkéra, s bízta, hogy az utóbbi Magyarországon készült rajzait szerezzék meg, „úgy hiszem, hogy e két tudósításom is kedves lesznek Kriebel úrnak.” (XIV. 345.). Jaschke Franz (1775–1842) osztrák festő, beutazta Magyarországot, az osztrák tartományokat és élményeit rajzokban örökítette meg, melyek egy részéről rézkarcokat készített.

²² Fuger Friedrich Heinrich (1751–1818), német festő és miniaturista; John Friedrich (1769–1843) német rézmetsző. Ő metszette Kazinczy arcképét; Maurer Hubert (1738–1818) német festő, Magyarországon is működött; Kreutzinger Josef (1751 vagy 1757–1829) osztrák festő és rézmetsző. Kazinczy arcképét festette meg; Kininger Vincenz Georg. (1767–1851) bécsi festő és grafikus. Az ő tusrajza után készült John Kazinczy-metszete; Zauner Franz Anton (1746–1822) osztrák szobrász, II. József bécsi lovas-émlékművének készítője.

²³ A levelet Dr KENÉZ Győző tudományos kutató fordította magyarra, aki a német levél egy némely szavainak kiolvasásában is segítségemre volt. Szíves segítségét ezúton köszönöm meg.

saját előadnivalóink már csak azért sem fognak szegényesre sikerülni, mivel az én tisztelt Szirmay Antal barátom e tárgyra csak nagyon kevésbé tért ki; és mert az ő reményektől és félelemtől elgyötört lelke az igazságot nagyon sok ügyben és igen gyakran *tudatosan* is eltagadta. Élete utolsó éveiben, midőn éppen nála voltam és olvastam utolsó írásai egyikét, s nem bírtam visszatartani csodálkozásomat képmutatásain, így beszélt hozzám: „Mi lenne velem, ugyan mi is lenne velem akkor, ha ugyanúgy *írnék*, ahogyan *gondolkozom*? Az az olvasó, akinek jó a szimata, értsen meg engem, és ez nekem elég!” Azt mondom tehát én önnek, figyelmeztetésképpen is: írásainak nem kell minden helyen hinnie! Sokkal inkább lássa meg bennük mindenütt őt: a javakat, a kitüntetések és a hivatalokat kívánó Ulyssset és azt a szerencsétlen képmutatót, aki a klérust lépten-nyomon mély meghajlásokkal köszöntötte, hogy aztán a hátába kerülve, belerúghasson. Mindig háttérben akart maradni, de olyan élesen elárulta mégis mindig magát, hogy az ember valóban érzékeny pontjain ragadhata meg s érhetette tetten.

Barátomnak, Romy professzor úrnak „Monumenta Hungarica” (Magyar Emlékek) című műve szintén becses élvezetet jelent majd az Ön számára. A második kötet éppen sajtó alatt van, és ez az engem nagyon szerető férfiu felajánlotta nekem, hogy írjak hozzá előszót. Szakom a filológia és az esztétika, s nem a történelem, de azért azt hiszem, hogy nem ítélem egészen igazságtalanul akkor, amikor ennek az előszónak a végén ezt mondom:

„Végezetül: ezeknek az iratoknak a kiadása a hála érzéseit keltheti fel bennünk a Gondviselés iránt, aki éppen most (vagy a jelenkorban) hívott el bennünket s nem ama szerencsétlen napokban, amikor azok, akik uralkodni akartak, magyar vért ontottak, magyar kéztől. Hazánk történetében az áldott emlékü Terézia koráig alig bukkanunk néhány múltó fénylő pontra, amikor is ez a szép nemzet önmagához méltó magasságban állott volna, amelyen felbuzdult szívvel időzhetne az olvasó; ezzel szemben: micsoda isszonyatosságot látunk mindenütt, de különösen a szerencsétlen Erdélyben! Menjünk csak végig uralkodói során, s ha lehet tartóztassuk meg magunkat attól a felkiáltástól, amelyet Voltaire írt le Katalin cárnőnek Ázsia eltunyult zsarnokairól:

„Ó Isten lángesze, mélységesnek hiszek én téged;
De miért hogy e világot oly gyatra zsarnokok alá vetted?”

Ama Zápolyák s az ő Martinuzziak! Ama Báthory Zsigmondok és Gáborok, ama Kemények és Apafik, és csaknem valamennyien, akik a Rákóczi-nevet viselték! Ó, micsoda tehetéstelen, micsoda hitvány, milyen hasznavehetetlen, mennyire vérsomjias teremtmények voltak ezek mind! És milyen nagyon szerencsétlenné tették a nemzetet s a hazát!”

Ezekkel a szavakkal fejeződik be az előszó. Természetesen másutt sem volt sokkal jobb a helyzet.

Nagyságod művét sok rézmetszettel szándékozik díszíteni. Úgy hiszen, nem teszek Önnek el nem fogadható szolgálatot akkor, amidőn elmondom, hogy a bécsi művész, Jaschke, aki a mi tájékunkon tett ama utazása alkalmával, melyen 1810-ben Reiner főherceget kísérte el rajzolóként, sok viselet- és látképet rajzolt. Amikor a főherceg Újhelyen ebédelt, én Jaschke asztalszomszédja voltam, hogy ismeretséget köthessek vele, és beszélgethessünk Fügerről, Johnról, Maurerről, Kreitzingerről, Kiningerről és Zauerről. Abban a kitüntetésben részesültem, hogy megkedvelt engem azért, mert a művészet dolgaiban nem vagyok egészen idegen, és mert én a felsorolt személyeket ismerem. A főhercegnek akkoriban az volt a szándéka, hogy egy művet készít „Voyage pittoresque en Hongrie” („Festői utazás Magyarországon”) címen. Nem lehetetlen, hogy Ön ezekből a rajzokból másolatban kaphat néhányat.

A legbensőbb nagyrabecslés minden érzésével maradok Nagyságodnak

legengedelmesebb szolgálója:
Kazinczy Ferencz s.k.

Kelt Széphalomban, egy óra
járásnyira Újhelytől
1815. december 21-én

FÖLDI JÁNOS ISMERETLEN VERSFORDÍTÁSA

A' férjhez vágyó Fillis és oktató Anna lakodalmi-versben

Csokonai mentorának, a debreceni kör jeles literátorának (akiről a Series studiorum is azt jegyezte már meg a debreceni Kollégiumban, hogy „Vir doctus, probus et bonus poeta”¹, számos műve kallódott el vagy lappang mindmáig^{1a}. Tudunk halálos ágyán megírt önéletrajzáról,² Aeneis-fordításáról,³ *Lucinda* c. Gellert-fordításáról⁴ s említi Mixich egy verses magyar történelmét is, amely állítólag nyomtatásban is megjelent.⁵ Ugyancsak ő idéz egy kétsoros töredéket ismeretlen „*Lakodalmi vers*”-éből, Földinek Kazinczyhoz szóló egyik levele alapján.⁶

Érthető meglepetéssel és örömmel fedeztem föl a Kubelik(Szell)-gyűjtemény nyomtatvány-anyagának részletes átnézésekor a prágai Egyetemi Könyvtárban – ahol 1974-ben már tettem egy érdekes fölfedezést⁷ – a 66 H 708 jelszű kis kötetet, amely Földi János *Rövid Kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról* c. füzeté mellett egy másik kis alakú, 48 oldalas munkát is tartalmazott ezzel a címmel: „*A' férjhez vágyó Fillis és oktató Anna lakodalmi-versben Lydi Jákóbból*. Pesten, Nyomtattott Lettner József⁸ Betüivel 1787.dik Esztendőben.” A „Tudósítás”-nak nevezett előszó végén pedig „a' Vers-író F. J.” aláírás volt olvasható. Aligha lehetett kétséges, hogy Földi János eddig ismeretlen munkájáról van szó. Ezt egyértelműen megerősíthette az is, hogy az egykori tulajdonos a művet Földi ismert munkájához köttette, továbbá Földi névbetűi s az egész előszó gondolatvilága és stílusa.⁸ Sőt a kis könyv alcíme alapján mindjárt arra kellett gondolnom, hogy a vers a Kazinczynak szóló levélben említett s Mixich által is idézett „*Lakodalmi vers*”-sel azonos.

Ennek az azonosításnak ugyan két mozzanat némileg ellenmond: Földi 1788-ban írt Kazinczynak „*Lakodalmi vers*”-ének várható megjelenéséről, noha a vers – igaz, hogy névtelenül! – a címlap szerint 1787-ben már megjelent; a másik kérdőjeles mozzanat: a Földi-levélben idézett két javított sor a nyomtatott műből hiányzik – bár tartalmilag s a versformát illetően pontosan vág mindkettő a nyomtatvány szövegéhez.

Arra kellene gondolnunk, hogy esetleg egy másik „*Lakodalmi vers*”-ről írt Kazinczynak? Inkább az a valószínű, hogy Földi, aki először – 1787-ben – névtelenül adta ki versét, most újabb – javított – kiadásra készült, amelyen már nevét is föl akarta tüntetni. (Ezért tépelődik levélben azon,

¹ Ld. Földi János költeményei. Kiadta és bevezette Dr. MIXICH Lajos. Budapest. 1910. (RMKvt. 25. sz.). A következőkben: Költ.

^{1a} Botanikai s orvosi működésének iratait, számos ismeretlen levelét újabban NAGY Sándor adta közre a Hajdú-Bihar megyei Levéltár anyagából nagyobb tanulmányban: Földi János hadházi évei (Adalékok életrajzához és hajdúkerületi orvosi működéséhez). Debrecen, 1976. Különlenyomat a Déry Múzeum 1975. évi évkönyvéből. (647–774.)

² Ld. KazLev. II, 200–201. l. és Mixich i. m. 26.

³ Vö. Költ. 63. A Földi János: A' versírásról c. kiadványban. (Bp., 1962.) Szerk. *Ádám Révész Gabriella* [A továbbiakban: Versír.] meg is található néhány sikeres hexameter (ld. az 59. lapot).

⁴ Vö. Költ. 66.

⁵ I. m. 62. Földi János ismeretlen és lappangó műveiről szólva meg kell jegyezni, hogy A magyar irodalomtörténet bibliográfiája II. (Bp. 1975.) Dömötör Sándortól idézett cikkei (Ethn 1929., DebrSz 1931.) nem a hadházi költőre, hanem a debreceni Kollégium azonos nevű pénztárnokára vonatkoznak. Van viszont Földinek egy lappangó alkalmi verse, amelynek egyelőre csak tárgyát ismerjük: Péter István névnapjára írt egy üdvözlő költeményt Halason. (Vö. Halas és Vidéke. 1902. jan. 18.)

⁶ Vö. i. m. 204., KazLev. I, 216.

⁷ Ld. MKsz 1975. 167–174.

⁸ Igazolja Földi szerzőségét többek között az is, hogy verstanában az „Oktató Versmív” műfaját tárgyalva a példák közt ezt is említi Bessenyei, Orczy Lőrinc, Horváth Ádám művei után – igaz hogy szerző nélkül: „Illyen Fillis és Anna beszélgetéseik. Pest. 1787. (Versír. 83.) Annak, hogy nevét nem tüntette föl, nincs jelentősége: az „Alagya (Elegia)” műfajánál is említi *Galatea*-fordítását, ugyancsak névtelenül: „Illyen Relánd Adorján Galateája XIII. Alagyaiban az 1787. eszt. Magy. Musában.” (I. m. 83.)

hogyan is nevezze meg magát a címlapon.) A két javított sor pedig egyszerűen kimaradt vagy hiányzott a korábbi – 1787-ben megjelent – változatból.

Az, hogy a közel félszáz oldalas „lakodalmi-vers” írója, illetőleg fordítója Földi János, nem lehet kétséges, s az is igen valószínű, hogy a fordítás azonos a Kazinczynak szóló levélben említett „Lakodalmi vers”-sel.

A munka keletkezési időpontját, jellegét, terjedelmét s versformáját tekintve szoros rokonságban van Földj *Galatea*-fordításával, amely 1787 szeptemberétől jelent meg folytatásokban a Magyar Musa hasábjain.

Mindkét hosszabb fordítás lényegében szerelmes tárgyú, s mindkettő holland író latin nyelvű disztichonos verséből készült páros rímű tizenkettősökben.^{8 a}

Bár a két holland író száz év választja el egymástól, verseik jellegzetes barokk alkotások, ha a korábban élt Cats művein erősebben izzanak is át a stíluskorszak ismertető jegyei. Reeland 1701-ben megjelent *Galatedja* is igazi barokk – késő barokk – munka: nemcsak egész antikizálása, mitologizmusa s latin nyelve teszi azzá, hanem maga „alapállása”: az olthatatlan lángú epekedés, majd a váratlan tragikus fordulaton való jajongó kesergés.

Jacob Cats a nagyvonalúbb katolikus főúri barokkal szemben a polgári – sőt kispolgári – protestáns barokk képviselője, amelynek bibliai jellegű – sokszor lapos és unalmas – moralizálásaiba azért antik elemek is keverednek s a barokk jellegzetes erotikája is átsüt rajtuk. A XVIII. század végéig mindenestre a legnépszerűbb író volt: könyvei a Biblia mellett ott voltak a holland otthonokban.

A „Lakodalmi vers” 1787-i pesti kiadásában a címlapon Lydi Jákób neve után metszeten egy virágfüzért tartó kis puttó látható, ez alatt pedig egy leoninus disztichon – az ekkor még leoninuspárti Földi mellett tanúskodva.⁹

A címoldalon „Lydi Jákób” neve némileg megtévesztő: de a „Tudósítás” elnevezésű előszó elhárítja a félreértést, amikor megmondja, hogy „Kattsi Jákób” „Hollandiai Nemes” szerette a munkát „ékes és tündöklő Deák Versekk”-ben, s Lydi Jákób, „a’ Dordracumi Gyülekezet” Prédikátora” csupán a nemzetek eljegyzéskori és lakodalmi szokásairól írt két könyvének végén „*Epithalamium*ül vagy Lakodalmi-versül hozza-fel, olly ajánlással, hogy ezekbenn, az igazi szeretetnek, és a’ Házasulásban követendő ’s tartandó szokásnak edgy leg-jobban ki-nyomott képe rajzoltatik, melly minden Nemzeteknek az e’féle szokásokban Lydiai próba-köve lehet.”¹⁰

Az előszó Lydiuson kívül még egy tekintélyre, Janus Gruterusra is hivatkozik, mivel ez a „nemkülömben híres, és a’ tisztességes Tudományokban érdemes ember, a’ maga *Polyanthea*-jábann, ezeket [a verseket] az egész Világnak javasolja, hogy a’ szűzeknek elméjük a’ szeretetbenn ezen sinór-mérték szerint formáltassanak, hogy osztán boldog Házassággal foglaltassanak-öszve.”¹¹

^{8 a}A *Galatea* szerzőjének – szinte komikus félreértésből – Mixich „Löhner Lajos” osztrák költőt tartotta (ld. Költ. 65.), aki valóban használta a Rehland Ludwig írói álnevet (ld. Würzbach X, 1443), de mivelhogy 1812-ben született semmiképpen nem lehetett az 1787-ben magyarra fordított mű szerzője, Mixich azt sem vizsgálta, írt-e valaha Ludwig Edler von Löhner *Galatea* című verset, ahogyan azt sem, milyen nyelvből készült Földi fordítása. A *Galatea* szerzőjét már helyesen azonosították Reeland (Reland, Reelant) Adriaan (latinosan: Hadrianus Relandus) holland íróval és tudóssal Földi verstanának sajtó alá rendezői (ld. Versír. 215., 250.). Ők még azt írták: „Galatea-elégiáinak – Földi fordítása eredetijének – nem akadtunk nyomára” (l. m. 215). Mi megtaláltuk az eredetit is az OSzK.-ban, a P. O. lat. 2451 jelzeten: Hadriani Relandi orientalium linguarum in Academia Traiectina professoris *Galatea* Lusus poeticus. Editio Altera. Trajecti ad Rhenum Sumtibus Editoris. 1710. 8r. 35. l. – Az alábbi idézett holland enciklopédia szerint az első kiadás 1701-ben jelent meg s 1837-ben holland fordítása is készült.

⁹Vö. MMusa, 1787. 230., 239. Továbbá: Költ. 69.

¹⁰Ld. az idézett kiadás számozatlan [3.] oldalát. Magára, a XVII. században (1610–1679) élt Jacobus Lydiusra nézve ld. a Grote Winkler Prins: Encyclopedie in twintig deelen. Amsterdam, Brussel. 1973. holland enciklopédia 12. kötetét. Lydius szóban forgó kiadványát nem sikerült hazai könyvtárainkban megtalálnom. Az OSzK. betűrendes cédulakatalógusa *A’Férjhez vágó Fillis* kartonján a következő műre utal: Faces augustae, sive poematia quibus illustiores nuptiae. . . latino carmine celebrantur. Ld. OSzK. 203. 947.

¹¹I. h. [3–4.] old. Janus Gruterus (eredeti nevén De Gruytere) holland filológus (1560–1627) több versgyűjteményt adott ki újlatin költőkből. Ld. a Grote Winkler Prins idézett kiadásának 8. kötetét.

Ezzel a fordító előrebocsátotta munkájának erkölcsnevelő célzatát, némi gyanút keltve bennünk: miért ennyi tekintély idézése, ha valóban ily erkölcsnemesítő célzatú műről van szó. (S gyanúnk nem is egészen alaptalan: J. Cats mestere annak, hogy moralizáló művében a vitatkozó párbeszédnek egyik oldalán a csiklandozóbb érzéki szerelem is szóhoz jusson – az olvasó szükséges érdeklődésének fölkeltesére és ébrentartására.)

A további indoklásban az anyanyelv fejlesztésének hazafiúi szándéka mellett szabad idejének hasznosra fordítását említi a fordító s figyelemre méltóan emlékezik meg a „Szebb-nemnek”, a női olvasóknak mulattatásáról: „E’nyi Nevek, ezen Verseknek Deák nyelven-való kellemetessége, magam nyugtató’ s újító óráinak hasznos mulattságra-való fordítása, született nyelvem szeretete, és az azonn-való Versek terjedésének kívánása, velem ezeket Magyarra fordították, az e’félékben gyönyörködőknek pedig, ’s kivált a’ Nemzetünkbeli nevedékeny Szebb-nemnek, ha nem nagy használhatóság; leg-alább ártatlan mulattatása közre botsáttatták.”^{1 2}

A párbeszédes műben – amely eredetileg latin disztichonokban íródott – a pajkos, inkább szerelemre, mint házasságra vágyó Fillis replikázik az érettebb, higgadtabb, huszonhét éves Annával a szerelem dolgairól.

A fordító ezt így bocsátja előre előszavában: „Fillis edgy Világ leánya, ki Cupidónak lépes veszszejétől meg-fogattatván, fijatal elmjének ínyét, önnön gondolati szerént, minél előbb követni rohan’ és ezenn az okon fel-fedezett tzelja beszédében mindenkor igen világi. De Anna edgy tsillapodott indulatú, és nem köz böltseségű jámbor Asszony, ki a’ fijatal elmének e’féle rohanásait az okosságnak zabolájával tsendesíti, és rendesíti. . . A’ Tükör ha motskainkat ki nem mutatja; nem igyekszünk azokat le-tisztítani.”^{1 3} (Azaz jó példája az „ürügyes erotiká”-nak is, ahogy Horváth János Gyöngyösi Istvánnak barokk érzékiségű *Csalárd Cupido*-ját nevezi.)

S a végén „Annai tiszta indulatokkal, és tsak egyedül jóra tanítani kívánó igyekezettel” ajánlja fordítását „minden Olvasóknak”.

A reformáció által annyira kedvelt moralizáló dialogusokról van tehát itt szó, amelyeknek ősmintája Erasmus *Colloquia familiaria*-ja volt, amely térben és időben sem esik túlságosan messzire J. Cats szintén latin nyelvű dialogusától. De hasonló művet magyarul is találhatott a fordító: a Lőcsén 1650-ben kiadott *Szép beszélgetés két Asszony-Ember Ágota és Borbála között* lényegében Erasmus említett dialógusára megy vissza.^{1 3 a} S közelebbi kiadású magyar nyelvű dialógust is olvashatott erről a tárgyról: 1782-ben jelent meg egy közel félszáz oldalas névtelen fordítás Temesvárott, a következő címmel: „Pulkeria’ és A’malia’. Két ismerős Leányzónak, minek utánna férjhez mentek volna, egy más között folytatott beszélgetések.

Mellyet

Fársangi multság helyet, ezy [=egy] némelly nemzetének kedvezni kívánó, az olvasóknak nem kevés multságokra, sőt hasznokra is Deákból Magyarra fordított, ’s ugyan maga költségén ki is nyomtatott.” Bár az eredeti s a fordított mű szerzője mindeddig ismeretlen, de a szövegből kitetszik, hogy a reformáció szellemében írt újlatin mű volt az alapja. Pulkeria és Ámalia története így közvetlenül is ösztönözhetette Földit – ha ismerte ezt a fordítást.

Hogy hogyan került egyszerre két ilyen házassági dialógus is magyar földre a XVIII. század végén? Ez a megkésett hazai polgári fejlődéssel magyarázható: hiszen mindkét párbeszédben voltaképpen a nők szabad(abb) párválasztásának polgári (felvilágosult) igénye fogalmazódik meg.

S hogy miért volt olyan kapós mindkét magyar nyelvű dialógus, hogy alig maradt belőlük példány korunkra? A már említett társadalmi tényezőkön kívül belejátszhatott ebbe az is, hogy a nőolvasók már a bontakozó szentimentalizmus szellemében olvasták a női kiszolgáltatottság ellen óvatosan lázongó műveket.

Elég magyarázat-e az, amit Földi az előszóban ad terjedelmes fordítása megszületéséről? Igaz, hogy van egyéniségében nem kevés oktató és moralizáló hajlam, de majd ezer soros fordítást csak moralizáló cíllal azért ő sem fordított volna le. S ha igaz is, hogy Jacobus Catsnak, a holland irodalom valamikor

^{1 2}I. m. [4.] old.

^{1 3}Uo. [4–5.] old.

^{1 3 a}Vö. ItK 1923. 154. és THIENEMANN Tivadar: Mohács és Erasmus. Pécs. 1925. 51.

egyik legnépszerűbb írójának versei valóban „ékes” latinsággal folynak: nem talált volna nála külön, klasszikus szerzőt és művet anyanyelve fejlesztésére Földi?

Főll kell tételeznünk, hogy – akárcsak többi műfordítása jó részének – a *Galatéd*nak és a *Fillis*nek is személyes vonatkozása van: az előbbiben szerelmes vágyakozását vallotta meg választottjának Adriaan Reeland elégiája mögé rejtőzve, az utóbbiban pedig már – idősebb lévén jónéhány évvel Weszprémi Juliánánál – erkölcsi intelmekkel látja el őt jegyességük s majdani házasságuk idejére.

Cats verse, amelyből Földi fordítása is készült, a szerzőnek *Ritus Nuptiarum* című egyetlen latin nyelvű munkája egyébként anyanyelvén írt.^{13b}

Házassági oktató versében a bibliai ószövetségi – s hűbérkori – családi morálon: a gyermekek föltétlen engedelmességén s a szülők választási jogán átüt az új polgári igény: a leány – igaz, hogy csak könyörgéssel – fellebbezhet a szülői döntés ellen. Az idősebb Anna még a régi „összeboronálás” szülői jogára hivatkozik:

Venus hiveihez ne hajtsd füleidet
Míg Anyád nem tudja tselekedetidet.
Az, a' te bajodat Atyádnak meg-mondja,
A' többit rendelni léssen az ő gondja.
Itéletétől függ Veje választása
Kell, vagy nem kell, övé meg-határozása.¹⁴

De később, mikor az új morált képviselő Fillis azzal vág vissza, hogy a szülői akarat „edgy kintses Vénnek” is szánhatja, Anna is megengedhetőnek tartja a diplomatikusan tiltakozást:

Ha az atyád akar Tégedet olyanak
Adni, ki tenéked látszik méltatlannak,
Ne perelj, sok szóval vele szembe ne szálj,
Hogy a' kit nem szeretsz, a'tól meg miként válj
Könyörgéssel hajtsd keményült Atyádat. . .¹⁵

A női egyenrangúság gondolata is fölbukkan a párválasztással kapcsolatban a versben, meglehetősen érdekes formában: Cats tagadja a biológiai determinizmust, a nők eredendő szellemi alacsonyabbrendűségét, bár ugyanakkor a női nemnek – klasszikus idézetekkel is megtámogatott – „edgyűgyűség”-ét a közösségi élettől elzárt társadalmi helyzetükkel, otthonulésükkel magyarázza: „Edgyűgyűséget, és gondolatlanságot láthatni szerte-szélyel az Iróknál tulajdonítottatni a' leányoknak. Említhetnék több Deák verseket. . .

Okát az Aszszonyi kisebb okosságának sokan sokféleképpen mondják. *Nevizanus* Fő-kaponyájoknak alkotását, és a'nak varrásinak (*suturae*) kevés vóltát teszi okául. . . Nagyobb okok vagon azoknak, kik azért mondják, hogy az Aszszonyok elméjekkel 's itéletekkel a'nyira nem mehetnek; mivel a' magános neveltetés, a' benn-ülés, és az aszszonyi dolgokban-való gyakoroltatás miatt ő nékiek kevesebb tapasztalások vagon.”¹⁶

^{13b} Népszerűségét s a XIX. századba is átnyúló másodvirágzását mutatja, hogy még 1830-ban is készült Párizsban egy kétnyelvű latin–francia kiadása; teljes címén: *L'Art du mariage, poème latin de J. Cats, grand-pensionnaire de Holland, avec le commentaire de Lidius, traduits en français, avec le texte en regard. A Paris. 1830.* Munkámhoz ezt a kiadást használtam.

¹⁴ I. m. 12. (S a jegyzettel úgyahogy hallgatólagosan talán a fordító is egyetértett, hiszen föltehetően a főorvos Weszprémi István döntötte el, hogy lánya a nála korosabb orvos felesége legyen: „Ha a' házasságban a' tisztességre 's díszességre kell vigyáznunk: illendőbb, hogy a' Szülék jegyezzék 's kötelezzék-el férjnek leányaikat; mintsem ő magok önnön szavokkal vessék magokat más hatalma alá. . . (uo.)

¹⁵ I. m. 46.

¹⁶ I. m. 7–8.

Bár a szülői döntéssel szemben – mérsékelt formában – elismeri a XVII. századi polgárság írója a leányok szabad párválasztási jogát, s emlegeti is a női egyenrangúságot, de a férj-felelőség viszonylatában mégis megmarad a feudális alárendeltségnél:

Férjed leszz él'tednek már sinór-mértéke.
A'nak szált kezébe tetszésednek féke.
Ő át Törvényeket, Te pedig követed,
El-fordúlva, ha van eszed, meg sem veted!
Engedelem légyen Te uralkodásod,
Engedelmeskedve tedd igazgatásod.
Már igazgattatni tanúlj más eszével
Nem vezéreltetni magad érzésével.¹⁷

S a moralizáló vers záró sorai, amelyek a házasság vagyoni viszonyait érintik, szintén az asszonyi függés jegyében íródtak – nem egészen Földi János kedve ellen, aki szegény fiúként nősült be a rangos-módos főorvos családjába. S ez a versvégi intelem is megerősítheti azt, amit a fordítás indító okáról előljáróban mondtunk:

A' te javaiddal ha talám fényesebb
Házatok, 's Férjednek ládája üresebb:
Tedd-le kevélységed, ne dítsérd kintseted,
Férjed' neve alatt birjad mindenedet.
Rút azt kiáltozni a' dühös Aszszonynak:
Ez enyim! ezt a' Férj tartja alatszonynak:
Ah! az Aszszony soha javait ne hányja,
Férjét boszszantani azzal ne kívánja!
Férjfijat tettenek Urrá a' Jóságonn
Törvényink, úgy van ez az egészsz világonn.¹⁸

(Az már más lapra tartozik, hogy ez intelmek ellenére sem egészen úgy sikerült – a kortársak szerint – Földi János házassága, ahogy Anna maximái szerint kellett volna.)

Ennyi volna az, amit a moralizáló mű gondolati tartalmáról mondhatunk. S most lássuk az eredeti és a fordítás irodalmi értékeit!

Az, ami Cats művét annyira életben tartotta, hogy még a múlt században is megjelent Párizsban kétnyelvű kiadásban, kétségkívül a szerző jó költői vénájának, a klasszikusokon iskolázott kitűnő stílusérezékének köszönhető. Szellemes hasonlatok, a németalföldi nagy barokk festők életképeire emlékeztető jól megfigyelt realista képek ellensúlyozzák a vers oktató modorát, az élenkítést szolgálja a már említett párbeszédes forma is. Sőt ügyes írói fogással úgy dramatizálja Cats az „Oktató Versmív”-et, mintha kihallgatta volna titkon a két lány beszélgetését:

Ezek [Fillis és Anna] midönn edgyütt így beszélgetének,
'S edgymás Verseire Verssel felelnének
Én hozzájuk közel állván figyelmeztem,
Hallott beszédjeket Táblámra jegyeztem. . .¹⁹

Persze a párbeszédeknek az a legelevenebb része, ahol – s ez megint Cats írói ötletességét dicséri – a szerelemre vágyó Fillis beszél magáról: hol kedves naivsággal, hol csiklandós kíváncsisággal – egyben csiklandozva az olvasó kíváncsiságát is:

¹⁷I. m. 48.

¹⁸Uo.

¹⁹I. m. 8.

· Minap Szemeimet Házunkra fel-vetve
 Edgy pár víg galambot nézek szemlélgetve.
 Látom, hogy orrokkal egybe tsatolódnak
 'S édes zsbongással vígan tsókolódnak.
 A' nóstény pálma-fát ez eszembe hozván,
 Melly távol tétetett hímjét sóhajtozván
 Terméketlen; de ha azt közel sajdítja
 Vidul, 's mivelőjét böven gazdagítja:
 Ditső Venus! mondám, melly jó a' házasság!
 Veszszek-el, bár, ha nem édes a' párosság!
 Mondám, és fel-hevült mellyemben azonba
 A' szerelem tüze gerjed alattomba.
 Imhol, még a' fa-is ég gerjedelemmel!
 A' madarak szíve repes szerelemmel!
 Az árnyékos hegyek hives tetejében
 A' vad-kan-is e'nek hevül érzésében!
 A' tenger halait bár víz hidegíti,
 E' belső tűz őket még-is melegíti.
 Mért hát tsak a' Leány kerülje ezeket
 A' gyenge lángokkal lobogó tüzeket? ²⁰

De még Anna szárazabb oktatását is megszínésítik az életből elcsípett remek hasonlatok, egy-egy Brueghel-, Tenniers-festmény részletét idézve:

Nem jó siettetni gyenge szereteted',
 Sietve szerelmed' még távolabb veted.

...

Midőn tsak sietve kívánván ebédet
 A' gyors gazda feddi a' késő tselédet.
 Még az okos kukta, hogy süljön gyorsabban
 Petsenyéjét a'kor forgatja lassabban
 'S mennél lassúbb keze, pirúl a'nál szebben
 Sületlen adja-fel hajtva sebesebben.
 Kupidó nyársánn-is ilyen mesterséggel
 Süssön, a'ki akar sütni kívánt véggel. ²¹

Vagy mily remek hasonlat kerül elő itt is a mindennapok világából:

Szoros zárás által az új must oda lész':
 Szoros zárás által a' Leány-is el vész. . .
 Leányok! gesztenyét a'dig ne süssetek,
 Előbb héjánn edgy kis hasítást tegyetek!
 Ha sütni találtok vagy edgyet ép hajjal
 Ki-pattan, a' tüzet el-rugja nagy zajjal.
 Ki a' szemérmes szerelemnek ívét,
 Kerülvénn, előtte bé-zárolja szívét,
 Hogy büntettetik az szegény, Vénustól-is!
 Hogy büntettetik az szegény, magától-is! ^{21 a}

Persze a fordítót is dicsérik a népnyelvi realizmus palettáján kikevert eleven stílári megoldások, akár a dévajabb Fillis vagy a józanabb „oktató Anna” szavait halljuk.

²⁰I. m. 8–9.

²¹I. m. 15. Vö. még 28., 33–34. stb.

^{21 a}I. m. 39.

De többnyire mégis Fillisszel szólva lendül jobban neki mind a versíró Cats, mind a fordító Földi tolla:

Mit árt a' leányi gyenge ajakaknak,
Hogy tsókokat adnak a' nemes Ifjaknak?
Vagy, hogy árthatna az valamit, ki hinné,
Ha edgy Gavallérnak tsókjait elvinné?
A' Viólát a' méh illeti tsókjával,
És a' Balsam-füvre tsókot hint szájával,
Még pedig rakodva tér-viszsa házába,
Leg-édesebb mézet vívénn-el szájába,
Még sem látjuk, hogy a' Balsam, vagy Viola
Hervadna, mellyeket a' méh meg-tsókola.
Mindenik meg-marad tulajdon színében,
Szinte elébbeni elevenségében.
A' friss tsókoknak-is ha meg láttszik Nyoma,
Mellyeket edgy Iffjú leányára nyoma,
Edgy kis víz, edgy kis nyál azt majd le-moshatja.
Elébbeni díszét így vissza-hozhatja;
Fáklyát a' fáklyához ha szabad nyúltani,
Gyertyát a' gyertyáról ha szabad gyúltani;
Leány Gavallérnak tsókját ellenzheti?
Miért irigységből nem költsönözheti? ^{2 2}

S a válaszbán, az Anakreonból jól ismert ötlet parafrázisának, a kitűnően eltalált nyelvi csattanó ad elevenséget:

A' Rózsába talált edgy kis méh rejtezni,
(E' dologról, itten méltó emlékezni)
Edgy Leánynak tűnik a' Rózsa szemébe,
Szakasztja, nem vévén a' méhet eszébe,
A' méh' fülánkjával meg-szúrja az újját,
Dagad gyenge keze, érzi kemény sulyját.
Jaj! kiált, fülánkod' belém mért botsátád?
Nem bántottalak én, tsak játszottam, látád!
Nem vólt nékem, hogy én sértselek, eszembe,
Mért ersztéd gonosz fülánkod' kezembe?
Legénnyel a' Leány midőn katzérozik,
Gyakran szepeg, gyakran teste dagadozik, ^{2 3}

A példákat szaporíthatnánk, de talán ez is elég mind az eredeti, mind a fordítás írói-stiláris erényeinek bizonyítására.

S a fordító Földi nyelvi ötletessége sokszor kis részletekben is megmutakozik, egy-egy mondat vagy akár csak egy-egy hangulatos szó erejéig. Személyes élmények, megfigyelések teszik élővé a következő részletet is:

Hím nélkül a' kátsák lankadva búsongnak,
Tavainkon lassú panaszszal zsi bongnak,
Addj közikbe Gátsirt seregek diszére,
Napot adsz újjolag örömök egére.
Zengő kedv víditja leg-ottan ser'geket
Víg kiáltásokkal töltik az ogeket. ^{2 4}

^{2 2}I. m. 31–32.

^{2 3}I. m. 36.

^{2 4}I. m. 11.

Másutt az igehalmozás, a hangutánzás önt vért a moralizálásba:

Az Iffjú, Leánya körül reménykedik,
Kér, ajánl, esdeklik, míg az keménykedik.
De majd zörög, morog, motskolja mátkáját
Mihelyt érte véle kívánt éjszakáját.²⁵

Sokszor csak egy erőteljes, expresszív népnyelvi szó éri el ezt a hatást; mint pl. a *kunkorgás* vagy a *kuttog* alábbi példáinkban:

A' bab, tsak edgy veszszőt szúrj mellé e' végre
Fel-fut, veszi útját kevélyenn az égre,
Nem-is elég, hogy már edgyez gyámolával
Még fellyebb-is menne sok kunkorgásával
A' Szeretőknek-is nints határok 's végek,
Terjed mérték nélkül rüt vakmerőségek.²⁶

Illetőleg:

Hát a' Leány mindég otthon kuttogjon-é?
Örök setétségre vetve lappangjon-é?
Eleget sanyargott az Oskola' fékjén,
Kemény Tanítója' szoros fenytékjén.²⁷

A nyelvbúvár, nyelv gazdagító Földire ismerünk itt, akit előszava szerint „született nyelve szerette” vezetett fordításában s akit Kölcsey később azért vádolt, mert azt hirdette, hogy „a' köznépe az igaz magyarság.”

Mindenesetre Földi két hosszabb fordítása több figyelmet érdemelt volna már a kortársak részéről is: igaz, hogy nem klasszikusokból készült fordítások (pedig a kortárs irodalom éppen az antik remekírók magyarra fordításában versenyez, s ebbe Földi is beleszólt a maga hexameteres Aeneis-részletével), csak újlatin barokk költők munkáinak átültetései, de már tárgyuknál fogva is méltók figyelmünkre: a *Galatea* a csak lassan világiasodó magyar költészetet szerelmes tárgyával gazdagítja, a *Fillis* pedig – bár határán áll kissé a moralizálásnak s a szerelmi epikának – többé-kevésé ugyanezt teszi. De a női sors moralizáló ábrázolásával – a szülőknek s a férjnek való vak engedelmességgel szemben a szabad párválasztás jogának pedzegetésével – a szentimentalizmusnak is utat tört. Ez magyarázhatja népszerűségét is, azt, hogy mindössze két példány maradt belőle korunkra.

A kortársak közül csak Csokonai figyelt föl a fordításokra: a Csokonai kritikai kiadás jegyzeteiben már rámutattunk, hogy 1788-ra tehető Ovidius-fordításában (*Piramus és Thisbé Historiájának lefordítása Ovidius Metamorphosessából*) egyes részletek Földi *Galatea*-fordítását idézik. Pl.

Közelítvén hozzá le eresztett hajjal
Sirattya kedvesét kettőztetett jajjal.²⁹

Földinél:

Igy sirt Ariadne széllyel-eredt hajjal,
A' futó Téseus után sűrű jajjal.³⁰

²⁵ I. m. 28.

²⁶ I. m. 27.

²⁷ Uo. 28.

²⁸ Ld. TudGyűjt. 1817. III, 111.

²⁹ Ld. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Költemények. I. Bp., 1975. 61.

³⁰ Költ. 185.

Csokonai ekkor még nemigen ismerhette személyesen Földit. Később, mikor már személyes barátság fűzte a két költőt egymáshoz, föltétlenül tudnia kellett barátja *Fillis*-éről is. Az 1798/99-i *Dorottya* Negyedik könyvében Cytherének a szerelem hatalmáról szóló szónoklatában *Fillis* főnebb idézett szavára ismerhetünk, ahol a pálmafa s a tenger halai éppígy előfordulnak:

Béborítom a nagy balénát lángokba,
S párt keres a fagyos grönlandi habokba'.
Béonthetem tüzem egy férgesckébe is,
Bár kicsiny a szíve, s hideg a vére is,
Sőt bogaracska nősz másik bogaracsán,
Sok millió nemzik fiat egy fogacsán.
Egy szóval, nincs állat, melyben tűz nem érzik;
Sőt ezt a nem mozgó plánták is mind érzik;
A pompás pálmának, a silány penésznek
Fajtái mind az én híremmel tenyésznek.³¹

Földi a maga kitűnő rímtechnikájú, realista részletekben gazdag páros rímű tizenkettőseivel az egész *Dorottya* elé, egész realista verses epikánk elé készítette a talajt.

S a két hosszabb Földi-fordításnak van még egy jelentősége: a holland–magyar irodalmi kapcsolatok szempontjából. A Világirodalmi lexikon³² még úgy tudta, hogy J. Cats műveiből 1925-ben jelent meg az első magyar fordítás (két kisebb lírai-elmélkedő, ill. oktató vers Szalay Károly fordításában). Földi *Fillise* nyomán ezt az évszámot csaknem másfél századdal korábbra tehetjük.

Földi nyomtatásban is megjelent, könyvtörténetileg is érdekes művének³³ közel két évszázados lappangása mindenesetre arra figyelmeztet, hogy irodalomtörténetírásunk ún. „pozitívista” korszaka is hagyott ránk jócskán fölfedeznivalót, s egyben arra is int, hogy nagy szükség van újabb föltáró és kutató munkára is.

Vargha Kálmán

DOKUMENTUMOK NÉMETH LÁSZLÓ ÉS A NEMZETI SZÍNHÁZ KAPCSOLATÁRÓL

(Németh László és Németh Antal levélváltásából. 1937–1942.)

1.

Németh László színműírói pályájának első szakaszáról, dramaturgiai nézeteiről, műhelyproblémáiról, a *Villámfény*nél, a *VII. Gergely*, a *Papucshős* színrevitelének körülményeiről, továbbá arról a konfliktusról, amely a *Cseresnyés* bemutatása körül támadt az író és a színház között, számos értékes dokumentumot tartalmaz az a gyűjtemény, amely Németh Lászlónak Németh Antallal, a Nemzeti Színház igazgatójával, 1937 és 1942 közötti levélváltását foglalja magában.¹

³¹ HG. I, 612–613. E párhuzamról ld. „Tudós férfiú, derék és jó poéta” (Földi János és Csokonai kapcsolatához) című tanulmányomat: Földi János-életrajz. Források és adatok Hajdú-Bihar megye művelődéstörténetéhez. I. sz. Debrecen. 1978. 53–70.

³² Világirodalmi lexikon. Főszerk. KIRÁLY István. II. k. Bp. 1972.

³³ PETRIK egyetlen példányáról tud, az OSZK.-ban; ott ma valóban meg is található a könyv az említett 203. 947 jelzeten. Kívüle csak a prágai Egyetemi Könyvtár idézett példánya ismeretes, s így mint könyvritkaság is becses számunkra.

¹ Köszönettel tartozom Németh Antalné Monori Kornéliának, hogy engedélyezte a Németh Antal hagyatékában lévő levelezés közlését és Németh Antal kéziratos memoárjának áttanulmányozását,

Ha Németh Antal 1935 őszétől 1944 nyaráig tartó igazgatói működésének, illetve a Nemzeti Színház már az akkori jelenben is sokat vitatott évtizedének alapos elemzését nem is végezte még el a színháztörténet, nyilvánvaló, hogy ennek a periódusnak jelentős pozitívuma Tamási Áron, Németh László, Illés Endre drámáinak színrevitele.

Maga Németh László vallja, hogy a *Villámfénynél* bemutatóját követő nyáron azt hitte, hogy „valódi színpadi szerző” lesz belőle, „aki a maga szorongó hangulatai helyett a színpadnak ír, s a hatáson okulva tökéletesíti írói eszközeit; mesterembere lehet a színpadnak, nem betolakodó rajt.”² Németh Antallal folytatott levélváltása valóban arról tanúskodik, hogy a színház igazgatójának lelkes érdeklődése éveken át inspiráló hatású volt számára, 1941 őszétől azonban megromlik kapcsolata a színházzal. A szakítás okait és előzményeit, a *maga részéről* 1942 januárjában Zilahy Lajos folyóiratában, a *Híd*-ban, *Meghajlás helyett* címen megjelent szenvedélyes írásában vitte a nyilvánosság elé.³

Egyetlen indulathullámból született polémikus nyilatkozata azonban (amelyet később kötetben többször is kiadott) homályban hagyott több olyan mozzanatot, amelyek ismeretének hiányában nem lehetett tisztáztatni képet kapni az ügyről és inkább csak a kérdőjelek szaporodtak a konfliktus lényegére kíváncsi olvasó tudatában. A levélváltás legfontosabb darbjainak a közreadásával viszont most lehetőség nyílik arra, hogy az egész *Cseresnyés*-ügyet végre több oldalról és részleteiben is megvilágítva, árnyaltabban lássuk és tárgyyszerűbben ítélhessük meg.

*

Németh Antal figyelmét – kéziratban maradt memoárja szerint – Szabó Lőrinc hívta fel Németh László *Villámfénynél* c. színművére. 1937 január 11-én adja kezébe a költő a *Tanú* új számát, amelyben a dráma olvasható, és másnap, más tárgykörben mozgó levelében újra emlékezteti a színműre. „Tájékozódj villámgyorsan a *Németh László darabja felől*. Én tegnap azért adtam át a magam új Tanúját, mert azt hittem, hogy már megjelent, s azonnal megvehetem. *A bizományosnál azonban még nem volt új Tanú*. Németh kedvességéből előre megküldte, ahogy arra kértem is. . .”

Németh Antal a dráma elolvasása után nyomban értesíti Németh Lászlót, hogy a Nemzeti Színház számára le kívánja kötni a darabot. Január 21-én, tehát tíz nappal a *Tanú*-ban való megjelenés után már meg is érkezik Németh László válasza, a következő napon pedig már a szerződést küldi el a színház:

Kedves Barátom,

szívesen hozzájárulok, hogy a Tanúban megjelent darabomat, a *Villámfénynél*-t a Nemzeti előadja. Te jelentkeztél érte először, a tied. A tavasszal, a megszűnő *Tanú* folytatásaként egy új füzet sorozatot indítok meg, „Németh László színháza” címmel. Minden számban egy darab jelenik meg; ez tudniillik az a forma, mely épp olyan testemre szabott mint régen a tanulmány. Színháznak én nem nyújtom be a darabokat, mert nagyrészüket előadhatatlan lesz; de figyelmedbe ajánlom mint olvasmányt. A *Tanú* utolsó számára el szeretném még készíteni VII. Gergelyemet, azt hiszem, ez különösen érdekelhet.

Szeretettel köszönt régi barátod:

Németh László

Budapest, 1937. január 22.

továbbá Németh Juditnak, aki hozzájárult a Németh Lászlótól származó levelek közléséhez. Németh Antal leveleit teljes egészében, Németh László leveleit Németh Judit kívánságának megfelelően esetenként szövegrészek elhagyásával közöljük. A szövegrészek elhagyását minden esetben a szokásos módon [- - - - -] jelezzük.

² NÉMETH László: *A drámák elé*, = N. L.: *Szerettem az igazságot*. Drámák 1931–1955. I. köt. Bp. 1971. 11.

³ NÉMETH László: *Meghajlás helyett*. *Híd*, 1942. jan. 20., 3. sz. 8–9. 1. és N. L.: *Kiadatlan tanulmányok*, Bp. 1968. I. 616–622., N. L.: *Két nemzedék*, Bp. 1970. 587–592.

Nagyságos
Németh László úrnak
Budapest
Törökvész út 41. Rózsadomb.

Kedves Barátom!

Leveledet megkaptam. Köszönöm. Személyedre és további hasonlóknak várt darabjaidra való tekintettel a szokásos 800.— azaz Nyolcszáz pengő előleg helyett 1.000 azaz Egezer pengős előleggel állítottam ki a szerződést, amelyet csatoltan küldök. Az egyik példány Nálam marad, a másikat kérem aláírva visszaküldeni. Az előleg felvételeinek módozataira nézve Czako titkár úr a Nagyságos Asszony számára készséges útbaigazítással szolgál majd.

Hallottam gyengélkedéséről. Mielőbbi gyors és tökéletes javulást kívánok.

Remélem, ha robotom enyhül, időt szakíthatok egy rég várva várt beszélgetésre Veled.

Szeretettel köszönt régi barátod.

Németh Antal

Németh Antal 1937 őszére tervezte a *Villámfénynél* bemutatóját. Amikor az előadás terveivel foglalkozni kezdett a színház, már eldölt, hogy a Képzőművészeti Főiskola épületének abban a helyiségében, ahol addig az Andrássy-úti Színház működött, októberben Herczeg Ferenc *Kék róka* c. drámájának felújításával újra megnyílik a Nemzeti Színház Kamaraszínháza. Németh Antal arra törekedett, hogy a kisméretű, meghitt hatású (háromszázhuszonöt személy befogadására alkalmas) kamaraszínházat fokozatosan az igényesebb közönséget vonzó, intellektuális feszültségű művek bemutató-színházává fejlessze. Németh László drámája ebben a vonatkozásban is teljes mértékben megfelelt elképzeléseinek.

Augusztus végén Németh Lászlók Törökvész úti otthonában tett látogatása során Németh Antal a szereposztás problémáit is megbeszélte az íróval, szeptemberben megkezdődtek a próbák, október végén Németh László megírta a színház műsorfüzete számára nyilatkozatát. Minden jól haladt annak érdekében, hogy a *Kék róka* után a *Villámfénynél* kerüljön színre a Kamaraszínházban.

A *Kék Róka* azonban váratlan nagy sikert aratott. Bajor Gizi, Rajnai Gábor, Jávor Pál, Kiss Ferenc alakításával hónapokon át telt házzal játszotta az újjászületett Kamaraszínház, a *Villámfénynél* színrevitele viszont ennek következtében egyre jobban kitolódott. A november 6-ra, majd 1938 januárjára tervezett bemutatót újra és újra el kellett halasztani. Németh László már arra gyanakodott, hogy felsőbb helyen tiltották be a darab bemutatását.⁴ A késelem miatt támadt nyugtalanságot viszont csökkentette az a körülmény, hogy egyre inkább következő színműve, a *VII. Gergely* előadásának a gondja foglalkoztatta. Már 1937 januárjában azért vetődik fel részéről a szokásosnál magasabb előleg igénye, mert készülő művéhez olaszországi útja során alaposan meg szeretné nézni Lateránt, Canossát, Salernot. Ennek megfelelően az író és a színházigazgató levélváltásában a *Villámfénynél* bemutatójának késedelme mellett egyre több szó esik a *VII. Gergely* bemutatásának terveiről is.

⁴ A *drámák elé* c. írásában Németh László így idézi fel a *Villámfénynél* bemutatójának előzményeit: „A *Villámfénynél* a *Tanú* utolsó előtti számában jelent meg, az olvasók felfigyeltek rá, s egy fiatal dramaturg, Kovách Aladár többször is megtette a csúszos utat a Nemzeti új igazgatójának az irodája s a mi törökvészi lakásunk között. A megjelenés s a bemutatás közt azonban még jó másfél év telt el . . .” „Hogy első előadott darabomat a *Villámfénynél* bemutatóját a Herczeg Ferenc *Kék róka*-jának a sikere mint rugdosta egy szezonon át maga előtt (a sok próbával az együttest és darabot kifárasztva és elnyűve), s hogy dobták be az Anschlusst követő színházi csendbe, amikor a szusz a nagy sikerből kifogyott, bár akkor általános mulatságot keltett, ma nemigen emlegetik.” N. L.: *Szerettem az igazságot*, Drámák 1931–1955. I. köt. Bp. 1971. 10., 16. l.

Kedves Barátom!

Budapest, 1937. okt. 29.

Szíves elnézsedet kérem, hogy a régebbi és újabb leveledre elkésvé, csak most válaszolok. Előbb a centenáris nap⁵ előkészületei, majd bekövetkezett betegségem akadályoztak abban, hogy egyrészt megnyugtassalak darabod színpadi sorsa felől, másrészt pedig meghívjalak a bemutatóra.

Valóban, a centenáris ünnep előkészületei miatt nem tudtam minden próbán résztvenni és emiatt adódott elő, hogy egyes szerepek felfogására és bizonyos helyzetek értelmezésére nézve felfogásbeli különbségek fordultak elő. Időközben egy próbán résztvettem és pillanatok alatt sikerült tisztázni a nézeteltéréseket.

Petheő Attila súlyos és előreláthatólag több hátig tartó betegsége miatt, – sajnos – szerepét át kellett osztanom. A Nemzeti Színház napi műsora csupán egyetlenegy elsősorból való művészt engedélyezett a jegyző megszemélyesítésére, – Uray Tivadart. Az idő rövidege sem adott rá módot, hogy bárkivel kísérletezzünk, mert bár a „Kék róka” állandóan táblás házak mellett megy, a „Villámfénynél” bemutatóját november 6.-ra halasztottuk. Jófejú színész kell egy ilyen exponált szerep betanulására és kiérlelésére. Azt hiszem, ha nem is pontosan azt a figurát, amelyet Petheő játszott volna, de egy faluba lecsúszott gentry-t kitűnően ábrázol majd Uray Tivadar. A jövő hét egy-két próbájára (szerda, csütörtök) szeretettel elvárunk és a bemutatóra pedig feltétlenül megjelenésedet kérem, mert arra még nem volt példa, hogy a szerző nem jelent volna meg darabja premierjén (az Általad említett Kodolányi János⁶ is kijött a lámpák elé.)

A Nagyságos Asszonynak kézcsokjaimat jelentve, szeretettel ölel régi barátod:

Németh Antal

Kedves Barátom,

nem tudom, hogy a Villámfénynél nem kedvetlenített-e el egészen tőlem s darabjaimtól (a városban olyan hírek is szálldosnak, hogy előadását főntről betiltották), de még szeptemberben megállapodtunk, hogy a VII. Gergelyt, mihelyt le van gépelve, eljuttatom hozzád. Most ez megtörtént, regényemet kipréseltem, a VII. Gergelyt nagyjából átjavítottam s legépeltettem, január elején mint a Németh László színházának első száma meg is jelenik. Ha még érdeklődsz iránta (vagy: szabad érdeklődnöd), írd meg, hogyan s hova küldjem, Én e hónap 18.-án Olaszországba utazom s január 9. jövök vissza. Ha rókázastok addig kitart, ott lehetek a bemutaton, különben alig. Legszerencsésebb az volna, ha odalenn úszhatnám meg egész bukásomat.

Feleségednek add át kézcsokjomat;

szeretettel köszönt.

Németh László

Kedves Barátom!

Egyáltalában szó sincs elkedvetlenedésről és nem ismersz, ha azt hiszed, hogy meggyőződésemet feladom bármilyen irányú pressióra. Betiltásról szó sincsen. Amint gyöngül a közönség érdeklődése, azonnal jön a darab. Szívűl sajnálom, hogy ha a „Villámfénynél” bemutatója éppen a távollétedre esne. Egyelőre december 31.-ig fut a K é k r ó k a és szilveszter éjjel lesz a 100-ik előadása. Én január első napjaira remélem bemutatódat megtartani. VII. Gergelyről szóló drámád rendkívül érdekel és kérek, hogy azt legépelés után azonnal juttasd el lakásomra: Tárogató út 57. A kézhezvétel után legközelebbi vasárnapon azonnal elolvasom.

Ami címzésemet illeti: megnyugtatlak, nem vagyok Méltóságos és remélhetőleg nem is leszek.⁷

Kézcsokjaimat küldve Feleségednek,

szeretettel ölel

igaz barátod:

Németh Antal

Budapest, 1937 december 7.

⁵ 1937 október 25-én ünnepelték a Nemzeti Színház centenáriumát.

⁶ Németh László több levelében jelezte, hogy a *Villámfénynél* bemutatójáról távol akar maradni. Téves tájékoztatás alapján Kodolányi János példájára is hivatkozott, akiről azt hallotta, hogy nem jelent meg a közönség előtt *Pogánytűz* c. színművének bemutatóján.

⁷ Németh László egyik levelének utóiratában, felesége aggályaira hivatkozva a levelek címzésével kapcsolatban azíránt érdeklődött Németh Antalnál, hogy a „nagyságos” vagy a „méltóságos” cím illeti-e meg.

Kedves Barátom,

köszönöm gyors válaszodat; a kézirat már le volt gépelve, így azonnal küldhetem. A személynevek itt-ott emlékezetből vannak bedobva, néhol az írás közben oda nyomult év maradt meg a jegyzeteimben lappangók helyett; ezeket most kontrollálom; te aligha lehetsz VII. Gergely korának olyan ismerője, hogy ez az olvasásban s véleményalakításban zavarjon. Maga a szöveg s a fölépítés végleges. Én a darabot különösen szeretem, hiszen az életről teljesen lemondva írtam s hatyúdálnak szántam; épp ezért nehezen tudom abból a tölem teljesen idegen szempontból nézni, hogy előadható s egyáltalán színmű-e. Örültem, ha a magam egy-két lelkiállapotát megörökíthettem benne. Azért egyáltalán ne feszélyezzen semmiféle szempont ítéleted őszinte kimondásában, – már ugyanis gyanússá kezdek lenni önmagam előtt, hogy közönségünk elé bocsátható szerzőnek minősítettél, bár ez valószínűleg csak a te baráti tévedésed.

A 4. oldalon van egy hasonlat szent Jeromosról, akit egy fiatal nő a pusztában megszoportatt. A képre olasz tárlatokról igen jól emlékszem, de a nő nevét nem tudtam idáig fölhajtani, sőt abban sem vagyok biztos, hogy a szent valóban Jeromos. Egyelőre pontokat tettem oda.

Ha a darabot vasárnap el tudod olvasni, nagyon leköteleznél. Elutazásom előtt ugyanis nyomdába akarom adni s a köret hozzá más lesz, ha le van kötve, mintha nincs.

Szeretettel köszönt igaz híved, feleségednek add át kézcsókomat

Budapest 1937. december 8.-án

Németh László

Kedves Barátom!

Őszinte örömmel írom e sorokat. Új darabod elolvasása – nem frázis! – élmény volt számomra. Nem tudom, hogy közönség szempontjából biztathatlak-e különösen nagy sikerrel, de engem daraboddal kapcsolatban ez nem érdekel. Azt hiszem az eljövendő évtizedek bizonyítani fogják azt az állítást, hogy VII. Gergelyről szóló drámád a magyar drámairodalom első tíz alkotása között foglal helyet.

A szerződést néhány napon belül küldöm, a múltkorihoz hasonló előlegre kiállítva. Terminust egyelőre nem tudok mondani, de remélem, hogy a jövő színiévad legjelentősebb irodalmi eseményét jelenti majd a darab bemutatója. Pillanatnyilag sajnálatomra nem tudom kivel lehetne a gigantikus főszerepet eljátszatni. Majd beszélgetünk még róla.

Köszönöm, hogy megírtad a darabot és köszönöm, hogy elsőnek nekem küldted el.

Kellemes utat kívánok és tökéletes javulást, hogy friss kedvvel és harmadik, következő új drámái alkotásod témájával a lelkedben térjél vissza a „Villámfénynél” bemutató előadására.

Nagyságos Asszonynak kézcsókjaimat küldve, szeretettel ölel igaz barátod:

N[émeth] A[ntal]

A *Villámfénynél* bemutatójára végül 1938 március 30-án került sor, Timár József, Petheő Attila, Szabó Margit, Rápolti Anna, Szelezky Zita alakításával. A bemutatón Németh László is jelen volt, módosítva korábbi, többször is kifejtett álláspontját, amely szerint a színrevitel izgalmi elől, ha nem lesz éppen külföldön, négy-öt napra vidékre kíván elvonulni, hogy az egész vészőfutást, amely a darab bemutatása után vár rá, narkózisban élje át.

A megjósolt látványos bukás azonban nem következett be. Az új színműíró jelentkezése nem szította fel a szenvedélyeket sem a közönség, sem a kritikusok körében. Sőt, mérsékelt sikert könyvelhetett el író és színház egyaránt. A Nemzeti Kamara Színházban a nyári szünetig 26, a következő évadban 9 alkalommal, majd az 1940–41-es szezonban, a Nemzeti Színházban még

háromszor került színre Németh László drámája. A folyóiratok és napilapok színházi kritikussai, köztük a korszak neves szakemberei, Schöpflin Aladár, Kárpáti Aurél, Rédey Tivadar, Galamb Sándor, Vajthó László, Bisztray Gyula, Keresztury Dezső megértéssel írtak a darabról. Schöpflin Aladár remek elemzése az első színmű kapcsán szinte *végleges érvényű* jellemzést ad az íróról. „Németh László első színpadi műve a legproblematikusabb színdarabok egyike, amiket láttunk – írja a *Nyugat*ban⁸ –. Vannak, akik el vannak ragadtatva tőle, s nagyjelentőségű műnek tartják, és vannak, akik lázadásnak tekintik mindennemű dramaturgia ellen... Tény, hogy a darabban, mikor a dolog lényegére kerül sor, az író kiveszi alakjai szájából a szót, és maga beszél... Észre kell venni azt is, hogy a szerepek inkább szerepek, mint három dimenzióban élő emberi lények, az íróból kikívánckozó mondanivaló van bennük dialektikus részekre osztva. A darab mégis érdekes és súlyos. Az teszi érdekessé és súlyossá, ami dramaturgiai szempontból hibája: az író folytonos jelenléte. Olyan író műve ez, aki szüntelenül és gyötrőn érzi az élet felelőségét, nem tud belenyugodni a szükséges megalkuvásba, s lázas izgalommal vergődik abban a hálóban, melybe a társadalom és a család kényszerei és a saját túlméretezett prófétai vágya hajtja bele.”

2.

A színházi évad végén, még nyári szabadságának megkezdése előtt Németh Antal újabb színmű iránt érdeklődik Németh Lászlónál –, mint a válaszból kiderül, nem eredménytelenül:

Kedves Barátom!

Én még mindig itt senyvedek Pesten anélkül, hogy a munkám csökkenne. Boldog leszek, ha 16.-án két hétre sikerül megszöknöm. Finnországig szeretnék menekülni, nehogy utólréjenek telefonon, vagy távirattal. Bár addig semmi reményem nincsen arra, hogy magánéletet is élhessek, nem akarnék úgy elutazni Budapestről, hogy Veled ha írásban is, de szót nem váltottam.

Hallottam „Bodnárné” című készülő, vagy helyesebben szólva első formájában megírt darabodról. Végtelenül örülnék, hogyha augusztus első napjaiban történő hazaérkezésem után kézhez kaphatnám és elolvashatnám. Esetleg a Nemzeti Színház számára tudnók a témát hasznosítani.

Abban a reményben, hogy jobb nyarad van, mint nekem, kellemes pihenést, jó egészséget és eredményes munkát kíván, a Nagyságos Asszonynak kézcsókjaimat küldve, igaz szeretettel

Budapest, 1938, július, 8.

Őszinte barátod
Németh Antal

Kedves Barátom,

úgy hallok, visszajöttél már Finnországból, hadd válaszolok hát leveleidre. Bodnárné címen csakugyan írtam egy paraszt-dramát még 1932-ben s most hogy több drámaavázlatom kidolgozás s egész drámaírói munkásságom kiadás előtt áll, ezt is át akarom mai tudásom szerint alakítani. Eredetileg nem akartam egy drámát sem kiereszteni kezemből, míg az egész (kb. 10–12 mű) együtt, egy könyvben meg nem jelenik, de ha komoly szükséged van a munkára, ezt (s esetleg a gépelés előtt álló Papucshóst is) átadom megtekintésre. De szeptember előtt nem ígérhetem.

Én az iskola kezdetéig még itt kinn vagyok Felsőgödön, egy regényt írtam a nyáron; túlnagyra szabtam s most vakációm utolsó napjait is elszívja.

Feleségednek add át kézcsókomat,

téged szeretettel köszönt híved
Németh László

⁸SCHÖPFLIN Aladár: *Bemutatók*. = *Nyug* 1938. I. 393–396.

Kedves Barátom!

Nagyon köszönöm szíves soraidat és őszinte érdeklődéssel várom a szeptember végét, hogy megismerkedhessem két új drámai alkotással.

Őszintén örülök, hogy ilyen termékeny, szép nyarad volt és remélem, az élő színházzal való megismerkedés is szolgáltat új impulzusokat Néked. A Kamaraszínház első tíz napjában újabb kísérletet teszek a „Villámfénynél” kitűzésével.

Kérve szíves híradásodat, ha már Pesten tartózkodol és a beígért darabokat, a Nagyságos Asszonynak kézcsókjaimat küldve, Mindnyájatoknak szép nyarat kíván és

sokszor ölel igaz barátod:

[Budapest, 1938. augusztus 30.]

Németh Antal

A *Bodnárné* átdolgozott szövegének egyik példányát 1939 januárjában Németh László felesége adta át még nem „hivatalosan” a színház számára, csak átolvadás végett Németh Antalnak. A válaszlévlé ezéért szól, formálisan az író helyett a feleségnek:

Budapest, 1939. január 22.

Igen tisztelt és kedves Nagyságos Asszonyom!

Eloolvastam Laci „Anyá” című drámáját, Nem kell mondanom és bizonyítanom, hogy erőteljes, maradandó érték, némely jelenetében hatalmas írás. Előadására azonban több oknál fogva nem igen mernék vállalkozni. Az egyik kifelé talán legelső, számomra azonban kevésbé fontos az a körülmény, hogy a dráma harmadik felvonása szerény megítésem szerint túlmegy a közönség befogadóképességének határain. Az író itt tapasztalatilag követhetetlen lélektani távolságokat jár be, amelyek megrendítő borzalmasságukban a színpad különleges és felfokozott akusztikája következtében a legtökéletesebb színészi ábrázolás esetén is inkább lenne grand guignol, mint az, aminek az író szánta.

A második és gyakorlatilag döntő ok, hogy a címszerepre egész Magyarországon nem tudnék megfelelő erejű színésznőt javaslatba hozni. Az egyik elsiránkozna, a másik elsikoltozna, de olyasvalaki, aki egy teljes felvonáson keresztül lankadatlanul érzékeltetni tudná az élményeknek azt az extázisát, amit itt legtöbbször hang és gesztus, minden külső eszköz nélkül kell kifejezésre juttatni, – nincsen. Talán tíz év múlva, ha Peéry¹⁰ a pályán marad, meg tudná majd csinálni, de ma még neki sem való a szerep. Márpedig ezt a darabot megfelelő címszereplő nélkül eljátszani reménytelen.

Ami a „VII. Gergely” nemzeti színházi előadásának kérdését illeti, teljes mértékben megértem az élőszoval elmondottakat.¹¹ Az kétségtelen, hogy a Kamaraszínház más jellegűvé fejlődött mint aminek szánva volt. Az is kétségtelen, hogy Laci drámája jobban beleillik a mai Nemzeti Színház műsorába, mint való a mai Kamaraszínház mai közönsége elé. A magam részéről a világon semmiféle akadály nincsen annak, hogy a „VII. Gergely” – a Nemzeti Színház színpadán kerüljön bemutatásra. Azonban e színiévad második felének műsora annyira kialakult éppen kötött bérletrendszerünk miatt és annyi a terminusos kötelezettségünk, hogy a jelen pillanatban nem látom még tisztán, hogy mikor jöhetne. A „VII. Gergely” minden más hasonló műnél gondosabb és hosszabb előkészület követel, nagyobb számú próbát, több időt. A két hetekre beosztott bemutatók tempója mellett pillanatnyilag problematikus, hogy tudunk-e öt-hat heti próbát áldozni ennek az irodalmi műremeknek. Legyen azonban meggyőződve róla Asszonyom, hogy mint a múltban, úgy a jelenben és a jövőben a legszemélyesebb ügyemnek tekintem Laci színházirodalmi munkásságának sorsát és nemcsak baráti, de testvéri szeretettel fogok mindent elkövetni, hogy egyrészt sikert biztosítsak a szó nem hétköznapi értelmében

⁹Németh László *Bodnárné* c. drámájának új címet (*Anyá*) adott, majd később ismét az eredeti címen iktatta drámái közé.

¹⁰Peéry Piri (1904–1962), színművész, Németh Antal első felesége.

¹¹Németh László ragaszkodott ahhoz, hogy *VII. Gergely* c. drámája a kamaraszínház helyett a Nemzeti Színházban kerüljön bemutatásra.

az ő kivételesen nagy, zseniális írásművészetének, mert számomra is öröm, büszkeség, hogy szerény erőimmel hozzájárulhattam egy nagy magyar érték életművének beteljesüléséhez.

Csatolva az „Anyá” című dráma kézhezkapott példányát, maradtam tiszteletteljes kezcsoókkal

mindig kész híve
Németh Antal

A VII. *Gergely* az író kívánságának megfelelően a Nemzeti Színházban került bemutatásra, 1939 májusában. A címszerepet Tímár József játszotta, aki a kritikák szerint addigi pályája legnagyobb alakítását valósította meg. Az évad során még 13 alkalommal került színre a dráma, Németh László az évad végén már legújabb darabját, a *Papucshóst* küldi el a színháznak:

Kedves Barátom,

hogy munka nélkül ne hagyjalak a nyáron, elküldöm *Papucshós* című drámámat, amelyet végre legépeltek. Át nem javítottam, a 4. felvonáson változtatásokat teszek még, Tímárnak is volt néhány megjegyzése, amit figyelembe akarok venni, de mindezek apróságok s te láthatod a szövegből, hogy használhatod-e vagy sem. Teljesen készen áll az a darabom is, melynek az Apa és lányai^{1 2} ideiglenes címet adtam, csak itt a pusztán családtagjaim gépelésére vagyok utalva s ez igen-igen lassú. A Bodnárnet most kezdem átdolgozni; kívánságodhoz képest ezt is eljuttatom hozzád. Az apa és lányaira július 10 körül, a Bodnárnére augusztusban számíthatasz.

Sajnálom, hogy Bethlen Katámat nem használhatod,^{1 3} valószínűleg jövőre sem, mert a nyáron tető alá akarom hozni Báthory Zsigmond trilógiámat, amely egy Amerikai Elektra hosszúságú mű lesz, az én Faustom s ha történelmi színmű számára felszabadultok, ezt kell hozzátok benyújtanom. A 21 képből álló művet a Nemzeti is csak minden ereje összeszedésével vállalhatja.

Sok szeretettel s őszinte barátsággal ölel,
feleségednek kezcsoókját küldi:

Budapest, 1930. június 27.-én

Németh László

A színház és az író eleven és ekkor még zavartalan kapcsolatának a jele, hogy Németh Antal a *Papucshós* kéziratának átvételekor azt üzeni Németh Lászlónak, szívesen kötne vele olyan szerződést, amelynek értelmében a színház minden elkészült és átvett színművéért ezer pengő előleget fizetne, tekintet nélkül arra, hogy darabját előadják-e vagy nem. Németh László válaszában elfogadja az ajánlatot, illetve bizonyos pontokban kiegészítéseket javasol

Kedves Barátom,

feleségem átadta üzenetedet. Az ajánlat az ország első színházától igen megtisztelő s amennyiben részemről áldozat, te erre az áldozatra megszerezted a jogot. Bizonyos, hogy darabjaimat sem a Nemzeti régibb igazgatói, sem a magánszínházak mai igazgatói be nem mutatták volna: így hát méltányos, hogy ami ezután jön, az is a tied legyen. Ami aggodalmam van mégis, elmondom, nehogy utólag merüljenek fel.

Én azt, hogy a magyar színpadot a magyar író meghódítsa, ma amikor Budapestért igen nehéz harcunk indul, a legfontosabb irodalmi feladatnak tartom. Helyes-e hogy az áttörés frontját magunk szükítsük le? [-----]

^{1 2} A dráma végleges címe *Cseresnyés* lett.

^{1 3} Németh Antal a *Bethlen Kata* bemutatására azért nem vállalkozott, mert szerinte a darab katolikusok és protestánsok vallási ellentéteit olyan kiélezett formában ábrázolja, hogy színrevitele felekezeti vitákat és súrlódásokat válthatna ki.

A Belvárosinak is azért akartam darabot adni, amint a Vignek is adnék, noha tudom, hogy ahhoz amit én csinálók ott nem sok az érzék, ha a nagy szerző-kereső egyáltalán kérne. Azzal, hogy csak a Nemzetiben lehet engem kapni: az én szűk közönségű darabjaim biztos révben vannak – de a kiadósabb közönség-hódítást másoknak kell végképp átengedni.

A másik aggodalmam téged véd. A mű nálam koncepiálás dolga; akkor van meg, amikor – megfogant – a megírás idő és kedv kérdése. Ennekem a két előadotton kívül ebben a pillanatban három kész drámám van, a negyediknek a derekán tartok, de még öt olyan van ezenkívül, amelyből egy egész vagy fél felvonás, de legalább is a részletes vázlat papíron van s egy-két esztendőn belül a Nemzetibe érhet, különösen ha ilyen kötelező ezer pengővel csalogatod. Lehet, hogy soha többet nem írok színdarabot – számomra az 1936–37. évek voltak drámával terhesek – de nem vernek-e meg téged e drámaözön miatt (ha ugyan bekövetkezik) a pénzügyi feletteseid.

Ha ez a két aggodalom téged el nem ijeszt, én az ajánlott szerződéshez néhány feltétellel belemegyek.

1. Minthogy darabjaim a Nemzetinél évekig heverhetnek, esetleg mint előadhatatlanok, születésük-kor múmiákká lesznek s az irodalmi fejlődésből kiiktatódnak – a darabokat egy külön sorozatban meg kell jelentetnünk. Erre két mód van: vagy a Nemzetinek engedem át őket ingyen, kötelező kiadásra, vagy (minthogy a Nemzeti nem kiadó) közösen vállaljuk a 150–150 P-nyi (összesen 300P.) költséget s én ennek a fejében száz-százötven példányt adok abból a darabból a színháznak. Hogy a színészek és nézők is tanuljanak, minden darabhoz egy-egy tanulmányt csatolnék – változó kapcsolatban a drámával. A VII. Gergely kritikáinak az átnézésénél látom, hogy milyen abszurdum színi bírálatot írni, ha a szöveget a kritikus nem olvasta. A Nemzeti szép szokást vezetne be, ha az én darabjaimat a nevesebb bírálóknak néhány nappal az előadás előtt megküldené.

2. A Nemzeti maga oszthatja be mikor és hol adja elő a lefoglalt műveimet, de egy darabomat minden szezonban november 1 és március 1 közt a Nemzeti Színházban kell bemutatni (főltéve persze, ha van ott bemutatható darabom).

3. A szereposztásba bebeszélésom van s a próbák előtt, de nem alatt vétóval élhetek. A darab rendezői munkáiból egyelőre (?) díjazás nélkül, részt kérhetek s idővel, ha a kellő gyakorlatot megszereztem, egyik darabom rendezését is kiosztod rám.

Körülbelül ezek azok a feltételek, amelyekkel darabjaimat nem is teellened, hanem egy esetleges utód ellen védenem kell, – bár nem tudom, hogy a veled kötött szerződés (kössük öt évre: az emberi idő) ezt a nem kívánt, de possibilis utódot kötelezheti-e.

Egyelőre, mint tudod, Martonek¹⁴ szerződéséből igyekszem kibonyolódni, s tőled nem akarok sem szerződést, de még kevésbé pénzt, amíg ők ki nem engedtek. Légy szíves értesíts, kedvedre vannak-e az én pontjaim s ha igen, én is megírom, mihelyt Marton Böske fölszabadít.

A nyári vakációt, remélem, átpihented, Feleségednek add át kézcsókom, téged szeretettel ölel:

Németh László

Kedves Baratom!

Budapest, 1939. július 4.

Darabodat is, a „Papucshős”-t és leveledet is, amelyben feltételeidet közlöd, – megkaptam.

„Papucshős”-t elolvastam. Végtelenül tetszik és ez a műved az általad óhajtott két dátum keretén belül az ideai színi évadban jön.

Egészen csekély javaslataim lennének, az is mindössze egyetlen jelenetre, az utolsó felvonás kiutasítási scéájára vonatkozik. Úgy érzem, tovább mélyítené a figurát és szebbé tenné a jelenetet, ha Lonka biztatása nélkül Sebő hogy vezekeljen az asszony előtt, hogy megalázza magát és ezen keresztül visszahódítsa őt, maga jutna el önmagától a feszült dialogus során oda, hogy kiutasítja Violát és Lórántot. De ezt teljesen belátásodra bízom különben és akceptálom az utolsó helyzetnek mostani formáját is.

¹⁴ Marton Sándor színházi ügynöksége.

En néhány nap múlva egy hétre elutazom és július 18-án hat napi tartózkodásra visszaérkezem Budapestre, akkor módját keressük majd, hogy a szereposztásról tanácskozzunk.

Feltételeidet készséggel elfogadom és a rendes írói előlegén kívül, darabonként P. 150.—, azaz: Egyszázötven pengő vissza nem térítendő hozzájárulást nyújtok ahhoz, hogy műveid előbb nyomtatásban megjelenhessenek.

Köszönve, hogy megértéssel fogadtad ajánlataimat, köszönve a „Papuchshős”-t és további darabjaidat, jó munkát és pihentető szép nyarat kíván – a Nagyságos Asszonynak kézcsókjaimat küldve –

baráti öleléssel:
Németh Antal

Kedves Barátom,

köszönöm leveled s a Papuchshős utolsó felvonására tett megjegyzésed. Kerényi Károlynak is evvel a felvonással szemben volt aggodalma; mielőtt kiadom még átnézem a darabot (én vagyok az egyetlen közületek, aki részletekben írván és javítván, egyben még nem is olvastam) s megfontolom, mit lehetne ott a hős és a publikum javára elkövetni. Örülök, hogy ajánlataimat elfogadhattad. [-----]

Még egyszer szívből üdvözlő, jó üdülést kíván, feleségednek kézcsókját küldi, híved:

Sátorkő, 1939 júl. 7.-én

Németh László

Két hét múlva elkészült a színház és az író között kötendő általános megállapodás ideiglenes szövege is:

Megállapodás

melyet egyrésztől Németh László író, másrésztől Németh Antal, a Nemzeti Színház igazgatója kötnek Németh László összes megírt és megírandó színműveinek a Nemzeti Színházban való bemutatására vonatkozóan.

1. A megállapodást kötő felek kölcsönös megegyezés alapján kijelentik, hogy Németh László szerző minden eddig megírt és ezután megírandó színművének előadási joga kizárólag a Nemzeti Színházat illeti. Szerző kötelezi magát, hogy minden művét a Nemzeti Színházhoz nyújtja be.

2. A Nemzeti Színház igazgatósága kötelezi magát, hogy Németh László minden benyújtott darabjának előadási jogát 1.000.— azaz Egezer pengővel megváltja. Tekintettel a színház jogszabályaira, minden egyes darabra jelen megállapodáson kívül forma szerinti jogerős külön szerződés állítandó ki. Ebben a szerződésben fektetjük le az egyes darabok előadási idejét, közös megállapodás alapján. Ugyancsak ezekben az egyes szerződésekben történik a megállapodás az egyes darabok előadását illető egyéb részletkérdésekre vonatkozólag is.

3. A Nemzeti Színház kötelezi magát, hogy elősegíti Németh László színműveinek könyvalakban való megjelentetését. E célból a színművek kiadási költségeihez darabonként 150.— azaz Egyszázötven pengővel járul hozzá. Ez az összeg a darabok lekötésére adott 1.000 P. előlegben nem foglaltatik benn.

4. Kényszerítő körülmények, előre nem látható, ezen megállapodást zavaró momentumok esetén a felek közös megállapodás alapján egy-egy darabra vonatkozólag más egyességet is köthetnek. Ez azonban az egész megállapodást nem érintheti.

Jelen megállapodást felek kötelesek három hónapon belül az állami színházak jogtanácsosának bevonásával a jogi formásoknak megfelelő új fogalmazásban kiállítani és aláírni.

Kelt Budapest, 1939. július 22.

Előttünk mint tanúk előtt:
Szűcs László s. k.

Marchis György s. k.

Németh Antal
igazgató

Németh László
szerző

Közben időszerűvé vált a *Papucshős* bemutatójának az előkészítése is. Németh Antal eredetileg Rajnai Gáborra akarta bízni a címszerepet, a feleség bábjaként csetlő-botló Holly Sebestyén alakítását, az önző, léha feleséget Tasnádi Ilona játszotta volna, Violát pedig, a szociológusnőt, aki önzetlenül ki akarja szabadítani Hollyt a megalázó állapotból, Somogyi Erzsi alakította volna. Németh László szeptember közepén küldött levelében részben más megoldást javasol:

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm, hogy a Papucshóst mégsem mutattad most be; én ugyan a külső sikert semmibe veszem s csak az a fontos a mi a halnak, hogy ikráim lerakjam – a többi a Nemzet és az Isten gondja; de személy szerint bántott volna, hogy te aki drámaírói munkásságom egészében annyira szereted és pártolod: mint igazgató mostohább vagy a dramaturgnál. A szereposztásból tartunk meg amennyit lehet, Lonkát kivéve igen jó volt s különösen Rajnaiért nagyon fáj a szívem. Tasnádit nem ismerem, majd megnézem. A Somogyi Erzsi megoldás, akármily jó színésznő különben, nagyon szerencsétlen lett volna. Ő Viola pontos ellentéte. Ha Makkai lenne Lonka, Violát még Rápolthy is jobban csinálná, már csak fizikumánál fogva is. Persze ha Lonkára Tőkés (Dayka, Bajor még kevésbé) nem vállalkoznak, akkor nagyon nehéz lesz alkalmat találni.

Még egyszer köszönet az elhalasztásért, Feleségednek add át kézcsoókum

Téged szeretettel köszönt
Németh László

Ha a szereposztás ennél a darabnál több problémát okozott, az minden bizonnyal a főhős alakjának kidolgozásában megmutatókozó ellentmondásra vezethető vissza. Holly Sebestyén határozatlanságában, gyáva pipogyságában, vaskos esetlenségében inkább humort kelt, mint szánalmat. Az író a karakter kidolgozásában nem is tartózkodott a harsány színektől, a banális szituációk kiélezésétől, de Holly végzetes belegabalyodását sorsa és jelleme útvesztőibe mégis együttérzéssel, fölény és távöltartás nélkül ábrázolta, mint egy tragikus hős bukását. Ez a kétértelműség persze megehezítette a dráma világos értelmezését éppúgy, mint a színészek kiválasztását, valamint annak eldöntését, hogy a főhős karakteréből adódó ironikus lehetőségeket mennyire kell és mennyire szabad kihasználni anélkül, hogy színész és rendező szembe ne kerüljön az író szándékával.

Az októberi próbák folyamán még néhány részletkérdés tisztázására került sor az író és a színház-igazgató leváltatásában:

Kedves Barátom,

ma óriási meglepetésemre azt az üzenetet hozták hozzám a Nemzetiből, hogy a II. felvonásban (a 28–38 lapok közt a mellékelt gépelt példányon) *4 oldalas szöveget illesszek be legalább három szereplővel* a szomszéd szobában folyó multság illusztrálására. Én elképesztőnek tartom ezt a kívánságot; hisz így is legalább 6–8-szor szakítja félbe az átcsapó zaj, kiáltozás a színen folyó beszédet; még több már nem jelzi a tivornyát, hanem elnyomatja vele a főjelenetet. A dráma végre is jelez s nem utánoz – hasonló jelenetekre, ahol nem bőmbölik túl a darabot csak mert a szomszédban mulatnak, te bizonyára több példát tudsz mint én. Hogy valamelyest eleget tegyek ennek a hipernaturalista kívánságnak – 8–10 újabb lármahullámot, felkiáltást iktattam közbe, de meggyőződésem, hogy ezek is árthatnak csak az előadásnak. S mint író sem állok jól értük. Tőkésnek azt a kifogását, hogy a 2. felvonásbeli jelenete rövid, már jogosultabbnak tartom, De ha ő a végletekig felpaprikázva ront be: akkor érthető a gyors kipukkanás. A nagy jelenet Sebő és közte lejátszódott már előbb – ez csak a befejező villámcsapás.

Szeretettel köszönt őszinte híved:

Németh László

Kedves Barátom!

Budapest, 1939. október 25.

Aki közvetítette a kérést, leveled tanúsága szerint nem tudta híven interpretálni óhajomat. Egyáltalában nem arról van szó, hogy zavarjuk a színen folyó játékot és főjelenetet, hanem arról, hogy a színpadon minden legkisebb részletet is pontosan fixírozni kell, mert a legintelligensebb segéd-színészi, vagy statisztai közreműködés esetén is számárságok süllhetnek ki. Semmiféle körülmények között nem akartam láрма-hullámok újabb beiktatását, de egyidejűleg a közönség által nem hallható módon folyania kell a szomszéd szobában a jelenetnek, ha a hallható részét életszerűvé akarjuk tenni. Ügyelői beintésre képtelen a színész vagy statisztá „hangulatba” jönni.

Ezt a nem hallható szöveget mi is megírhattuk volna, kizárólag munkatársaink írói műved iránti fokozott tiszteletének tudható be, hogy még ezt sem akarták Nálad nélkül produkálni.

Különben örülnék, ha egy-két napon belül bejőnnél a próbára és mielőtt lemennél a színészek közé, velem beszélnél, mert bizonyos kérdéseket tisztázni szeretnék Veled.

Híradásodat kérve és várva, hogy vajjon melyik napon tudnál idejönni, – a Nagyságos Asszonynak kézcsókjaimat jelentve, –

szeretettel köszönt őszinte híved és barátod:

Németh Antal

3.

1939 októberében került sor arra, hogy annak a megállapodásnak a szövegét, amely Németh László összes megírt és megírandó színművének a Nemzeti Színházban való bemutatására vonatkozott és amelyet július 22-én a szerző és a színház igazgatója egyaránt aláírásával látott el, Dr. Bíró Miklós, az állami színházak jogtanácsosa a jogi formáságoknak megfelelő módon újra megfogalmazza. A jogtanácsos az ideiglenes megállapodás átdolgozása során fokozottabb mértékben kívánta a színház érdekeit érvényesíteni, mert az első változat nélkülözött minden ilyen értelmű biztosítékot. Az új szerződés-tervezet, amelyet a színház tanulmányozás, illetve aláírás végett továbbított Németh Lászlónak, több megkötést tartalmazott az író számára, mint az ideiglenes fogalmazvány:

A Nemzeti Színház tekintetes Igazgatóságának

Budapest

Igazolom az 1939. évi július hó 22.-én kötött alábbi megállapodásunkat:

1. Az általam már korábban írt, a Nemzeti Színházhoz még eddig be nem nyújtott és ezután megírandó színműveim nyilvános előadási jogát visszavonhatatlanul a Nemzeti Színházra ruházom át; a Nemzeti Színházat ezen jog kizárólagosan illeti meg. Tartozom tehát minden színpadi előadásra alkalmas műveimet a Nemzeti Színházhoz benyújtani, melyek nyilvános előadási jogát csak az esetben nyerem vissza, ha a Nemzeti Színház arról írásban kifejezetten lemond. Annak elbírálására, hogy a benyújtott művem színpadi előadásra alkalmas-e vagy sem, egyedül a Nemzeti Színház illetékes.

2. A t. Igazgatóság kötelezi magát arra, hogy az általam benyújtott, színpadi előadásra alkalmasnak talált a t. Igazgatóság által előadásra elfogadott minden egyes színművem szerzői jogdíjára 1.000.– P, azaz: Egyezer pengő előleget folyósít a színműre vonatkozó külön kötendő szerződés aláírásával egyidejűleg.

Ha a mű előadásai után esedékes jogdíjak összege az előlegül folyósított 1.000 P-t nem haladja meg, a különbözetet a t. Igazgatóság terhemre nyilvántartja és a legközelebb előadásra kerülő bármely művem, illetve műveim esedékes jogdíjaiból levonásba hozza, úgy azonban, hogy minden elfogadott művem után engem legalább 1.000.– P megillessen.

3. A t. Igazgatóság segédkezet nyújt nekem ahhoz, hogy a Nemzeti Színházban előadásra került színműveimet könyvalakban is megjelentethessem és e célból az engem terhelő kiadói költségek részbeni fedezetére színművenként 150.– P, azaz: Egyszázötven pengőt folyósít a vonatkozó eredeti kiadói szerződés bemutatását követő 8 napon belül.

Budapest 1939, október

Németh László nem írja alá az új változatot, sőt néhány nappal a *Papucshős* bemutatója előtt, író és színház kapcsolata meglehetősen feszültté vált:

Kedves Barátom,

bár a halogatásból gyanítottam már, hogy idegen kezek nyúltak be kettőnk megállapodásába – a feleségemtől elküldött szerződés mégis meglepett. Ezt egész nyugodtan megköthetnéd akármelyik utcaseprővel, mert hiszen ez semmi másra nem kötelezi a Nemzetit, minthogy ha neki tetsző darabot írok, azt előadja: engem viszont annyival hoz hátrányosabb helyzetbe Budapest egymillió másik polgáránál, hogy én darabot másnak nem adhatok. Ha előveszed júliusi megállapodásunkat, akkor magad is láthatod a következő eltéréseket: 1. a színház minden bemutatott (s nem elfogadott) darabomnak váltja meg előadási jogát 1.000 P-vel 2. ez a 1000 P. az enyém akkor is, ha a darab előadásra sem kerül; egyik előleg a másik darab tantiemejéből le nem vonható 3. beleszólásom van a darab szereposztásába, előadási idejébe 4. a 150 P. hozzájárulás sem az előadott, hanem minden darabomra vonatkozik. Ezek bizonyára komoly áldozatot jelentő feltételek voltak a színház részére, de engem még komolyabb lehetőségektől ütött el – legalább is jóidőre. Irántad érzett bizalmamat én kimutattam azzal, hogy megállapodásunk véglegesítésére csak okt. 22.-én s nem ajánlott levélben hívtalak fel – az esetleges nehézségekről értesítésem kértem. Most sem tétélezem föl egy pillanatra sem, hogy te júliusban tudtad, hogy megállapodásunkat nem válthatod be. A kezembe adott szerződés azonban sértő élc s akárkitől jött (én végső fokon: a Kisebbségben-hajtsza¹⁵ elindítójára, Hóman barátjára gondolok) – én arra csak egyfel felelhetek: amíg a Nemzeti nekem a júliusi megállapodással egyező szerződést nem ad, én a színháznak nemcsak darabot nem adok, de oda a lábam sem teszem be s fönttartom magamnak azt a jogot, hogy megállapodásunk s az elküldött szerződés szövegét bíróság helyett az utókor számára publikáljam.

Őszinte barátsággal köszönt, a méltóságos asszonynak kézcsókját küldi:

Budapest 1939 október 30.-án

Németh László

Budapest, 1939 október 31.

Kedves Barátom!

A Feleségem a délelőtti próba egyik szünetében telefonon beolvasta hozzám intézett legutóbbi leveledet.

En legalább is olyan meglepődéssel hallgattam a Te soraidat, mint amilyennel Te olvastad a szerződés feltételeit. Az a magatartás, amelyet részemről idáig nem egy alkalommal kifejezésre juttattam, feljogosít arra, hogy az alábbiakat mondjam:

Teljesen indokolatlan bármiféle intrikát gyanítanod a szerződés véglegesítésének elhúzóadásában és annak kézhez vett megfogalmazásában.

Ha csak tíz percre látnád azt a lélek- és idegölő munkát, amelyet többszáz munkatársnak az irányítása jelent és tudomásod lenne arról, hogy a három állami színház összes jogi vonatkozású ügyeit egyetlen – millió más ügygel megterhelt és kenyérgondokkal sújtott – jogtanácsos végzi, akkor sem késedelmen, sem pedig más egyében nem csodálkoznál

En idejében elküldöttem neki a Veled való ideiglenes megállapodást, kérve, hogy azt öntse jogi formába, tízszer sürgettem, húszszor sürgettem, – végre megkaptam.

Megkérdeztem, azonos-e az eredeti és laikus módon megfogalmazott ideiglenes megállapodással? Egy lényegtelen eltérésre felhívta a figyelmemet, amelyet szabályrendeleti okokból kénytelen volt másképpen fogalmazni.

Erre én azonnal átadtam titkárnőmnek, hogy közvetve vagy közvetlenül juttassa el Hozzád.

Szerény véleményem és igaz meggyőződéseim szerint ha Te ilyen gyökeresen más tartalmat olvastál ki a küldött papírból, amelyet én – ismétlem – jogtanácsosi megnyugtatóra, az összevetést mellőzve juttattam el Hozzád, akkor Néked baráti kötelességed lett volna, mielőtt gyanúsító és bántó hangú

¹⁵Németh László *Kisebbségben* címen, 1939-ben megjelent tanulmánya, amelyben a „mély magyar”-„híg magyar”-elméletét fejtette ki és annak alapján a magyar irodalmi múlt sajátos „átértékelésére”, illetve önkényes megrostálására vállalkozott, élénk tiltakozást váltott ki a haladó szellemű publicisztikában, a *Nyugattól*, a *Szép Szó*tól a moszkvai *Új Hangig*.

leveledet megírod, – közvetve vagy közvetlenül az eltérésekre vonatkozólag és az eltérések értelmezésére nézve hozzám fordulni.

Sem a Nemzeti Színház, sem én nem „élcélődünk” Veled és az utókor előtt is bármikor vállalom minden ténylegesen végrehajtott cselekedetemért a felelősséget.

A gyakorlati élet és a szakadatlanul élő, cselekvő színház üzemének irányítása közben megszoktam, hogy esetleges adminisztrációs hibák, emberi tévedések, kisebb-nagyobb zökkenőivel szembeni emberi megértéssel, ha szükséges megbocsátással és ha szükséges, a hibák korrigálásával igyekezzem a színház nagy céljait szolgálni.

Tőled, mint magyar írótól sem vártam és kérek mást.

Ennyi legyen elég a levélről.

Amint túl leszek az egész napomat igénybevevő színpadi munkán és a jövő héten időt kényszerítek ki, más munkatársaim helyett is elvégezni az ő munkájukat, személyesen teszem tanulmányozás tárgyává az állami színházak jogtanácsosa által szövegezett megállapodás formuláját.

Küldött leveled ellenére is
váltakozatlan barátsággal köszönt:

Németh Antal

Express

Kedves Barátom,

én levelemben hangsúlyoztam, hogy nem akarok megbántani s ha gyanúsítok, nem téged gyanúsítalak. Te is tisztviselő vagy, van hatóságod – kaphattál fölülről nyomást vagy kaphatott, aki a szerződést kiállította. Ha nem így van, az ügyis kiderül, mihelyt módodban van a megállapodással egyező tartalmú szerződést átadni nekem. Azt elképzelni, hogy színházi ügyekhez értő jogászember azt a megállapodást minden beavatkozás nélkül ilyen szerződésben rögzítse, ép ésszel alig lehetett. Ez nem félreértés vagy adminisztrációs hiba: itt minden tótágast állt. Ezt a szerződést nem kell „tanulmányozni”, pillants bele s annyi idő alatt mialatt leveled szemrehányó részét írtad, megállapíthatod, hogy ezt az írást százezer számrá osztogathatnád Budapest utcáin.

Ha mégis személyes bántást éreznél ki levelemből ezért elnézésedet kérem.

Barátsággal köszönt

Németh László

Budapest, 1939. november 3.

Kedves Barátom!

November 1.-én kelt és 2.-án a színházhoz érkezett szíves soraidat a Halottak napja miatt, csak ma, a főpróba délelőttjén vettem kézhez.

Azt hiszem, hogy nincs sok értelme leveled érdemi részével az írás útján való eszmecsere nek.

A leghelyesebbnek tartom, ha a jövő hét folyamán, mondjuk november 7.-én, kedd délután, – amennyiben az időpont Neked is megfelel – befáradnál hozzám, ugyanerre az időpontra magamhoz rendelem jogtanácsosunkat is és rögtön itt a helyszínen formába önti a Veled kötött eredeti megállapodásunk alapján, mindkettőnk intencióinak megfelelően, – a Nemzeti Színház előírásainak figyelembevetésével a megállapodásunkat úgy, hogy Te azonnal alá tudod írni. Mindig sokkal inkább híve voltam az ügyek személyes áttárgyalásának, mint a sokkal hosszadalmasabb, időt rabló és leggyakrabban mellékvágányokra sikló levelezésnek.

Abban a reményben, hogy ez a megoldás Néked is megfelel, a holnapi premierre szeretettel várva
köszönt igaz barátod:

Németh Antal

A színházban lezajlott megbeszélésen, amely az író, a színház igazgatója és az állami színházak jogtanácsosa részvételével zajlott le, viták után, végül is olyan eredmény született, amely a júliusi

megállapodás tételeit ismerte el változatlanul érvényesnek oly módon, hogy Németh László az alábbi igazoló levelet írta alá.

2305/1939.

A Nemzeti Színház tekintetes Igazgatóságának

Budapest

Az alábbiakban igazolom az 1939. évi július hó 22.-én kötött megállapodásunkat.

1. Az általam már korábban írt, a Nemzeti Színházhoz még eddig be nem nyújtott és ezután megírandó színműveim nyilvános előadási jogát visszavonhatatlanul a Nemzeti Színházra ruházom át; a Nemzeti Színházat ezen jog kizárólagosan illeti meg. Tartozom tehát minden színpadi előadásra alkalmas művem a Nemzeti Színházhoz benyújtani.

2. A t. Igazgatóság kötelezi magát arra, hogy az általam benyújtott minden egyes színművem szerzői jogdíjára 1.000.-P. azaz Egyezer pengő előleget folyósít, a színműre vonatkozó külön, a Nemzeti Színház gyakorlatában használatos szerződés aláírásával egyidejűleg.

A darab kizárólagos előadási joga a Nemzeti Színházat a benyújtástól számított 5 (öt) évre illeti meg, azontúl a szerző a művével szabadon rendelkezik. Az adott előleg vissza nem térítendő és a benyújtott művek szerint külön kezelendő.

3. A t. Igazgatóság segédkezet nyújt nekem ahhoz, hogy a Nemzeti Színházhoz benyújtott színműveimet könyv alakban is megjelentethessem és e célból az engem terhelő kiadói költségek részbeni fedezetére színművenként 150.-P. azaz Egyszázötven pengőt folyósít a vonatkozó eredeti kiadói szerződés bemutatását követő 8 napon belül.

Budapest, 1939. november 7.

Németh László

4.

A szerződés körül támadt nézeteltérések tisztázása után az író és a színház kapcsolata látszólag ismét zavartalanná vált. Fél évvel a *Papucshős* novemberi bemutatója után, 1940 május 15-én Németh László Firenzéből küldött levelezőlapjukon új színmű készülésétől ad hírt: „Kedves Barátom, Báthory-rémdrámám írása közben szeretettel gondol rátok, kézcsókkal s üdvözlettel Németh László, Németh Ella.”

Augusztusban Németh Antal az új évad terveivel foglalkozva érdeklődik a dráma felől:

Kedves Barátom!

Hazatérve munkával elviselhetővé tett úgynevezett „pihenésből”, első dolgom darabod után érdeklődni. Mennyire jutottál? Mikorra várhatom a kéziratot? Nagy súlyt helyezek rá, hogy feltétlenül e színi évad folyamán kihozzam. De tekintve nagy méreteit, jóelőre kell gondoskodnunk mindenről. Én most már legfeljebb egy-két napos kisebb kirándulásokat teszek, augusztus 21.-től pedig folyamatosan dolgozom a színházban. Október derekán kell ugyanis Frankfurtba mennem, egy hónapi távollétemet itthon alaposan elő kell készítenem.

Remélem jól vagy, jól töltötted a nyarat úgy Te, mint kedves családod.

A Nagyságos Asszonynak kézcsókjaimat küldve, Téged szeretettel ölel

igaz barátod:

Németh Antal

Budapest, 1940. augusztus 10.

A Báthory-dráma ugyan nem készült el, de október közepén két kéziratot kap Németh Lászlótól a színház. Az egyik a *Bethlen Kata*, amely 1939 júniusában, még az általános szerződés megkötése előtt volt már a színháznál, de Németh Antal visszaküldte, mert a darab kényes felekezeti problémákat tárgyalt, a másik pedig a később sok vitát kiváltó *Cseresnyés*.

Az író és a színház kapcsolatának alakulását a továbbiakban az a körülmény is befolyásolta, hogy Németh László 1940 őszétől Zilahy Lajos *Híd* c. folyóiratának színházi kritikusa lett, és bírálatában nem kímélte a Nemzeti Színház produkcióit sem, sőt több bírálatában az *általánosítás igényével* a színház egész játéktípusát elmarasztalta. „Ez a nagyot fejlődő színész, mintha kitörne végre a mi kibírhatatlan Nemzeti Színházi stílusunkból – írja Lehotay Árpád egyik alakítását dicsérve¹⁶ –. Külön tanulmányt érdemelne ez a stílus: a köztisztviselői ógyelgés, jelmezfordás, jambus felmondás, az önmagát parodizáló szónoklás . . . a gégeben rekedten ki-behúzott nyálcsépp, amely a szenvedélyt jelzi, a humoristák fuvolázó Rózsahegy-hangja, a szerelmesek édeskésége és Bajor Gizit utánzó kaccintásai. A fiatal színész, aki ebbe születik, tán el sem tudja képzelni, hogy klasszikusokat másképpen is lehet adni. Mi azonban a színpadi sztereotípiák megkövült tohonya rendszerének látjuk, amelyet írónak, rendezőnek, s egy-két nagy színésznek közös erővel kell szétrobbantania.”

Az ilyen megnyilatkozások természetesen újra megnehezítették az író és a színház kapcsolatát. A helyzet még feszültebbé vált azután, hogy Németh Antal most sem vállalkozott a *Bethlen Kata* színrevitelére:

Kedves Barátom!

Mindenekelőtt szíves elnézsedet kell kérnem, hogy a „Kismadár” bemutatóján¹⁷ megígért jelentkezésem ilyen sokáig késett. Ennek csak részben volt oka az ünnepek előtti fokozott elfoglaltságom. Főképp az a körülmény képletetett, hogy benyújtott műveiddel írói rangodhoz méltó módon, kellő elmélyedéssel, írásaid iránt mindig tanúsított szeretettel akartam foglalkozni, erre pedig csak most, az ünnepek alatt volt időm.

Ismétlően elolvastam és tanulmányoztam a „Bethlen Kata” című drámádat.

Ennek a művednek előadatásával kapcsolatban azt a baráti tanácsot kell adnom, hogy halasszuk jobb időkre.

Hivatkozom arra, hogy a mű anyaga, a katolikus–protestáns ellentétek tárgyalása kétségtelenül gyűjtő anyagot tartalmaz. Ez a téma veszélyesen időszerűtlen. Ma, amikor a közönség még akkor is példázatot keres a műben, amikor az író szándéka csupán a korfestés volt, nem kívánatos kiájni a harci bárdot, felébreszteni azokat a kétségtelen ellentéteket, amelyeket elfelejteni a mai nehéz napokban minden magyarnak kötelessége. Elsőrendű kötelessége épp a felekezetieskedést kerülő Nemzeti Színháznak. De nemcsak a felekezeti béke szempontjából tanácsolom elsősorban e mű későbbi időpontban való bemutatását. Van más ok is. Ez a mű gyakorlati értelemben vett zínyszerűtlensége. Elismerem, hogy nemes írói törekvés szándékosan zínyszerűtlenségre törekedni és tudatosan mellőzni annak a mindenkori közönségnek a színházzal szemben támasztott örök emberi, jó és rossz tulajdonságokból származó, elpusztíthatatlan igényeit, amely közönség érdeklődéséből végeredményben a színház él. De van egy határ, amelyen túl a színi hatást, a közönség érdeklődését megvető írói törekvés a könyvbe menekül. Ezt a határvonalat a szerinted „legkékrókébb” darabodnak tartott „Villámfénynél”, a tisztán elvont dialógusokban színpadra elevenedő „VII. Gergely” és a „Papuschős” világosan kijelölték. A „Bethlen Kata” túlmegy ezen a határon. Négy felvonásban megírt különös hitvita ez a mű, amelyben még csak nem is az elvek, hanem érzelmi beállítottságok állnak egymással szemben. A harcot pedig úgy vívják meg, hogy azt ma aligha érzik drámai küzdelemnek.

Az első felvonás, amelynek játékidéje maximum 22–24 perc, tulajdonképpen egyetlen jelenet Bethlen Kata és édesanyja között. Ebből a felvonásból a főbb szereplők megismerésén túl megtudjuk, hogy Bethlen Kata hithű református lévén, tiltakozik a vegyesházasság ellen.

A második felvonásban a hősnő ugyanezt teszi. Azonban itt a körülmények összejátéka folytán a drámai logikától meglehetősen függetlenül, akarata ellenére mégis bekövetkezik az, amitől retteg. Ennek a második felvonásnak a játékidéje szintén aligha haladja meg a 24 percet. A merev és fanatikusnak rajzolt, elvontan jellemzett Bethlen Kata mellett itt jelenik meg az első igazán zínyszerű figura: a kolduló barát, aki azután összeadja a jegyespárt.

¹⁶ NÉMETH László: *Darabok és színészek*. = *Híd*, 1940. XII. 6., 11–12. és N. L. *Kisebbségben* III–IV. köt. Bp. 1942. 19–22.

¹⁷ MórícZ Zsigmond *Kismadár* c. színművét 1940. XI. 29-én mutatta be a Madách Színház.

A harmadik felvonásban Kata minden kísértéssel szemben rendületlenül kitart hité mellett. Ebben az egyoldalú, elvont, idealizált jellemzésben itt jelentkezik az első komolyabb konfliktus, amely drámáinak mondható: Kata és László párjelenetében.

A IV. felvonás ugyanúgy helyzetkép, mint az első három volt, már egy kész állapotnak élénk elevenítése. A hős halálos betegségét deus ex machinának fogják minősíteni. Szerkezeti arányosság szempontjából az ugyancsak cca 24 percig tartó III. felvonással szemben ez az önálló IV. felvonás aligha éri el a 18–20 percet. (Az időtartamokat a belső ritmus és a színszerűség szempontjából említem). Műved eljuttatása alkalmával Antigonét emlegetted. Engedd meg, hogy ne térjek ki azokra az alapvető különbségekre, amelyek Bethlen Kata magatartása és Antigone tragikuma között fennállnak. Ott az erők szembeállása: egy komoly, nagy konfliktus forrása. Itt az anya szerepe nem mérhető Kreonéhoz; a tett, amelyre kényszeríteni akarják, nem válthat ki a mai nézőből olyan együttérzést, mint Antigone cselekedete. Sőt bizonyos értelemben értetlenül áll a néző Bethlen Kata fanatizmusával szemben. Ott a konfliktusból komoly tragédia fejlődik, amely a jellemekből folyik, itt deus ex machina – a pestis – okoz a hősnőnek súlyos lelki konfliktust. Eltekintve tehát a felekezeti érzékenységtől, mely mind a református, mind pedig a katolikus oldalról jelentkeznek – e műved helyes értékeléséhez és sikeréhez szükséges lenne a közönség részéről épp az irodalmi becsű művekkel szemben támasztott drámai igénynek csökkenése és egy olyan szemléletmód, amely elfogadná a dinamikus akció helyett a történelmi és lélektani helyzetrajtot. Ismétlem, a színház – mindent színház – nem minden előadandó művel kapcsolatban támaszthat ilyen igényt. Mert a színház történet, a statisztika és a tapasztalat azt mutatja, hogy az irodalmilag iskolázatlan közönség által sikerre juttatott fajsúlytalan művek megeremthetik s legtöbbször valóban ők teremtik meg a színház számára a lehetőséget, hogy a csak kiválasztottak által értett és értékelt művek színre kerülhessenek. – A Te példamutató írói tevékenységged kötelességemmé teszi azt a fokozott gondosságot, hogy műved színrehozatalát elhalasszam. Mert most az előadás nyilvánvaló balsikere a mű irodalmi értékének és érvényesülésének is csak ártalmára lenne. Meg vagyok róla győződve, hogy a „Bethlen Kata” könyv formájában megtalálja az utat ahhoz a művelt közönséghez, melyet a színház a tiszta irodalom élvezetében csak zavar.

Báthory-dramádat nagy érdeklődéssel várom és remélem, hogy abban az egyetemes magyarságot érdeklő sorskérdéseket szólaltatsz meg. Eredményekben gazdag, boldog újesztendőt kívánva, szeretettel ölel

régi barátod

N[émeth] A[ntal]

Budapest, 1940, december 28.

Az író harca a színházzal ekkor már két szintéren zajlott: a levelekben még a diplomáciai jegyzékváltások kimért-udvarias modorában, a *Híd* színházi rovatában pedig a személyes motívumok látszólagos háttérbe szorításával, *elvi síkon* –, de annál kíméletlenebbül.

Németh Antal, aki a *Bethlen Kata* bemutatását elhárító levelében, bizonyára taktikai okokból nagyobb hangsúlyt adott a színszerűség, a színjátszás, a színpad *sajátos* követelményeinek, mint a dráma konkrét és könnyen feltárható fogyatékoságainak, három hét múlva már megtalálhatta a *Híd*-ban egy Cyrano-előadás kritikájának bevezető soraiba szöve Németh László „válaszát”, amelyet akár hadüzenetként is olvashatott. „Mi természetesen azt tartjuk, hogy a színpadi játéknak a költőt kell szolgálnia; ahogy a költő is szolgálja csak egy drámai eszmének, amelyet az élet rajta át akar kimondani – írja Németh László¹⁸ –. Aki így gondolkodik a színházról, az persze éppúgy megveti mindazt, ami a színpadon nem tolmácsolás, mint ahogy a vallásos ember is megvet minden szószéki szóvirágot, amely az Istenhez nem visz közelebb. A sekrestyéseknek erről, úgy látszik, más a felfogásuk. A színház körüli emberek egy más hatalmasságról is tudnak, a Színpad Szelleméről, amelynek odvát és varázsszavát csak ők ismerik. A színházban ő tartja dionysiaját; a költő csak arra való vagy nem való, hogy ezt a bestiát, az ő bestiájukat kedvre hangolja. Mutatnak is be darabokat, amelyekben a költőnek nyoma sincs, az ő Színpadi Szellemük azonban tombol és tapsot fal. Mi ezekre

¹⁸ NÉMETH László: *Felújítások*. = *Híd*, 1941. I. 17., 8–9., és N. L. *Kisebbségben*, III–IV. köt. Bp. 1942. 38–43.

a mutaványokra a legtöbbször csak azt tudjuk mondani: ezek biz' bárgyúságok s az emberiség összetételéből ered, hogy bárgyú dolgoknak közönségük is akad."

Ilyen előzmények után érthető, hogy Németh László, amint azt 1941 január 23-án kelt levelében megfogalmazza, egyre összeférhetetlenebbnek érzi kritikusi tevékenységét azzal, hogy továbbra is a Nemzeti Színház szerzője maradjon. Aggodalma annál is indokoltabb, mert a magyar színjátszás megújulásáért kezdett kritikai hadviselése távolról sem szorítkozott Németh Antal személyére. A színészek körében is nyugtalanságot keltettek írásai.

Minden jel szerint már régebben is, darabjainak próbái során feszült légkör alakult ki közte és a műveit színre vivő művészgárda között. Már a *Villámfény*nél bemutatójának tervezése idején kifejtette, hogy műve színdarabbá alakításának izgalmait a színházra kívánja hártani, de a gyakorlatban természetesen nem mondhatott le arról, hogy tanúja legyen annak a folyamatnak, amelynek eredményeként drámái életre kelnek a színpadon. Az is előfordul, hogy ő maga tudakozódik Németh Antalnál, hogy a színészek megbocsátották-e már neki drámája szövegét. A *Papucshős* próbáiról azóta marad el, hogy nem akar drámaírást tanulni Tőkés Annától. 1940 őszétől, ahogy színikritikái sorra megjelentek, a színészek között is egyre szaporodott azoknak a száma, akik megbántva érezhették magukat Németh László bírálatainak ilyen és ehhez hasonló észrevételei miatt: „a Nemzeti színészei nyugdíjas tisztviselők s a színház üzeme sok mindennel hozzájárul, hogy a deszkákon is annak érezzék magukat.”¹⁹

1941 januárjától különös párbaj alakul ki az író és a színházigazgató levélváltásában. Furcsa kötérlhúzás, amelynek végső indítékai egyik részről sem világosak:

Nagyságos

Dr. Németh László író úrnak,

Budapest

Törökvész-út 41.

Kedves Barátom!

Január 23.-ról kelt leveledet betegségem miatt csak ma, január 25.-én olvashattam el. Leveled néhány tévedését kötelességemnek tartom a köztünk fennálló barátság okából tisztázni. Azt írod: „... én a két darabot nem nyújtom be, ha te baráti szívességeként nem erőszakolod ki.” Emlékezetem szerint mint egyedülálló magyar írói szerződés köt a Nemzeti Színházhoz, amelynek értelmében minden darabod a Nemzeti Színházé, csak a bemutató időrendjét, sorrendjét állapítjuk meg közösen. Amikor aggályaidat a „Bethlen Katá”-val kapcsolatban elmondad, még nem olvastam a darabot. Túlzottan skrupulózus, lelkiismeretes önkritikádnak tudtam be kifogásaidat, tehát „nem változott meg közben” a véleményem, csak kialakult. Amint levelemből világosan és félreérthetetlenül kiolvashattad, nem is óhajtottam, hogy „visszaváltsd” a művedet.

A „Cseresnyés”-ről a véleményem változatlan, én azt mondtam, hogy másra nem merném bízni a rendezését – tekintettel elutazásomra és az idő sürgető parancsszavára – mint önönmagamra. Erre a válaszod az volt, hogy: nem a két átnyújtott darabot kívánod az idén a Nemzeti Színház színpadán bemutatni, hanem a készülő harmadikat. Ezt a kijelentésedet megerősítette a Nagyságos Asszony is, aki Liszt Nándor barátunknak azt telefonálta, hogy február 9.-én kezünk közt lesz ez a műved. Idáig nem sürgettelek, mert hallottam gyengélkedésedről. Különböző társaságokban értesültem arról is, hogy a pozitív alkotói írói munkát ideiglenesen felcserélted a kritikusi működéssel. Nem veszed rossz néven, sőt barátságom bizonyítékául mondom, hogy hatéves gyakorlatomhoz még a Te esetemben is hű maradtam és nem olvastam el ilyen irányú írásaidat, bármennyien is ostromoltak nyilatkozatokért különböző helyekről. Másodkézből hallottam, és most leveledből értesülök, hogy összeférhetetlennek érzed a kritikáírást a Nemzetiszínházi szerzőséggel. Minthogy Te írod, kötelességem válaszolni. Azt, hogy ki mit érez összeférhetetlennek, teljesen egyéni ügy egy bizonyos pontig. Az is, hogy ha valaki a drámaírói tollat kicseréli a kritikusiival. Azonban már az Általad megkritizált Nemzeti Színház ügye, hogy a Németh Lászlóval kötött szerződést egyoldalúan felbontani nem lehet. Saját kimondott szavad és a Nagyságos Asszony által közvetített üzenet a Báthory-trilógiát: ide ígérte. Én a magam részéről változatlanul tartom magamat a köztünk lévő megállapodáshoz, amelynek pontjait Te magad szabta

¹⁹ NÉMETH László: *A Nemzeti stílusáról*, = Híd, 1941. I. 3., 8–9.

meg. Minthogy levedből arról értesülök, hogy immár jól vagy, várom minél előbb befejezett művedet. A szereposztás tekintetében csak úgy, mint a múltban, döntő szavadat biztosítom, sőt amennyiben úgy éreznéd, hogy a Nemzeti Színház rendezői gárdája nem értené meg kellően intenciódat, készségesen hívom meg az Általad megjelölt rendezőt vendégként műved rendezésére.

Báthory-trilógiádat mielőbb várva,

szerepettel köszönt

őszinte híved:

Németh Antal

Budapest, 1941. január 25.

Kedves Barátom!

Jan. 28.-i leveledre nem azért nem válaszoltam negyvennyolc órán belül, mert nem akartam, hanem mert sok más súlyos kellemetlenségem közt nem volt rá lelki erőm.

Félreértettél, hogy én a Nemzettel 1939. őszén kötött szerződésemet föl akarom bontani. Én csak nem akarok élni vele, amint többszöri felhívásoddal sem éltem (noha a Bodnárné 8, a Cseresnyés 1 1/2, Bethlen Kata 1/2 éve volt abban az állapotban, melyben te ismered); amíg csak szorultságra és barátságunkra hivatkozva te nem sürgöttél meg. Akkor én egy-két hetemet arra szántam, hogy két darabomat olvasható állapotba hozom; hadd tájékozódhass: kisegitenek-e. Te viszont az én szorultságomat megismerve, 2000 P-t utaltál ki erre a két darabra, noha mindketten úgy gondoltuk, hogy egy harmadikat fogunk bemutatni. Én meg is próbáltam kicserélni őket; karácsonykor azért utaztam le vidékre, hogy nem a Báthoryt, hanem egy társadalmi darabomat gyorsan tető alá hozzam. Erre vonatkozhatott feleségem ígérete is. Sajnos, ez sem sikerült, legalább is nem úgy, hogy a darabot ki merném a kezemből adni, éppúgy, mint a Báthory-trilógia lezárása. Közben megjött leveled, melyből az derül ki, hogy a Bethlen Katát bemutatásra alkalmatlannak találd; a Cseresnyés viszont, melynek az előadására utolsó leveded céloz, úgy ahogy van, átalakítás nélkül már csak politikai okokból sem mutatható be (1939 tavaszán írtam s az akkori napok félelmét tükrözi). Ősszel, németországi tartózkodásod alatt én kértem is a Nemzettől átdolgozásra, de Táray Ferenc a feleségemnek azt mondta, hogy nem adhatja ki, mert nem tudnak hozzáférni. A Cseresnyést különben még átalakítva és csak egész különös előkészület után lehetne véleményed szerint is bemutatni. Darab tehát nincs s újabbban olyan súlyos hajszába kerültem (nem a színházi kritikák dolgára célok), hogy abban alkotó munkát végezni nem lehet. (Négyszemközt elmondom egyszer, miről van szó). Az idei évre a bemutatóról tehát pusztá tárgyi okokból is le kell mondanom.

De lehetetlennek tartom: lélektani okokból is. Karácsonykor nem tudtam még, hogy színházi kritikáim milyen hatást fognak kiváltani; sőt azt sem, hogy folytatom-e őket. Azóta Kiss Ferenc a Nemzeti Színház nevében bélyegezte meg működésem²⁰ s nem múlik el nap, hogy a Nemzeti egy-egy színésze ellenszenvének vagy haragjának kifejezést ne adjon. Amint hallom, udvariasan, de te is elítélted aszociális fölénykedéseimet. Ehhez persze mindenkinek joga van s én nem is csodálkozom rajta (bár sajnálom, hogy legalább te, mielőtt nyilatkoztál róluk, el nem olvastad kritikáimat); de teljes lehetetlenségnek tartom, hogy amíg az az ingerültség tart, bemutatóra gondoljunk. Az én színműveim jó előadásához színészek és író egész szoros fegyverbarátságára van szükség s ha ebben már a múltban is voltak hibák, milyen elképzelhetetlen az most. Egyszerűen nem tudom föltenni, hogy lenne színész, aki darabom szerepét ha tudná is, jól merné eljátszani. Kiss Ferenc végül is a Kamara elnöke.²¹ Bethlen Katáról szóló íratlan kritikáddal azt hittem, ezt akartad tudomásomra hozni (amint egyik közös barátunk is figyelmeztetett erre). Mennyire meglepett, hogy most megint a bemutatót erőlteted. Ne adj igazat a pletyka-lapok célzásainak, akik szerint a Nemzeti úgy büntet, hogy – bemutat.

²⁰ KISS Ferenc: *Válasz egy kritikátlan kritikára.* = Új Magyarország 1941.

²¹ A jobboldali tendenciák erősödése idején a kormányzat a fasiszta korporációs rendszer mintájára kamarákba tömörítette egy-egy szakma, illetve művészeti ág művelőit, oly módon, hogy a tagok felvételénél politikai szelekciót alkalmazott. A kamarák létrehozásával a megbízhatatlannak minősített (baloldali vagy zsidó származású) szakemberek és művészek tevékenységét akarták egyre jobban megnehezíteni, illetve megakadályozni. A színészkamara 1938 őszén jött létre.

Végül is persze megmarad a tény, hogy a Nemzeti előleget adott s nincs darabja. Ebben bizonyos fokig én vagyok a hibás s vállalom is érte a felelősséget. Három ottlévő régi munkám s az, hogy máshova nem adhatok darabot – (igaz, nem is akarnék: hisz a Nemzetin kívül csak Vaszary-orfeumok vannak): némi fedezetül szolgálhatnának ugyan a felvett összegre; de én nem akarok huzakodni. Ha a Cseresnyést be akarod mutatni, én följajánlom az előlegét; ha a Bethlen Katát is be akarod: azt is. Arra pedig azt hiszem még nem volt példa a színháztörténetben, hogy valaki a fiókja számára egy darabot bemutató előtt vissza nem válthasson.

Sajnálom, ha ebből, akár kritikáimból: személyed iránti támadást vagy rosszindulatot magyaráznál ki. Volt idő, mikor mindenki azt hitte, hogy másnap távoznod kell a Nemzeti éléről, én akkor kerestelek föl baráti levelemmel. Ma sem érzek másképp. A Nemzeti stílusáról szóló cikkem első bekezdésében megírtam, amit érdemednek tartok; kaptam leveleket, amelyek ezért elfogultsággal, pártossággal vádoltak. Én nem hiszem, hogy igazuk volt. Amit teszek, arra viszont az a mély meggyőződés késztet, hogy az ébredő magyar drámát a mai magyar színházi kultúra meg fogja fojtani.

Szeretettel köszönt:

Németh László

Budapest, 1941 február 4.-én

Kedves Barátom!

Jelen pillanatban kézhez vett, folyó hó 4.-ről kelt soraid tárgyi tévedéseire kötelességem megtenni az észrevételeimet.

1. Első bekezdésed első öt sora szószertint így hangzik: „Félreértettél, hogy én a Nemzetivel 1939. őszén kötött szerződésedet föl akarom bontani. Én csak nem akarok élni vele, amint többszöri felhívásodra sem éltem (noha a Bodnárné 8, a Cseresnyés 1 1/2, Bethlen Kata 1/2 éve volt abban az állapotban, melyben te ismered); amíg csak szorultságodra és barátságunkra hivatkozva te nem sürgettél meg.” Erre vonatkozólag le kell szögezmem, hogy én nem értettelek félre. Egészen másról van szó. Állítólag azt nyilatkoztad egyik cikkedben, hogy kritikáiddal önként „száműzted” magad a Nemzeti Színház színpadáról, ami személyemmel kapcsolatban valótlan látszat keltésére alkalmas. (Erre különben később a megfelelő helyen visszatérek.) Az előző leveledben említett darab-visszaváltási szándék, amit most hangsúlyozottan megismételsz, igenis ellentétben áll a Nemzetivel kötött szerződéssel. Ami a szerződéssel „élés” illeti, az vérbeli írónál végeredményben számos alkotás-lélektani tényező függvénye. (Mikorra készül el egy műve, másirányú elfoglaltsága mennyire akadályozza, stb.) A késznek tudott „Bodnárné” főszereplő hiánya miatt nem igényeltem pillanatnyilag, amint azt előzővel többször kifejtettem.

2. Hogy a „Cseresnyés” 1 1/2, „Bethlen Kata” pedig 1/2 éve volt „abban az állapotban, amelyben ismerem”, arról csak most kézhez veti leveledből értesülök. Hiszen épp Te voltál az, aki egyre halogattad az átadását. Én a kézhezvétel után azonnal foglalkoztam műveiddel.

3. Ezt írod: „Te viszont az én szorultságomat megismerve, 2000 P.-t utaltál ki erre a két darabra, noha mindketten úgy gondoltuk, hogy egy harmadikat fogunk bemutatni”. Ezzel szemben a történeti tény az, hogy én nem „szorultságod megismerése” következtében utaltam ki az előleget, hanem a köztünk fennálló szerződéshez tartottam magamat, amikor a darabok kézhezvétele után a Nagyságos Asszony személyesen jelent meg Liszt Nándor titkár úrnál, hogy az Néked szerződés szerint járó 1000.–1000 P. kiutalása iránt a színház intézkedjék. Én a kiutalással – hangsúlyozom, – szerződés szerinti kötelességemnek tettem eleget.

4. A „Bethlen Katát”-val kapcsolatos levelem változatlanul helytálló ma is.

5. A „Cseresnyés” című darabbal kapcsolatban mindössze annyi megjegyzésem volt frankfurti utam előtt, hogy nem merem távollétemben másra bízni a rendezést. Nem könnyű feladat a színpadra elevenítése és az a rövid idő, ami akkor rendelkezésünkre állott, nem tudott volna méltó megjelenítési formát adni művednek. Nagyon sajnálom, hogy most politikai aggályaid vannak a darabbal kapcsolatban. Ezeket az aggályaidat nem osztom. Németh László nem írhat olyan darabot, amely csak 1939. tavaszán aktuális, de már 1941. tavaszán nem mutatható be.

6. Amikor kritikáira vállalkoztál, közel két évtizedes írói gyakorlatod alapján tisztában lehettél azzal, hogy ilyen irányú munkásságodnak visszhangja lesz. Azzal is tisztában lehettél, hogy amilyen az

„adjonisten”, olyan lesz a „fogadjisten” is. Kritikáidról én nem nyilatkozom, tehát kritikáidnak elolvasása nyilatkozatomnak előfeltétele nem lehetett. Én általánosságban nyilatkoztam. Ugyancsak húszéves tapasztalatom alapján elég világos képem lehet ahhoz, hogy elvi jelentőségű személytelen kijelentést tegyek.

7. Azt írod: „Az én színműveim jó előadásához színészek és író egész szoros fegyverbarátságára van szükség s ha ebben már a múltban is voltak hibák, milyen elképzelhetetlen az most.” A Nemzeti Színház részéről a múltban sem voltak hibák, ezt egész társulatom nevében a leghatározottabban le kell szögeznem. Nem akadt senki, aki kétségbevonná, hogy az adott viszonyok közt lehető legjobbat, a magyar színházi életben kiemelkedően jót nyújtottak a lelkes színészek és munkatársaik. Ha úgy érzed, hogy most ez a fegyverbarátság a színész és író közt felbomlott, semmi esetre sem a színészek voltak azok, akik az Általad említett fegyverbarátságot felbontották. A Nemzeti Színház minden tagja magyarországi viszonylatban színházi kultúránk legértékesebb elemei közé tartozik. Az ezt követő gyanúsítást szintén a leghatározottabban visszautasítom, amit írsz: „Egyszerűen nem tudom feltenni, hogy lenne színész, ki darabom szerepét ha tudná is, jól merné eljátszani. Kiss Ferenc végül is a Kamara elnöke”. A Nemzeti Színház minden tagja legjobb tudása szerint hűségesen teljesíti kötelességét nemcsak a Nemzeti Színházzal, az előadandó mű írójával szemben, de saját művészi érdekében is. Azt feltételezni, hogy valaki szándékosan rosszul játsszék, túlmegy a jogos kritika határán. Lehet valaki tehetségtelen, tekintheti a pályát – mint színészek szóbeszéde szerint nyomtatásban adtad: – „köz-hivatali állásnak”, azonban rosszhiszeműséget inszinuálni: ez kimeríti a rágalmazás tényálladékát.

8. Hogy mit hittél és hiszel a „Bethlen Katá”-ról szóló levelemmel kapcsolatban, azt nem tudom. Csodálom erre vonatkozó sajnálatosan téves mondatodat. Én sokkal pozitívabb gondolkozású írónak találtalak, semhogy hiedelmekből, hivésekből, körülmények összejátszásából, látszatokból indulnál ki és hogy félreérthetetlen és egyszerű baráti mondatok mögé mást vetítesz, mint ami a szavakban világosan kifejezett tény és valóság.

9. Semmiféle pletykalapban olyanféle célzást nem olvastam, hogy „a Nemzeti Színház úgy büntet, hogy – bemutat”. Ez csupán személyem ellen irányuló gyanúsítás. Ennek még a megemlézése sem méltó hozzád! Én régi barátságunkra való tekintettel ezt a mondatodat le nem írtam tekintem. – Te azt írod, hogy *visszaváto*d azt a darabot, melyet a színház bemutatásra kitűz. Ezt csodálkozással és sajnálkozással olvastam. Csodálkozom, hogy nem vagy tisztában azzal, mit lehet és mit nem. Ha a szerzők darabjaikat – érzelmi okokból – egyéni tetszés szerint bármikor visszaválthatnák, úgy a műsor-szerkesztés teljes anarchiába fullna. Ilyen jogot a szerződések sem Neked, sem másnak nem biztosítanak. A leköötött színdarab nem zálogházi tárgy, mely kiváltható, meg újra elhelyezhető. Különösen, ha íróról és irodalmi alkotásról, nem pedig színműgyártóról és kommerszdarabról van szó. Leszögezem: a Nemzeti Színháznál levő darabjaidat *jogunk* van bármikor bemutatni. – Nem merem feltételezni rólad azt sem, hogy olyan látszatot akarsz teremteni, mintha a színház kritikáid miatt bosszúból nem akarna színrehozni. Kicsinyes és alantas szerep lenne nemes írói kiállás, feladatvállalás helyett a mártíromság látszatkontóésébe bújva részvétkeltésből szerezni vigaszdíjat. – Olyan kevésre becsülnéd művedet, hogy most egyszerre megretírnál az előadás és a kritika elől? – Most mikor mindenki, az egész közvélemény azt várja Tőled, hogy becsülettel és bátran kiállasz a porondra és odaadod munkáddal valóban segítesz megteremteni azt, amiért mi is – és hiszem, Te is – küzdünk. Ismétlem: kérem és várom tanácsaidat és segítségedet a legközelebbi Németh-bemutatóhoz! –

10. Utolsó bekezdésedben azt írod, hogy mellettem állottál, amikor mások távozásomat rebesgették. Ezt tudom és nem is felejttem el. Azt, hogy megvédtél-e most, vagy támadtál-e újabb cikkeidben, nem tudom, de nem is érdekel. Én sem csinálom mást, mint amit a meggyőződésed diktál. Ebben egyek vagyunk. Én is tudnék hivatkozni számos olyan alkalomra, amikor konkrét formában tartottam a hátamat Németh Lászlóért és műveierért. Ezen a jogon engedj meg kételkednem abban a meggyőződésedben, hogy „az ébredő magyar drámát a mai magyar színházi kultúra meg fogja fojtani”. Te amikor eljöttél a „Villámfénynél” próbáira, magad vallottad be, hogy ötödször, vagy hatodszor vagy színházban és azóta talán tíz vagy tizenöt színi előadást láttál. A magyar színházi kultúrát ebből a 20–25, vagy akár 250 előadásból sem lehet megismerni. Te az orvostudományt hat évig tanultad, amíg önállóan e téren dolgozni kezdted. Az irodalomnak 1–2 évtizedet adtál, amíg nyilatkoztál Sophoklesről, Proust-ról, Móricz Zsigmondról és a többiekéről. Saját példádból és a magam példájából kiindulva kérlek, hogy tiszteld meg a színházat, mint színházat, mint az egyetemes kultúrának egy sajátosan különálló életmegtényilvánulási lehetőségét azzal, hogy mielőtt ilyen lesújtó véleményt mondasz róla,

előbb ha nem is 1–2 évtizedig, de pár évig szeretettel tanulmányozod. Amíg meg nem győznek engem a tények, hogy az egész színház szerves életét megismerted és tisztában vagy a színpadi munkával, a rendezéssel, a színpaddal, ennek az úgynevezett színházi kultúrának minden szociális és esztétikai problémájával, addig ne kívánd tőlem, hogy ide vonatkozó írásaidat elolvassam és hogy utolsó mondatodban említett mély meggyőződésedet magamévá tegyem. Sőt, ellenkezőleg, nem a magam jelentéktelen személyében, de személytelenül (bárki ülne is a Nemzeti Színház igazgatói irodájában, így kellene tennie) azt a megdöbbentő állítást, hogy a mai magyar színházi kultúra az ébredő magyar drámát akarja megfojtani, ismételten, a leghatározottabban, a legkomolyabb formában vissza kell utasítanom.

Levelednek és levelemnek szembenállása, állításaid visszautasítása nem érinti azt, hogy én az én legmélyebb meggyőződéseimből kiindulva változatlanul tekintem Németh Lászlónak, a drámaírónak és nem pedig a tévedő kritikusnak a Nemzeti Színházhoz való kapcsolatát és amennyiben súlyt helyezel rá, változatlanul tekintem ugyancsak Németh Lászlónak a drámaírónak Németh Antalhoz, az emberhez fűződő kapcsolatát is.

Budapest, 1941. február 5.

Szeretettel köszönt:
Németh Antal

Kedves Barátom!

Február 5.-ről kelt levelemre mindmáig választ nem kaptam. E több mint egy hónappal ezelőtt írt levelem 9. pontjára való hivatkozással közlöm Veled, hogy április 5.-i, esetleg 6.-i terminussal műsorra tűztem „Cseresnyés” című darabodat. Minthogy kért segítségedet nélkülözni voltam kénytelen, csatoltan küldöm szereposztási javaslatomat, valamint az egyes alakok jellemzésére szolgáló feljegyzéseket azzal a kéréssel, hogy azokat áttanulmányozni szíves légy. Amennyiben a szereposztás ellen háromszor 24 óra alatt módosító javaslatot nem juttatsz el hozzám, azt elfogadottnak tekintem és ilyen értelemben legkésőbb folyó hó 12.-én, szerdán a próbák megkezdődnek darabodból.

Őszinte nagyrabecsüléssel köszönt
hű híved és igaz barátod:

Budapest, 1941. március 8.

Németh Antal

Néhány nappal Németh Antal levelének megküldése után önkéntes közvetítőként Zilahy Lajos kapcsolódik az ügybe. Németh László politikai aggodalmait tolmácsolva, elolvasás végett elkéri Németh Antaltól a *Cseresnyés* kéziratát, majd levélben rögzíti észrevételeit:

Kedves Barátom!

Figyelmesen elolvastam Németh László darabját és az az érzésem, hogy ebben a formájában a Völgyi-Wunder figurája miatt előadhatatlan. Ebben a tekintetben teljes mértékben osztom Németh László aggodalmát. Kérek hidd el, hogy nem mint Németh László védője szerepelek ebben az ügyben, de éppen a legutóbbi hónapokban az Athenaeumnál olyan közbelépések történtek már megjelent regények egyes mondatai miatt, hogy az Athenaeum kénytelen volt regényoldalakat átszedetni és újra befűzetni. Te talán ezekről a dolgokról nem tudsz, így tehát kötelességemnek érzem felhívni a figyelmedet arra, hogy a legutolsó hónapokban ezeken a pontokon igen nagy mértékben megnövekedett az érzékenység. A színpadon, de különösen a Nemzeti Színház színpadán egy ilyen alaknak a kivetítődése: amit mond és amit róla mondanak még nagyobb érzékenységet válthat ki.

Nem érzem feljogosítva magam, hogy a darabról részletes bírálatot mondjak, csupán annyit jegyzek meg: értékes műnek tartom, amelynek azonban a színház szempontjából is szüksége van még az átdolgozásra. Én tehát barátilag azt a közvetítő indítványt küldöm Hozzád, (amire Németh László is felhatalmazott) hogy ő a darabot nem akarja visszavenni, de éppen a Völgyi-Wunder figurája miatt alaposan át akarja dolgozni s mivel ezt nagyobb munkának véli, arra kér, hogy a darab előadásáról ebben az évadban mondjál le és csak szeptemberben kerüljön színre.

Meggyőződésem, hogy ha figyelmesen elolvasod a darabot, magad is látni fogod, hogy a benne lévő német-kérdés a mai légkörben rendkívül veszélyes és ha ezért a szerző nem hajlandó viselni a felelősséget, az ügy a nyilvánosság előtt olyan kavargást fog előidézni, melyet mindnyájunk érdeke elkerülni.

Megmondtam Németh Lászlónak, hogy nem értek egyet veled, ami a színészekkel szemben támasztott aggályait illeti s az az érzésem, hogy ezen a ponton sikerült is őt meggyőzőm. Tudom azt is, hogy műsortervekben ennek a bemutatónak elmaradása zavart okozhat, szívesen segíték tehát amennyiben tudok, mert két értékes francia darab van nálam lefordítva s a jogok is megvannak. Ezt azért is felajánlom, mert adósnak érzem magam a színházzal szemben a Giraudoux-darabmal kapcsolatban.

Németh László kéziratát mellékelten visszaküldöm és kérek, hogy tekintsd közbelépésemet valóban annak, aminek szántam: békét, megértést és közös erőfeszítést keresni a magyar kultúra nagyon kevés értékes munkásai között.

Igaz barátsággal köszönt
kész híved:
Zilahy Lajos

Budapest 1941. március 14.

Igen tisztelt és kedves Barátom!

Szíves elnézésemet kérem, hogy nagy elfoglaltságomra való tekintettel most válaszolok Németh László „Cseresnyés” című darabjával kapcsolatos soraidra. Bár szerény nézetem szerint az aggályos átdolgozás elvégzése napok alatt elintézhető és Németh László ha akarná és merné még ebben az évben kihozhatná a darabját, összes darabjaira vonatkozó összes jogaim fenntartása mellett hozzájárulok ahhoz, hogy művét átdolgozza. Hangsúlyozni kívánom már most, hogy ezt a átdolgozási terminust nem lehet az idők végtelenségéig húzni. Tisztelettel értesítelek, hogy ez év június 30.-ig köteles Németh László a kizárólag általa óhajtott átdolgozást végrehajtani és amennyiben én június 30.-ig a németek szempontjából megszelídített darabot nem kapnám kézhez, szeptemberi első bemutatóm a „Cseresnyés” első, változatlan formája lesz. Ezért az elhatározásomért ellentétben a Te nagyrabecsült véleményeddel – szerzőjogi szakértők meghallgatása után – a teljes jogi felelősséget vállalom és hajlandó vagyok, még bíróság előtt is vállalni ezért a tettemért a következményeket.

A fordításodban beküldött, valamint a francia eredetiben beküldött darabok lektorizálása tart és a döntésről egy héten belül értesítelek.

Őszinte nagyrabecsüléssel köszönt
készszéges híved és igaz barátod:

Budapest, 1941. március 18.

Németh Antal

Németh László 1941 nyarán valóban átdolgozta a darabot és az új változatot, valamint *Szépítő*²² c. drámáját eljuttatta a színháznak.

A *Cseresnyés* szereposztását december 14-én beszélte meg a színház igazgatójával. Cseresnyés szerepét legszívesebben Timár József bízta volna, de a színészt egy másik fontos produkció kötötte a Kamaraszínház műsorában. Helyette Rajnai Gáborban egyeztek meg. Pór Péter alakítására Kovács Károlyt kérte, de valami akadály miatt úgy látszott, hogy Lehotay Árpád kapja a szerepet. (Végül Rajnai megbetegedése miatt Lehotay „lépett elő” Cseresnyéssé, Kovács Károly pedig az író eredeti kívánsága szerint Pór Péter szerepét játszotta el.) A következő napon Németh László nyilatkozatot adott a *8 Órai Újságnak*:

²²Németh László *Szépítő* c. darabját az 1930-as évek végén keletkezett színműveivel kapcsolatban említi *A drámák elé* c. írásában. „A drámatémának ekkori ömlésibe tartozik a kicsit később megírt *Szépítő* is, Ady *Szépítő* című versének a kérdésével – Ki szépít meg engem! – a pórul járt festő történetében; vigyázték, amely kérdés, kit vidámított volna fel.” N. L.: *Szerettem az igazságot*. Drámák. 1931–1955. I. köt. Bp. 1974., 12. Németh Antal memoárja „csírájában holt jelentéktelen vázlatnak” nevezi. (A vers címét tévesen idézi fel Németh László: Ady nem írt *Szépítő* c. verset.)

„A „Cseresnyés”-t 1939 tavaszán írtam. – Tulajdonképpen testvére „Kisebbségben” című könyvemnek. Azt írtam meg abban: milyen gondolatokkal kell a magyar elitnek az eljövendő megpróbáltatásokat átvészelnie. A „Cseresnyés”-ben egy mintaéletet élő embercsoport sorsán mutatom be, mint válik le róla mindaz, ami az új idők elviselésére nem elég erős és szilárd. Cseresnyés, a darab főhősének s az általa alapított „farmnak” a neve, melyre családjával visszahúzódva, parasztokból, diákokból és munkásokból neveltet igazi vezetőket. A bonyodalom a koreszmék és a kor emberének betörése ebbe az ideális kis államba.

Sokan, bizonyára talán összeférhetetlennek érzik, hogy a színikritikus, mint szerző álljon a közönség elé. Én is annak tartom. Németh Antal azonban nem engedett ki korábban megkötött szerződéséből s bizonyára megvolt az oka rá, hogy három kész darabom közül²³ miért éppen ennek a bemutatásához ragaszkodott.”

A bemutató előtt még egy levélváltás történt az író és az igazgató között:

Kedves Barátom,

örülök, hogy a szereposztást megtarthattad. Csak Kovács Károlyt sajnálom. Lehotay ugyan kiváló színész; de Kovács Károly, úgy ahogy van, elsőrendű Pór Péter lett volna. [-----]

Mínthogy egy bukással több vagy kevesebb most már nem sokat számít a kalkulációmban: a bemutató ellen sem tiltakozom különösképen. Éppen csak megállapítom, hogy nem én akartam. S hogy éppen a Cseresnyés vereségét, a belézárt eszmék miatt, jobb lett volna megspórolni. Leveledből azt olvasom ki, hogy ti ellenbizonyításra készültök. Kívánom, hogy meggyőzhessetek. Én a munkából nem húzom ki magamat: A bonyival külön is átvettem a darabot, amit idáig sohasem tettem meg. Most sajnos, maródi vagyok s valószínű, hogy február 3-ig Kenesén drótozgatom magam. Január 6 és 13 között azonban egy hetet Pesten töltök s akkor még a próbákra is behúzhattok. Bár nem tagadom, hogy a színészek néma vagy hangos szemrehányása mindig megaláz ilyenkor.

Leveledet azt hiszem, az a nyugtalanság íratta, hogy a „8 órai”-beli erősebb nyilatkozatok is követik. Ettől sem a bemutató előtt, sem utána nem kell tartanod. Pontosan ennyi volt: amit védelmemre rögzíteni kellett.

Szeretettel köszönt; a Méltóságos Asszonynak kezeit csókolja

Balatonkenesén 1941 december 22.-én

Németh László

Kedves Barátom!

Utolsó leveleddel, illetve táviratoddal kapcsolatban értesítelek, hogy nem akartalak „megalázni” a színészek „néma vagy hangos szemrehányása” által, azért nem szorgalmaztam újabb levelekben a próbákön való részvételeidet. Az elől azonban kitérni nem tudok, hogy a bemutatóra szóló páholyt át ne nyújtsam.

Köszönt, a Nagyságos Asszonynak kézcsókját küldve, régi barátod:

Budapest, 1942. január 7.

Németh Antal

A Nemzeti Színház 1942 január 10-én mutatta be a *Cseresnyést*, Abonyi Tivadar rendezésében. A fontosabb szerepeket Lehotay Árpád, Tasnády Ilona, Lukács Margit, Rápolthy Anna, Mészáros Ági, Apáthy Imre, Kovács Károly, Major Tamás alakította. Sikere olyan méretű volt, mint a *VII. Gergelyé*, tizennégyszer került színre.

Németh László minden korábbi darabjának bemutatójával kapcsolatban előre jelzett távolmaradását most valóban megtartotta. Tünetető visszahúzódsának okait a *Híd* január 21-i számában megjelent, a korábbiakban már említett *Meghajlás helyett* c. nyilatkozatában magyarázta meg:

²³Nem világos, hogy Németh László melyik művét számítja a három kész darab közé. A *Cseresnyés*en kívül talán a színház igazgatója által visszautasított *Bodnárnet* és *Bethlen Katát*.

„Amióta színházba járok, nem igen fordult elő, hogy magyar író a bemutatóján meg ne jelent volna. A Cseresnyés bemutatóján ez történt meg. A nézőtéren egy hely volt üres: a szerzőé.

A történet summája ez: A Cseresnyés című darabot a Nemzetitől most egy éve visszakértém. A darabból akkor még próba nem folyt; előkészületet rá nem tettek. Nemcsak az előleg visszafizetését ajánlottam föl, hanem többet is. Az igazgató elutasította írói és baráti érveimet s a jogra hivatkozott. Színdarab nem zálogtárgy; nem lehet visszaváltani. Hosszú harc folyt köztünk emiatt; a darab bemutatását ki tudtam tolni, de nem találtam olyan hatalmat, amely meg tudhatta volna akadályozni.

Azt hiszem, minden íróféle egyetért velem abban, hogy akármit mond is a magánjog: az írói jogom föltétlenül megvolt erre a visszavonásra. S annak az igazgatónak, aki énbőltem auteur malgré luit csinál, ugyancsak vigyáznia kell, hogy a darabot milyen előadásban mutatja be. Ezt a színrehurcoltatást ugyanis egy dolog mentheti némiképp: ha annyira meg van győződve a darab és a maga együttese kiválóságáról, hogy egy főbelővést vagy Mária Terézia-rendet érdemlő huszárcsinnel az író kishitűsége ellenére is diadalra próbálja cipelni. Nos, a Nemzeti Színház a Cseresnyést január 9.-én délelőtt vitte főpróbára. A darabnak december 28.-án még nem volt főszereplője. Közben két ünnep volt és két vasárnap.

Azt hiszem, ennyi is elég lenne arra, hogy azt az üres páholyt megindokoljam. Ha a darabomat odahurcolták is, engem nem fogtok csendőrrrel elővezettetni...²⁴”

Németh László írására a külföldön tartózkodó Németh Antal helyett a Nemzeti Színház részéről Uray Tivadar válaszolt interjú formájában:

„Válasz Németh Lászlónak „Meghajlás helyett” című „A Híd” 1942. január 20.-i számában megjelent cikkére.

Németh László a „Híd” új számában „Meghajlás helyett” címen támadást intézett a Nemzeti Színház ellen. A cikkel kapcsolatban megkérdeztük a Nemzeti Színház igazgatóságát, hogy mi a színház álláspontja. A Frankfurtban lévő Németh Antal igazgató helyettese, Uray Tivadar kérdéseinkre a következőket válaszolta.

– Németh László írására csak részben válaszolhatok, hiszen csak részben vonatkozik a színházra. Arra, amit a cikkíró a magyar kritikusai had „lesben álló ál-bírálatáról”, a „népi írók ellen folyó felháborító hajtóvadászat”-ról mond, nem én vagyok hivatva felelni. Németh László lesújtó véleménye a magyar közönségről – a közönségre tartozik. A távollevő Németh Antalra most könnyen szórható vádakra majd felel ő maga, ha visszatér. Nekem csak egy kötelességem van: megvédeni a színház tagjait a jogos kritikától teljesen független, méltatlan és rosszindulatú gyanúsításoktól. Ezek szerint Németh László „nem bízhatja olyan színészekre munkáját, akik ellene magánlevelekben és újságcikkekben nyilatkoznak.” A színház – a szerző szerint – csapdát állított neki, „guillotina kényszerítette a fejét”, hogy azután „egészen nyíltan folyó bárdfenés” után lenyakazza, stb. Komoly kritikus, író ilyen tónusban csak elfogultan, gyűlölködve írhat ilyet. Erre nem is lehet mit válaszolni, hiszen a vád túlságosan méltatlan.

Arra a kérdésünkre, hogy nem lát-e ellentmondást Németh László cikkében, Uray a következőket mondja:

A cikkben több ellentmondás is található. Ezt minden figyelmes olvasó észreveheti. Nincs értelme ezeket taglalni. Németh László maga is hirdeti, hogy sem próbán, sem előadáson nem látta a darabot. A tényekről Móricz Zsigmond szavai, továbbá „egy rokon sítalpas és kék mackós” leány informáltak. Erre ő megírta a cikkét. Ehhez nincs szavam. Hosszú színészi pályámon nem találkoztam ilyen eljárással. Tanácstalanul állok vele szemben. Más nem mondhatok.”

Szó volt már arról, hogy a Cseresnyés körül kialakult gyötrelmes párharcnak vannak olyan motívumai (mégpedig mind a két fél magatartásában), amelyeknek impulzusai nem világosak teljes mértékben. Nem könnyű választ kapni arra, hogy ha Zilahy közbelépésére Németh László visszakarta a színházról a Cseresnyés szövegének egyetlen kézirati példányát és ha valóban meg akarta akadályozni a dráma színrevitelét, miért dolgozta át mégis a szöveget, miért küldte vissza a politikai vonatkozásokban tompított változatot, miért vállalt olyan mértékű instruktori szerepet a rendező mellett, mint soha korábban? Illetve, ha mindez megtörtént, miért írta meg a 8 órai újságnak adott nyilatkozata után, Németh Antalnak levélben tett ígérete ellenére a *Meghajlás helyett* címen kiadott

²⁴Németh László többször kiadott cikkének első részét közöljük itt újra, mintegy emlékeztetőül.

szenvedélyes vallomását? De a másik fél szerepét tekintve szintén nem világos, hogy Németh Antal miért ragaszkodott ahhoz, hogy a színházzal szembeforduló író darbjait továbbra is színpadra vigye, miért sürgette a Báthory-trilogiát és miért nem mondott le az író kívánságára sem a *Cseresnyés* bemutatásáról?

Németh László magatartását illetően onnan kell kiindulni, hogy 1940 decemberétől a *Híd* hasábjain elkezdett színikritikai tevékenysége új szakaszt nyitott pályáján. Ő maga írta meg a *Kisebbségben* c. kötetében kiadott *Egy műfaj haldoklása* c. cikkében, hogy miután hét-nyolc éven át leszokott a kritikai szenvedély gyakorlásáról, most színbírátaiban újra magára talált. „Nem tagadom, hogy boldog voltam –, írja vallomásában^{2 5} –. Megint lebeghetett bennem a Pallas Athéné mérlege; megint a művek démonai közt ültem. Hozzá egy tarkább, színesebb világban, amely minden vérbeli kritikust vonzott, megkísértett; emberileg is szűz területen, ahol majd hogy senkit sem ismertem. A méltó közösségi cél is rábólintott a szenvedélyre: hangoljuk át a magyar színjátszást az új magyar drámára, mely az utóbbi években oly szépen ütögette a fejét.” Színházi bírálatai, minden elfogultságuk ellenére, izgalmasan érdekes írások voltak, ezekben mutatkozott meg újra páratlan tehetsége, nem pedig a színműírás területén végzett kísérleteiben, a *Bodnárnéban*, a *Papuschősb*ben, a *Bethlen Katában*, vagy a *Cseresnyésben*. Miközben szenvedélyes bírálatai az új dráma kibontakozását gátló rossz színházi beidegzettségek elsőprérére mozgósítottak és a korabeli magyar színjátszás teljes megújódását szorgalmazták, színművei önmagukban nemigen igazolták az új magyar dráma reneszánszát. Amikor arról beszél, hogy kritikai működése nem egyeztethető össze azzal, hogy a Nemzeti Színház állandó szerzője maradjon, igaza van, de rossz közérzetének alighanem mélyebb oka, alkotáslélektani vonatkozása is van, éppen színikritikusi tevékenységének friss öröme távolíthatta el saját drámáitól. A teljes szakításhoz azonban nem volt ereje, inkább a színháztól várná, hogy mintegy „büntetésül” zárja be drámái elől a kaput, és amikor ez nem következik be, sőt Németh Antal újabb művei felől érdeklődik, zavara csak növekszik és rosszát gyaníti.

A másik fél szerepének tisztázása annyiban könnyebb, hogy Németh László ingadozásaival, önellentmondó megnyilatkozásaival szemben Németh Antal a maga álláspontját végig fenntartja. Makacs és kíméletlen következetességgel ragaszkodik az író és a színház között kötött szerződés pontjaihoz.

De végül is mi célból?

Talán éppen Németh László lépéseinek kiszámíthatatlansága szorította arra, hogy a jogi szabályok bástyái mögé zárkózzon, másrészt 1941. február 5-én kelt levelében is megírja, későbbi memoárjában is azt fejtegeti, hogy Németh László nyilatkozatával szemben, amely szerint színikritikai tevékenységével végleg száműzte magát a Nemzeti Színház színpadáról,^{2 6} ellenbizonyítékot kellett szolgáltatnia, nem támogathatott olyan látszatot, mintha a színház valóban elűzte volna az író.

Arra viszont nehéz egyértelmű feleletet kapni, hogy a színház teljes jóhiszeműséggel vállalkozott-e a *Cseresnyés* bemutatójára. Azt a vádat, hogy a színház igazgatója, rendezője, a darab színészei, Lehotay Árpádtól Major Tamásig, Lukács Margittól Mészáros Ágiig, Apáthy Imrétől Kovács Károlyig titkos összeesküvést szöttek volna, hogy saját művészi képességeiket is kompromittálva, lejárássák Németh László darabját, nem érdemes józan megfontolás tárgyává tenni. De annyi vita, huzavona és sérelem után azt sem lehetett elvárni a színház együttesétől, hogy jókedvűen és felszabadultan készüljenek a feladatra. Amikor Németh Antal egyik levelében arra figyelmezteti Németh Lászlót, hogy a közvélemény most már azt várja tőle, hogy becsülettel és bátran kiálljon a porondra és *munkával* mutassa meg, mi az, amiért mint kritikus küzd, lehetséges, hogy szavaiban némi kajánság is bujkál, elvégre ekkor már jól ismerte a *Cseresnyés* dramaturgiai gyöngéit, elvontságát, stílusának diszharmonikus vonásait, nagyobb sikert nem ígérő lehetőségeit. De ha rejtett, talán ön maga előtt sem tisztázott indulattal valóban arra törekedett, hogy a mű vitatható volta manifestálódjék, az a dolgok logikája szerint csak oly módon történhetett, ha a rendező és a színház egész együttese képességeinek, lehetőségeinek legjavát adja a mű színrevitelében.

^{2 5} NÉMETH László: *Egy műfaj haldoklása*, N. L.: *Kisebbségben*, Bp. 1942. 3–4. köt. 189.

^{2 6} Németh László *Üres* hét c. bírálatában, Timár József művészetét dicsérve, írja a következőket: „mindezt most mondom el róla, amikor színi bírálataimmal önként és örökre száműztem magamat a Nemzeti színpadáról.” (*Híd*, 1941. I. 10., (3. sz.), 8–9. Ugyanezt a megállapítását megismétli Kiss Ferencel vitázó cikkében is. (*Szív, tehetség – s amihez az sem elég.*) Válasz Kiss Ferencnek, *Híd*, 1941. 5. sz., 14–15.

Az író és a színház vitája bizonyos mértékig kihatott a bírálatok hangnemére, bár nagyobb kritikai háborúskodás nem tört ki a darab körül. A *Népszava*, a *Magyar Nemzet*, a *Vigília*, valamint Katona Jenő harcos antifasiszta hetilapja, a *Jelenkor* elmarasztalta a színművet. A népi írók jobbszárnyának folyóiratai, a *Magyar Élet* és a *Magyar Út*, amelyeknek Németh László munkatársa volt, lelkesedéssel írt a darabról. Féja Géza a *Híd*-ban Németh László érveit és szavait ismételtette, de attól természetesen tartózkodott, hogy a színház együttesét azzal vádolja, hogy szándékosan tették tönkre a darabot.

Megjelent viszont a *Cseresnyés*ről néhány alapos elemzés is, amelyeknek szerzői az íróról, drámáról, rendezésről, a színészek teljesítményéről személyeskedés nélkül, csoportok és klikkek szempontjaitól függetlenül nyilatkoztak. Az író és a színház elkéseredett polémiájának irodalomtörténeti tisztázása szempontjából mindenekelőtt az a perdöntő, amit a darab *színeviteléről* írtak. „Ígazi Németh László – minden erényével és tiszteletreméltó hibájával – írja a *Cseresnyés*ről Benedek Marcell.²⁷ A gondolatoknak olyan gazdag és gyors áradása, hogy a néző (vagy inkább hallgató) minduntalan elveszt a fonalat, mert elgondolkozott egy mondaton, s nem talál mindjárt vissza a darabba. Csupa művelt, klasszikus vonatkozásokkal játszó, költőket idéző, mitológiában járatos szereplő, megannyi Németh László... Regényszerűen bő és sokszerű motíválás; a negyedik felvonásban új magyarázatát kapjuk olyan cselekedeteknek, amelyet már az elsőben érteni véltünk. Mindez nem 'színház' és különösen nem mai színház; hiba is, de értékesebb hiba a mai színház úgynevezett erényeinél... Az előadás – Németh László stílusa miatt is – rendkívül feladatot rótt a színészekre. A fizikai lehetőség határain belül tökéletesen oldották meg.” „Szívesen és tisztelettel elismerjük az író tehetségét – állapítja meg Galamb Sándor²⁸ – amely egy-egy jelenetnek igazságában, egy-egy fordulatnak erejében s a karakterrajzok egy-egy mozzanatában megnyilvánul. De világosság híján nem élvezhetjük igazán ezeket az értékes részeket sem. Az író beszéltető módja éppen nem szolgálja a jobb megértést. Ezeknek a mondatoknak van mozgalmuk, van színük és fordulatosságuk, de legalább ugyanannyiszor el is fárasztanak, a maguk csavarosságával, hosszadalmasságával, mitológiára-irodalomra való célozgatásaikkal... Minden figura egyforma tudatossággal, egyforma önanalizáló szenvedéllyel, egyformafurcsán beszél. A Nemzeti Színház művészei mindent elkövettek, hogy a színpadra életet varázsoljanak.” Keresztury Dezső azt fejtegeti,²⁹ hogy „a *Cseresnyés*-ben mai életünk alakjai szólnak hozzánk; ami a színen lejátszódik, még akkor is, ha egészen személyes, vagy egészen általános emberi sors, mind egy jellegzetesen mai probléma körül bonyolódik. A dráma szereplői mégis úgy járnak-kelnek a kecskeméti homok gyümölcsfái és szőlőtői között, mintha egyetlen tépelődő, a szenvedés lángjában patetikusan izzóvá hevült monológ párbeszédre szabdalt mondatait szavalnák... A színház nagy buzgalommal állott a mű szolgálatába, hogy a kép, amit adott, nem volt egszemes, arról nem a rendező tehet. Abonyi Tivadar sem tudta eldönteni, melyiket válassza: a realiztikus tételdrámát, vagy a klasszikus távlatokat kereső tragédiát.”

A *Cseresnyés* második előadásának hangulatáról Móricz Zsigmond táviratban számolt be az írónak: „A *Cseresnyés* második, vasárnapi előadását láttam. Délután félhatkor már csak az oldalsorokban, a páholyok alatt kaptam három jegyet egymás mellett. Este a színház tökéletesen zsúfolva volt. Első felvonását lányom öltözködése miatt a háttérből, fejek fölött néztem végig s meglepett, hogy valami forró atmoszféra volt a tömegben szorongó nézők között. A hangulat nem volt ellenséges, de figyelő. Felvonás végén erős, rövid taps, két-három függöny. Második felvonását már kényelmesen, helyből, ülve néztem. De folyton megmozdult mindenki, az emberek előrehajoltak, nyugtalanul figyeltek. Mindenki meg volt bolygatva: mintha valósággal az ablakon néztek volna be s tanúi lettek volna a mai élet szakaszának. Lélekvizsvizsfajtvá figyeltek mindenki s nem titkolta, akinek ellenvetése lett volna; fejét csóválta felettem a páholyban egy fiatalasszony és nevetett. De a szemét le nem vette s tovább és még szívósabban figyelt. Mészáros Ági, aki saját magát játszotta, szép nyíltszíni tapsot kapott. Mikor a függöny lement, hatalmas taps, ami csak folyton nőtt. Valósággal beleavatkozott a közönség valamibe. Huszonöt kihívás, a vasjató ablakán úgy kukucskáltak ki a színészek, mint a galambok a dűcből. Harmadik felvonásban Pór Péter oly dörgő és mennydörgő tapsot kapott, hogy Veres Péter sem különbet. A feszült figyelem mindvégig megmaradt, koronként nőtt, néha ellenmondásba fordult, de

²⁷ BENEDEK Marcell: *Németh László: Cseresnyés*, = Új Idők 1941. I. köt. 103.

²⁸ GALAMB Sándor: *Németh László: Cseresnyés*. = Magyar Nemzet 1941. F. 11., 13.

²⁹ KERESZTURY Dezső: *Németh László: Cseresnyés*. = Magyar Csillag, 1941. I. 125–127.

nem az író-, hanem a korproblémák miatt. Az volt az érzésem, hogy ma este meghalt, amit a színpad oly kínos-keservesen felépítgetett hamis játszókövekből; most az élet szava szúrta fel a szíveket. A színpad csak békében és unalomban lehet szórakoztató bábjáték, izzó korokban szöszék: itt a mai forrongó magyar jövő vitapódiuma lett. Megkönnyebbülve, megvigasztalódva köszöntelek. Kritikákat nem olvastam. Egy lapot láttam összesen, amelyik azt mondja 'suta naivságok' vannak benne. Ez a kritikai megjegyzés kvalifikált gázság. Igaz: a színészek kitűnőek lettek volna, ha a próbán bemutatkozol nekik, hogy neved nem Schiller Frigyes, hanem dr. Németh László."³⁰

Tizenkét nappal a darab bemutatója után *Egy színrehurcolt szerző naplójából* címen Németh László a *Magyar Útban*,³¹ újabb nyilatkozatot adott közre, amelyben a színház után most már a kritikásokat is összeesküvéssel vádolja. „A *Kisebbségben*-hajsza; a Veres Péter-vádászat; a Kodolányi-pör sajtóagarai; Móricz Zsigmond megseréztetése s most a *Cseresnyés*-csíny! Jaj a magyar ifjúságnak, ha ennyi fénynél sem lát a hajtók arcába – írja a cikkben –. Ha nem érti meg: *mikorra és miért kell az úgynevezett népi írók presztízsét tönkretenni* . . . *Érdemes lenne a színpad történetét tanulmányozni*, megtörtént-e ez máshol is. 1. Hogy egy író, aki mindent visszaadna (dupla előleget, szerzői pályát is azonfelül) akarata ellen színrehurcoljanak. 2. Hogy ezt a színrehurcolt író, ilyen fényesen betanult kritikai füttykoncert fogadja. 3. Hogy az egész esetet maga az író egy évvel előbb nyilvánosan megjósolja (*Magyar Élet: Egy műfaj haldoklása*), sőt egy vígjátékvázlatban meg is írja (mert ezt is megtette). 4. Hogy a kritikai presztízsevő [?] ünnep mégis kudarcba fúljon, mert a közönség (egy új, nem ismert közönség) közbelép s az áldozatot tapsával kiszabadítja . . . Amikor a *Tanút* megindítottam: lezártak, mint a leprást; barátaim is elfutottak tőlem. Amikor a *Kisebbségben* megírtam s ti a meggyilkolt Aranyért és Vörösmartyért sírtatok glicerín-könnyekeket, a védelem elhallgatott, de a szívek egy része mellém állott. Mit értetek a *Cseresnyés*-csínnyel? Az ország megvet és kinevet titeket. Jobb tanácsot adok pajtáskák. Ne a lelkét, a testét öljétek meg s talán a lelke is elillan. Vagy akkor vesz csak igazán győzelmet rajtatok.”

A *Cseresnyés* történetéhez még hozzátartozik, hogy Németh László a hódmezővásárhelyi református egyházzal kötött ajándékozási szerződés értelmében a dráma előadási jogát a Hódmezővásárhelyi Tanyai Tanulók Otthonának adományozta, 1942 február 7-én kelt levelében pedig hozzájárult ahhoz, hogy műve a Soli Deo Gloria protestáns ifjúsági egyesület könyvkiadójánál, az Exodusnál, Karácsony Sándor tanulmányával megjelenjen.

Nagys. Szabó Imre úrnak, az Exodus-kiadóvállalat igazgatójának

Budapest
Vásárhelyi Pál u. 12.

Örömmel értettem meg, hogy az Exodus *Cseresnyés*-emet Karácsony Sándor bevezetőjével ki akarja adni. Minthogy a darabnak csak előadási s nem kiadói jogát engedtem át a Hódmezővásárhelyi Tanyai Gyermekes Internátusának: a kiadással az Exodust bízom meg, olyan feltételekkel, amilyeneket ő jónak lát. Egyetlen kikötésem, hogy a darabot drámáim gyűjteményes kiadásába fölvehessem. Egyben megbízom Szabó Imre urat, hogy a színdarab egyetlen kijavított példányát a Nemzeti Színháztól nevemben átvegye.

Öszinte tisztelettel:
Németh László

Budapest 1942. febr. 7.-én,

³⁰ Táviratának szövegét Móricz Zsigmond a *Kelet Népe* Szerkesztőségi asztal c. rovatában adta közre (1942. I. 15.). Németh László évtizedek múltán, *A drámák elé* c. írásában így idézi fel a *Cseresnyés* bemutatóját és fogadtatását: „ha a magyar dráma ügyéért, amely mégiscsak éledőben volt, tenni akarok valamit, vontam le a három első bemutató konzekvenciáit, azt csak mint kritikus tehetem. Nem így a színházi világ! Az még egy nagy kollektív lazsnakolást rendezett az orrát az ő ügyükbe ütő szerző kritikusnak. A sértett igazgató a birtokában levő darabot, a *Cseresnyés*-t használta fel, hogy azt olyan rosszul mutassa be, ahogy csak lehet. – Nem tudod elképzelni, hogyan – számolt be Móricz Zsigmond a látottakról, s a kritika, bár mindenki tudta, hogy mi készül, ártatlan felháborodással vett részt az írólincselésben.” NÉMETH László: *Szerettem az igazságot*. Drámák 1931–1955. 1. köt. Bp. 1971.

³¹ Németh László: *Egy színrehurcolt szerző naplójából*, Magyar Út, 1942. jan. 22., 4. sz. 5–6.

Karácsony Sándor bevezetője azt fejtegeti, hogy „nagyon szép és nagyon jó dráma a Cseresnyés, mert hibátlan és belülről-kifelé épült a szimbolikája.” „Ügyszintén a nyelve is gyönyörű ennek a drámának, mert megint magyar drámai nyelv.” Nem osztozik az íróval abban a vádban, hogy a Nemzeti Színház szándékosan elrontotta volna a darab előadását. Inkább elvi alapon szeretné megmagyarázni, hogy írói szándék és a színház törekvése az adott esetben semmiképp sem találkozhatott. Igazságosztó és egyeztető buzgalmában azonban ingoványos területekre téved és képtelen következtetésekhez jut el. „Ezt a darabot ma még nem adhatták jól a Nemzeti Színházban. Mennél jobb színház a Nemzeti, annál kevésbé sikerülhetett benne a Cseresnyés. Nem az ő stílusa. Se nem indogermán, se nem indogermán-utánpótló a Cseresnyés, hanem magyar. A Nemzetiben ma még – igazán nem vádképen írom ide – indogermánul játszanak. A Cseresnyést falura kellene kiadni parasztoznak, használják fel műkedvelő előadáson és komédiázzanak benne úgy, ahogy nekik éppen jól esik.”³²

Németh László rövid utószavában arról ír, hogy még át szeretné dolgozni a darabot. „Ezt a szöveget, amelyet az Exodus most kiad, én sosem tekintettem másnak, mint a Cseresnyés első fogalmazványának. Gulyás Pálnak van egy mély megjegyzése 'evolúció-képes' művekről, melyeknek egy életben többször neki kell s neki is érdemes szaladni. Úgy érzem: a Cseresnyés is ilyen. Kifejletlen Urfaustja (bocsánat a magasról vett hasonlatért) írja egykor tán elkészülő Faustjának.”

Az átdolgozásra nem került sor, a *Cseresnyés* valamennyi későbbi kiadása is a Nemzeti Színházban bemutatott eredeti változat szövegét őrzi.

³² Németh László: *Cseresnyés. Színjáték.* KARÁCSONY Sándor tanulmányával. Bp. 1942., 9.

HANDBUCH DER UNGARISCHEN LITERATUR

Von István Nemeskürty, László Orosz, Béla G. Németh, Attila Tamás. Herausgegeben von Tibor Klaniczay. Bp. 1977. Corvina Verl. 658 l.

A kiadó, Klaniczay Tibor kézikönyvének előszavában a következőképp tájékoztat a mű létrejöttének körülményeiről: „hosszú idő után”, 1962-ben jelent meg egy magyar irodalomtörténet, franciául (a szerzők: Klaniczay Tibor, Szauder József, Szabolcsi Miklós), majd ugyanez a szöveg oroszul (1962), németül (1963), angolul (1964) és lengyelül (1966). Végül 1964 és 1966 között, az MTA Irodalomtörténeti Intézetének kiadásában napvilágot látott *A magyar irodalom története*, hat kötetben, „hatvan szakember közreműködésével”. E nagyszabású műben összefoglalt újabb eredmények „egy új, a külföld számára írt magyar irodalomtörténet létrehozásának” igényét vetették fel. A jelen kézikönyv, – hangsúlyozza a szerkesztő – a két említett, már korábban megjelent munkán alapszik, és figyelembe vette az 1962-es szöveggel kapcsolatos „helytálló kritikai megjegyzéseket” is.

Az új kötet kiállítása bátran mondható példásnak: az 544. és 545. oldal közé 40 író- és költőkép más kiváló reprodukcióját iktatták. A szöveget – nagy örömünkre – két részből álló *Válogatott Bibliográfia* követi: *A Magyar történelem és irodalom. – I. Általános rész. II. Magyar irodalom német fordításban*. Az *A. I. 2.* az igen tanulságos *A magyar- és a világirodalom kölcsönhatásai* című fejezetet tartalmazza, s benne azokat a tanulmányokat sorolják fel, amelyek a magyar irodalom világirodalmi kapcsolataival, valamint a szomszédos irodalmakhoz fűződő viszonyával foglalkoznak.

A könyv a külföldi olvasó számára íródott, bizonyára olyanoknak is, akiknek nem sikerült megbirkózniuk a magyar nyelvvel (a művek címeit német fordításban és magyar eredetiben közlik), de vajon mindig eléggé szem előtt tartották-e a szerzők azt az olvasót, akinek a művet szánták? Felvetődik a kérdés, hogy

mindig jótékony hatást gyakorolt-e a szóban forgó műre az Akadémia által kiadott magyar, vagy a magyarban jártas olvasó számára írt nagy irodalomtörténet? A kézikönyv kincsesládikája számtalan olyan rész-adatnak, melyeket köszönettel és a szerzők megbízhatóságába vetett bizalommal veszünk tudomásul, – kérdés azonban, hogy összeállnak-e ezek a sajátosan magyar gazdasági és szociális alapokon nyugvó, és sajátosan magyar társadalmpolitikai folyamatokból kifejlődő irodalom specifikusan magyar jellemzőinek összképévé? Aki jól ismeri Kelet-Európát, annak bizonyára elegendőek a mű által nyújtott történelmi adatok – de csak neki, ezzel szemben, amikor a speciálisan irodalmi anyag tárgyalására térnek rá a szerzők, azonnal magyar voltuk jut szóhoz, s lelkesülten szólnak a számukra jól ismert és velük mintegy összenőtt értékekről, anélkül, hogy olyan fogalomrendszert találnának, amely a magyarban járatlan olvasónak is betekintést nyújthatna a tárgyalt művek sajátos, jellemző és egyedi tulajdonságaiba, – nemzeti történelmük és kultúrájuk keretein belül.

Hogyan lehetne itt nagyobb sikerrel járni? Semmi esetre sem versfordításokkal! A kézikönyvben – különös módon – viszonylag sok a versfordítás, prózai szövegfordítás, bár könnyebben megközelíthető, szinte egyáltalán nincs. Persze, az idegen nyelvű költemények költői műfordítása külön ügy: annak már nagy tehetségnek kell lennie, aki az értékes eredeti mellé művészigleg egyenrangú alkotást képes állítani. Kínosan hat, amikor Balassiról azt állítják, hogy „költeményei legnagyobb kortársaiéval – Ronsardéval, Kochanowskiéval és Shakespeare szonettjeivel – egyenrangúak” (67. l.), ugyanis az e megállapítás előtt közölt német fordításokon inkább mosolygunk, semmint csodáljuk őket. És az olvasónak – még akkor is, ha Stephan Hermlin vagy Franz Fühmann a

fordító – fogalma sem lehet arról, hogy mennyit őriztek meg a magyar eredeti művészi értékeiből, mivel nem ismeri a magyar verselés ritmikai képleteit, az alapelemeket. Sokkal alaposabbnak és explicitebbnek kellene lennie a magyar verselés ismertetésének a 139–140. oldalon, több magyar példával, – és mivel már a 20. oldalon megemlítik a „szótagszámláló (dimetrikus) ősi magyar verset”, igen ajánlatos lenne már itt, az első alkalommal, külön fejezetként, a magyar metrika tárgyszerűen kifogástalan, kimerítő magyarázatát adni. Ez a fejezet hasonlíthatatlanul többet mondana a külföldi olvasónak a magyar nyelv művészi értékeiről – hiszen a költészet nem más, mint a nyelv művészete! – mint az a sok biografikus apróság, amelyekkel telezsúfolták a művet, és amelyek miatt nem mindig könnyű olvasmány. Mit jelent az, hogy Csokonai „egyesíteni tudta egy és ugyanazon versben a hangsúlyos (ütemes) magyar verselést a nyugat-európai metrikával” (157. l.) – hiszen az angol és a francia metrika alapvetően eltérőek! Mit jelent a magyar vers zeneisége, hogyan alkalmazzák a rímet – ez nyelvenként változik, tudjuk!

Jó lenne, ha egy, a külföldieknek szánt magyar irodalomtörténet a magyar nyelv és vele együtt a magyar nyelv művészetének alaposan leírt történetén alapulna, amihez különös, az indoeurópaiétól lényegileg különböző struktúrájának tudományosan pontos magyarázata kellene hogy kiindulópontként szolgáljon. A magyar nyelv tanulmányozása során eljutottam addig, hogy képes voltam belátni: a mai magyar nyelv által ábrázolt világkép nem különbözik lényegesen attól a világképtől, melyet az indoeurópai nyelvek ábrázolnak, – de a fonológia és a szintaxis alapvetően más! Itt kellene sokkal behatóbban, újraértékelve, háttérként elemezni azt a nyelvet, amelyet az írástudatlan nép maga alkotott és szájhagyomány útján terjedt. (Úgy ahogy ezt meg is csinálják az 51. oldalon).

Ha az egyes alkotók munkásságát és eredetiségét mindig, vagy legalábbis részben, a nyelvi hagyományokhoz való viszony határozná meg a műben, akkor itt elmaradhatna számos olyan értékítélet is, amelyeket a külföldi olvasó naivnak talál – hiszen nem ellenőrizheti azokat saját olvasmányai alapján, csak kritikátlanul utána-szajkózhatja őket, – és az ilyen értékítélet számára semmit sem jellemez. Eltekintve ettől, szabadjon emlékeztetni Northrop Frye találó szavaira: „... the study of literature can never be founded on value-judgments” (An. of. cr. 20. l.).

Mit mondanak a külföldi olvasónak az olyan értékjelzők, mint „varázsos” (22. 238. l.), „mesteri” (48, 127, 146. l.), „szép” (82, 92, 194, 199. l.), „találó, hasonlíthatatlan” (166.) – hogy csak néhányat említsünk –, vagy amikor Arany műveiről azt mondják, hogy „a teljes stílus-önállóság tökéletes alkotásai” (250. l.). Kétségtelen, gyakran tesznek kísérletet az alkotók költői nyelvének jellemzésére, a jellemzés nem ritkán egy teljes fejezetté nő –, azonban legtöbbjük nélkülözi a tudományosan mindenképpen lehetséges terminológiai pontosságot, valamint a mindegyiküket éltető köznyelvi és költői-nyelvi folyamatra való hivatkozást. Az, hogy Kármán „a korábbi magyar irodalommal ellentétben... újításként” alkalmazta a rövid mondatot (127. l.) keveset mond a külföldi olvasónak, ha előljáróban nem világosították fel a magyar mondatképzésről. Ha *A rokokó költészet* (95. l.) című fejezetben Amadé báróról azt állítják, hogy „nagy szolgálatokat tett a magyar költői nyelv kialakulásának”, akkor az olvasó mégis csak szeretné pontosan tudni, hogy mik voltak ezek a szolgálatok. Amikor 1952-ben Wolfgang Stammerl *Deutsche Philologie im Aufriß* című könyve első kötetének egyik tanulmányaként napvilágot látott a nyelvész August Langen *Geschichte der deutschen Sprache vom Barock bis zur Gegenwart* c. műve, amely nagyrészt kiváltképp az adott korszak német költői nyelvének története, az irodalomtudós Emil Staiger lelkesen üdvözölte a tanulmányt. Egy ilyenfajta történeti áttekintést kíván az olvasó ettől a kézikönyvtől is.

Az utóbbi évtizedek megajándékozták az irodalomtörténészeket egy másik lehetőséggel is, hogy segítségével elkerüljék az individuális értékítéleteket: a nyugatnémet romanista, Hans Robert Jauss meggyőzően fogalmazta meg a recepció-elméletet, amely a költészetnek, mint kommunikációnak tág kereteibe épül be – és kedvelt területe a lengyel irodalomkutatásnak is. Mindezek a kérdésfeltevések szinte érintetlenül hagyták a kézikönyvet (kivételként vö. 227. l.): az olyan fogalmak, mint az irodalmi olvasóközönség sajátossága, elvárásai határ, esztétikai távolságtartás, még alárendelt szerepet is alig kapnak.

A szerzők a magyar irodalom történetét korszakokra osztották: teljes joggal. De az olyan korszakfogalmak, mint a reneszánsz, a barokk, a romantika, nem alkalmazhatók egyértelműen pontos, tudományosan általános fogalmakként a

világ összes irodalmára. Ebben a vonatkozásban a nagytudású és hatalmas műve okán tiszteletre méltó René Wellek nagy bajt okozott azzal a megállapításával, hogy „There seems to be a widespread agreement that the literary history of the centuries since the end of the Middle Ages can be divided into five successive periods: Renaissance, baroque, classicism, romanticism, and realism” (*Discriminations*, 1970. 90. l.) – mert az ember hajlamos azt a következtetést levonni, hogy az irodalom Wellek által megrajzolt fejlődése kötelező érvényű minden olyan irodalomra, amelyek ad magára és szeretné, ha európainak tartanák, tehát az illető korszakokat mindenképpen meg kell találni bennük. Pedig elegendő csak két közeli rokonságban álló, sőt azonos nyelvtérületen élő irodalom, a német (evangélikus) és az osztrák (katolikus) történeti fejlődését egymás mellé állítani ahhoz, hogy belássuk, az általános fejlődés úgy, ahogy azt Wellek értelmezi, lehetetlen. Amikor 1967-ben Klaniczay Tibor a zágrábi irodalomelméleti folyóiratban, az „Umjetnost riječi”-ben (XI. 57–70. l.), melynek főszerkesztője vagyok, közzétette rendkívül érdekes tanulmányát *Az irodalomtörténet rendszerezésének alapelvei*-ről, úgy éreztem, kénytelen vagyok mellékelni hozzá egy polemikus kis függelékét (71–73. l.), amiben energikusan ellentmondok Klaniczay azon állításának, „hogy az európai irodalmaknak nincs saját nemzeti periodizációjuk, mert mindegyikük általános értékű azonos fázisokon esett át.” Ma éppen úgy tévesnek tartom ezt az állítást, mint annak idején – egy irodalomtörténetre nem szabad a korszakokat felülről ráerőszkolni, azoknak saját talajukból, a kutatás elengedhetetlen feltételeiként kell kinőniök.

De a magyar irodalom történetének nem is kell félnie Wellek periodizációs rendszerétől, hiszen mindegyik korszak megvan benne – csak a külföldi olvasó szeretné tudni, hogyan alakultak ki magyar földön történetileg az egyes periódusok, és miben különbözik magyar változatuk a többi irodalométól, akkor, ha a periódusokat nem egyszerűen általánosságban érvényes, különbségek nélküli, magától értetődő jelenségekként fogjuk fel. A *Népiesség és romantika* c. fejezetben, a 219. oldalon igen helyesen állapítják meg, hogy „A specifikus viszonyok lényege felfedezhető abban a mozzanatban, amely az 1848-as magyar forradalmat (és bukása után a nemzeti ellenállást is) élesen megkülönbözteti Európa hasonló történelmi jelenségeitől.” A

magyar irodalom e „specifikus viszonyait” szeretné a külföldi olvasó megismerni, olyan pontosan, ahogy csak lehet, minden adott korszakra vonatkozóan. A barokk-fejezet meglepő része, az *Arisztokratikus költészet* (94–95. l.) behatóbb történeti alapvetést kíván.

S bár örömmel ismerjük el, hogy az irodalomtörténeti fejezetek elején történelmi bevezető áll – a külföldi olvasó mégis sokkal, sokkal alaposabb, mélyebb, részletesebb elemzést kíván. Amikor évekkkel ezelőtt egy hosszabb tanulmányút alkalmával voltam olyan szerencsés, hogy Göttingában hallgathattam az ottani szlavista professzor, Maximilian Braun előadásait, amelyeket a szláv népek összehasonlító irodalomtörténetéről tartott, éppen annál a résznél kapcsolódtam be, amikor a főleg Dubrovnikban és Dalmáciában kialakuló horvát reneszánsz és barokk irodalomról beszélt – tehát hazám költészetének egyik történelmi fejezetéről. Nos, hát jól odafigyeltem: az előadások, amelyeket módomban volt látogatni, kizárólag az akkori horvát irodalom fejlődésének gazdasági, társadalmi és politikai alapjait foglalkoztak, és olyan dolgokról esett szó bennük, amikről otthon, ugyanezeknek az irodalmi korszakoknak a tárgyalásakor mit sem hallottam. De ámulva és elismeréssel kellett belátnom, hogy az irodalmon kívüli táptalaj beható elemzése az egyetlen út, hogy a külföldi előtt feltárhassuk egy számára ismeretlen irodalom sajátosságait és lényegét. A kézikönyv már említett bevezető fejezetei a felsorolt hibákon kívül általában úgy ábrázolják a tényeket, hogy nem ismertetik, melyek voltak e tények kialakulásának történelmi alapjai, így például sokkal alaposabban kellene megmagyarázni a nemesség döntő szerepét Magyarországon (116, 170. l.), és ha a 171. oldalon azt állítják, hogy „a magyar irodalomnak mindig is jellemző vonása volt a határozott politikai elkötelezettség”, akkor az olvasó ugyancsak szeretné tudni, hogy mely okoknál fogva volt ez így. Szívesen gondolunk a történelmi fejlődés tényeinek leírására a 356. és az azt követő oldalakon – a Nyugat-fejezet egyébként is kétségtelenül az egyik legjobban sikerült – de mégis jóval részletesebben szeretnénk átélni; s ugyanez érvényes a 434–435. oldalra is. Milyen szociálpolitikai jelentőségük a 435. oldalon említett egyidejű, de mégis másféle stílustendenciák?

Áttérve a korszakok általános képéről az alkotói személyiségek leírásának értékelésére, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ebben az

esetben az individuális, az életrajzi adatok egy-szeri érvényessége diadalmaskodott a történetileg általánosító szemléleten. Évekkel ezelőtt, egy rövid tanulmányban, amely *Az életrajz – élet és mű* címmel, magyarul is megjelent (Helikon, XIX. 1973.11.), már megírtam, nagyjából hogyan képezelem el a két aspektus szintézisét. A származás, a szülői ház, a tanulmányok, a hivatás, a kalandok a szerelemben és az életben csak akkor említen-dők meg, ha az alkotó életművéhez történeti hát-térként szolgálnak. De ajánlatos lenne, mindenek-előtt, mintegy bevezetőként összefoglalni az egyes korszakok íróira jellemző, közös életrajzi vonásokat: egészen más szemléletet nyújtanának, mint az egyenkénti felaprózás. Éppenséggel ért-hető, ha Petőfi nevének hallatán minden magyar szíve gyorsabban ver, de itt sem szabadna a magától értetődő lelkesedést eképpen miszti-fikálni: (Petőfi) „az istenek magyar kedveltje, minden megadott neki ahhoz, hogy nagy költő legyen: tehetség, történelem, sors... Petőfi akkor érkezett, amikor érkezéséhez megérett az idő. És oda érkezett, ahova a nép költőjének, a forradalom költőjének kellett érkeznie.” (299. l.)

Egy nemzeti irodalom fejlődése a nemzeti nyelv és az ezen belül kialakuló irodalom ki-fejezési lehetőségeinek fejlődése alapján megy végbe. De a nemzeti irodalom egyidejűleg fejlődik a nemzetivel való állandó kölcsönhatás és a társadalmi változások következtében, meg a kül-földi kapcsolatok ösztönző irodalmi hagyományainak révén. Nem lehet azt mondani, hogy a magyar nemzeti irodalom tradícióinak kiemelését mellőzték volna, de még plasztikusabban kellene kidolgozni: – a külfölddel történő összehasonlításnak nem lenne szabad neveknél és címeknél leragadnia. Így pl. Arany neve mellett a 249–250. oldalon mindjárt Hugo, Baudelaire, Keller, Storm, Meyer és Tennyson áll, a „hangulati novellák”-ról azt állítják a 319. oldalon, hogy „nem Maupassant-nal, Tolsztoj-jal vagy Zolá-val rokoníthatók, hanem Anatole France-val és Turgenyevvel.” Maupassant és

Tolsztoj, France és Turgenyev – az ember csak csodálkozik! Kassák lírájában állítólag „expresszi-onista, futurista és dadaista vonások ismerhetők fel.” (446. l.)

Másrészt azonban, amikor a 96. oldalon azt írják Faludiról, hogy „versei a magyar irodalom-ban elsőként egyértelműen modern költe-mények”, – akkor szeretné tudni az olvasó, mi volt hát Faludinál ez a „modern”, illetve mit nem lehet „modern”-nek tartani az eddigi lírai hagyom-ányokban? A 294. oldalon olvassuk: „A korábbi prózai műfajokhoz most egy újabb csat-lakozott, igen magas színvonalon – az esszé.” Mégis, hogyan lehetne ezt a rendkívüli módon figyelemre méltó eredményt megmagyarázni és megokolni? – Ugyancsak misztikusan hangzik a 306. oldal egyik állítása: „A körülmények egy-szerűen megkövetelték a fejlődéregényt.” És ekkor az olvasó fülében Brecht szavai csengenek: „De a körülmények, a körülmények nem olyanok...”

Elég az ellenvetésekből! A kritikus szemű olvasónak engedjék meg ezek után, hogy a kézikönyv egyik fontos vonását kiemelje, imponálóan áttekintő struktúráját. Hiszen az olvasó számára csak a szerkezet egészének ez át-tekinthető volta teszi lehetővé, hogy segítségével tudatosítsa ellenvetéseit és kívánalmait, és meg-fogalmazza azokat. Úgy érezzük, hogy a szerzők igen érzékenyen követték nyomon a bemutatott írók sorsát, s hogy az irodalmi élet minden rejték-helyére bevilágítottak. Egy valamit teljes mérték-ben sikerült elérniök: meggyőzték az olvasót arról, hogy a magyar irodalom a világirodalom egyik jelentős alkotóeleme, – sőt, világirodalmi szintű irodalom. Erdemes érte magyarul tanulni.

A világos építkezés struktúráján az ellen-vetések semmiféle változtatást nem kívánnak –jó sokat kihúzni belőle, ugyanannyit hozzátenni, és a kézikönyv alapmű lesz.

(Ford.: *Kajtár Mária*)

Zdenko Škreb
(Zágráb)

MÁLYUSZ ELEMÉR: EGYHÁZI TÁRSADALOM A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Bp. 1971. Akadémiai K. 398 l.

Hogy Mályusz Elemér 1971-es évszámmal meg-jelent könyvéről csak most jelenik meg ismer-tetés, legalább részben azzal menthető, hogy e sorok írója évekig külföldön tartózkodott, s ha

már megjelenésekor kellő figyelemmel tanul-mányozta is a kötetet, akkori körülményei nehezen engedték volna, hogy írjon róla. Meg-lehet azonban, hogy a hosszú késedelem évei nem

múltak el haszon nélkül: a könyv ma már némi-
képpen történeti távlatban, lassanként hatásában
szemlélhető, s maga az ismertető is szerzett idő-
közben irodalomtörténeti használhatóságát il-
letően, bizonyos tapasztalatokat, amiknek
tárgyszerű elmondása valószínűleg érdekelni fogja
e folyóirat olvasóit.

Ami a történeti távlatot illeti, a megformálás
bonyolult processzusa után, minden közlés el-
hangzásakor válik hatékonyá, ill. akkor derül ki,
hogy hatékony-e voltaképpen. Mályusz
Elemérnek először az *Egyházi társadalom*-ban
teljes részletességgel kifejtett gondolatai már a
könyv megjelenése előtt befolyásolták a kutatást.
Először nyilván akkor, mikor a budapesti
egyetemen előadást tartott a középkor végéről,
majd biztosan az 1943–44-ben véglegesnek szánt
szöveg néhány terjedelmes részletének (1947,
1958) megjelenésekor, végül pedig 1971-ben,
amikor a könyv „háromszor kilenc év” után teljes
egészében napvilágot látott.

A Horatius tanácsát triplán meghaladó idő
persze nem múlt el nyomtalanul a munka fölött.
Terve 1934–36-ban két meg gondolásból fakadt:
az egyik az volt, hogy „okleveleinket jelentős
számban klerikusok állították ki, sőt az általuk
megörökített tényeknek gyakran van más egyház-
történeti vonatkozásuk is, s így az oklevélkritika
nem volna teljes az efféle részletek ismerete
nélkül”; a másik abban állt, hogy „középkori
egyház történetünk művelése messze elmaradt az
Európa-szerte dívótól.” A könyvben valóban
található példa az egyházi viszonyok közelebbi
ismeretén alapuló kritikára. Kiderül például,
hogy IV. Bélának a győri és veszprémi egyház-
megye számára, a kanonokok és a plébánosok
vizsolyának rendezésére 1255-ben, egyező
kejtellemmel kiadott okleveleinek esetében éppen a
nagyfokú azonosság, más helyeken az eltérés
bizonyítja a hitelességet; az az 1478-i oklevél
viszont, amely három szentség magyar nyelvű
kiszolgáltatását kérte, Kemény József hamisít-
ványa. Az egyháztörténet beható ismeretének
fontosságát és kutatásának korszerűvé emelését
az igazolhatja egyebek között, hogy Magyar-
országon a két szín alatti áldoztatás „bizonyos
vonatkozásokban” a reformációig megmaradt
(tehát a XV. században nem kell feltétlenül
huszita hatást keresni benne). Más lapra tartozik,
hogy az egyháztörténeti kutatás ma is eléggé el-
hanyagolt, bár újabban a hereziológia és az
eszmetörténet terén jelentős eredményekről
olvashattunk.

A könyv megformálásának történetébe
tartozik a szerzőnek az a kijelentése, hogy a 30-as
években „fiatalos lelkesedés” fűtötte Max Weber
iránt, s hogy a német tudós „bizonyára” be-
folyásolta történeti felfogását, noha ez nem „köz-
vetlen”, vagyis nem lábjegyzetekben realizálódik.
A vallomás senkit nem lep meg, aki Mályusz
Elemér korai munkáit ismeri, s érthetőnek találja,
hogy még ebben a könyvében is úgy idézi
(egyetlen alkalommal) Webert, hogy „az őt
jellemző meggyőző erővel igazolta” „az indiai
brahmánok és a kínai mandarinok értelmiségi
munkakörének” papi tevékenységéből való ki-
bontakozását. Nem kevésbé érthető azonban
érdemeinek elismerése mellett („szociológiai
szemlélet”) kritikája sem, hogy ti. az
1943–44-ben megfogalmazott kézirat az ő be-
folyása alatt formálódott „statikus összkép”-pé,
mely csak lassan „az egyházi magister-rétég ki-
bontakozásának és önállóulásának” felfedezése
után s a „marxizmus gondolkodást átforgató”
hatására alakult át fejlődésrajzzá.

A legnagyobb figyelmet érdemi e vallomás,
amely félszázados tudományos pályára világít rá.
A historiográfia történetírója mindenesetre
kényelmesebb helyzetben lesz, mint majdan az
irodalomtörténetírásé, mikor ez Horváth János
Magyar irodalomismeret-ében álló alapfogalmak
eredetét igyekszik tisztázni, mert vallomást nem
ismerve és lábjegyzetekre sem bízhatva magát,
csak találgathatja, milyen közelművelő irányzattal
hozható összefüggésbe szociológiai irodalom-
fogalma s az ízlésé, ami „közös lelki forma” nála.
Az új irodalomszemléletnek megvolt az az óriási
előnye, hogy az egyoldalú és gyakran indokolat-
lanul lelkendező jelzőkben nyilvánuló esztétizálás
háttérbe szoríthatott általa, s a közönséggel való
relációban a magyar irodalom tömegtermelésének
azon produktumai is tárgyalhatók a szak-
tudományban, amelyeket másutt csak az újabb
elméletek hatására fedeztek fel az irodalmárok.

Horváth János és a nála pontosan húsz
esztendővel fiatalabb Mályusz Elemér neve azért
is kerülhetett itt egymás mellé, mert ők, a
leghagyományosabb „nemzeti tudományok”
művelői, szociológiai szemléletet hoztak szak-
jukba, mely, mint Mályusz Elemér példája
mutatja, továbbfejleszthetőnek bizonyult,
Horváth János esetében pedig talán ugyancsak
kiindulópontul szolgálhat az irodalomtörténeti
kutatások körét kiterjeszteni igyekvő újabb
törekvések számára (irodalomszociológia, recep-
ció-kutatás). Az már a XVIII. század közepéig

visszanyúló közös tradíció, hogy a „források”, mármint a teljesen feldolgozott és áthasonított szakirodalom német és francia. Az előbbi nyelvet minden iskolázott ember értette egykor, az utóbbit az igazán műveltek tudták. Akkoriban egy korábbi kor eleven hagyományaként élt továbbá az adatok tisztelete és könyörtelen kritikája, de ugyanakkor jelentkezett a szintézis-alkotás vágya s az a nyílt vagy burkolt tudományos törekvés, amely a magyar kultúra (történelem és irodalom) helyét igyekezett reálisan megállapítani.

Ha Horváth János *Magyar irodalomismeret-e* az 1920-as években bővebben kifejtve németül vagy franciául megjelenik, valószínűleg évekig beszélnek róla a nemzetközi tudományosság fórumain; Mályusz Elemér arra gondolt, hogy a hazai egyháztörténet jelenségeit úgy próbálja egységbe foglalni, hogy egyszersmind egy lépéssel tovább haladjon, „mint ameddig a kutatók tőlünk nyugatra eljutottak.” E „kissé nagyzó gondolat” (Mályusz) azon a teljesen helytálló megfigyelésen alapult, hogy a középkori magyar anyag terjedelme akkora, hogy még áttekinthető és feldolgozható. Hozzátehetem, hogy számos más, irodalmi területen sem nagyobb, s megjegyezhető, hogy néhány olyan probléma kidolgozására alkalmas, amelyet „tőlünk nyugatra” észre sem vesznek, mert a világos felismeréshez keleten található tények szükségesek elengedhetetlenül. Nem lehet pusztá véletlen, hogy Mályusz Elemér egy szovjet tanulmányút és egy Bécs számára írott cikk tanulságai készítették, hogy újra elővegye régen heverő kéziratát.

Történészek vitatkozhatnak azon, helyese-e a feudális rendtől való szoros függése miatt „az egyházat összességében pseudo-társadalomnak” fogni fel; már nem lehet vitatni, hogy az *Egyházi társadalom* cím alatt a könyv a középkori magyar értelmiség történetét tárja fel addig az időpontig, amikor már a világi intelligencia kerül előtérbe. A szellemi elit Mályusz Elemér becslése szerint a XI–XII. században 150–200 főnyi lehetett; beleértve a külföldieket is, mert a magyar klérus még nem tudott „kellő számú klerikust saját erejéből kinevelni és idegenek igénybevételére kényszerült.” A döntő jelentőségű középréteg kialakulása még a XII. században indult meg; 1222-ben a papság rendi jogokat biztosított magának, a kanonokok lassanként visszahúzódtak a zsolozsmázástól, helyettük állítottak maguk helyett (prebendarius), hogy ők maguk, akik egyre nagyobb számban fordultak meg külföldi

egyetemen, képzettségüknek megfelelő munkának szenteljék erejüket. A XIV. század második negyedében, ugyancsak testületé alakulva, a káptalanokban foglalkoztatott alsóbb papság tömörült, hogy a XV. század második felétől ez is magánál „lejjebb állókra” próbálja áthárítani liturgikus kötelezettségeit.

Ez az apró vonásokból, éles kritikával felépített fejlődés csak úgy mehetett végbe, hogy a papság középső rétege a XIII–XV. század folyamán egyre nagyobb bevételekre tett szert, mely magasabb életszínvonalat biztosított. Kulturtörténetileg a vagyonosodás fontossága abban áll, hogy az egyháziak rendje mint zárt testület szokásszerűen gondoskodott utódainak képzéséről, kik aztán tanulmányaik által a beneficiumok várományosai lettek. A jelenséget „öröklődő szokásnak” nevezi Mályusz Elemér, amelyet „a társadalomnak az öntudatlan fejlődés során kialakult felfogása váltotta ki”, s amelynek háttérben az a törekvés húzódik meg, hogy a vallás fennmaradását művelt papok által vélték biztosíthatni. Ez a szokás volt végül az a tényező, amelynek eredményeképpen a XVI. század elején „nagy számú tanult, iskolázott ember élt magyarországon”.

Mályusz Elemér könyvének ez az egyik alap-tétele. A másik a szellemi élet, közelebről a vallásos gondolkodás történetébe tartozik, s az új, XIII. századtól jelentőssé váló egyházi értelmiség felfogását azáltal hivatott bemutatni, hogy a szerző különbséget tesz a XI–XII. századra jellemző „liturgikus vallásosság” és a középkor végének állapota között. Az elsőt a „személytelen vallásosság” fokának nevezi Mályusz Elemér, a másodiknak „szellemi légkörében” a „vallásosságnak, hitnek személyessé” válása lesz meghatározóvá. A szerző az előadottak értelmében használja idézőjelben az elvilágiasodás szót: az „átlagos pap” tipikus képviselőjének Thyr Mihály kassai plébánost tartja, aki javadalmáról lemondva a karthauzi rendbe lépett. Nem tekinti tehát az elvilágiasodás jelének, hogy a kanonokok visszahúzódtak a zsolozsmázástól, s részint az értelmiség fejlődésének, részint „öröklött társadalmi és kormányzati” rendszernek tulajdonítja, hogy királyi tisztviselők egyházi javadalmakat kápnak fizetésül, mert akkor más fizetési, sőt – beneficiumok halmozásán kívül – fizetésemelési lehetőség nem volt. Fordulat akkor következett be, amikor nem egyháziak hagyják el pozíciójukat az udvar kedvéért, hanem világiak igényelnek maguknak egyházi birtokot szolgálataik

honorálására. A liturgikus és a modernebb vallássosság fogalmának bevezetése egyszerűen világossá teszi a monachális rendek XIII–XV. századi hanyatlását, melyekkel szemben megtartják pozíciójukat a remete-szerzetek, az új korszak igazi gyermekei pedig, a koldulórendek, vezető szerephez jutnak.

Az irodalomtörténész érdeklődését a fentiek után már nem is a könyv IV., Irodalmi élet című fejezete köti le elsősorban, amely a papi írásbeliség egész területét öleli fel, s a benne említett egyes művek ma jobbra csak címükkel kapnak helyet a szintézisekben (egyházjog, agenda, kazuisztika), mert az irodalmi elemzés módszereivel alig közelíthetők meg. Sokkal megízvelendőbbek az előadottakból következő új megállapítások és a belőlük leszűrhető tanulságok, melyek kutatási programmá bővíthetők. Ilyen megállapítás az, hogy „egyházi irodalmi kultúránk ... minden ízében a papság és a szerzetesség igényéhez igazodott. Termékeinek túlnyomó része gyakorlati céllal íródott, akár önálló írói műveknek tekinthetők, akár csak másolatok.” Az írásbeliség gyakorlatot kiszolgáló volta miatt nagyfontosságú a különböző rétegek érdeklődésének megállapítása, s fontos következtetésekre ad alkalmat bizonyos fajtájú munkák csekély száma vagy teljes hiánya. Úgy látszik, hogy a mélyebb teoretizálás még nem volt „gyakorlati szükséglet”, s az „állandó egyetem hiánya ... , bármily nagy akadályok állottak szervezésének útjában, mégsem oka, hanem csak kísérő jelensége” annak a társadalmi ténynek, hogy „nálunk viszonylag kevesen választják élet-hivatásul az intellektuális munkát.” Hogy pedig kevesen választják, a városi polgárság viszonylagos fejletlenségének tulajdonítható.

Nem kevésbé jelentős tényező a kulturális színvonal megítélésénél, hogy egyes művek mekkora késéssel jutottak Magyarországra, s itt merül fel a kódexirodalom valamint Temesvári Pelbárt és Laskai Oszvát teljesítményének, európai sikerének és nem utolsó sorban forrásaik értékelésének kérdése, mellyel még jórészt adós a magyar filológia. Fontos továbbá, hogy a XV–XVI. század fordulóján „az értelmiség műveltsége alapjaiban még egyházi jellegű” amiből egyenesen következik, hogy kulturális téren ekkor még „az egyházi társadalom járt elől, a világi intellektuális réteg pedig még csak követte.”

Pais Dezső sokat idézett szegedi előadása (1953) óta egyre nagyobb érdeklődést kelt az

irodalmi magyarnyelvűség és az irodalmi nyelv kialakulásának nálunk kínosan hosszadalmas folyamata. Mályusz Elemér eredményei láttán feltehető, hogy ennek kezdeteit nem a XVI. századi deákok és urak meg úrasszonyok leveleinek nyelvi elemzésével kellene kezdeni, (vagy nem erre fordítani a főfigyelmet,) hanem a középkori értelmiséget most már jobban ismerve, fel kellene venni egy előtörténetet, s ennek dokumentumait a magyar nyelvű kódexirodalomban keresni, melynek kutatása, a huszita biblia maradványait tartalmazó kéziratok kivételével, meglehetősen háttérbe szorult. Nagyan elősegítené e kutatást, ha tekintetbe vennénk a középkori toiforgatók mindennapi munkájának Mályusz Elemér könyvében olvasható leírását.

A prédikátor latin prédikáció-mintát olvasott el, de „beszédét magyarul már saját szavaival fogalmazta meg, szónoki készsége segítségével.” Amin a nehezen érthető kifejezéseken kívül gondolkoznia kellett, a beszéd felosztása (distinctio) volt: a Gyulafehérvári Glosszák írója pontosan ezt a részt fordította a maga számára magyarra, s minthogy a középkori szabályok megkívánták az egyes tagok megímeltetését, a glosszátor is így járt el. A bíróságokon a bírák magyarul beszéltek, „s csak a határozatok megfogalmazása és írásba foglalása történt latinul”, az ítéletet viszont szükségképpen megint magyarul kellett kihirdetni. A leírt processusból nyilvánvaló, hogy a latin és a magyar nyelvet változtatva kellett használni, s a nótáriusnak tolmácsolni és fordítani egyformán kellett. Ezek után kézenfekvő a gondolat, hogy a latin magyarra és az „élő nyelv” deákra fordítása, legalábbis a tömegesebb oklevelezés megindulása óta, mindennapos volt; következik még, hogy ebben minden jegyzőnek nagy gyakorlattal kellett rendelkeznie, s következik végül, hogy mikor az első magyar nyelvű leveleket és diplomákat papírra vetették, nem tettek mást, mint a már régen meglévő szóbeli gyakorlat eredményeit rögzítették.

Ugyanezt kell feltennünk a magyar prédikátorról is, akinek szónoki készsége az egyéni tehetségen túl a szóbeli praxisban csiszolódott; az is biztosra vehető, hogy beszédének retorikusnak kellett lennie, (különben hogyan is hathatott volna a hívekre,) hallgatói pedig egyenesen elvártak tőle bizonyos formulák tisztelőben tartását, szinte a magyar kereszténység kezdetétől kialakult nyelvi alakzatok alkalmazását. Mályusz Elemér társadalomtörténeti kutatásai után nagyon valószínűnek lehet tartani tehát, hogy a

magyar irodalmi nyelv előtörténetét a szóbeliség rejti magában, és a kódexirodalom megjelenéséig minden fordító, akár szigorúan egyházi, akár elbeszélő szöveget vett maga elé, tolmácsi gyakorlatban és prédikálás közben szerzett tapasztalatait használta fel a hosszabb szövegek magyarrá fordításánál.

Egy másik időszerevé vált feladata a magyar áttűtetésre kiszemelt részletek latinjának irodalmi vizsgálata valamint a latin és a magyar szövegek tüzetes egybevetése lenne. Ma már majdnem minden sor eredetijét ismerjük, ami a Nyelvemléktár 15 kötetében megjelent. Horváth János középkori szintézisének megjelenése óta azonban meglehetősen kevés figyelmet fordítottunk arra, hogy mit, miért és hogyan ültettek át magyarrá: milyen magasán állt a „tipikus” személyiség érzelmi és értelmi színvonala, akihez a fordítások szóltak, vagyis mit kellett elhagyni, mit betoldani a magyar szövegekbe, hogy a közönség számára akkori vélemény szerint vallásilag építő, mai nézet szerint hatékony szöveggé alakuljanak. Azt hiszem, hogy itt, ha modernebb módszerekkel is, Horváth János nyomán igazi irodalmi kutatásról lehetne szó: ő volt az, aki elsőnek és mindmáig felülmúlhatatlanul próbálta az irodalmi jellegét kódexeinkből kimutatni. Kinyomozandó lenne

ezáltal az egész magyar irodalmi gondolkodás előtörténete; körülbelül úgy, ahogy Mályusz Elemér feltárta a világi értelmiség kialakulásának előtörténetét.

Teljesen világos ugyanis a könyvben felhozott példa: a Halotti Beszédet vagy az Ómagyar Máriásiralmat több-kevesebb hűséggel latinból fordították magyarrá, a Fehérló- és a Botond mondát kb. ugyanolyan módszerrel magyarból latinra; mindkét szövegcsoporthoz nagyjából azonos műveltségű literátus műve, aki klerikus volt ugyan, de hiba lenne „miséspapi mivoltát tekinteni legfőbb jellemző” vonásának. Értelmiségi, egészen pontosan irodalmi munkát végzett, amelynek eredménye máig számon tartott alkotásként él.

Mályusz Elemér könyve ahhoz segít hozzá, hogy a magyar irodalmi nyelv első szakaszának történetét a középkori papi értelmiségi munka összefüggésében szemléljük, a magyar kódexirodalom termékeiben pedig ugyanezen csoport produktumát lássuk, amely persze hű tükörképe lesz annak a szellemi közegnek, amelyben tevékenykedett. Ugyanakkor az intelligencia történetének ismerete biztosabbá teszi a valóban értékálló művek megértését.

Tarnai Andor

R. J. W. EVANS: THE WECHEL PRESSES: HUMANISM AND CALVINISM IN CENTRAL EUROPE (1572–1627)

Oxford 1975. 74 l. (Past and Present Supplement 2.)

R. Evans könyve a Wechel-nyomda történetéről mind önmagában, mind magyar vonatkozásai révén megkülönböztetett érdeklődésünkre tarthat számot. A kis kötet a nyomda működésének tükrében – az alcím megfogalmazása szerint – a középeurópai humanizmus és kálvinizmus kérdéseit tárgyalja az 1572–1627 közti időszakban. Három nagyobb fejezetre tagolódik. A bevezetésben a Wechel-dinasztia tagjaival ismerkedünk meg, az első fejezetben a kiadványok szerzőgárdáját a kiadókhöz fűző kapcsolatok tárulnak fel előttünk; ezt követi a kelet-európai kapcsolatokat tárgyaló fejezet, majd a harmadik részben az intellektuális kálvinizmus válságát tárgyalja a szerző. Dokumentum-értékű a kötet függeléke (53–74. l.), melyben a Wechel-kiadványok megközelítőleg teljes listáját tanulmányozhatjuk.

A reneszánsz felvirágzásában és elterjedésében oly jelentős szerepet játszó nyomdászat termékeit, a könyveket az utókor is olvasta és becsülte, de azok előállítását még a kutatás is bizony méltánytalanul elhanyagolta. A máig hírnévnek örvendő legnagyobbak (Aldus, Frobenius, Plantin) mellett más közismert nyomdák is – hogy itt például csak Siegmund Feierabendét említsük, – fontos helyet foglaltak el a *res publica litteraria*-ban, mint összekötők, közvetítők hasonló érdeklődésű személyek és közösségek között. Aprólékos ismertetés helyett emeljük ki a lényegét: az imént említett nagy nyomdák közül magyar érdekű feldolgozóra eddig – tudomásunk szerint – csak Aldus Manutius talált (Gerézdi Rabán személyében), pedig a másik kettő (Feierabendet beleértve három) kapcsolatainak felderítése is biztosan

hasonló, fontos tanulságokkal járna. Gondoljunk csak Sambucus és Chr. Plantin baráti együttműködésére! Most váratlan ajándékban részesültünk: a kitűnő oxfordi történésznek a pusztai sajtótörténeten messze túlmutató, levéltári kutatásokra is támaszkodó és összehasonlító művelődéstörténeti igényű vizsgálódásai a régi magyar irodalom munkásait is számos új eredménnyel, európai perspektívában ritkán szemlélt összefüggések megvilágításával örvendeztették meg.

A brabanti származású Wechel-dinasztia első ismert tagja, Chrestien, az 1520-as évektől Párizsban működik ugyan, mint egyebek közt Erasmus és Rabelais kiadója, de németalföldi kapcsolatait ott is fenntartotta, fia (Andreas) pedig a 60-as évek végén, hugenotta meggyőződése miatt kénytelen Németország felé orientálódni, majd 1574-ben – jó érzékkel – Frankfurtban, a nemzetközi könyvkereskedelem akkori központjában telepszik meg. A virágzó vállalkozás Andreas halála (1581) után kettéválva folytatódik: vejei, a szintén frankfurti illetőségű Claude de Marne és Jean Aubri („*heredes Andreae Wechel?*”) csak úgy, mint a rokon Johann Wechel az 1534 óta közismert (pegasusos, caduceusos, bőségszarus) Wechel-emblemát és monogramot használják, és a virágzás még Johann Wechel özvegyének második férje, Zacharias Palthenius (1570–1614) alatt is tovább tart. 1596-tól a családi konzorcium a Frankfurt-hoz közeli Hanauban is berendezkedik, és 1610 (Marne halála) után ez lesz a központ, de a harmincéves háború rövidesen érzeteti hatását mind Frankfurt jelentőségének, mind a Wechel-örökösök kiadói színvonalának lehangolásában. Ugyanakkor a tudományos (és vallási) közösség veszélyeztetettségével, majd széthullásával a nemzetközi könyvkiadást és -forgalmat addig elősegítő kapcsolatok is egyre inkább akadoznak, lazulnak. Megjegyezzük, hogy annak a Wechel („Vekelius”) Andreas nevű bécsi könyvkereskedőnek, aki „igen sokszor közvetített Molnár Albert és magyarországi levelező partnerei között” [Vásárhelyi Judit, a Szenczi Molnár Albert-válogatás (Bp. 1976) névmutatójában, 706. l.; vö. Evans, 32, 112. j. és 35. l.], a frankfurti Wechelekhez fűződő rokonai kapcsolata tisztázatlan.

A Wechel-cég kezdettől fogva „minőségi vállalkozás” (a quality undertaking) volt. Ez az igény tüntette ki a reneszánsz-hagyomány nyomdokaiban járó klasszikus kiadásait, a sűrűn ismétlődő Cicero- és Vergilius-szövegektől a

halikarnassosi Dionysios *editio princeps*-éig (1586), a 11 kötetes Aristotelésig, vagy Curzio Pichena Tacitus-kommentárjáig. A bevont szakértők (Franciscus Modius, Friedrich Sylburg, Gottfried Jungermann . . .) listáját tanulságosan egészítik ki a nemzetközi hírnévvel és szerzői gárdával büszkélkedő cég „kültagjainak” nevei, Pithoutól Jessenius-Jeszenszkyig és Sambucusig. Jellemző, hogy a humanista levéltárók közül kiknek a corpora jelent meg Wechel-kiadványként: Joachim Camerariusé, Justus Lipsiusé, utódaé, Erycius Puteanusé stb. Rendkívül tanulságos az a mód, ahogyan Evans a Wechel-kiadványok témáit és szerzőit a kor történeti háttére előtt felvonultatja és értékeli. Ma is elismeréssel adózhatunk annak a kiadói koncepciónak, amely pl. – a klasszikus auktorokon kívül – nemcsak a közeli (középeurópai) államok történetét tette hozzáférhetővé az európai olvasóközönség számára, még pedig a legjobb szerzők tollából, hanem megtalálta a módját Britannia, Portugália, de Kelet-Európa, sőt az Újvilág megismertetésének is.

Ugyanígy megtaláljuk a kor legkiválóbb jogászeit és orvosait is a Wechel-katalógus szerzői között, Vesaliustól ma már rég elfeledett nagyságokig. (Figyelmet érdemel a kiülőzött hugenották gyakori szereplése, akárhányszor a Wechel-család tagjainak közvetlen környezetében.) A kor tapogatózó természettudományosságának – mai szemmel nézve – különös, zavaros megnyilvánulásait (Agrippa von Nettesheim „*Occulta philosophia*”-jától a fémek „okait” vagy „a természet rejtett csodáit” nyomozó traktátusokig vagy Oswald Croll okkultista bibliájáig, a „*Basilica Chymica*”-ig) éppen úgy megtaláljuk ezekben a kiadványokban, mint Kepler fénytani kutatásait. Wechelék adták ki John Dee „*Monas hieroglyphica*”-ját, G. B. della Porta „*Physiognomia*”-ját, vagy Giordano Bruno utolsó megjelent írásait, és Andreas Wechel fontos szerepet játszott barátja, P. Ramus műveinek terjesztésében, a Collège de France híres professzorának vértanúhalála (1572) után is. A ramizmus körül zajló *pro* és *contra* vita táplálása újabb és újabb írásokkal a kiadók felvilágosultságát és üzleti érzékét egyaránt dicséri. J. H. Alsted „*Systema mnemonicum duplex*”-ének (1610) a történeti kontextusban való elhelyezése nemcsak a manierizmus, hanem a közép-kelet-európai fejlődés és az irénikus mozgalom megértése szempontjából is fontos összefüggések felé nyit ablakot.

Ami a Wechel-kiadványokból Kelet-Európa irányában kirajzolódó érdeklődést illeti, a hagyományos török témájú könyvek mellett 1600 körül feltűnnek az orosz vonatkozásúak is. Ide illenek a Cseh-, Lengyel- és Magyarország helyzetét és történelmét tárgyaló művek (Sambucus, Bongarsius, N. Reusner, Tob. Colerus, Lazius, Szamosközy római felirataival stb.). A bibliográfiai adatok ismertetéséből megannyi történeti keresztmetszet, tanulságos portré kerekedik például a Kolozsvárról Brnóba települt orvosról, Thomas Jordánról; Johann Cratóról, Sambucusról, Dudith Andrásról (aki Sylburg Dionysios-kiadásában is segédkezett), vagy a török szakértő Lewenklaurlól, aki mellesleg Xenophón és Cassius Dio szövegének kiadásában is közreműködött és arabból is fordított Wecheléknek. De ott találjuk nevét a Wechel-cég évkönyveiben Philip Sidney mentorának, Hubert Languet-nek, a kiterjedt magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Charles de l'Escluze-nek (Clusius) és Busbecqunek is. Különös jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak a sziléziai szerzőknek (Dornau, Exner, Treutler), akiket hasonló szájak fűztek a hanai Wechel-kiadóhoz, mint Szcenci Molnár Albertet, valamint a prágai udvar érdeklődését kiszolgáló vagy serkentő Wechel-munkatársaknak, akik közt Kepler mellett találjuk a Vesalius-kiadó Jeszenszkyt is. (Dornau „*Amphitheatrum sapientiae Socratiae*...”-jával Molnár Albert „*Lusus poetici*”-jának feldolgozásában foglalkozunk az ItK jelen számában.)

A bécsi vagy prágai központban ténykedő Wechel-megbízottak nemcsak kereskedtek (protestáns létükre nem is sikertelenül, amiben persze a „császári könyvbizottságra” felügyelő *Reichshofrat* illetékeseinek – köztük Molnár Albert pártfogójának, M. Wackernek – mérték-tartó, „hesitant and conciliatory” magatartása is segített), hanem valóságos kulturális missziót teljesítettek. Evans ezzel kapcsolatban Rimay János példáját emeli ki, aki Aubri révén fordult levelével Justus Lipsiushoz. Szcenci Molnár Albert is Marne-nál, majd Paltheniusnál próbálkozott. Nem kerülte el Evans figyelmét Batthyány Boldizsár németújvári könyvtára sem, amelynek létrejötté elképzelhetetlen Aubri közreműködése nélkül. Az itteni beszerzések rovatai közt szereplő Laskói Csókás Péter-művet („Az emberről, a természet e nagy csodájáról...”, 1585) Mátrai László is fontosnak, a korra jellemzőnek találta. Sylburg Dionysiosát egy évvel megjelenése után már Magyarországon olvassák. A

Batthyány-könyvtárba az 1580-as években is úgy özönlöttek az olvasásra méltó újdonságok, – „felekezeti” különbség nélkül, a divatos okkult irodalmat is beleértve, – mint nemrégiben Nadasdi Tamás sárvári humanista központjába. És amiképpen Batthyány Boldizsár a lutheránus Frankfurt könyvvásárán keresztül gyarapította tulajdonképpen kálvinista jellegű könyvtárát, Forgách Ferenc esztergomi érsek ugyanezen a csatornákon keresztül tett szert tiszteletreméltó (respectable) katolikus gyűjteményre. „Ilyenformán a mérséklet és egy kozmopolita mesterség kereskedelmi érzéke (mármint a Wecheleké) sakkban tartotta a dogmatikusokat, legalábbis addig, amíg a birodalomszerte dúló pamflet-háborút ártóbb fegyverek zaja váltotta fel” – bajlóslatúan így zárul (37) a biztató második fejezet.

Idézzük ezek után a zárófejezet kezdőmondatait is (38): „Az olyan családok megélhetése, mint amilyenek a Wecheleké... észre alapozott intellektuális egynestől és polgári nyugalomtól függött. Addig boldogultak, amíg a humanizmus harmóniája tartott.” Hát épp ez fordult fel, szűnt meg a XVII. század elején. A kálvinista Wechelek csak úgy, mint annyi más hugenotta (pl. szerzőik közül Franciscus Junius vagy Daniel Tossanus) hontalanná váltak. Az ellenségeskedést azért Frankfurtból vagy Hanauból sem szítják, kitartanak humanista eszményeik mellett; kálvinizmusuk továbbra sem „ekszkluzív vagy doktrinér, hanem megértő és elfogulatlan, megkísérelve a megállást a katolikusok és lutheránusok felfegyverzett fellegvárai között” (39 sk. 1.). Aki sohasem gondolkodott el azon, hogy miért éppen Hanauban jelent meg Szcenci Molnár Albert több írása, Evans fejtegetéseiből (40 sk.) – a hanai „vallon” egyházközség létrejöttének körülményeiből – a magyar irodalom „távolnyugati” összefüggéseiről is értesül, beleértve e magyar reformátusság pfalzi (heidelbergi) kapcsolatait is.

A heidelbergi kálvinista tollforgatók (Crato, Languet, a sziléziai Ursinus, M. Freher, Lingsheim, Melissus, Gruter...) működése nem bontakozhatott volna ki a Wechelek nélkül. Ma is megszívlelésre méltó az, amit Evans ennek a „kulturált” kálvinizmusnak a jellemzőiként (43) felsorol: „... megmaradt alapvetően tudósnak és nem dogmatikusnak, kritikusnak és nem érzelmi beállítottságúnak. Mérséklete nem hitvallási közömbösséget takart, inkább a vallások közti harmóniát kereste.” David Pareus természetesen

szintén Wechel-szerző volt, és Evans Dudith Andrásról, hagyatékának hanaui gondozásáról sem feledkezni meg. Külön hely illeti meg ebben az összefüggésben Amandus Polanust (45), akinek legfontosabb műve, a „*Syntagma theologiae Christianae*” Hanauban jelent meg (1609). Polanus ajánlásai és hivatkozásai egész Európára kiterjedő személyes kapcsolatait dokumentálják [vö. a Könyv és könyvtár XI. (1977) kötetében (91 sk. l.) megjelent megjegyzéseinkkel (Milotai Nyilas István „*Agenda*”-jához)], és amint messze földről sokan mentek Baselba, hogy Polanustól tanulhassanak, úgy sereglettek a katolikus (és lutheránus: wittenbergi!) elzárkózás idején a rajnavidéki egyetemekre, Baselen kívül Heidelbergbe, Strassburgba és Herbornba. A harmincéves háború előtti évtizedben az idegenből jövő heidelbergi diákok 35 százaléka Cseh-, Magyar- és Lengyelországból való volt (46). Genf ekkor már Szcenci Molnár Albertet is csak rövid tartózkodásra csábította; szimbolikus jelentőségű tény, hogy Th. Bèze könyvtára egy morvaországi kastélyba vándorolt. Evans figyelmét David (és Philipp) Pareus, a strassburgi M. Bernegger és a herborni J. H. Alsted sem kerülte el, mint ahogy az 1600 körül megfigyelhető fordulattal (közelebbről: G. Scioppio köpönyegfordításával) kapcsolatban Alvinczi Péter „Machiavelizatio”-járól, Giordano Bruno halálának szemtanúi leírásáról is tud. (Sejtésünk szerint a rejtélyes dokumentum K. Rittershausentől és Szcenci Molnár Albert közvetítésével kerülhetett Kassára.)

Dornauhoz, a sziléziai rendek besztercebányai követéhez (I. Amphitheatrumának Bethlen Gáborhoz intézett saját kezű dedikálását a budapesti Egyetemi Könyvtár Hf 2r 14. jelzetű köteté-

ben), vagy földijéhez, Abraham Scultetushoz képest a mi „szegény Molnárunk” (51) kevésbé látványosan példázza az európai változásoknak a Wechel-cégre is kiható következményeit. Marne és Palthenius annak idején kitért kérése elől, de az 1620-as években három műve is az Aubriestvérek és Cl. Schleich kiadásában jelent meg: Imádságos könyvecskéje, latin–görög–magyar Lexiconja és a kálvini Institutiók fordítása, ő maga pedig hálás szavakkal köszönte meg a kiadóknak „iránta, nemzete és az igaz tudomány ügye iránt tanúsított jóindulatát” (51).

A Wechelek ezekben a válságos években is a humanista értékeket védték. A téli király és a csehországi protestantizmus bukása olyan fordulatot jelzett, amely „elsöpört könyveket és embereket: nem is jelent meg több nagy klasszikus kiadás Németországban egészen a XIX. századig, a tudósok pedig idegenben kerestek menedéket, Erdélytől, Alsted befogadójától [vö. R. Evans, J. H. Alsted Erdélyben. Korunk (Kolozsvár) 1973, 908. skk. 1.], Oxfordig, ahol az ifjabb Franciscus Junius talált otthonra.” A mindenképpen tanulságos áttekintésnek ezt a lezárását szimbolikusán is érthetjük: az oxfordi szerző nemcsak szuverén anyagismeret birtokában, hanem jóleső együttérzéssel is világítja meg a középeurópai humanizmus és kálvinizmus döntő félszázadát, – a Bertalan-éjtől Daniel Aubri haláláig terjedő áttekintésében illő helyet juttatva az Oxfordtól távoleső magyarországi fejlődésnek is. Újszerű összefoglalását a hazai kutatás remélhetőleg érdemeinek megfelelően fogja hasznosítani, a XVI–XVII. század fordulójának vizsgálói – könyv- vagy irodalomtörténészek – pedig nem nélkülözhetik.

G. Lábos Olga

KÖPECZI BÉLA: FÜGGETLENSÉG ÉS HALADÁS

Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 254 l.

Köpeczi Béla kutatását az a kérdés inspirálja, vajon megmaradt-e politikai gondolkodásunk a függetlenségi harcok idején Werbőczy Hármaskönyvének vonalán, vagy ennél sokkal haladóbb volt-e, megelőzve Európát. Másszóval, hogy a magyar politikai gondolkodást meghatározta-e a függetlenségi harc, vagy egyéb tényezők is befolyásolták, elsősorban a külföldi irodalom.

Csokorba szedett tanulmányai tehát pontosan megfelelnek a címnek: egyszerre követendő célok voltak-e a *függetlenség* és a *haladás*? Módszere az elméleti megfogalmazások egybevetése a magyar és a külföldi társadalmi valósággal, s ez az egyetlen lehetséges marxista módszer.

Joggal mondhatjuk, hogy Köpeczi kutatásai hiánypótlóak. Amit régebben politikai gondol-

codásunkról írtak, az már teljesen elavult, újabban pedig ez a kérdés alaposan a háttérbe szorult. Ha tehát az itt összefoglalt kilenc tanulmány helyenként az irodalomtörténetre teszi a hangsúlyt, így is hozzájárul az ideológia-történet jobb megismeréséhez, és egy új stúdium alapjait veti meg.

Jellemző a szerző érdeklődésére, hogy Rákóczi olvasmányaiából indul ki, s ezek között a „keresztény sztoicizmust” tartja jelentősnek. Ha Rákóczi politikai gondolkodását kívánja megismerni, vissza kell mennie a kezdethez, s ezért elsőnek „A magyar politikai irodalom kezdetéhez. Kovacsóczy Farkas Dialógusáról” értekezik. 1584-ben jelent meg Kolozsvárt a „De administratione Transylvaniae” c. munka, mely nem viseli magán a szerző nevét, de nem is tagadja: Kovacsóczy Farkas volt ő. A délszláv menekült nemes és erdélyi magyar nemesasszony fia alkalmasint 1567-ben indult el külföldi tanulmányújtjára, a nagy hírű padovai egyetemre. 1575-ben nyerte el a doktori címet „a művészetekben és az orvostudományban”; tanult irodalmat, filozófiát, asztronómiát és orvostudományt. Az irodalom magában foglalta a tacitusi példát követő historiográfiát, melynek főleg Francesco Patrizzi volt a mestere. Amellett megismerte a neoplatonizmust is, orvosi ismereteit pedig Andreas Vesaliusból merítette. Sokoldalú humanista műveltségét vehette figyelembe Báthori István, amikor 1576-ban Krakkóba hívta titkárának, 1578-ban pedig erdélyi kancellárjává emelte.

Kovacsóczy hamarosan szembekerült az erdélyi politika nagy kérdéseivel. Az 1576-ban lengyel királlyá koronázott Báthori István még életében fejedelemmé tette a gyermekek Báthori Zsigmondot, hogy a folytonosságot biztosítsa. Melléje először egy 12 tagú kormányzótanácsot rendelt, majd egy háromtagú kormányzóságot, amelynek tagja volt Kovacsóczy kancellár is. Az erdélyi rendek viszont egy maguk-választotta egyetlen személyt, kormányzót kívántak. Ez a vita szolgált alkalmul a „De administratione Transylvaniae” megírásához. Képzelt párbeszéd ez a jellemző nevű Philodacus és Eubulus közt; amaz az egyszemélyi kormányzóság, emez a kollégialis igazgatás híve. Vitájuk során bőven hivatkoznak ókori és közelmúlt példákra; így Fráter György különösen rossz színbe kerül.

A Dialogus vitáját megpróbálták az abszolutizmus és a köztársasági államforma párbeszédének értelmezni. A kormányzótanácsot

állítólag Velence példájára hozta fel a szerző. Köpeczi ezt elvetve „a humanista államelmélet bizonyos elemeit” ismeri fel, így Machiavelli pesszimizmusát, de a „keresztény fejedelem” eszményével vegyítve. Magam úgy vélem, hogy Kovacsóczy csak humanista műveltségét fitogtatja, de megoldást nem ad, ezért műve is semleges az államelmélet szempontjából. Gyengeségét Köpeczi is elismeri (28. l.). Talán a szerző elsőse indokolja elnéző ítéletét: „Úgy véljük, hogy Kovacsóczy Dialogus-a a humanista hatalomfelfogás egyik nem is jelentéktelen terméke, amelynek szemlélete túlmutat saját korán”. (30. l.)

Kovacsóczy hagyományait folytatja Köpeczi következő témája: „A karteziánizmus politikája Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején”. Ebben rámutat, hogy a descartes-i filozófia olyan vallási áramlatokat is táplálhatott, mint a puritanizmus, a janzenizmus, vagy a pietizmus, amelyek a feudalizmus válságának hangulatát fejezték ki az ideológia nyelvén; a descartes-i filozófia igen korán, a XVII. század közepén eljutott Magyarországra és Erdélybe, s a század vége felé a kálvinista kollégiumok uralkodó filozófiájává vált. Arról azonban szó sincs, hogy az angol polgári forradalom ideológiáját hirdették minálunk. A XVIII. század második felében Bethlen Miklós kancellár volt a „legkartéziánusabb” politikus, aki mellesleg a természetjogász Samuel Pufendorfot hallgatta. (53. l.) A karteziánus politika reformokat hirdetett, de Rákóczi vonatkozásában utópiákat tűzött ki.

A vezető kartéziánussal függ össze a „Bethlen Miklós francia emlékirata” c. tanulmány. Ez a Bethlen neve alatt kiadott francia emlékirat veszi górcső alá. Mindenekelőtt megállapítja, hogy a romantikus történet nem fedi teljesen az igazságot; ezt támogatja az Önéletírással való összehasonlítása is. A szerzőt Dominique Réverend atyában látja. Kinyomozza, hogy Réverend atyát 1676-ban a lengyelországi francia követ, Béthune márki küldte el Erdélybe azzal a céllal, hogy az erdélyiek és a bujdosók között szövetséget hozzon létre, s ezt ő a következő évben meg is valósította. De nemcsak diplomáciai tevékenységet fejtett ki, hanem tudományos érdeklődése is volt. A kor divatjának megfelelően az apokrif emlékiratok formáját választotta, és visszaemlékezéseit galáns szerelmi történet keretébe illesztette. Mindamellett Réverend híven írta le Erdély mindennapjait, és a korabeli kül-

földi kiadványoknál megbízhatóbb képet adott róla.

A függetlenségi harcok történetéből meríti a szerző „Thököly valláspolitikája és a nemzetközi közvélemény” c. tanulmányát is. Azzal a nézettel szemben, hogy Thököly csak a lutheránusok érdekeit képviselte, bebizonyítja, hogy a fejedelm a protestánsokat visszahelyezte jogaikba, de a katolikusokat nem bántotta, csak a jezsuitákat szólította fel távozásra. A külföldi protestánsok által nyújtott jelentős segítséget is a nyugati irodalom beható ismeretével cáfolja, kimutatva, hogy a protestáns vallás iránti rokonszenv csak nagyon korlátozottan érvényesült.

Közelebb kerül az ideológia-történethez „A francia politikai irodalom szerepe a Rákóczi-szabadságharc ideológiájának kialakításában” c. tanulmány. Rákóczi olvasmányait behatóan elemezve arra a konklúzióra jut, hogy „rendi és abszolutista tendenciák bonyolult szövevényeként alakult ki a kurucok államelmélete, amelynek formálódásában jelentős szerepet játszottak a francia abszolutizmus politikai eszméi” (105. l.). Ez a tanulság mentes minden egyoldalúságtól, és a függetlenségi harcot reális megvilágításba helyezi.

Ehhez a kérdéshez járul hozzá a következő cikk, „Rákóczi Bossuet és Fénelon között”. Ugyancsak a francia irodalom beható ismeretével elemzi a kérdést: a két bölcselő közül melyiknek gondolatvilágához állott Rákóczi közelebb? „Nem kétséges... – mondja Köpeczi –, hogy a zsarnoki módszerek elvetésében, a nemesség megbecsülésében és a hódító háborúk elítélésében Rákóczi egyetért Fénelonnal.” A zsarnoksággal szemben a paternális királyságot helyesli. Bossuet híve, de bizonyos kérdésekben „mérsékli” az abszolút monarchiát. Itt Köpeczi két elődje nézeteit cáfolja: Polner Ödönét (nem: Pollner),

aki Rákóczi nézeteit a kor felfogásából, tehát a Hármaskönyvből vezeti le, és Szekfű Gyuláét, aki szerint Rákóczi felfogása „a legtisztább rendiség álláspontját fejezte ki”. Köpeczi szerint Rákóczi Bossuet teóriájára és a francia abszolút monarchia példájára támaszkodva sokkal inkább a felvilágosult abszolutizmus előfutára, mint a „legtisztább rendiség” képviselője. Hogy azt nem tudta megvalósítani, az már nem az ő hibája volt.

Némileg a Thököly-cikk párdarabja Köpeczi következő tanulmánya: „A Rákóczi-szabadságharc és Európa. A kor külföldi politikai irodalma a magyar felkelésről.” A nyugati publicisztikát alaposan ismeri, és egészen Daniel Defoe-ig kíséri nyomon. Összevetve Rákóczi törekvéseivel, arra az eredményre jut, hogy „a magyar szabadságharc nem maradt visszhangtalan Európában, mint ahogy azt egyes kutatók állították... A magyar érvelést magáévá tette – még a vallásszabadság kérdésében is – a francia publicisztika, amely pedig általában elítélte a törvényes király elleni felkelést, és az erőszakos kolonizáció híve volt. A magyar kiáltványok tartalmát részben elfogadta a protestáns Európa is...” (155. l.) Arról, hogy ez a politikai irodalom nem volt elég hatásos, az európai erőviszonyok hatása tehet.

A politikai irodalmat áttekintő cikktől távol áll Köpeczinek igen érdekes tanulmánya, „A Rákóczi-hagyomány a XVIII. század közgondolkodásában”, és mintegy függelékül a Fénelon-recepció története, „A Télémaque Közép- és Kelet-Európában”. A gyűjteményes kötet első sorban egy kitűnő Thököly- és Rákóczi-kutató sokban alapvető megnyilatkozásait tartalmazza, melyek a politikai irodalom történetére nyújtanak kitekintést. Bízunk benne, hogy a szerző ezen a téren még sok új eredménnyel fog megörvendeztetni.

Bónis György

RÓNAY LÁSZLÓ: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

Bp. 1977. Gondolat K. 307 l. (Nagy magyar írók)

Rónay László – a Nagy magyar írók című sorozat több szerzőjével ellentétben – nem már korábban megjelent, nagyszabású tudományos feldolgozás után, annak eredményeit összegezve írta meg könyvét, hanem viszonylag kevés figyelemre méltó előzmény után vállalkozott Kosztolányi pályájának teljes bemutatására.

Úttörő munkáját tudományos igénnyel végezte el. Műve az első megjelent összkép Kosztolányi munkásságáról, s a feldolgozott anyag igen tekintélyes. Benne foglaltatnak azok a hírlapi cikkek, amelyeknek újrakiadása az utóbbi években jelentékenyen módosította az olvasó közönségnek Kosztolányiról formált képét.

Rónay feltétlen érdeme, hogy sűrűn szerepelteti e jórészt értekező jellegű írásokat, és némelyiküket összefüggésbe hozza egy-egy vers szövegével. A korábbi szakirodalmat is példás gondnal veszi tekintetbe – talán csak azt említhetnők sajnálattal, hogy a szövegben gyakran idézett másodlagos irodalomból a kötet végén található jegyzék viszonylag keveset tüntet föl, és az olvasó nem talál utalást azokra a bevezetőkre, melyeket Illyés készített a hírlapi cikkek első kiadásának kötetéhez. Életrajznak és műértelmezésnek manapság annyira ingatag s vitatható arányát a könyv szerzője úgy oldja meg, hogy abban kevés olvasó találhat kivetnivalót. Ha mégis lenne hiányérzetünk, akkor azt arra vezetnők vissza, hogy e szöveg kevésbé egyértelműsíti Kosztolányi lelki alkatát. Lehet, a műközpontúság korában kissé elavult kérdést feszegetünk, de a magunk részéről nem érezzük elégségesnek annak a megállapítását, hogy Kosztolányi „hipochonder író” volt, „az egyénisége sem volt sziklaszilárd”, „népszerűsége és elismerése termett”, de „– részben a maga hibájából – egyedül maradt a világban”. Nem kétséges, ilyen kiragadott idézetekkel igazságtalanok vagyunk a könyvvel szemben, de vállaljuk e kockázatot, mert úgy hisszük: a szerző kissé rövidre zárja Kosztolányi személyiségének sajátosságait. Ez okozza, hogy egy-két esetben helyes ítéleteit nem eléggé árnyaltan indokolja, így például azt állítja, hogy Kosztolányi elkötelezettsége miatt kárhóztatta a népi lírát, holott ez csak rész-igazság: ízlésbeli s alkati tényezőkkel is magyarázható, hogy az *Esti Kornél* szerzője távol érezte magát Erdélyi József költészetétől.

Bármennyire is szegény a szakirodalom, kevés olyan magyar író akad, akiről olyannyira ellentétes felfogások fogalmazódtak volna meg, mint Kosztolányiról. Rónay László a különféle álláspontokat alaposan ismervén, összegzésre törekszik. Ha a könyv egészét tekintjük, akkor el kell ismernünk, hogy szándékát siker koronázza, hiszen kiegyensúlyozott összképet ad Kosztolányi munkásságáról. Egyes részletekben azonban nem tudja elkerülni az eklektizmus veszélyét. A 66. oldalon például ezt olvassuk: „Ady a forradalmár, a néptribun, Babits a forradalom látványától visszariadó értelmiségi, aki az eseményeket már nem tudja és nem is meri vállalni. S ugyanilyen alapállással közelített a felgyújtott tömegekhez Kosztolányi is.” Ebből a két mondatból olyan véleményre következtethetünk, amely például Király Istvánnak a magyar irodalom teljességéről alkotott képébe szervesen

beilleszthető lenne. Rónay László könyvében e két mondat kifejtetlenül sommásnak, leegyszerűsítőnek tetszik, mivel könyvének egésze nem ad hozzá olyan összefüggésrendszert, amely értelmezné és megerősítené.

Általában az a benyomásunk, hogy Rónay egyszerre túl- és leértékeli tárgyát. Amidőn Kosztolányinak az 1910-es évek közepén készült műveiről azt írja, hogy „ebben a hatalmas mennyiségű termésben nincsen irodalmi selejt”, úgy véljük: az irodalomtörténész túlzottan alacsonyra teszi a mércét. Miközben a másodlagos értékű műveket túl hosszán, az igazán jelentőseket túl röviden tárgyalja. A *bús férfi panaszaival* például a szükségesnél bővebben foglalkozik. Kétségtelen, ez az ítéletünk arra vezethető vissza, hogy a tárgyalt életműben a különböző részek művészi értékeit másként látjuk, mint e könyv szerzője. Mivel Kosztolányi verses művei közül *A szegény kisgyermek panaszait* s még négy-öt költeményt leszámítva csak a *Számadás* kötetet érezzük egyenrangúnak Ady, Babits, József Attila vagy Szabó Lőrinc csúcsteljesítményeivel, hiányoljuk, hogy Rónay nem figyel a többi vers románcosan szenvelgő hangnemére, modorosságaira. A tévedés kockázatát vállalva, aránytalanságot sejtünk abban, hogy a 300 oldalból csak mintegy 100 vonatkozik azokra a szövegekre, melyek szerzőjüket a XX. század kiemelkedő magyar alkotói közé emelik.

Az alkotói világgép elemzésekor Rónay László alapvetően fontos következtetésekre jut. Teljes joggal állítja, hogy Kosztolányi a homo aestheticus és homo moralis szembeállításával félrevezette az irodalomárokot, akik készpénznek vették, hogy nem létezhet különbség az író személyes kinyilatkoztatása és szövegeinek tényleges hatása között, és így elkerülte a figyelmüket, hogy egyes művei kifejezetten moralista igényt tükröznek, például még a humor és a nyelvi játék is összefér az erkölcsi tanítással az *Esti Kornél*-ban. Az is döntő észrevétel, hogy Kosztolányit a halál élménye gyermekkorától végig kíséri, hiszen a meghalásra való felkészülés szükségessége és lehetetlensége az a gondolat, amelyből az életmű egysége levezethető. Az alaptételek tehát tökéletesen megvannak fogalmazva. Kifejtésük viszont már ellentmondásos, a már említett eklektizmus miatt. Összeütközik például az esztétizáló magatartás fogalmával. Elképzelhető, hogy valaki ezt a magatartást érzi Kosztolányi jellemzőjének. Mi több, összefüggő érvrendszer is kibontható ebből az előfeltevésekből. Ebben a könyvben azonban ki-

fejtetlen és túlzottan elvont marad, mivel ellentmondásában van a szerzőnek előbb említett kiinduló állításával. Hasonló a helyzet azzal a kitételrel, amely szerint Kosztolányi „világról kialakított képe” „klasszikus és kiegyensúlyozott volt” (186. l.), mert ez nem békíthető össze a halálfélelemmel azzal a nyomasztó terhével, amelynek szüntelen jelenlétét a könyv szerzője annyira meggyőzően bizonyítja be.

Az efféle ellentmondások nyilvánvalóan csak akkor lettek volna feloldhatók, ha művelődéstörténeiszünk és szociológusaink már behatóan elemezték volna a XIX. századvégi magyar értelmiség világszemléletét. A társtudományokban végzett ilyen irányú kutatások híján, az irodalomtörténeisznek szükségképpen vitatható jelzésekre kell szorítkoznia. Rónay konzervatívizmusról és dzsentroid világrépről ír. Az előzőt önmagában nem érezzük elég árnyaltnak. Magyarországon a konzervativizmusnak egy sor válfaja létezett, s közülük némelyikhez Kosztolányinak édeskevése köze volt. Ami a másik minősítést illeti, bizonyítandónak véljük. Ismeretes, hogy Kosztolányi szemléletét döntően befolyásolta a családi háttér. Apai nagyapja ahhoz a szabadelvű köznemességhez tartozott, amely 1848–49-ben részben saját érdekei ellen harcolt végig egy forradalmat. A bukás után két lehetőség: a polgárosodás vagy annak tagadása közül Kosztolányi Ágoston egyértelműen az elsőt választotta. Fia Helmholz tanítványa lett s polgárlányt vett feleségül. Elég összevetni Kosztolányi Dezsőné könyvét Herczeg emlékirataival, hogy világosan lássuk a két délvidéki gyógyszerész-család életmódja közötti különbséget, mint hasonlultak a Herzogok a dzsentri gondolkodásmódhoz, s mint őrizték meg a Brennerek polgári mivoltukat. Kosztolányi Dezső életmódja még legapróbb külsőségeiben sem emlékeztetett a dzsentri életvitelre, a világrép pedig jórészt annak a függvénye. Nem véletlen, hogy soha nem értette meg magát Herczeggel, holott a közös szülőföld össze kapcsolhatta volna őket. Eppen ezért nem tartjuk szerencsésnek dzsentroidnak nevezni Kosztolányi világrépét, márcsak azért sem, mivel e fogalom aligha segítheti fő művei jelentésének a felderítését.

Tagadhatatlan, hogy Rónay Lászlónak igaza van, amikor ellentmondást állapít meg Kosztolányi bírálatának szempontjaiban. Lehetetlen napirendre térni afölött, hogy Kosztolányi jelentéktelen műveket földicsért, miközben Adynak neki támadott. Mi több, számtalan értekező cikke

között évtizedekig alig akad olyan írás, amely ellátná a bírálat szerepét, s több lenne alkalmi stiláris ujgyakorlatnál. Feltehetően úgy kell olvasnunk e szövegeket, mint részeit annak a hatalmas nyelvi munkának, amely a húszas évektől hozta meg az eredményét, amidőn Kosztolányi nyelvünk nagy művésztévé nőtt. A hírhedt Ady-cikk már ebből a későbbi időszakból származik. Megítélésekor Rónay László kétféle álláspontot képvisel. Előbb leszögezi, hogy „ezt a cikket semmi sem mentheti”, utóbb mintha visszavonná korábbi ítéletének létalapját: „Igaz, Kosztolányi talán nem is bíráltni akart”. Ha ez utóbbi mondatot fogadjuk el kiinduló pontként, akkor a röpiratot úgy kell értelmeznünk, mint kísérletet arra, hogy egy költő eltávolítsa magától annak a másik költőnek az életművét, akinek lenyűgöző hatása nem engedte meg számára önálló költészet létrehozását. Megkockázatlanok a feltevést, hogy Kosztolányi a húszas évek végéig nem írt olyan verseket, amelyek egyáltalán elviselnék az összehasonlítást Ady verseivel. Költői nagyságát majdnem utolsó kötetének némely – igaz, nem csekély számú – darabjaira korlátoznók. Ha viszont ez így van, akkor az Ady-cikk belső alkotói szükségéből is magyarázható, s nem pusztán „jellegzetesen arisztokratikus, esztéta állásfoglalásként”. Hasonló példákat ismer a világirodalom. Kölcsey dicsérte Kis Jánost és leszólt Csokonait s Berzsenyit, Tolsztoj ócsárolta Shakespeare-t, T. S. Eliot Miltont – saját kibontakozása érdekében.

Kosztolányi a forradalmak elbukása után a politikai jobboldalhoz közeledett. Rónay László ezt a tényt igen józanul veszi tudomásul, elétevélyedésként fogja fel. Alighanem igaza is van, de a jövőben a kutatóknak talán még bővebb magyarázattal kell szolgáltniuk. Kiss Ferenc bebizonyította, hogy Kosztolányit a „Pardon” rovatnak inkább szerkesztéséért, semmint íráséért lehet felelőssé tenni. Azt, hogy vállalta az ott olvasható cikkek megjelentetését, lehet cinizmussal, fenyegetettséggel vagy Trianon okozta szélsőséges elkezeredéssel magyarázni, de mindenképpen értelmezni kell, mert az író korábbi – sőt későbbi – szemlélete és magatartása alapján kevésbé indokolható. A nacionalista minősítéssel nem pótolhatjuk e megokolást, mivel az önmagában túlzottan elvont és kevésbé történeti. Talán árnyaltabb képet lehetne nyerni úgy, ha bővebben foglalkoznánk azzal, hogy Trianon megrázó élményt jelentett Kosztolányi számára (hat évig nem látogathatta meg szülővárosát s

apját), és emlékeztetnének arra, hogy a háború után a nemzetieskedés nem egyedül Magyarországon uralkodott.

A jövőben a kutatók alighanem a művelődéstörténeti háttér megrajzolásával fognak a legtöbb újat mondani. Ez a könyv céljának megfelelően mindazt összefoglalja, amit eddig feltárt a kutatás. Az olvasó fogalmat alkothat magának Kosztolányi tág műveltségéről. Az utalások mindegyike pontos – s ez ilyen terjedelmes anyagnál számottevő érdem –, talán csak az kifogásolható, hogy Johnsonnak alig 20 oldalnyi értekezése Shakespeare-ről írt könyvként említődik (214. l.). A vizsgálódások jelenlegi szakaszában még aligha mérhetjük fel ennek a műveltségnek a hatását az alkotásokra. Ahhoz például részlet tanulmányokra lesz szükség, hogy lássuk Kosztolányi bölcséleti ismereteinek a mélységét és Nietzsche vagy – esetleg – Heidegger szerepét költőileg megformált világképének az alakulásában. Rónay László a korábbi szakmunkákhoz képest tudásunk szerint eredeti megállapítást tesz, amidőn hangsúlyozza Kosztolányi Széchenyi-élményének a fontosságát és a *Lenni vagy nem lenni* című értekező szöveg művészi értékét. Az erre vonatkozó szövegrész végkövetkeztetése mégis kissé leegyszerűsítő. Kosztolányit nem lehet korholni azért, mert megfeledezett róla, hogy Széchenyi azért maradt magára, mivel „az események túlléptek koncepcióján”, hiszen Széchenyi felfogásának elavulása és magánya nem pusztán ok-okozat viszonyban áll egymással, nem is beszélve arról, hogy Széchenyi nézeteinek korszerűsége általánosságban nem dönthető el, egyes részleteiben pedig vitatható és máig vitatott. Kosztolányi nem ismerhette a legutóbbi évtizedek történet-tudományi munkáit, állításait tehát inkább azzal lehetne szembesíteni, ahogyan az ő korában ítélték meg Széchenyi szerepét a magyar történelemben. Annyi bizonyos, hogy a *Lenni vagy nem lenni* Széchenyi világszemléletének olyan ellentmondását fogalmazza meg, amelyről nem mondható, hogy 1860-ig egyértelműen megszűntette volna a történelem.

Ekkora terjedelmű s szélesebb közönségnek készített pályakép aligha adhat kimerítőbb kortörténeti hátteret, mint Rónay László könyve. Az arányokról viszont már lehet vitakozni. Gábor Andor *Über allen Gipfeln* című érdektelen gúnyversét például fölösleges idézni, mert nem sokat segít a könyv főszereplőjének megítéléséhez. Szabó Dezsőről viszont túlzottan egysíkú és el-

marasztaló a jellemzés, talán gondolni lehetne az olvasók újabb nemzedékeire, melyek kellő magyarázat híján már aligha érthetik ellentmondásos egyéniségének nagy hatását a korra. Nyilvánvalóan a szükséges alap kutatások hiánya indokolja, hogy vázlatos az ismertetés Kosztolányi és Ferenczi Sándor barátságáról. Ferenczinek az újabb nemzetközi szakirodalomban önálló gondolatrendszert tulajdonítanak. A jövő érdekes feladatai közé sorolható ennek szembesítése Kosztolányi epikus alakjainak jellemzésével s az alkotó világgépével. Hasonlóan nagyobb összefüggésrendszerbe illeszthető az írónak az álom iránt tanúsított érdeklődése. Itt részben a német romantika örökségét lehetne szóba hozni – melyet Kosztolányi meglehetősen jól ismert –, részben Freud *Álomfejtését*.

Minden bizonnyal a terjedelmi korlátok okozta tömörítéssel magyarázható, hogy a könyv olykor az olvasóra bízva annak eldöntését, mekkora súlyúak egyes kortársak vagy eszmék, amelyek befolyást gyakoroltak a tárgyalt életműre. Midőn például arról a nyílt levélről esik szó – éspedig nagyon helyeselhető módon –, amelyet Kosztolányi Antoine Meillet-hez intézett, nem történik említés arról, hogy Meillet Saussure közeli munkatársa és a nyelvtudománynak máig nemzetközileg elismert művelője volt, a magyar nyelvről és kultúráról tett szélsőségesen elmarasztaló és durva tárgyi tévedésekkel tarkított kijelentései ma is világszerte tanított kézikönyvében fordulnak elő, s így hatásuk nem lebecsülendő. Ha nemzetieskedésért megrójuk saját írónkat, akkor bizvást ugyanezt megtehetjük olyan tudóssal szemben, aki kötelességének érezte, hogy tudománytalan kifejezésekkel ócsárolja azoknak a népeknek a nyelvét, amelyek a másik oldalon harcoltak a világháborúban. Ami a megtisztító háború eszméjét illeti, erről aligha lehet eléggé elítélő véleményt alkotni, de Király István kutatásai bebizonyították, hogy ettől az ábrándtól nálunk Adyt leszámítva szinte senki nem tudta távol tartani magát. Talán megkockáztatható a föltevés, hogy Kosztolányi olyan felfogásnak adott hangot a háború elején, amely ekkor még a munkásmozgalom némely vezetőitől s a baloldali polgárságtól sem volt idegen. A kismonográfia műfaja a gondolatoknak efféle kifejtését sajnálatosan nem teszi lehetővé, a szóba hozott jelenségek egy része az összefüggések nagyobb távlatú felidézése híján így szükségképp csak töredékes bemutatáshoz jut. Nemcsak a politika- vagy a

művelődés-, hanem az irodalomtörténeti tényekre is vonatkozik ez a kényszerű hiány. Érvvel és pontossággal lehetett volna, mi is értendő azon, hogy Kosztolányi *A magyar paraszt* című korai szonettjében „Arany János és Szabó Dezső népszemléletét gyúrja egybe”. Népszerűsítő munka szerzője csakis olyan művekre utalhat párhuzamként, amelyeket olvasója feltehetően jól ismer. Ez a követelmény olykor feszültségbe kerülhet a történetiség alapelvével. Azt még megértjük, hogy *A kövér bűrő* című korai elbeszélés értelmezését a mai magyar olvasó számára hihetőleg inkább megkönnyíti *A legyek urával* való összehasonlítás, mint ha Rónay László Golding bizonyos és Kosztolányi feltehető ösztönzőjét, R. M. Ballantyne *Korallsziget* (1858) című könyvét említette volna. Akkor viszont már nem mondható indokoltnak a megfeleltetés, ha saját irodalmunk nagyjaira vonatkozik. A *Négy fal között* verseit gyengébbnek tartjuk, mint Rónay László, az *Új versekkel* való összevetést mégsem érezzük méltányosnak, hiszen köztudomású, hogy Ady ekkor már kialakult személyiség volt, jóval fiatalabb pályatársa viszont még nem. Tóth Árpádtól sem célszerű átvenni a *Kenyér és bor* költője és a kései Vörösmarty között teremtett párhuzamot, mint ahogyan a Bach-korszakbeli Vörösmarty és a Tanácsköztársaság utáni Kosztolányi szembeállításának sincs sok haszna, hiszen ennyire különböző történeti helyzetek, költői alkatok és esztétikai minőségek aligha értelmezik egymást.

Mennyiben képzelhető el szövegek értelmezése egy kismonográfiában? Az említett párhuzamok ezt a fogás kérdést pedzik. Rónay László jó megfigyeléseket, ötleteket ad a művek olvasásához. Kiemeli „az ifjúság vad aetherszaga” kép összetettségét, a *Számadás* kötet megszerkesztett voltát, és végig kíséri egyes motívumok (a bohóc, a tükrő) változatait. Egyetlen kifogásunk lenne: nincs a könyvben olyan központi fogalom, amely a külön-külön értékes megjegyzéseket egységbe fogná. A szerző értelmezései ezért néha talányosak maradnak. Többször is morbidnak nevezi Kosztolányi művészetét, ám a bővebb kifejtéssel adós marad. Időnként túlادagolja a szóképeket, amidőn szövegekről ír, és egyszerre túlzottan közvetlen és elvont megfelelést teremt mű és valóság között, arra keresvén a választ, sikerül-e az írónak „hűvér alakokat, igazán hiteles helyzeteket teremtenie”. Mivel a motívumot tekinti az irodalmi szöveg alapvető egységének, alig kerít sort a

műfajok figyelembe vételére, s ezért tartja például lehetségesnek a párhuzamot *A bús férfi* és *Az új földesúr* egy-egy részlete között. A szűkségesnél talán egy árnyalattal kevésbé számol azzal, hogy a műfajok közbe iktatódása folytán a szövegek különböző áttételekkel kapcsolódnak az életrajzhoz. Viszonylag keveset foglalkozik az egyedi szöveg különös megszerkesztettségével. Egy alkalommal az „érzelmi azonosulást” nevezi „formaszervezőnek”. Nem felfogását, csak annak kizárólagos voltát vitatjuk. Megközelítése túlzottan ihlet-központú: „vallatóra fogja” a műveket, szerfölött hangsúlyozván az életrajzi vonatkozást. Kitűnően taglalja a szövegeket mint élmények, alapérzések dokumentumait, de hallgat arról, hogy ugyanezek nemcsak kifejeznek, hanem teremtenek is világgépet. Az olvasónak olykor már az lehet a benyomása, hogy a költemény csak okozat és nem ok is egyúttal, az alkotó mindig „kiír magából” valami már eleve létezőt: „Önéletrajzát verseiből is kiolvashatjuk. [...] Az eldologiasodó nagyvárosi létformának korai és hiteles híradása a *Kártya*, s Kosztolányi ekkori lelkiállapotának hű rajza *A sötét párka*”. Lehetséges, e korábbi s nem jelentős műveknél még az életrajzi megközelítés a legmegfelelőbb, de akkor már sokalljuk az esztétikai különösségnek az elhanyagolását, amidőn a *Hajnali részegség* kerül szóba: „Mintha mi is ott állnánk mellette az elhagyott Logodi utcában, s vele együtt tekintenénk be a „tárt otthonokba”, [...] teljesen hiteles képét adja a munkától tehetetlenléne fáradt emberről”.

Nincs olyan monográfia, melynek értelmezéseivel ne vitatkozhatnánk bármely olvasó. Ha mégis megemlítünk egyet-kettőt, akkor ezt nem azért tesszük, mert bizonyos, hogy a saját elképzelésünk hitelesebb, csupán azért, hogy szemléltessük: egyik-másik szövegnek e könyvben olvasható mérleget annyi kérdésjelezhető meg, amennyiben az általunk kifogásolt módszerrel egyoldalúságból következik. Bővebb kifejtés helyett itt csak kérdezhetünk: vajon nem egyedül az ihlet-központú megítélés mondatja-e a szerzővel, hogy a *Hajnali részegség* „struktúrája” „az *Esti Kornél* énekét idézi”, s egy önálló tanulmány nem azt igazolná-e inkább, hogy két gyökeresen más hangnemű és felépítésű szövegről van szó. Bizonyos, hogy Vajkay Ákos jellemzése alkotójának átélő képességét tanúsítja, mégsem hat egészen meggyőzőnek az, ahogyan Rónay László gondolatmenetének egy szakaszán azonosítja a regényhős szemléletét az íróéval.

Mivel bővebben foglalkozik az alkotás folyamattal, mint a kész művel, nem eléggé számol azzal, hogy a befogadásban nemcsak az játszik szerepet, ami elősegítette a mű keletkezését, hiszen a szöveg nem azonos az eredetével, hanem új jelentést is létrehoz. Túl közvetlenül vonatkoztatja *A véres költőt* keletkezésének idejére, túlfuttatja a párhuzamot Nero és Szabó Dezső között. Sőt, ugyanez okozza, hogy a könyv szerzője egy részletben önmagával is ellentmondásba keveredik: az *Aranysárkányt* említi úgy, mint Kosztolányi legszebb regényét, de feleannyi terjedelmet sem szentel neki, mint *A véres költő*nek, mivel ez utóbbinál lényegesebb jobban kihasználhatónak tartja az alkotó folyamatra hivatkozó érvelést.

Módszertani fejtegetésünknek az ad létjogosultságot, hogy szervesen összefügg azokkal a nézetekkel, amelyeket Kosztolányi a nyelvről a húszas évek elejére kialakított magának. Rónay László jelentős érdeme, hogy hiteles képet ad e nézetekről. Leszögezi, hogy Kosztolányi immanens értéknek tekintette a műalkotást és madárnyelvnek nevezte az idegen nyelveket. Ez a két alapföltevés egymásból következik. Kosztolányi arra a felismerésre jutott, hogy az egyes nyelvek nem fordíthatók át egymásba, mivel a nyelv törvényei nem szabályozó, hanem alkotó jellegűek, s mindig egy adott közösséghez tartoznak. Mászóval, a nyelv nem egyéb, mint egy adott közösségben elfogadott szokások rendszere, a jelentés pedig a használattal azonos. Két további tétel fogalmazható meg e kiinduló pontból: minden nyelvnek saját jelleme van, és a költői mű nem önkifejezés, mivel egyrészt nem létezik egyéni, csakis közösségi nyelv, másrészt a nyelv nem közli, hanem teremti a jelentést. „Szavaimban van az élet” – ahogyan Kosztolányi

írta a Rónay László által is idézett *Ákombákom*ban. Ismeretes, hogy a nyelvek viszonylagosságáról szóló tétel a nyelvbölcsélet egyik nagy hagyományával hozható összefüggésbe, mely a romantikusoknál (Herder, W. v. Humboldt) vette kezdetét, s századunkban Sapir, Whorf vagy a kései Wittgenstein műveivel folytatódott. Kosztolányi nyelvi játékaiknak s tudatosan hamisító fordításainak ez a hagyomány ad történeti jelleget.

Rónay László idézi Kosztolányinak ezt a mondatát: „A gondolat egyszerűen nem oldódik föl a költészet anyagában, ott marad nyersen, mint egy darab kő.” Ugyanezt a tételt már a romantika esztétikusai és költői is felállították. Kosztolányi sem tesz mást, mint kiiktatja a fogalmiságot, a moralizálást a költészetből, amidőn kijelenti, hogy „logikailag minden vers tartalmatlan”. Állítását az a meggyőződése teszi érthetővé, hogy nem létezhet olyan egyetemes nyelv, mint a logika vagy a számtan. Azért hangsúlyozza az empirikus szövegelemzés létjogosultságát, mert tagadja a nyelvnek azt a racionalista fölfogását, amelyet Meillet Descartes és Leibniz után, Chomsky előtt hirdetett. Lehet vitatni álláspontjának az igazát, de történetileg mindenképpen a romantikus örökség részeként kell tárgyalnunk, ahelyett hogy a művészet a művészetét kultuszával hoznánk összefüggésbe.

Rónay László munkájának köszönhető, hogy előtérbe került Kosztolányi nyelvszemléletének és világméneke összetartozása. Kezdeményezése, az általa fölvetett kérdések további mérlegelése alighanem hozzásegíti majd a kutatókat, hogy az eddignél kevésbé ellentmondásos módon jelöljék ki Kosztolányi helyét nemzeti múltunkban.

Szegedy-Maszák Mihály

BARÓTI DEZSŐ: KORTÁRS ÚTLEVELÉRE

Radnóti Miklós 1909–1935. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 504 l.

Baróti Dezső először 1933-ban írt Radnóti Miklósról. A *Lábadózó szél* című kötetét ismeretve a Szegedi *Hétfői Rendkívüli Újság* 1933. március 27-i számában, miután a fiatal költő első két verseskötetének újszerű nyelvkezelését, új hangját dicsérte, a harmadik kötetről a következőket állapította meg: „Most hangjának elmélyülését és határozottabbá tisztulását látjuk.

A letisztulás szorosan összefügg Radnóti emberi fejlődésével. Bár előző kötetében is több helyen erős szociális állásfoglalást találtunk, néha öncélúnak éreztük. Mostani verseiben ez a nyelv a közösség problémáinak szolgálatába áll, és harcot kifejező felépítésével találon illeszkedik bele a problémáiért harcolni akaró fiatal költő attitűdjébe. Ez a harcász lán adja Radnóti

költészetének lényegét, ezt találjuk meg a szegedi táj újszerű leírásaiban, ezt meglehetősen szerelmes verseiben, melyek minden szubjektivitásuk mellett is egy osztály és egy generáció szimbólumává lesznek. Az új verseskötet legnagyobb értéke épp az, hogy a közösségi problémákhoz mindég saját magán keresztül jut el, s így lírájának tisztaságát megóvja az Európa-szerte lassan kötelezővé váló programköltészet jelszavaitól.”

Tagadhatatlan: a hírlap korlátozta terjedelemben tömören, máig érvényesen mutatta be a 22 éves kritikus a nála mindössze két esztendővel idősebb költő-barátot. 1935-ben írt még az *Újhold*-ról, de utána meglepő hosszú ideig hallgatott Radnótiról. A másik két barát, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor, 1946-tól szinte rendszeresen közölték – egy-egy kisebb tanulmánykötetbe való – visszaemlékezéseiket, forrásközléseiket, elemzéseiket; Baróti csak 1954-ben írt egy kis cikket Radnóti szegedi egyetemi éveiről, és csak 1959-ben, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Helikon közös kiadványaként megjelent gazdag anyagú Radnóti-képeskönyv hozzáértő szerkesztőjeként mutatkozott be mint Radnóti-kutató. Az előszót is átengedte Ortutaynak. 1964-ben a *Nagyvilág* hasábjain közölte első olyan emlékezését, amelyet beépített mostani kötetébe. Azt hiszem, Bori Imrének 1965-ben Újvidéken megjelent Radnóti-monográfiája ébresztette rá, hogy neki is közzé kell tennie a maga kialakított Radnóti-képét. Ingerelhetette – joggal – már az is, hogy az első Radnóti-monográfia nem Budapesten, hanem határainkon kívül született, s a könyvtárnyira szaporodó Radnóti-irodalom itthon nem tudott általánosított, átfogó arcképpé érlelődni. De ösztökélte, amint az Irodalomtörténeti Közleményekben 1967-ben kiadott bírálata mutatta, Borinak Radnóti útról kidolgozott fölfogása is. Rendre megjelentetett, gyarapodó részlet-tanulmányai, amelyeket az *Írók, érzelmek, stílusok* című kötetében (1971) összegyűjtött, újabbakkal kiegészülve most könyvvé kerekültek. Sajnos, még mindig csak a várt monográfia felé: Radnóti pályájának 1935-tel, szegedi tanulmányainak befejeztével lezáruló korszakhatáráig.

Ennek is örülhetünk persze, nem utolsó sorban azért, mert Baróti nemcsak kiváló érzéki, kitűnően tájékozott és ötletes versértelmező, hanem pompás stílusú írástudó is. Könyvének fontos értéke, hogy közérthető közvetlenséggel szinte elbeszélget olvasójával. A szakmai tolvajnyelvet kerüli, legfőljebb olykor fölös idegen

műszavakat használ, és annyira követi az élőbeszédet, hogy gyakran, a választékosabb stílusban szokatlanul, az *amely* helyett az *ami* vonatkozó névmást használja. De ez a szeplő nem homályosíthatja el élvezetes, könnyed írásmódorát, amely követendő az értekező prózában, kivált írókról, költőkről szólván, még akkor is, ha ez az oldottság némi terjedelelnövesztéssel jár.

Könyvméretű esszéjének: zömét a fiatal Radnóti jellemző verseinek magyarázata teszi ki. Éppen ezért kár, hogy a kiadó, amely végre szakított aggályoskodó hagyományával, és névmutatót engedett a kötethez, nem csináltatott hozzá verscímmutatót; holott a névmutatót két-hasábosra szedelve, erre a nagyon fontos, a könyv használatát meghatározó segédeszközre is megtakaríthatna volna a helyet. Baróti több helyt szól fitymálóan az életrajzi és szövegkutató tevékenységről, amelyet ő következetesen „mikrofilológiának” nevez. Holott ő maga szintén többször kénytelen megvallani, hogy az életrajzi vonatkozások ismerete híján egy-egy vers megértése, ha éppen nem lehetetlen is, de mindenképpen nehéz. Ezért – mértékkel – maga is közöl életrajzi adatokat, meggyőződés szerint még mindig nem eleget. Figyelmen kívül hagyja, hogy az írói életrajz önmagában is érdeklí a költő verseinek olvasóit, s egy-egy versbeli hely megértésén túl is adhat bizonyos többletet valamely életrajzi mozzanat, jellegzetesség; ez a többlet előre nem mindig látható, mert főként a befogadótól függ. Egy-egy keltezés (nem csupán a verseké, amelyeket még az 1976-ban kiadott *Radnóti Miklós Műveiben* közöltekhez képest is pontosabbá tesz), egy-egy eset, netán anekdota teljesebbé teheti a költői arcképet. Szerettem volna többet kapni Radnóti sokat emlegetett naplójából is, amelynek kiadását halála után harminc év elteltével ígérték.

Szintén az irodalomtörténeti aprómunka lebecsülését mutatja a szerző nagyvonalú forráskezelése. Ez részint a jegyzetek utalásainak elnagyoltságában mutatkozik meg: lapszámot pl. csupán helyell-közzel ad meg. Radnótiné levélközlését a *Népszabadság*ban csak az 1964. évvel jelzi; ha tehát valaki ellenőrizni akarná, vagy háromszáz lapszám átlapozására kellene magát rászánnia, hogy a május 4-iben megtalálja. Ráadásul hiába, mert a közölt levélrészletek nem is szerepelnek Radnótiné cikkében! Ugyancsak Radnótiné az *Új Írás*ban megjelent közleményét pedig egészen hibásan adja: nem 1964-ben, hanem az 1965. évi 4. számban talál-

ható a *Helyzetjelentés* című vers és az 1931. október 9-i levél.

Am nemcsak a jegyzetekben, hanem magában a szövegben is jó lett volna olykor homályos célzások helyett a tüzetesebb hivatkozás. Hamis okoskodás, mintha a pontosabb forrásmegjelölés, mások véleményére akár egyetértőn, akár vitaközön való szabatos utalás az esszé élvezetét zavarná, s ezért ezek könnyedén mellőzhetőek.

Van a könyvnek bizonyos aránytévészése is, amely kitűzött céljából következik. Ortutayval, Tolnaival egyetértésben rokonszenves, de túlzó elfogultsággal Baróti is arra törekszik, hogy a pályakezdő Radnóti szinte az érett költő színvonalára emelje. Holott nem is kell ahhoz elfogadnunk Bori Imrének Radnóti szerepjátásáról fölillantott ötletét, hogy más okok miatt ne érezzük jelentősnek a pályakezdő verseket: öncélú modorosságuk, erőltetett groteskságuk, túlságosan csinált erotizmusuk stb. rokonszenvünk ellenére is visszatart élvezetűktől. Baróti is gyakran emlegeti Radnóti „polgárpukkasztó” fordulatait; az ilyeneknek, hiába politikai szándékuk, csekély a költői hasznuk. Nem véletlen, hogy a finom ízlésű Babitsnak sem tetszettek ezek az erőfitogtatások, vaskosságok. S talán Radnóti maga ítélte meg legjobban ezt a korszakát naplójában, amikor „vizuális örültségének” és „ifjúkora nagy kalandjának” minősítette. Az esztétikai kárpótlás törvényét, amelyet Sík nyomán Baróti többször alkalmaz, nem hívhatjuk segítségül: hiába ismerjük el, hogy ez a kor avantgardjának jellegzetes stílusa; mindez csupán történeti jelentőségű, de mulékony rétege Radnóti életművének. Viszont ha már ennyi teret kapott ez a költői zsenge, és végre egyszer miért ne, érdemes lett volna Radnóti kortársainak kölcsönhatásában is jobban szemügyre venni. Baróti említi, hogy Forgács Antalra hatott Radnóti; vajon a fordítottja nem tehető föl? Amint Zelk Zoltán hatását (pl. a *Férfinapló* címében is) kimutatták, vajon Illyés Gyula, Weöres Sándor, Vas István, Pásztor Béla stb. nyoma nem érhető tetten? Az ilyen elemzésre Barótinál alkalmasabbat nem ismerlek.

Úgy érzem tehát, az 1930 előtti pályaszakasz több mint száz lapja nem arányos a beérés, az 1934–35. év nyolcvan lapjával, mégha a gyermekkor meghatározó fontosságát nem vonhatom is kétségbe. Bevezetésében Baróti elhárítja a várható bírálatot, hogy egy-egy versnél tán túl hosszan időz el. „Mégsem csak azért fordultam

feléjük, mert egyszerűen szólva jólesett. Újraolvasásuk eredménye azért is érdekelt, mert ezeket a verseket valaha költőjük értelmezésében ismertem meg.”

Ezt a többletet valóban érezzük a verselemzésekben, a könyv legnagyobb értékeiben. Csevegve, szinte észrevétlen vezet be Baróti a verskedvelőt Radnóti költői műhelyébe, yerseinek nyelvi és képi természetrajzába, jellegzetes jelképrendszerébe. Példaként nem is a legfontosabb, a pályakezdő szakasz kétségtelenül kiemelkedő fontosságú darabjainak (*Személy harmadik, Mint a bika, Pipacs, Tört elégia*, a kötetének címet adó *Kortárs útlevelére* stb.) elemzéseit emelem most ki, bár ezekben is kitűnőt ad, hanem a *Táj, változással* egy szakaszának értelmezését. Le merem írni: kongeniális a költővel; szinte egyértékű magával a költői leleménnyel, ahogyan fölfejt ennek a versszaknak a rejtett, bonyolult képzettársításon alapuló titkát:

*Kutyák lábnyma gyászos paszomány
a vékonyka sáron köröskörül
és lánc, mely csöngve köti össze
fa, madár és szél szipogó ijedelmét . . .*

Baróti azt mondja: a látszat ellenére sem önkényes a *kutya, lábnym, paszomány, lánc* képsor. „Következetesen végiggondolt vizuális, sőt logikai kapcsolat van közöttük. A sáros talajon végigszaladó kutyák lábnyma vizuálisan is szalagszerű, s ezért könnyen asszociálható hozzá a szintén szalagszerű paszomány, ez utóbbi viszont (de már a lábnymok sorozata is) a lánchoz hasonlóan terjed szét a térben. A metafora sűrítő eljárását mellőzve, akár azt is mondhatnánk, hogy a kutyák lábnyma *olyan, mint* egy paszomány, s ez utóbbi *olyan, mint* egy lánc. A három fogalom emellett logikai kapcsolatba is hozható egymással: az előző strófáknak az utolsó felé mutató, s így az előrejelzés bonyolult funkcióját is betöltő *marsoló záporával* és *motozó tájával* együtt, amint erre előttünk már Bori Imre is felfigyelt, az erőszakszervek, a csendőrök és börtönök és egyéb kopók világa felé mutat, s így a szóhangulat eszközeivel is előkészíti a mindössze két tárgyilagos sorból álló utolsó, az egészet lezáró és értelmező szövegrészt:

*két csendőr, kiket árnyékuk kísért,
jött a szántáson tollasan által.”*

Baróti versre hangolt elméje kifogyhatatlan a szellemnél szellemesebb magyarázatokból.

Radnóti költészetének egészéből vett analógiákkal mutatja meg a költő jelrendszerét: a virág, a szél, a zápor, a tél, a hó, a köd, a szurony, a kakastoll stb., a gyakori motívumok, visszatérő kulcsszavak jobbadán többértelmű, árnyalatokkal telezsúfolt jelentését. Ragyogó észrevétele például, hogy Radnóti verseiben a hivalkodóan erotikus *szertót* 1933 nyaratól kezdi fölvaltani megállapodottabb, bensőségebb *asszonyom*, sőt az egyszerűbb, kedvesebb *Fanni*. Szerelmi lírája egész hangvételének előnyös változása húzódik meg e szócserék mögött. Baróti a francia stíluselmélet tanulságait is bevonva, olykor a magyar líra más nagy képviselőinek, elsősorban Juhász Gyulának párhuzamos helyeit is idekapcsolva bontja ki a költői eszközök, a szavak legbensőbb titkait. Gyakran hivatkozik „a pszichokritika megállapításaira”, „a pszichológiai kiindulású jelentés tanra”, „stíluspszichológiára”; máskor azt mondja, a szavak gyakran „csak a mély elemzés síkján megközelíthető jelentéseket tartalmaznak”; azaz csak mélylélektani elemzéssel fejthetők meg. Nyilván igaz is: a tudatalatti gondolat- és képzetársítás a modern költészet nélkülözhetetlen tápláló forrása. Joggal írja Baróti: „A költői képek közismerten rendszerint többféle jelentést hordoznak, s ezek határait nagymértékben kiszélesíti az, amit stilisztikai irodalmunk a francia *effet par évocation* magyarításával hangulati velejáronak szeret nevezni.” „A költői mű jelentése és hatása nem utolsósorban épp ezeknek az egymásba játszó bonyolult összetevőknek együttesen jelentkező és rendszerint csak tudományos analízissel szétválasztható befogadásán alapul.”

Am itt rejlik némi veszély: a túlmagyarázásé, az akart-akaratlan belemagyarázásé. Baróti több helyt érzi, hogy meredély szélén jár, előre mentegetőzik: „talán nem belemagyarázás...” Máskor egy-egy hely többértelműségét ismeri el, sőt azt, hogy nehezen magyarázható. Amíg csak egy-egy szó, kép furcsa értelmezéséről van szó, inkább csak csodálkozunk. Mint pl. azon, hogy a *torony*, amely a szegedi városképnek sajátja, s ebből eredően Buday György metszeteinek is gyakori motívuma, Radnóti kétségtelenül erotikus ihletésű ifjúkori lírájában netán fallikus jelentést kapna. Avagy miért kellene a *Fütytel oszlik a béke* címét abból a képtelen hiedelemből megérteni, amelyet Radnóti állítólag kitalált magának, hogy ti. az oszló hullák időnként füttyszerű hangot adnak; hiszen a versbeli *fütyülő levegő* magától értődoen golyófütyre

utal. S talán a *Lábadózó szél* jelzője sem kíván ilyen „mély” magyarázatot: bármilyen érdekes is a Mészöly Gedeon etimológiájára való építés, ez csak kiinduló ötletet adhatott Radnótinak, de holmi „vertikális fantázia” idevonatkoztatása („a csúcok és magaslatok képei a költészetben rendszerint a morális, sőt politikai értékek szimbólumai gyanánt jelentkeznek”), mármint a szófejtés szerint a lábadózás „víz színén járást”, tehát „főlegyenesedést” jelent, sok a jóból: szerintem a *lábadózó szél* egyszerűen költőibb megfogalmazása a közkeletű *föltámadó* szélnek.

Baróti megvesztegető ügyességgel tudja úgy csoportosítani mondanivalóit, hogy visszamenőleg a mai céljának megfelelően sugallhassa a költői szavak és az életrajzi tények üzenetét. Két-három föltevésből negyediként már a bizonyosság látszatával áll elénk az állítás. Így gyakran elmosódik a különbség a biztos adatokon nyugvó következtetés és a valószínűsített, mégsem a költő közvetlen – verses vagy naplóbéli, levélbeli, prózai, akárcsak szóbeli – közlésén alapuló, hanem csak Barótitól föltételezett magyarázat között. Különösen azt bizonygatja Radnóti, hogy már 1926-tól kommunista volt és ateista. Dicséretére legyen mondvá, ezt az ötvenes években tán kényszeredetten kitűzendő célt nem azoknak az időknek kezdetleges mód-szereivel szolgálja. Am azzal, hogy a *kommunizmus* szót a *szocializmus* szinonimájaként használja, nagy mértékben eltúlozza, a ténylegesnél részint gyorsabbnak, részint tudatosabbnak tünteti föl Radnóti világnézeti fejlődését. 1928-ban Radnóti „saját kommunista hitvallását”, „a marxizmus–leninizmus köréből” szerzett elméleti ismereteit említeni föltűnően korai. Még az enyhébb formában fogalmazott „kommunista rokonszenveiről” is csak két évvel, de inkább hárommal később lehet beszélni. A libereci év, a *Jóság*, az 1928 és a *Kortárs* körének hatása – ezt senki sem vonja kétségbe – *valamiféle szocializmus* eszméivel töltik föl az ifjú költő világlátását. Baróti pontot tesz, ahova Radnóti csak vesszőt, mert a mondatnak még jelentős folytatása van: „Világképem kialakulására nagy hatással volt Marx műve, holott csak Kautsky magyarázatából ismerem, s a körülötte dúló irodalmat is hiányosan és terszervezetlenül...” Radnóti még tovább folytatja, Proust hatásáról vall, de ez már valóban elhagyható ebben az összefüggésben. Itt csak az a lényeges, de az nagyon, hogy maga a költő még 1937-ben sem tartja magát képzett

marxistának. Forgács Antal baráti, mégis tárgyilagos bírálata a *Korunk*-ban az *Újmódi pásztorok énekéről* hiteles „helyzetjelentés” az akkori Radnótirol: „Radnóti versei még nem mérhetőek a proletárirodalom mértékével, ahová tartozni kíván . . . Látja a visszasságokat, de nem hirdet ellenük pusztító harcot, s így versei nem jelennek konkrét, harcos, változtató erőt, és gyakran elvontak. Holott a proletárirodalom nem tűri az elvontságokat, minden esetben konkrétumot követel az írótól.” Baróti annyit idéz belőle, hogy Radnóti „elszakadt ugyan a polgári irodalomtól, de a proletáriátushoz még nem érkezett el . . .” Lehet ezt a kritikát dogmatizmussal, a mozgalmi költészet szűk szemhatáru szemléletével vádolni, de tudnunk kell, hogy ekkor még maga Radnóti is ugyanebben az ízlés- és eszmekörben fogta föl célját, tehát nem a Forgács támasztotta igények ellenében alkotott, hanem szándéka szerint ő is a proletárirodalmat szerette volna szolgálni. Az is jellemző, ahogyan ez a bírálat utóbb Radnóti tudatában tükröződött. Más erdélyi lapban tudtommal nem jelent meg addig róla kritika, így csak erre vonatkozhat a *Személy harmadik* utalása:

*Néped közt jöttél, s ha igaz,
amit az erdélyi lap írt rólad egyszer,
(hogy Angyalföld és a Lágymányos
proletárjainak költője vagy te),
akkor hazaértél! Hajtsd le a fejed. Még jobban!*

A *Férfinapló* utolsó versének elemzésében Baróti meggyőző. Ám éppen ez a tőle sem értelmezett költői idézet valamit sejtet Bori Imre igazából is. „Ekkor ismeri fel, hogy idegen, sehova nem tartozó, hogy magányos . . .” Forgács kritikájában a Radnóti idézte mondat nem szerepel; a lehetőségnek valóságként való költői megélése árulkodik. Nosztalgikus vágy kifejeződése ez a néppel való azonosulásra: tiszteltre és rokonszenvünkre méltó a polgári értelmiségből jött ifjútól.

Árnyalatokat mos egybe Baróti, amikor a szegedi egyetemi éveket, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában töltött esztendőket rajzolja meg. A többes szám első személyű előadásmódból úgy látszik, mintha mindegyikük azzal a szocialista tudatossággal élt és alkotott volna már akkor is, mint Radnóti. Ismét nem férhet kétség, hogy a költő ekkor – lírája, alapvizsgái dolgozata, előadásvázlata a bizonyíték – tudatosan materialista szemléletet vallott.

Forgács a *Lábadózó szél* verseivel már elégedett volt: nemcsak hol világos, hol bonyolult jelképekkel, hanem a mozgalmi szókinccs egyértelműségével is szolgálták a tőkés társadalmi rend elleni küzdelmet, az osztályharcot. Korábbi biblikus és bukolikus képei helyébe a mozgalom és a megemberesített táji elemek világa költözött. Nyilvánvaló, hogy ebben a szegedi munkásmozgalommal való tevékeny kapcsolat fontos hatóerő volt.

Baróti a Szegedi Fiatalokat többször azonosítja bizonyos „egyetemi kommunista sejttel”. Ez nem pontos megfogalmazás. Az OIB, amelynek munkájába 1932 januárjában bekapcsolódtak, legális ifjúsági szervezet volt kétségtelen kommunista irányítással. De már Szepesi Imre, aki a Szegedi Fiatalokat a munkásmozgalomhoz kapcsolta, tüzetes meghatározással „baloldali szocialista” volt; olyan, aki készségesen együttműködött titkos vagy előtte nem is titkos kommunistákkal, Sebes Lászlóval, Hont Ferencsel, Gombkötő Péterrel stb. Az utóbbiak valóban „sejtet” próbáltak szervezni, de az árulás hamar, már április 2-án rendőrkékre juttatta őket. Vezetőiket, így Szepesit, el is ítélték. Ám magát az OIB-ot a szociáldemokrata párttitkár, a jobboldali Lájér Dezső igazolta. Elsősorban ezért, valamint mert a letartóztatottak nem vallottak rájuk, bizonyíték pedig nem volt ellenük, nem nyúlt a rendőrség a Szegedi Fiatalokhoz. A Munkásotthonban folytatott kulturális tevékenység; a szavalókórus, az előadások nem voltak vád tárgyává tehetőek.

Mégis bizonyos, hogy Radnóti világnézeti és költői fejlődésében az 1931 ősztől 1932 tavaszáig, mintegy fél évig, a munkásmozgalomban kifejtett tevékenysége nagy jelentőségű volt, s „a mozgalomtól legközvetlenebbül befolyásolt”, „a szocializmus vonzásában” töltött idő rövid élete végéig meghatározta gondolkodását, költészetét. Újabb irodalomtörténet-írásunknak ezek az árnyaltabb megfogalmazásai jobban fődik a lényeg. Azt, hogy Radnótinak és a munkásmozgalomnak ekkori találkozásából néhány szép vers, fordulat, költői kép született ugyan, mégis ennek az ihletésnek későbbi a hozadéka: az érett költő nagy alkotásaiban hozta meg gyümölcsét. Ha Baróti így fogta volna föl e korszak jelentőségét, s nem apológiaiént, megmutathatta volna a mozgalomtól való eltávolodás rejtettebb rugóit is. Nem utolsó sorban a költő szocialista nézeteivel sajátos ötvözetet alkotó vallásos hitét, amely ugyan a most tárgyalt pálya-

szakaszon túl vált megvilágítandó kérdéssé, de gyökereit itt, Sík Sándor körül kereshetjük. Radnóti később is „vallotta és vállalta a harcot”, de míg a munkásmozgalomtól közvetlenül ihletett „agitációs” lírájában támadó harcos volt, az eltávolodás után klasszikussá ért költészetében védekezővé vált. Őrizte viszont szemléletének nemzetközi látókörét, és megteremtette humanista patriotizmusát.

Am „a növelő közösségben” a hatás kölcsönös volt: a Szegedi Fiatalok számos tagja éppenséggel Radnótitól tanulhatott, hiszen messze volt világnézeti tudatosságban tőle. Reitzer Bélának *A proletárnevelés kérdéséhez* című tanulmánya például korántsem volt olyan nagy „merészség”, hiszen egyáltalán nem „a munkásosztály szeméreméből próbálta megközelíteni”, hanem éppenséggel bírálta a szocialista pedagógiát, sőt magát a marxizmust is „csődbe jutott”, „tarthatatlan” dogmának minősítette.

Ennek kapcsán inkább azt szerettük volna, ha Baróti végre éppen azt a rejtélyt oldja meg: mi a magyarázata, hogy – Radnóti és Hont kivételével – a Szegedi Fiatalok akkori írásaiiban, a munkásmozgalommal való érintkezésük ellenére, nyoma sincs a szocialista elméletnek? Baróti a maga *Juhász Gyula-járól* is azt írja: „marxista szellemű tanulmányunk szántam”. Ez a kis könyv, az első önálló mű Juhász Gyuláról, a maga idejében, 1933-ban, és egy 22 éves ifjútól valóban ritka kiváló munka; számos megállapítása máig érvényes; de a marxizmustól, a szocializmustól teljesen érintetlen.

Számos kisebb észrevételem volna még, de részint nem itt a helye, részint meg tartok tőle, hogy a szerző szemében „mikrofilológiai” okvetetlenkedésnek tűnének. Egyet azonban mégis szóvá teszek, mert példa lehet arra, hogy a fölényrel kezelte, nem ellenőrzött adat megbosszulja magát. Baróti a *Férfinapló* első verséről, az *Új könyvemet tegnap elkobozták* címűről azt mondja: „Egyáltalán nem bizonyos, hogy ezt a verset eredetileg is naplóversnek szánta. Nem sokkal megírása után a szegedi *Délmagyarországban* még erre való utalás nélkül közölte.” Nem értem: a *Délmagyarország* 1931. május 10-i számában ez a vers *Napló* címmel jelent meg. A homokra épült vár összeomlik; a következtetés téves: „Úgy látszik tehát, hogy az önéletrajzi jellegű ciklus megírásának szándéka csak 1931 vége táján alakult ki benne, s a könyve elkobzásáról írt verset is csak akkor (ha nem később), a *Lábadózó szél* című kötete összeállításakor kapcsolta hozzá.”

Baróti könyve, végül is, leszámítva a pályakezdő költő világnézeti fejlődésének képében megmutatkozó elrajzolásokat, a Radnótiról szóló irodalom eddig legkiválóbb teljesítménye, egyszerű bevezető a költői életműbe. Értékét növelik Buday György kitűnő metszetei: Radnóti portréja, ex librise és verseinek illusztrációi, valamint a költő hagyatékából először közölt zsengek, műfordítások, tanulmányok. Mielőbb szükségünk volna a folytatásra, a második részre.

Péter László

SZIKLAY LÁSZLÓ: VISSZHANGOK

Tanulmányok, elemzések, értékelések. Bratislava, 1977. Madách K. 400 l.

Ha e tanulmánykötet nem jelentene többit annál, amit szerény címe ígér s csupán arról tájékoztatna, – mint a szerző a bevezetőben írja –, hogy „egy Csehszlovákiából származó magyar kutató közös múltunk és szocialista jelenünk számos szlovák és cseh, valamint csehszlovákiai magyar jelenségére hogyan reagál”, akkor is fokozott érdeklődésre tarthatna számot. Méltóvá teszi erre gazdag anyaga, amely széles tematikai szóródásban – a XVI. századtól napjainkig terjedő időben – kapcsolódik a szlovák és részben a cseh irodalom minket érintő és érdeklő problémáihoz. Az egyes dolgozatok kelet-

kezésének időpontja pedig olyan számsorba állítható, amelynek az elején 1955, a végén pedig az 1974. esztendő áll. Az utóbbi két évtized publikációjából válogatta tehát a szerző kötete anyagát, mintegy kiegészítésként az 1974-ben megjelent, *Szomszédainkról* című könyvéhez, amelyben egy tágabb horizont – Közép–Kelet-Európa – fontos irodalomtudományi problémáiról fejtette ki véleményét.

A *Visszhangok* írásai három típusba sorolhatók: a szerző egyéni kutatásait ismertető tanulmányokra, amelyek közül a legfontosabbnak érezzük a Hviezdoslav magyar nyelvű zsengei és A

magyar szlavisztika gyermekkorából című dolgozatokat; a más kutatók eredményeit méltató, vagy azokkal vitatkozó írásokra, amelyek között különös figyelmet érdemel a Štúr-iskola költészetéről szóló dolgozat, azután a Jéna és a szlovákok című írás, valamint Josef Matl könyvének bírálata. A harmadik típust az olyan tanulmány képviseli, amelyben Sziklay László a maga és mások tudományos vizsgálatainak tanulságait, általánosítható tapasztalatait fogalmazza meg, mint ahogyan ezt teszi a magyar–szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdéseiről szóló dolgozatában. De akár saját búvárkodásáról ad számot, akár mások eredményeit kommentálja, minden írását a teljesség, az összefoglalás igénye jellemzi. Arra törekszik, hogy az adott témáról a legteljesebb tájékoztatást adja, figyelmre kiterjed minden lényeges mozzanatra. Innen van, hogy recenziói többnyire túllépnek a műfaj hagyományos keretein, valóságos tanulmányokká terebélyesednek. Néha úgy tűnik, a vizsgálandó mű csak ürügy arra, hogy a recenzens tanulmányban foglalja össze – ha szükséges, vitatkozva is –, széleskörű tájékozottságra valló ismereteit a szóban forgó témáról. Egyebek közt ilyen jellegű a Ján Kollár-bibliográfia és a Hviezdoslav lírája című írás, amelyeknek tárgya egyébként is a szerző legszűkebb érdeklődési körébe tartozik.

A *Visszhangok* azonban nemcsak összegezes, nemcsak a szerző felhalmozott ismereteinek kifejtése, alkalmazása a két-három szomszédos irodalom, ill. irodalomtudomány jelenségeinek elemzésére. Kiinduló pont is Sziklay László könyve, további lépésre buzdító, a kutatás újabb szakaszát megnyitó mű, gazdag kutatási program a holnap számára. Alig van a kötet írásai között olyan, amelyekben ne találkoznánk egy-egy utalással, megjegyzéssel, biztatással a további szorgos munkára, eddig még lappangó adat, homályos pont, feltáratlan összefüggés tisztázására. Az eperjesi kör, a Haan Lajos és társai tevékenységéről szóló, érdekes és tanulságos dolgozatban utal Sziklay László Vörösmarty és Ján Kollár romantikájának rokonságára, másutt apró, de fontos filológiai adattal is érzékelteti a képalkotásban megnyilvánuló szemléleti azonosságot, amikor a Szózat bölcső-sír fogalompárját megtalálja Kollár Slávy dcérájának Előhangjában. A tudományos megsejtést a két költő rokonságáról további gondos kutatómunka igazolhatja csak. Sziklay László a két szlovák irodalmár, Vleček és Škultéty levelezéséről szólva sürgeti Melich Jánoshoz fűződő kapcsolatuk részletes fel-

tárását, hiszen szakmai-tudományos érintkezésük a kölcsönös megismerést, tehát a közeledést szolgálta az elkeseredett nemzetiségi harcok viszonyai között. Hasonlóképpen izgalmas és tisztázásra váró téma František Votruba szerepe, szemlélete, azoknak az okoknak a megvilágítása, miért mutatott teljes közömbösséget a nyugatosok fellépte idején Budapesten működő újságszerkesztő Votruba a magyar szellemi élet iránt s hogyan vállalkozott mégis Petőfi *A nép nevében* c. versének a fordítására. S mi a magyarázata annak, hogy Petőfi iránt élete végéig megőrizte vonzódását, mint arról – egyebek közt – az 1949-es centenáriumi alkalmából írt szép Petőfi-cikke is tanúskodik? Sziklay László Ivan Kusý monográfiájáról szólva több lényeges vonását is megvilágítja Votruba egyéniségének, de további vizsgálat tárgyául kínálkozik egyebek közt az a kérdés, milyen szerepet játszott a cseh progresszió Votruba idején a magyar–szlovák viszony alakulásában. Másutt – Josef Matl könyvének bírálatában – arra figyelmeztet Sziklay László, milyen fontos volna alaposan megvizsgálni a népköltészet-műköltészet XIX. századi értelmezését a közép-európai irodalmakban. Példaként a Himfy-strófát hozza fel, amely a német közvetítés folytán magyar népi formaként jutott el a csehekhez s lett náluk a műnépiesség szálláscsinálójává. Gogolák Lajossal vitatkozva pedig annak a gondos feltárását sürgeti, hogy a magyarországi népek önállósult kultúrájában mi az, ami közös marad az éles ellentétek korszakában is. A kínálózó sok példa közül még csak kettőt említünk abból a gazdag „kutatási programból”, amely Sziklay László könyvéből kibontakozik: a magyar–szlovák közös hagyományokra visszavezethető versformáknak a kutatása, továbbá a magyar és szláv műfordítás-irodalom feldolgozása.

A nekrológokkal együtt harmincnégy különféle írást tartalmaz Sziklay László új kötete. A tárgy sokfélesége azonban nem feszíti szét a könyv kereteit, mert egységet teremt abban az írói szemlélet következetessége. Úgy is mondhatnánk: a szerző tudományos hitvallása, amelynek jelentősége messze túlnő az itt betöltött egybefogó szerepnél. Több mint négy évtized áldozatos munkája, egy szenvedélyes hivatásudattól áthatott tudós életpálya vívmánya ez a szemlélet, amely az Apolló körének polgári humanizmusától nyerte indíttatását, mai kiteljesedésében pedig a kelet–közép-európai népek közös gyökerű kultúrájának, szocia-

lista testvériségének tudatos szolgálatát vállalja.

E szemlélet elvi alapja az a tétel, hogy a sok évszázad óta egyazon földrajzi zónában élő, közös sorsú népek kultúrájuk, tehát irodalmuk megteremtésében is azonos, vagy hasonló fejlődési folyamaton mentek keresztül s a Nyugattal szemben kimutatható különbségeik is többé-kevésbé azonosak. Ezért tudományos vizsgálatuk csak akkor lehet mélyre ható és eredményes, ha nem elkülönülten, hanem párhuzamba állítva elemezzük jelenségeiket, ha tehát a kelet-közép-európai irodalmak összehasonlító kutatására vállalkozunk. Igaza alátámasztásául Sziklay László ez irodalmak számos közös jegyére mutat rá. Beszél a „patrióta-politikai” jellegről, amely e táj minden irodalmát jellemzi, a gótika közép-európai befogadásáról, amely az „itt élő, különböző származású népek közös műve”. De a szláv barokk helyett is – hangoztatja –, „helyesebb . . . kelet-európai barokkról beszélni”. A kultúrák szembesítő vizsgálatát igazolják Sziklay Lászlónak azok az érvei is, amelyek a mezővárosok, az udvarházak, és a falusi paplakok szerepét emelik ki e táj kulturális fejlődésében vagy a verses epika továbbélésének közös tényére utalnak; továbbá azok, amelyek a kéziratos énekköltészet, a népies dalkincs szerepét hangsúlyozzák a műköltészet fejlődésében vagy az anekdótát a realista széppróza kialakulásában stb. A polgári irodalomtudományt éppen azért marasztalja el a szerző, mert az – mellözve az egy irányba ható közös tényezőket – a nemzetiségi ellentétek időszakára összpontosította figyelmét s nacionalista elfogultsággal az eltérések hangsúlyozására törekedett. Sziklay László elismeri,

hogy „a nemzeti irodalomtörténet írás politikus jellege . . . egész Közép–Kelet-Európára jellemző”, de óv a politikai szempontok egyoldalú alkalmazásától, mivel ez eltávolít egymástól, s meddő vitákhoz vezet. A ma kutatója – hangsúlyozzák Sziklay László írásai – csak úgy juthat helyes eredményre, ha a közös társadalmi-történeti alakító tényezőket szem előtt tartva a művekre koncentráls s ha a Duna-táj irodalmainak jelenségeit szembesítve vizsgálja s megkeresi a formai-tipológiai rokonság mélyen rejlő okait. Ezt a vizsgálati módszert alkalmazza maga a szerző is s ezt fedezi fel elismerőleg Milán Pišút munkásságában, különösen a Janko Král’ról írt tanulmányában, amely Petőfi és Král’ költészetét állítja párhuzamba. Ezt a látásmódot és vizsgálati módszert dicséri a cseh irodalomtudós Karel Krejčí írásában s ezt hiányolja Josef Matl könyvében, amikor – hangoztatva annak nagy értékeit – elutasítja szemléletét. Sziklay László tanulmányai sokoldalúan bizonyítják, hogy az egyes nemzeti irodalmak sajátosságainak a felismeréséhez is ezen az úton lehet eljutni, sőt ilyen módon válik tanulságossá annak a kutatása is, hogyan fogadták be ezek az irodalmak Európát, milyen közös törvényszerűségekkel és eltérésekkel reagáltak a fejlettebb társadalmak szellemi áramlataira.

Sziklay László ennek a négy évtizedes munkában kiküzdött szemléletnek lelkes hirdetője és gyakorlati megvalósítója. Más művei mellett a Visszhangok is ennek a termékeny megközelítésnek, e jövőbe mutató tudósi magatartásnak meggyőző bizonyítéka.

Csukás István

SZAUER JÓZSEF: KÖVEK ÉS KÖNYVEK

Esszék Itáliáról. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 440 l.

A Szépirodalmi könyvkiadó 1977-ben jelentette meg Szauder József *Kövek és könyvek* című esszékötetét, amelyben a tizennégy évvel korábban szerény példányszámban kiadott *Ciprus és obelisztk* c. tanulmánykötet olasz vonatkozású írásait: a szerző római egyetemi tanársága idején írt esszéivel kiegészítve bocsátotta az olvasók rendelkezésére.

Szauder József harmadik „olasz tematikájú” tanulmánykötete immár végső bizonyíték arra, hogy az igazi irodalomtörténész életművében so-

sem különül el a magyar és a világirodalom vizsgálata. Szauder József olasz irodalomtörténészként indult a pályán. Csak az ötvenes évek elején kötelezte el magát a XVIII–XIX. század magyar irodalmának tanulmányozása mellett és vált alapvető monográfiái, szövegkiadásai, tanulmányai révén a tudományos közvélemény előtt „magyarossá”, akinek csak egyik „pihentető szenvedélye” lett volna az olasz irodalom és kultúra tanulmányozása. Pedig, hogy ennél mélyebb kötődésről volt szó, bizonyítja első kiadott összehasonlító iro-

dalomtörténeti tanulmánya Faludi *Udvari emberé-*ről, az első tíz év gazdag publikációs eredménye és az, hogy „magyaros” éveit is alapvető olasz kiadásokat rendezett sajtó alá. Az 1963-ban megjelent *Olasz irodalom – magyar irodalom* c. tanulmánykötet a magyar–olasz kapcsolattörténeti kutatások felélesztésén és alapvető filológiai felfedezéseken túl (Döbrentei Gábor első magyar Commedia-fordítása) világosan megmutatta, hogy Szauder József irodalomtörténeti kutatásaiban a magyar–olasz művelődéstörténeti kapcsolatok kutatása nem egy szempontból pontosíthatja az elmúlt évszázadok magyar irodalmáról és műveltségéről kialakult képünket. Alapvető fontosságú *Csokonai és Metastasio* költészetéről írt összehasonlító tanulmánya bizonyítja, hogy Szauder József XVIII. századi kutatásaiban következetesen a magyar irodalom megoldatlan problémáiból indult ki, és az európai, ezen belül az olasz modellek, párhuzamok elemzésén keresztül a magyar irodalomtörténet leglényegesebb kérdései megválaszolásához tért vissza. Ezért tűnt mindvégig „magyar irodalomtörténésznek”, ám összehasonlító, magyar–olasz kapcsolattörténeti tanulmányai – amelyeknek összegyűjtése és magyar nyelvű megjelentetése még fontos adóssága irodalomtudományunknak – mutatják, hogy az olasz kultúrkör beható ismerete sajátos látószöveget biztosított munkásságának.

Kövek és könyvek Szauder József utolsó töredékesen elkészült tanulmányának címe került a kötet címlapjára; de ez a munka mégsem csupán kövekről, könyvekről, olasz városokról, az itáliai képzőművészet és irodalom rezekeiről szól. Igazi tanítása a „lélegző tenger”, az ember és táj, a művészet és természet, a kultúra és a ma emberének viszonya. A kötet gerincét művészet- és kultúrtörténeti tanulmányok, „tárgyas esszék” alkotják építészeti terekről, utakról és kutakról, templomokról, lépcsőkről, könyvtárakról és a bennük, velük együtt élő emberekről. Tanulmányaiban Szauder igazi filológusként közelít tájhoz, templomhoz, festményhez és szoborhoz – akárcsak legközelebbi olasz irodalomtörténész rokona, Mario Praz. Célja az, hogy látni tanítson, hogy távolítsa „az utazgató olvasót a konvencióktól, ítéletét is neveljem arra, hogy hatoljon a látvány felszíne mögé, s találja meg a tisztán képszerűben is a benne rejlő mélyebb összefüggéseket” (Ciprus és obelisz, Előszó, 5. l.).

Szauder József is az a humanista magatartás volt jellemző, melyet Janus Pannoniusra emlékező tanulmányában így fogalmaz meg: „a természetet s a tájat elnézve, gyönyörködve is

benne, csak a magunkba tekintésnek, a lélek gondjainak, az emelkedés és halhatatlanulás vágyainak kényszere lett bennünk sokkal erősebb, a mérhetetlen nagy külvilág szorítására a hitben, a mítoszban való alámerülés- és megtisztulásvágy intenzitása.” (85. l.) Szauderben is – a külvilág szorítására – kialakult az a hajlam, hogy „szeresse a tárgyakat és mozdulatokat figyelni és meditálni róluk.” Ezért szereti a nagyváros Róma szegénynegyedeinek XVIII. századot megőrző hangulatát és a Trastevere „templomok, párházak, műhelyek közötti” élő népét, és ezért fáj számára minden, ami megbontja a természet és ember, ember és kultúra igazi harmóniáját. Egész életműve, így legújabb tanulmánykötete is nyíltan hirdeti, hogy a „külvilág szorításában” szükség van „a hitben és mítoszban való alámerülés- és megtisztulásvágy intenzitására”, azaz a kultúra benső megismerésére, átélésére és védelmére.

Szauder Józsefet nem egyszerűen egy meghatározott kutatási téma lehetősége, még kevésbé a szobatudósi attitűd vezette a múlt korok tanulmányozására, hanem egy tartalmasabb életforma, az igazi kultúra iránti vonzódás őszinte igénye. A múltat, a műveltséget, kultúrát és könyvet elefelejtő, csak a pillanatnyi belefeledkezésnek élő hétköznapiassággal szemben mutatja fel azt a világot, amelyben érdemes élni, azt a kultúrát, melyet kötelességünk megismerni és megőriznünk a ma és a jövő számára. A kultúra világának szimbóluma nála Róma, melyről valóban mindent tud, történelmét, legendákat, a ma és a letűnt korok embe-reinek életét.

A *Kövek és könyvek* nagy tanulsága, hogy szerzője nemcsak egy-egy meghatározott kor, hanem az egyetemes kultúra mély ismerője volt, akit „Földrajzi alakulat, táj és városépítészet harmóniájában főleg egyes korstílusok (középkor, reneszánsz, barokk) különös, szinte kitapintható hangulata érdekelt.” (Ciprus és obelisz, Előszó, 6. l.) Így veszi észre, hogy miként „szállottak fel apró emberképmások” Perugia s Firenze kútjaira, „hogy meghirdessék a reneszánsz emberének első diadalát a befogott vizek fölött” (41. l.). A lépcsőkről és a betlehemekről szóló tanulmányaiban a leíró bemutatáson és a történeti elemzésen át Szauder József pontosan rögzíti az egyes korok és korstílusok hangulatát. A reneszánsz ideális városának kristálytisztá képe rajzolódik ki az *Urbinoi álom*-ban, míg a szoborral való szembenézés rádöbent, hogy miként válik Mózes „a tudás teljében átélve a megsemmisülés tragikumát” Michelangelo „ideális önarcképévé”,

miként ér véget vele és a Medici-sírokkal egy korszak, „s annak megsemmisülésével néz keserűen farkasszemet, amiben léte és műve felépült, a reneszánsz összeomlásával...” (323. l.) A manierizmus és a barokk hangulatáról a kutak, templomok, lépcsők bemutatásán túl a Caravaggio- és a Bernini-tanulmányok adnak mélyreható képet.

A művészet értelmét és lehetőségeit világítja meg a Pantheonról írt tanulmány (*Hatalom és dicsőség*) Raffaello és a mellé temetkező művészek sírfeliratait elemezve. „A három művész sírversének középpontja a művész és a natura vagy a genitrix viszonya, buzgó visszhangjaként Raffaello rerum magna parens-ének – íme, ez a leghangosabb szava a Pantheonban annak a halhatatlanságnak, melyet a természettel való küzdelem, az eszmei szép megteremtése szerez meg a halandónak – coetera mortis erant, a többi a halálé, mint Caracci kövén olvasni.” (296. l.)

Mindig is tudtuk, hogy Szauder József munkáira a filológiai pontosság, a rangos műveltség, az egyes korok társadalmi-szellemi mozgalmában való biztos eligazodás, a más művészeti ágakra kiterjedő összetett látásmód, a múlt korok intuitív átélésére és korszerű tolmácsolására való képesség mellett elsősorban nem a csillogás, hanem a minőségre való törekvés, a „nehézveretű stílus” jellemző. Talán ezért terjedhetett el az a megalapozatlan vélekedés, hogy tanulmányai túllontúl tömörek, nehezen olvashatók. E tévhit ékes cáfolatát adják e tanulmánykötet „tárgyas esszéi”, tanulmányszerű élménybeszámoló, kép- és verselemzése, melyben a hosszú, de kristálytiszta logikával felépülő összetett mondatok egymásutánja tisztán képes megláttatni a még sosem látott tájat, építészeti részletet, művészeti alkotást. Gazdag templomleírásai, képelemzése kedvenc szerzői, Winckelmann, Kölcsey és Kazinczy izlésmélységét és stílustisztaságát idézik az olvasó elé. Ez nem tudálékosságot vagy régies hangvételt, hanem a szaknyelv irodalmi rangra emelését jelenti; ahogy Julow Viktor mondja, „Szauder József szaktanulmányait is szépirodalmi igénnyel írta.”

A *Kövek és könyvek* nem útirajz, még kevésbé útinapló. A szerző tudta, hogy „Stendhallal, Gregoroviusszal ma nem lehet versenyeznie Itália mégoly nagy szerelmesének sem.” (120. l.) A személyes élményből születő esszék a szerző kezén valódi kultúrtörténeti, művészettörténeti tanulmányokká válnak, mert Szauder tudatosan átkomponálja első benyomásait, személytelemné formálja az elemzést. Ilyen értelemben mondható el, hogy igazi filológus módjára közelít tájakhoz, műalkotásokhoz, nem feledkezve meg a legkisebb jelentést hordozó részletéről sem, ami a kötetet a legigényesebb tanulmányok sorába emeli. Ugyanakkor a személytelen elemzések mögött mindvégig ott érződik az elemző jelenléte, a személyes élményből fakadó varázs. Ennek a közvetlen, de igazi művészettörténeti ismeretekkel tartalmas szépprózának talán legszebb darabja a személyes jellegű *Római élet* ciklus mellett a felvonásokra osztott *A Campo de' Fiori százéves piacán* tökéletesen megkomponált, anekdotákkal, apró, hiteles megfigyelésekkel, történeti leírásokban gazdag írása, mely azon a ponton tetőzik, amikor Szauder egy mondatban összegzi a volt marhalegelőből könyvek és virágok piacává, majd a könyv és emberégetés jelképévé, a gyümölcs és halpiaccá, valamint politikai gyűlések színterévé vált tér bemutatását: „A szónokok többnyire onnan beszélnek, ahol a mészárosok standja áll délelőtt, a hallgatóság a zöldség és gyümölcs, valamint a vágott baromfi helyét foglalja el, a rendőrök a trógerékét.” (280. l.)

Az egész életmű jelképének érezzük, hogy Szauder József utolsó írását kövekről és könyvekről, a filológusok védőszentjéről írta. Befejezőként idézzük most a töredekesen maradt tanulmány végső tanulságát: „Az irodalomtörténeteszek védőszentje alighanem Szent Jeromos: a könyvek, melyeket olvasott, s a kődarab, mellyel verte magát, ott hevernek a keze ügyében – így mutatják képei, sokszor ugyan az általa megszelídített oroszlanál is, de a filosz jelvénye mégiscsak inkább a könyv s az önmegkövetés.”

Sárközy Péter

*

Petrus Ransanus: Epithoma rerum hungararum. Curam gerebat: Petrus Kulcsár. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series nova. Redigit: Antonius Pirnát. Bp. 1977. Akadémiai K. 232 l.

Egyre izmosodó középkori forráskiadásunk újabb jeleként látott napvilágot Petrus Ransanus: Epithoma rerum Hungararum című műve. Az új kiadás hosszan váratott magára, hiszen a ransanusi mű a múlt században jelent meg utoljára, s Huszti József már 1929-ben szükségét érzi egy újabb, a kor igényeinek megfelelő kiadásnak. A Kulcsár Péter által gondozott Epithoma szövegét olvasva első megállapításunk: érdemes volt várni. Elmélyült filológusi munkával, nagy apparátussal, alapos előtanulmányok után készítette el a mű kritikai kiadását. Külön öröme szolgálhat a kutatóknak, hogy Ransanus minden magyar vonatkozású írását tartalmazó könyvet forgathatnak, sőt az Epithoma első kiadásaihoz írt szerkesztői ajánlásokat, valamint Liszti Jánosnak a műhöz kapcsolódó ódját is megtalálhatják a kötetben. Említést érdemel Ransanusról, elemzi a mű kéziratának utóéletét, vonatkozású munkája, amely Magyarországon most jelent meg először eredeti latin szöveggel. A bevezetésben, amelyet Kohut Éva fordított olasz nyelvre, Kulcsár Péter, miután rövid életrajzi vázlatot és történetírói képet fest Ransanusról, elemzi a mű kéziratának utóéletét, s az egyes variánsok kapcsolatát és sorsát, ismerteti a kiadás előkészítő munkálatai során alkalmazott módszereit, majd pedig pontos bibliográfiát ad a mű egyes kiadásairól, a feldolgozásokról. Az egyes indexekhez kiegészítő, magyarázó jegyzeteket fűz, kimutatva a szerző által használt forrásokat. A munka használatát hely- és névmutató teszi könnyebbé. Kulcsár Péter részletekre kiterjedő, azokban mégsem elvesző munkája példaként szolgálhat hasonló jellegű kiadásokhoz.

Az *Epithoma* szerzője, a palermói születésű Petrus Ransanus, Lucera püspöke valódi reneszánsz egyéniség, a kor legkiválóbb tudásaihoz hasonló műveltség birtokában alkotó tudós. A középkor dominikánusaihoz méltó, alapos teológiai műveltség és az új eszmék iránti nyitottság jellemzi. Előkészíti Vincenzo Ferreri kanonizációját, ugyanakkor Oratio-jában Mátyás jellemének leírásakor Cusanus ismeretelmélete felé mutatnak megállapításai. Scientia-ról, ingenium-ról, prudentia-ról beszél, azaz a megismerés, a gondol-

kodás különböző fokozatait különbözteti meg. Járatos a filológiában, érdeklődik a földrajzi ismeretek iránt, Annales omnium temporuma pedig történelemtudásának ékes bizonyítéka. Ferdinánd, nápolyi király fiának nevelője, később a király követe Mátyás udvarában. Küldetésének titkos célja van. Hátrahagyott írásaiból csak következtetni lehet arra, hogy Mátyás előtt Korvin Jánossal szemben az Aragóniai-ház érdekeit – esetleg Beatrix trónutódlásának tervét – képviseli. A főpap-diplomata követjárását nem koronázza siker, útjának „melléktermékeként” keletkezett Epithoma-ja azonban, melyet Annales-ának 61. kötétül szánt, megőrizte számunkra is emlékét.

Miért készíti el A Magyarok történetének kivonatát Lucera püspöke? A kor humanista divatja szerint kedveskedni szeretne vele a magyar királynak, „jól jön” Annales-ébe, és talán bővebb híryanaggal kíván szolgálni arról a Magyarországról, amelyre az erősödő török veszély miatt egyre jobban figyel a latin nyelv univerzalitásában élő művelt Európa. Thuróczi János Chronica-ja után itthon is megérett az idő egy humanista módon megírt magyar történeti összefoglalóra. Bár az Epithoma ezt a szerepet éppen kivonat jellege miatt nem töltheti be, mivel azonban forrásául Thuróczi műve szolgált, maga pedig Bonfini Decades-ének kútforrása volt, kapcsot jelent a hazai történetírásban a középkori és humanista korszak között.

Az *Epithoma* történeti részei előtt, a 2. indexben Magyarország földrajzi leírását találjuk. Benne nem a mai értelemben vett geográfiai munkát kell keresnünk; az ókori és kortársi minták és példák nyomán készült fejezetet inkább az útikönyvek korai elődjeként tekinthetjük, ugyanis számos helytörténeti, etnográfiai, művelődéstörténeti és gazdaságföldrajzi adatot közöl. Megemlíti például, hogy a tihanyi bazilikát I. András alapította, leírja „Új-Buda” történetét, szól a Rákos mezején lezajló országgyűlésekről. Utal a magyar–német együttélésre, külön népcsoportként kezeli a szászokat és székelyeket. A Balatont gazdag halállománya, Zala, Pilis és Pannonhalma szőlőskertjeit jó boraik miatt említi meg; gondosan felsorolja a bányászott ércek és kőzetek nemeit, nem kerüli el figyelmét Pécs és Kassa élénk kereskedelme. Amikor név-etimológiákat ad, az antikvitást máshelyütt is szívesen visszaidéző Ransanus a humanistákra jellemző módon több esetben római eredetet mutat ki (szerinte Pozsony a Pisoktól, Sopron a

Semproniusoktól kapta a nevét). A földrajz-tudomány egyes szakágainak és a rokontudományoknak együttesét találjuk meg ebben a leírásban, amely a magyar Eldorádó színekben, kincsekben gazdag képét jeleníti meg az olvasó előtt. A történetíró püspöknek valamiféle földrajzi „összöveg” – Kulcsár Péter szerint az Ernuszt Zsigmond féle adófizetői elszámolás – állt rendelkezésére, amely alapján munkáját megírhatta. E feltételezés alapján következtethetünk arra, hogy Mátyás központosító államának csúshivatalaiban (pl. kincstartóság) is a ransanusihoz hasonló, meglehetősen bizonytalan kép alakult ki az országról. Jobban ismerik és szeretik a fővároshoz, Budához közelebb eső területeket, a Duna völgyét, a közigazgatás nehezen éri el az erdélyi, Al-Duna menti, szlavóniai vidékeket. Az Epithoma földrajzi híryanagát átveszi Bonfini is, sőt alapforrásként használja azt. Lucera püspökének sietve készült „magyarországi útikönyve” hibái és helyenkénti pontatlansága ellenére is a kor színvonalának megfelelő értékű alkotás volt, mely arra is méltónak bizonyult, hogy később alkotó szerzők kútfője legyen.

Az *Epithoma* történeti részének harmincöt indexe a kivonatból fakadó jelleg miatt – a XV. század második felét tárgyaló fejezetek kivételével – nem tekinthető forrásértékűnek, inkább egyfajta humanista történetírói alkotó módszert, szemléletmódot közvetít gyakorlandó példaként a kortárs, elemzendő forrásként a ma élő történetész számára. Mit tanulhatott a kortárs Ransanusztól? Mindenekelőtt az egész témát átfogó, egységes történetiszemléletet és stílust. Az előbbinek vezérelve a teokratikus szemléletmód, sajátjai a jellemzésben fellelhető párhuzamok (Géza és István, illetve Hunyadi János és Mátyás), egyházi tekintélyekre, valamint tudós munkákra hivatkozás. A stílus egységét szolgálják a sok helyütt fellelhető párbeszédek, szónoklatok, a hasonló történelmi szituációk azonos kifejezésekkel, sztereotípiákkal megoldott leírása. A királyokat „uno consensu et applausu” választják, a gyors győzelmeket a vezérek „primo impetu” érik el, a győztes vezér az ellenséget „vertit fugam”. Úgyel arra, hogy forrásait ne szolgálai módon másolja, azok szövegét a saját egyéni stílusában keltse életre. Ebben ugyanis feltétlenül különböznie kell az individuumot és az antikuitás legnemesebb prózairói hagyományát tisztelő humanista alkotónak a középkor közösségi eszmétől áthatott szerzetes-írójától. A mai kutatóknak szemébe tűnik a nápolyi király követének vallásos humanista világszemlélete. Míg

kortársainak jó része, pl. Bonfini a történelmi események, egyéni sorsok megítélésekor a fátumfortuna harcának, a szerencse forgandóságának divatos és tetszetős elméletét fejtegetve keresi és magyarázza a dolgok végkifejletének okait, addig az Epithoma-ban mindennek végső mozgatója isten, az egyes cselekedetek megítélése pedig vallásos moralista alapon történik. A szerző egyházi és humanista műveltségének és az ebből fakadó érdeklődésének megfelelően, bővül időnként a mű szűkre szabott szöveve. Ransanus hosszabban időz a hun-történet tárgyalásánál, és oknyomozó módszerére jellemzően „megtisztítja”, átalakítja, és egyúttal világosabbá teszi a hun-magyar rokonság leírását. E részben Annales-a nyomán dolgozott, észre is vehetők rajta az emlékezetből végzett munka jegyei. Érdeklí a magyar keresztény egyház kialakulásának története, beveszi, Hartvik püspök feldolgozását használván, I. István legendáját és Marcellus Margit-legendáját. A Hunyadiakat érintő passzusok közül mindenekelőtt a Hunyadi Jánosról szóló érdemel figyelmet. A nápolyi követnek még nincs kapcsolata Magyarországgal, amikor első ízben ír Hunyadiáról. Feltehetően az ügy fontossága miatt, és mert nevezetesen III. Callixtus pápa őt bízta meg egy törökellenes hadjárat szervezésének a gondjával, foglalkozik a híres törökverő életrajzával. A külföldi tudós által adott portréból – elhagyván a humanista túlzásokat – mai szemmel is elfogadható kép bontakozik ki. A 28. indexben a nándorfehérvári csatáról szólva sok utódját is megelőzve észreveszi, hogy nem annyira Kapisztrán buzdítására, mint a keresztény világ és főként saját maguk védelmében fogtak fegyvert a jobbágykeresztesek. Akkor is figyelemre méltó megállapítás ez, ha mögötte esetleg az ő korában is meglévő dominikánus-ferences ellentét húzódik meg. Mátyásról és udvaráról írva a reneszánsz fejlődelmet mutatja be tapasztalatait és szóbeli informátorok segítségét felhasználva.

Az Epithoma nem egészen egy év alatt készült el. Szerzője nem bocsátkozhatott a korabeli Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak mélyebb elemzésébe. Bár helyenként megvillantja történetírói kvalitásait, mint történetíróról csak az Annales alapján lehet megbízható véleményt alkotni. Az *Epithoma rerum Hungararum* szervesen hozzátartozik a magyar történeti irodalomhoz, a XV. század bűvárainak pedig a korra vonatkozó fontos ismereteket közvetíti.

Blazovich László

Utazások a régi Európában. Válogatta, előszóval és jegyzetekkel ellátta Binder Pál. Bukarest, 1976. Kriterion K. 220 l.

Binder Pál válogatása a régi erdélyi peregrinációs irodalomból valódi irodalmi csemegét kínál a népszerű Téka-sorozat olvasóinak, akik *Az utazás divatja, Az erdélyi peregrinus* és más hasonló témájú kiadványok után bizonyára szívesen veszik kézbe ezt az új utazási antológiát.

Az útinaplóknak, útirajzoknak, beszámolóknak és főként a peregrinációs leveleknek – habár a régi irodalom „alsóbb”, tehát nem feltétlenül esztétikai fogantatású áramába tartoznak – nagy irodalmi forrásértékük van. Gazdag műveltséganyagot tartalmaznak, s egyúttal híven tanúskodnak az elmúlt korok emberének sajátos földrajzi térlátásáról.

A középkor szimbolikus és morális térszemléletét (melyben a világtájaknak és a földrajzi tér kiemelkedő pontjainak „erkölcsi” értéke volt) a reneszánsz idején egy realisabb és harmonikusabb világkép váltotta föl. A régi erdélyi utazók, köztük a XVI. századi Kornis György is humanista célzattal „nagy tudománt és glóriát kerestettek maguknak” az utazásban, s arra gondolnak, hogy bár a sztoikus auktor, Seneca úgy vélte, hogy „az egy helyben való tartózkodás teszi okossá a lelket . . . , mindazonáltal az módjával való helynek mutálása nem káros, haszontalan, hanem mind szükséges, hasznos és gyönyörűsége”. Kornis itt talán Lipsius híres *Epistola de peregrinatione italica* című utazáselméleti levelét idézi, amelynek epitetonjai természetesen Horatiusra vezethetők vissza.

A reneszánsz kori erdélyi ember földrajzi világképe rendkívül eklektikus. A számukra imitációra méltó antik auktorok, Strabón és Plinius oikumené-szemléletét gyakran korrekció nélkül átveszik, s írásaikban vegyesen sorjáznak a látott és olvasott események, népek és tájak. Ezek a megállapítások persze csak a tudós céllal utazókra, Baranyai Decsi Czimor Jánosra, Kornis Györgyre, Cseffey Lászlóra vonatkoznak, s nem érintik a napló- és jelentésíró utazókat, akik ugyan rendkívül színes leírásokat adnak bizonyos helyekről, szokásokról és eseményekről, a helyváltoztatás élménye azonban nem csillog át fogalmazásukon. Csaknem mindnyájuknál megfigyelhető az az arányeltolódás, amit Binder Pál Baranyai Decsinél észlelt, jelesen, hogy az apró

részletekben igen jó megfigyelők, mégis megdöbbenő, hogy mennyi minden mellett mennek el szó nélkül, ami pedig joggal kelthetné föl a figyelmüket. Ez alighanem azzal magyarázható, hogy a tudós leírásen kívül főként kuriózumokról, „csudás dolgokról” kívánnak tudósítani, „az kit Erdélyben lévő emberek sokan ne láttak volna”, struccokról, kazavárokról, narancscitrom- és pomagránátfákról, miegyebekről. Haller Gábor három napi londoni tartózkodásáról a következőket jegyzi be naplójába: „Láttam 8 oroszánt, egynéhány párducot és egyéb állatokat”.

Igen szerencsésnek tartjuk, hogy Binder Pál fölvetette válogatásába, s ezzel talán megmentette a feledéstől a Bethlen Pétert Hollandiába és Velencébe kísérő Cseffey László kitűnő peregrinációs leveleit. Cseffeyről – akiről leveleinek egyik első közlőjétől, Kovács Sándor Ivántól tudjuk, hogy bédekkerével, Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*ával a kézben járta be a változatos Európát – elmondható, hogy nemcsak fejlett, relatív földrajzi térlátással, hanem a tér látatásának művészi erényével is bír. Relatív térlátásnak nevezzük azt a szemléletet, mely a bejárható utak hosszát szubjektív fogalmakkal ragadja meg. Cseffey tudja, hogy az „odahaza gondolkozó embernek nagy messzének tetszik, sőt ugyan tudósoknak tartja jární ezt a földet . . . , holott az mélyföldről nem is úgy kell gondolkodni, mint mi nálunk, mert itt szinte olyan közönséges egy nap tizennégy mélyföldet elmenni, mint Tötösből Tordára menni”. Cseffey szolgáltatja az antológia talán legnagyobb filológiai „szenzációját” is. E jeles utazó szorgalmas könyvgyűjtő volt, különösen a geográfiai tárgyú könyveket kedvelte. A Zeller Mártontól Velencéből hazaküldött könyvei között ott találjuk Robert Fluddnak, a rózsakeresztes, mágikus-hermetikus tanok hívének, az európai manierizmus egyik legkülönlegesebb alakjának művét is. Alighanem ez az első adat Fludd magyarországi recepciójához. Itt jegyezzük meg, hogy Cseffey László Binder Pál által ismeretlennek mondott további levelei is előkerültek. (Lásd: Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. 300.)

Méltó helyet kapott a kötetben Baranyai Decsi Czimor János latin *Hodoeporiconja*, a magyar humanista utazási irodalom figyelemreméltó alkotása, az *Europica varietas* előzménye. A műről – Koncz József jóvoltából – immár csaknem száz esztendeje ismeretes, hogy nem versben van írva, hanem prózában, Irodalom-

történeti kézikönyvünk azonban mégis verses naplónak véli.

Binder Pál gondos kötetszerkesztői munkáját hosszas filológiai búvárkodás előzte meg. A példás jegyzetapparátus elhelyezése és mennyisége azonban kifogásolható. A szövegekben előforduló latin kifejezések kigyűjtése és betűrendbe szedése fölöslegesnek tűnik; amennyiben fordításukat a szerkesztő lapalji jegyzetekben közölte volna, ezzel a folyamatos olvasást könnyíti meg. Talán eredeti szövegeknek szoríthatott volna helyet, ha bizonyos információkat nem közöl két helyen is, az előszóban és a jegyzetekben. Végképp érthetetlen előttünk, mi szükség volt a névmutatóban dokumentált negyven név számára külön rovatot nyitni. Elfértek volna a jegyzetek között is. Névmutatón egyébként a kötetben előforduló nevek lapszámadatainak gyűjteményét értjük.

E néhány apró szépséghiba talán éppen a túlzott gondosság következménye. Semmiképp sem zavarhatja e színes, elgondolkodtató gazdag-ságú antológia befogadását.

Ács Pál

Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a magyarázó jegyzeteket írta Szigeti József. Bukarest, 1977. Kritérion K. 527 l.

Hovatovább megszoktuk, hogy a bukaresti Kritérion Könyvkiadó gondozásában megjelenő „fehér művelődéstörténeti sorozat” kötetei rendre tudományos izgalmat jelentenek, s nem egyszer hozzáférhetetlen művelődéstörténeti ritkaságokat tesznek közkincssé. A sorozatnak nincs neve, talán azért, mert sokféle témakörből s korszakból állt össze eddigi anyaga, szinte egyetlen közös jellemzővel: a válogatások mindig az erdélyi magyar művelődéstörténeti kincsből merítenek. A régi magyar irodalom kutatói is sok hasznos ritkasághoz jutottak már így hozzá, elég csak Rettegi György emlékirataira, Borsos Tamás portai jelentéseire, vagy Misztótfalusi Kis Miklós örökségére utalnunk. Legutóbb Pápai Páriz Ferenc írásainak példás gyűjteménye keltett osztatlan elismerést.

Az 1977-ben megjelent *Magyar Encyclopaedia*, Apáczai Csere János grandiózus vállalkozása első látásra nem ígért különösebb izgalmat. Maga a szöveg, első magyar nyelvű, rendszerező tudománytárunk jól ismert, nem is hozzá-

férhetetlen, számos kiadása ismeretes, s szakirodalmi is jelentős. A mostani sajtó alá rendező, Szigeti József támaszkodott is ezekre, hiszen az általa kiadott szöveg csupán apró javításokban tér el a Magyar Klasszikusok sorozatban, 1959-ben megjelentől, és az 1959–61-es kritikai kiadástól (Bán Imre, illetve Lázár György munkái). A magyar kiadásokon túl romániai edíció is rendelkezésünkre áll (*Apáczai Csere János válogatott munkái I–II*, Szerkesztette: Szigeti József, Bukarest, 1965.). Természetesen a *Magyar Encyclopaedia* követeli helyét az erdélyi művelődéstörténeti sorozatban, hiszen XVIII. századi kulturális eredményeink egyik legjelentősebbike, s a benne kifejezett szellemiség szoros egységet alkot Tótfalusi Kis Miklós és Pápai Páriz Ferenc örökségével.

A vaskos kötetben nemcsak Apáczai műve kapott helyet; az eredeti szöveget Szigeti József terjedelmes tanulmánya (*Az élő Apáczai Csere János*), ugyancsak az ő jegyzetei, valamint névmagyarázatok és Apáczai életrajzi adatai egészítik ki. Szigeti József célja nem újszerű kutatási eredmények bemutatása, hanem inkább Apáczai figurájának emberközelsége hozása, s ily módon – a sorozat eredeti szándékának megfelelően – elsősorban közművelődési jelentősége van ennek a kötetnek. A jegyzetek nem a szöveg egyes pontjaihoz, hanem az egyes fejezetek egészében nyújtanak általános eligazítást – Bán Imre minden részletre kiterjedő, s igen sokoldalú Apáczai-monográfiájának alapján. Megjelölik Apáczai pontos forrásait, majd többnyire a bevezető tanulmány elvi megállapításait konkrétizálják az adott szövegrészre.

A bevezető tanulmány, amely tehát részletkérdésekkel kevésbé foglalkozik, ezzel szemben egy átfogó Apáczai-portrét vázol fel, érdekes munkahipotézist vet fel. Már a kötet elején álló idézet hirdeti: „Apáczai eszmerendszerét nem a Descartes-éhez mértük, hanem a hazai szükségletekhez. Mert Apáczai nem abban eredeti, hogy átvette Descartes eszméit, hanem ahogyan a hazai viszonyokra alkalmazta, ahogy rendszerezte.” A célkitűzés valóban jó, izgalmas, eredeti, hiszen a szakirodalom alaposan tisztázta már szerzőnk viszonyát forrásaihoz, ezen a téren aligha mondhat újat a kutató. Ám Apáczai helye kora magyar valóságában még nagyon is kiaknázatlan terület.

A művelődéstörténeti analízishez nyilvánvalóan szükséges az Apáczai korának magyar valóságát feltáró történeti és kulturtörténeti szak-

irodalom recenziója és szembesítése. A tanulmányban azonban csak annyi szó esik a korabeli erdélyi-magyar viszonyokról, amennyi Apáczai műveiből, elsősorban különféle beszédeiből kiemelhető. A tervezetekből-előszavakból kilügzött társadalomképpel azután Szigeti újra magyarázza a műveket – ezzel a módszerrel aligha érthetünk teljesen egyet. A célkitűzés sarkpontja, hogy „Apáczait nem Descartes-hoz mérjük”, ugyancsak felemás módon valósul meg a tanulmányban. Szigeti József ugyanis nem tesz mást, mint hogy Descartes eszmerendszerét méri Apáczaiéhoz, azt vizsgálva, hogy enciklopédistánk mely gondolatai lelhetők fel, vagy hiányoznak a nagy francia bölcslőnél. Az összehasonlítás eredményeként Apáczai egyenértékű, néhol mesterét is meghaladó magaslatocon tűnik fel; s arról is keveset olvashatunk, hogy még forrásai is csak áttételesen vezethetők vissza francia földre (Descartes-hoz és még inkább Ramushoz) az angol-németalföldi Amesiuson keresztül, nem beszélve fő mintájáról, a barokk-pánszofista Alsted hatásáról. Sajnálatos, hogy e második vonalbeli, ám a magyar művelődéstörténet szempontjából fontos nevek hiányoznak a tanulmányból, s a filozófiai háttér felvázolása kizárólag Descartes és (véleményem szerint nem eléggé megindokoltan) Francis Bacon alapján történik.

Ha mégis örülünk e kötetnek, az azért van, mert így az 1975-ben, a Téka sorozatban megjelent *Magyar logikácskával* együtt (amely Apáczai fontos beszédeit is tartalmazza – e kötetet ugyancsak Szigeti József gondozta) most könnyen hozzáférhető, modern kiadásban és kritikai szöveggyűjteménnyel áll rendelkezésünkre nagy tudós-pedagógusunk minden jelentősebb műve.

Szőnyi György Endre

Bisztray Gyula: *Könyvek között egy életen át*. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 593 l.

Ha majd évtizedek múlva jellemezni kívánják a jelen időszak, a 60-as, 70-es évek irodalomtudományát, bizonyára okok egész sorozatában találják magyarázatát annak, hogy monográfiák helyett miért tanulmánykötetek formájában nyilatkozott meg gyakrabban a kutatói szellem. Tény azonban, hogy a legjobb tanulmánykötetek a monográfiákhoz közelítenek abban, hogy az egyes tanulmányok kiegészítik egymást, összefüggenek egymással, sőt nemegyszer jól ki-

tapintható egységes gondolatmenetük van. Bisztray Gyula kötetének esetében látszólag nem könnyű meghatározni a szerző jellegadó főbb törekvéseit. Bár az írások zöme a XIX. század második felének magyar irodalmát tárgyalja, a kötet egésze meglehetősen távolságot ölel fel időben Pápai Páriz Ferencről Halász Gáborig terjedvén. Emlékbeszéd és pályakép éppúgy akad köztük, mint családi emlékirat vagy filológiai cikk. Ennek megfelelően nem is egy, de több rendező elvet, történelmi, műfaji csoportot különíthetünk el. Szembeötlő például az Erdély múltja, kultúrája iránti elkötelezettség (*A 350 éves Bethlen-kollégium, Pápai Páriz Ferenc, Nagyapám emlékirata, Petelei István, Babits fogarasi évei, Fekete kolostor*). Végig nyomon követhető az irodalom-szociológiai (*A prenumeráció, Népművelő irodalmunk és a ponyva, Szenteleky Kornél*), valamint a filológiai (*Arany János megemléstett leveleiről, Az Arany János kiadások rostája, Mikszáth Kálmán*) szempont érvényesülése. A téma ki-munkáltságának fokától függően alapvető kérdések tisztázására vállalkozik (*Sárosi Gyula, Petelei István, A pályakezdő Vajda János*), vagy apró adalékokkal járul hozzá a Mikszáth-, illetve Babits-életmű értelmezéséhez.

Ezek a feladatok már mintegy meghatározzák Bisztray írásmódját, magatartását. Művelődéstörténeti érdeklődését szociális érzékenység és komoly, olykor szinte gyöngéd hagyománytisztelőt teszi vonzóvá. A nemzeti múlt értékei iránti fogékonyság és a hibátlanul működő történelmi érzék már az első lapokon kivívja az olvasó rokonszenvét. Módszeréből következően nem a művek esztétikai alkata, formai jellegzeteségei foglalkoztatják elsősorban, hanem erkölcsi, társadalmi, nemzeti funkcionálásuk. Ezért a *Könyvek között egy életen át* cím nem valamiféle élettől elzárkózó búvárkodásra utal, hanem arra, hogy könyvek közül, könyvek által hogyan rekonstruálhatók a múlt és közelmúlt folyamatai, könyvek sorsa miképpen vezet el az olvasók, a társadalom vizsgálatához, s máig érvényes tanulságok megfogalmazásához. S habár avatott tudósa a könyvnek, a könyvészetnek, a kiadás-történetnek, épp a kötet utolsó, személyes emlékeket idéző tanulmányai igazolhatják, hogy életműve a való élettel, a haladó irodalmi mozgalmakkal állt kapcsolatban (*Móricz Zsigmond, Halász Gábor és Szerb Antal emlékezete*).

Igaz, a nagy terjedelmű tanulmánykötet egyes darabjai több évtized terméséből vannak összeválogatva, szemléletmód és stílus szempontjából

mégis egységesnek, már-már egyneműnek tekint-
hetők. S ez annál fontosabb, mert a legeltérőbb
módszerű és mélységű írásokról van szó: anekdo-
táról és adatközlésről, életrajzi és műfaj történeti
tanulmányról vegyesen. Bonyolítja a helyzetet,
hogy némelyikük különböző, más-más idő-
pontban keletkezett, s más-más szempontú rész-
letből áll össze. Ez a toldozó, majd tágiító, majd
szűkítő összerendezés azonban nemcsak szükség-
megoldás, hanem Bisztray tudósi alkatából is
következik. Nem felfedező vagy újragondoló ő
elsősorban, hanem részletekből építkező. Ezért
vállalkozik kevésbé látványos feladatok elvégzé-
sére is, s azért is, mert jól tudja, hogy a leg-
kiemelkedőbb életművek és a legmarkánsabb fő
vonulatok nem érthetők meg a kevésbé jelentős
áramlatok és alkotók számbavétele nélkül (*Nép-
nevelő irodalmunk és a ponyva, Sárosi Gyula,
Szenteleky Kornél*).

Néha az a benyomásunk támad, hogy a tudósi
alázattal vállalt feladat megoldása során a kelle-
ténél szerényebb a következtetésben. A *Szép-
prózánk Kazinczytól Petőfiig* például a nyelv-
újítási harc és a fordítás-irodalom frappáns jellem-
zésével indul: „A magyarság és európaiság kérdése
ekkor még nem annyira a közös törekvések s a
szellemi kölcsönhatás meglétét, mint inkább
annak fájdalmas hiányérzetét jelenti. A külföldi
termékek szorgos fordítása Bessenyei társaságától
Kazinczy köréig a felgyült mulasztásokat kívánja
pótolni.” (81) Az „ekkor még nem annyira”
kitétel töprengésre készíti az olvasót: mi az oka
annak, hogy kb. félszázad múlva Arany, Szász
Károly és a többiek, s újabb félszázad elteltével
Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád
ismét felgyült mulasztások pótlására kényszerül.
Talán a XIX. századi magyar irodalom fejlődé-
sének sajátos ütemére, előrelépéseire s ismételt
lemaradásaira, s ezek belső, társadalmi vagy
személyes okaira kaphatnánk magyarázatot
éppen a műfordítói irodalom felől nézve. A
Népnevelő irodalmunk és a ponyva kapcsán ismét
csak a magyar irodalom speciális fejlődési
törvényszerűségei volnának kifejezhetőek: a nyugat-
európai irodalmaktól elütő jelenség az igényes
népnevelői irodalom, amely azonban mégsem
olyan egyetemes érvényességű, mint mondjuk az
oroszok, pl. Tolsztoj hasonló vállalkozása. Az
1955-ből származó Petelei-tanulmányunk ez a vég-
következtetése: „Ma, közel egy évszázaddal föl-
lépése után, az idő jobban kimutatja témáinak
erős fakulását, mint kezdeményeinek egykori
újzerűségét.” (446) Holott az *Árva Lotti* vagy az

Ö.T.O. (Bisztray is megbecsülően szól rólok
különben) mondandója a tanulmány megírása óta
eltelt két évtized alatt nemhogy megfakult volna,
de aktuálisra vált. Az elemző realizmus előkészíté-
sében, sőt megvalósításában vállalt szerepe pedig
a századforduló-kutatások előrehaladásának meg-
felelően egyre inkább méltánylásban kell hogy
részesüljön.

A tanulmányok jelentékeny értékeinek
elismerése mellett is némely állításuk ellenvetésre
ösztönözhet. Talán nem szerencsés például
Kazinczy börtönaplója kapcsán naturalizmust és
verizmust emlegetni: az összevetésnek megvan a
létfogosultsága, ha e fogalmakat erősen kitágítva
értelmezzük, magyarázó, feloldó kommentár
nélkül azonban kevésbé meggyőző (83). A
Mikszáth-írások a kötet legihletettebb, leg-
találhatóbb darabjai közül valók, mégis hiányolni
lehet Mikszáth írói egyéniségének tüzetesebb, s
némileg kritikaibb vagy legalábbis összetettebb
felfogását. Meglehet, Bisztray Gyula nem ért
egyét azzal, ahogy Schöpflin, Babits és mások
Mikszáth „önkorlátozás”-át tárgyalták, de az
„írói őszinteség” és az „ábrázolói mélység”
kérdéskörének figyelmen kívül hagyása egy le-
egyszerűsített Mikszáth-képhez vezethet vissza.
Néhány kevésbé jelentős megjegyzés fűzhető még
a Mikszáth-fejezethez: Csak abban az esetben
kellene hinnünk Mikszáth nyilatkozatának,
misperint óráá Macaulay és Carlyle oly nagy
hatással volt, különösen írásművészetére, ha
ennek cáfolhatatlan bizonyítékait látnánk élet-
művében (377). Gogoltól valóban tanulhatott, de
Csehov hatása (ahogy ezt ő maga a *Bűn és bűn-
hődés*-re mondta) már „későn jött” (378). Végül:
a tanulmánykötetek gyakori hibáival (átfedések
és ellentmondások) itt is találkozhatunk, de
elenyészően csekély mértékben. Ha korábban azt
olvastuk, hogy Mikszáth társadalomkritikája a
századforduló három uralkodó hatalma, a feuda-
lizmus, a kapitalizmus és a klérus ellen irányult
(372), akkor nem szerencsés, ha valamivel később
ez Mikszáth három nagy koncepciójával
cserélődik fel. Eszerint Mikszáth a feudalizmus
végső maradványainak felszámolására, a magyar
nép erőinek és küzdelmeinek ábrázolására és az
egyháznak a haladó erőkkel vívott harcának be-
mutatására törekedett (387). Valószínűleg az
előző felfogás a használhatóbb, már csak azért is,
mert Mikszáth végül is a „magyar nép erőinek és
küzdelmeinek ábrázolására” nem tett kísérletet
oly módon, hogy Dózsát, Martinovichot,
Kossuthot választotta volna hőséül, viszont A

fekete várossal, utolsó regényével éppen a kapitalizmus, a polgárosodás nemzeti sorsba fonódó tragikus dilemmájához szól hozzát.

A *Könyvek között egy életen át* méltó módon állítja elének a kulturtörténet, filológust és irodalomtörténet. Mivel Bisztray nem a nagy felfedezők és leleplezők közül való, eredményei észrevétlenül simulnak, olvadtak be a szaktudomány fejlődésébe. A kötet szerencsére közli a tanulmányok keletkezési évét, s ennek itt kiemelt fontosságot kell tulajdonítanunk. Ennek ismerete nélkül akaratlanul is alábecsülhetnénk jelentőségüket, hisz nem egynek a főbb gondolatai azóta már közkinccsé váltak.

Imre László

Adytól – Adyról. (Összeállította: Fenyvesi Margit) Bp. 1977. Tankönyv. 378 l.

Nem irodalomtörténészeknek, filológusoknak készült ez az antológia, hanem nagyon pontosan körülhatárolt közönségnek, olyan fiataloknak, akiknek ezek az itt közölt versek, szemelvények segítenek tájékozódni az Ady-líra kialakulásában, Ady életének színhelyei között, versei fogadtatásának ellentmondásos irodalmában, a baráti kör és a nagy szerelmek Adyhoz fűződő érzelmeiben, az Adyt ért hatásokban, és egészen röviden e nagy költészet utóéletében.

A nemes célkitűzést a kötet sikerrel valósította meg. Egy-egy jellemző idézet – egy kivételével Adytól származó sor – köré csoportosította a válogató a tizenkilenc fejezet anyagát, részben a költő életének időrendjét, részben az öt leginkább foglalkoztató kérdések körét tartva szem előtt. Az egyes fejezetekben – pl. „... az elbocsátó iskola-padok”, „Léda asszony zsol-tárai”, „Az én magyarságom”, „Grófi föld ez és magyar”, „Ember az embertelenségben” – Ady legjellegzetesebb, legszebb versein, cikkrészletein, levélrészletein, prózai írásaiból vett idézetein kívül rokonai, iskolatársai, barátai, kritikusi, monográfusai mutatják be Ady életének egy-egy kiemelkedő eseményét, elemzik egy-egy versét, emlékeznek rá, méltatják Ady szerepét kora költészetében. Ezekben a szemelvényeken kívül az utolsó fejezet az Ady halála óta eltelt évtizedek terméséből válogat, nemcsak magyar, hanem Adyt ismerő, szerető és értő külföldi szerzők írásaiból is (pl. Franz Kafkától, Oktavian Gogától és másoktól).

Kissé „iskolásnak” tűnnek ezek a kiragadott részletek, az egy-egy vers után adott verselemzések? Lehetséges. Mégis olyan közvetlen kapcsolatot teremtenek a költő és a könyv olvasója közt, olyan hitelesek és érdekfeszítők, hogy folyamatos olvasásuk összefüggő képet alakít ki a költőről, koráról, harcostársairól, a száznál több vers a szövegek között sokkal több oldalról világítja meg ezt a kivételes költészetet, mintha csupán egy tematikus versválogatás lenne. A szerzők – Ady Lajos, Benedek Marcell, Bóka László, Bölöni György, Földessy Gyula, Hatvany Lajos, Király István, Lukács György, Móricz Zsigmond, Németh László, Schöpflin Aladár, Varga József és mások tanulmányokat, monográfiákat szenteltek Ady Endrének, az itt közreadott részletek csupán a legfontosabb tényekre, mozzanatokra vonatkoznak, az olvasót a teljesebb elemzés megismerésére ösztönözve.

A könyv tanárok és diákok számára egyaránt olyan segédeszköz, amelyet élvezettel és haszonnal forgathatnak. Ezt a segédkönyv-jelleget erősíti a függelékben közölt *Szavak, kifejezések, nevek magyarázata*, amely betűrendben adja közre a versekben, szemelvényekben található idegen szavak tömör értelmezését, a szerzők legfontosabb adatait; valamint a nagyon erősen válogatott *Felhasznált és javasolt irodalom- és képjegyzék*. A gazdag képanyagról külön is érdemes szólnunk. 68 illusztráció egészíti ki a szövegeket, a régi fényképek színére, tónusára emlékeztető nyomdatechnikai eljárás jól illik a kiadvány egyszerű, szép külső kiállításához.

R. Takács Olga

Péter László: Ady nálunk. Antológia. Somogyi Könyvtár, Szeged 1977.

A köztudatban nem emlegetik szegedi íróként Adyt, azt tartják, nem sok szállal fűződött a városhoz. E felületes vélemény megcáfolására vállalkozott az *Ady nálunk* című kötet összeállítója, Péter László, s publicisztikai dokumentumokkal, levelekkel, vallomásokkal bizonyítja Ady és Csongrád megye szorosabb kapcsolatát.

Az antológia megannyi izgalmas problémát vet fel. Csak néhányat említünk: vajon miért nem szerződött a *Szegedi Naplóhoz* Ady 1902 tavaszán Nagyváradról; milyenek voltak szegedi benyomásai; s a szegedi értelmiségiek közül kik álltak hozzá közel). A kötetben érdekességek (pl.:

Ady Geréby Pállal vívott párbajának szegedi visszhangja, majd a szegedi államfogház kényszerű élménye) váltakoznak mélyebb benyomásokra utaló cikkekkkel, (pl.: Ady Dankó Pistáról) vagy újdonságként közzéadott figyelemre méltó dokumentumokkal (Hollós József kórházi főorvos megrendítő írásai Adyról és Csinszkaról.) Az összeállítás nem teljességre, hanem figyelemfelkeltésre törekszik, célja: a művelt olvasóközönséggel is megismertetni a korabeli szegedi újságok (Magyar Szó, Széphalom, Szegedi Napló stb.) Adyra vonatkozó cikkeit. Péter László kitűnő ismerője Szeged irodalmi hagyományainak, s a dokumentumokat mozaikszerűen beillesztett magyarázó szöveggel köti össze. A válogatás kronológiai sorrendet követ, ami talán a legkézenfekvőbb, de nem a legszerencsésebb. Célszerűbb lett volna egy-egy felvetett probléma köré csoportosítani a cikkeket, s így elkerülhetőek lennének a kisebb átfedések, a szerkezet zökkenői.

A kissé lényegtelenebbnek tűnő, lazán összefűzött részletek után igazán akkor válik érdekessé a válogatás, amikor a szegedi írók – Tömörkény, Móra, Juhász Gyula és Ady kapcsolatáról tanúszkodó dokumentumok következnek. Igen fontos az is, hogy kik álltak Ady mellé már életében a szegedi haladó értelmiségiek és politikusok közül: Domokos László, aki a Szeged és Vidéke című újságban értékeli verseit, Dettre János, a későbbi forradalmi kormánybiztos főispán, Csáky József szobrász, Szőri József festőművész vagy Szalay János, aki 1919-ben a Kommunisták Magyarországi Pártja szegedi szervezetének elnöke lett. A legizgalmasabb kétségkívül Juhász Gyula és Ady levelezése, az ún. „duk-duk affér” részletei. A kötet befejező részéből az is kiderül, bár Ady sohasem járt Makón vagy Hódmezővásárhelyen, mégis figyelemmel kísérte a Szeged környéki városok ébredő, haladó kulturális törekvéseit.

Az *Ady nálunk* című antológia természetesen nem meríthette ki teljesen a szegedi Ady-képre vonatkozó anyagot. Igazán teljessé akkor válhatna, ha egészében felidézné Ady szegedi utóéletét is. Ugyanis az Ady halálát követő méltatlan és igazságtalan irodalmi vita közepette egy szegedi folyóirat, a *Széphalom* kiállt Ady mellett. A *Széphalom* szerkesztője, Zolnai Béla professzor 1926-ban Szegedről indította el az Ady-reviziót. Péter László válogatásának záró soraiban utal arra, hogy Juhász Gyula Ady halálának tizedik évfordulója alkalmából utolsó makói nyilvános előadásában költő-barátjáról emlékezik meg. A

Széphalom is közül ebből az alkalomból egy érdekes Juhász Gyula-cikket. Néhány sorát érdemes felidézünk: „Tíz év után teljes történeti jelentőségében és egész emberi és költői nagyságában áll előttünk. Most indul új útjára, amely végtelen, hogy meghódítsa kis hazájának a nagy világot. Mert az ő titáni méretei túlnőttek Pusztaszeren, a Lomnicon, ő a Mont Blanc és a Himálájuk magasságában száguld s Illés tüzes szekéréen. Ővé az örökkévalóság.” (Széphalom, 1929. 119. l.) Ezek a gondolatok – záróakkorként – pontot tehetnek az ekkorra már nagyjából eldőlt „Ady-vitára”.

Péter László válogatása az Ady-centenárium alkalmából, a Somogyi Könyvtár új formátumú kiadványaként jelent meg. A Somogyi Könyvtár kiadványsorozata 1967-ben indult, eddig első sorban szegedi vonatkozású bibliográfiák és repertóriumok közzétételére vállalkozott. Az utóbbi időben bővült a sorozat néprajzi és irodalomtörténeti jellegű művekkel. A közéjük tartozó *Ady nálunk* című antológia nemcsak új vonásokkal gazdagítja az Ady-arcképet, de bővíti a Szeged ill. Csongrád megye haladó irodalmi hagyományait foglalkozó művek sorát.

Madácsy Piroška

Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története.
Bp. 1977. Akadémiai K. 170 l. (Irodalomtörténeti füzetek 92.)

A Prager-könyv fogalom volt Magyarországon a harmincas évek közepén és a második világháború esztendeiben. Azt, hogy e fogalom mögött mi rejtőzött, alighanem a kortársak jelentős része is csak most ismeri meg Kollin Ferenc értékes kis monográfiájából. A korabeli olvasó csupán annyit tudott, hogy egyes budapesti könyvkereskedésekben a pult alól lehetett kapni, vagy az üzemi terjesztők titokban árusították megbízható vevőknek. Onnan azután a Prager-könyvek elindultak útjukra. Kézről-kézre adták őket, magukon hordván az illegális írásterjesztés sejtelmes titokzatosságát, túl azon a belső vonzerőn, hogy olyan mondanivalót tartalmaztak, amely az akkori körülmények között legalisan semmiképpen sem kerülhetett volna ki magyar nyomdából.

A Népszava könyvkereskedés vezetője, aki a csehszlovákiai Prager könyvkiadó helyi főbizománya volt mintegy 1000–1500-ra becsüli

egy-egy Magyarországon eladott Prager kiadvány példányszámát. Bizonyossággal állítható, hogy a kötetek olvasóinak száma általában ennek sokszorosára emelkedett. Egy-egy szovjet regényt vagy riportkönyvet valósággal ronggyá olvastak, átköztették, majd újra kötötték, így hosszabbították meg életét, s juttatták el munkás- és földművesotthonokba, szakszervezeti könyvtárakba, gimnáziumokba, egyetemekre, értelmiségi körökbe. Eljutottak a Prager-könyvek mindenfelé, ahol a baloldali gondolat termékeny talajra talált. A budapesti üzemekbe csakúgy, mint távoli békési, csongrádi és baranyai falvakba. Az illegálisban dolgozó kommunisták bevált módszerévé lett, hogy ahol érdeklődést tapasztaltak a Szovjetunió vagy a kommunista eszmék iránt, ott az első puhatolódzó, egyben toborzó lépést a szépirodalom útján tették meg, s e tekintetben kimagasló szerep jutott a Prager-könyveknek. Volt ezeknek a kiadványoknak időnként visszhangjuk a legális sajtóban is, olyan tekintélyes, országos orgánumban, mint a *Pesti Napló*, a *Népszava*, a *Szép Szó*, a *Gondolat*, a *Szocializmus*, a *Literatura*. A kritikusok sorában olyan nevekkel találkozunk, mint Bálint György, Nagy Lajos, Komlós Aladár, Schöpflin Aladár, Bóka László, Fodor József, Szaltnai Rezső. A kötet szerzője által nagy szorgalommal és fáradsággal összeállított bibliográfia a kiadványok irodalmi rangját és politikai jelentőségét érzékelteti. A Prager-könyvek tényleges hatását azonban – s ez általában az illegális vagy féllegális kiadványok sorsa – soha dokumentálhatóan le nem mérhetjük. Itt elsősorban a kortársak visszamelegzéseire, élményeire vagyunk utalva. Ez tudományosan eléggé bizonytalannak minősíthető értékmérő. Adott esetben azonban sokat pótolhat az egyöntetűség: nemigen akadhat olyan régi kommunista vagy szociáldemokrata szervezett munkás, progresszív gondolkodású értelmiségi, aki nem erősítené meg, hogy általában is, saját szellemi fejlődésében is, mit jelentett egy-egy Prager-kötet.

A Prager könyvkiadó története nem érthető meg, ha nem ismerjük a korabeli magyarországi viszonyokat. Az ellenforradalmi rendszerben kezdettől cenzúra működött. 1938-ig megjelenése után kellett benyújtani minden nyomtatványt az illetékes ügyészség mellett működő cenzornak, attól kezdve pedig bármilyen nem időszaki sajtótermék (tehát nem napilap, folyóirat) csak a cenzúra előzetes engedélyével jelenhetett meg. A különböző törvények és rendeletek eleve lehetet-

lenné tették a Szovjetunióról szóló, a kommunista tanokat hirdető művek megjelenését. Alkalmazásuk azonban olyan rugalmas volt, hogy lényegében a cenzúra kényének volt kiszolgáltatva minden baloldali szellemű, a rendszer szempontjából nem konformista írás. Akadt néhány bátor és elkötelezett magyar kiadó, aki vállalva az anyagi és politikai kockázatot, így is kísérletet tett egy-egy mű megjelentetésére. A feladat java azonban külföldön, szabad és demokratikus légkörben működő könyvkiadókra maradt. Közülük a legtermékenyebb a Prager kiadó volt. Alig ötéves tevékenysége alatt több mint ötven magyar nyelvű könyvet jelentetett meg, s nem egy valósággal szenzációt jelentett a magyar olvasó számára. Ilyenek voltak például Egon Erwin Kisch, John Gunther riportkönyvei, Ehrenburg szépirodalmi és publicisztikai művei, Dos Passos, Čapek, Solohov, Silone, Leonhard Frank regényei, Konrad Heiden Hitler életrajza.

A könyvek tudatos kiadói tevékenység termékei voltak. Prager Jenő politikailag elkötelezett, antifasiszta szellemű, Magyarországon mondanivalójuk miatt ki nem adható, de egyben érdekes, olvasmányos és irodalmilag is értékes írások megjelentetésére törekedett. Sikerének titka hivatástudatában és hozzáértésében rejlett. Helyesen mutat rá Kollin Ferenc, hogy a szociáldemokrata Prager nemcsak állhatatos antifasiszta harcos volt, hanem kitűnő, élelmes üzletember is. 1919-ben emigrált Magyarországról Ausztriába, s itt működött a Dolfuss-puccsig. 1930-tól már itt is próbálkozott kiadói tevékenységgel, főleg német kiadványokkal, de megjelentetett néhány magyar könyvet is. A polgári demokratikus Csehszlovákiában 1934-ben kezdte el kiadói működését. Új vállalata székhelyeként Pozsonyt jelölte meg. Számításait arra alapította, hogy könyveit a Felvidék magyar lakta területein, esetleg más magyar kisebbségek között terjeszti legálisan, Magyarországon pedig illegálisan. Egy-egy könyvet 4–5000 példányban jelentetett meg. A csehszlovák hatóságok jóindulatú támogatásának megnyerése érdekében kiadta magyarul a polgári demokratikus köztársaság néhány műveit is magyar nyelven. Elképzelései teljes mértékben beváltak. A Prager kiadó fennállásának öt esztendeje alatt sok jelentős sikert könyvelhetett el.

Kollin Ferenc tanulmánya tiszteletet érdemlő és valóban hézagpótló vállalkozás. Korabeli dokumentum, anyag alig állott rendelkezésére. A kiadó eredeti iratait nem sikerült felkutatnia. Így visszaemlékezések, töredékek, sajtóvisszhangok

alapján kellett felépítenie a kiadó történetét. Szorgos és alapos munkával méltó emléket állított a magyar kultúra egy feledésbe merült, jelentős intézményének. S, hogy ez teljes jelentőségében bontakozzék ki az olvasó előtt a kortársak visszaemlékezésében, talán nagyobb súlyt nyerhetett volna annak érzékeltetése, mit is jelentett egy-egy Prager-könyv, s milyen erőteljesen élt az akkori Magyarországon az igaz szó iránti szomjúság.

Vásárhelyi Miklós

Kosztolányi Dezső: *Látjátok feleim.* Bp. 1976. Szépirodalmi K. 340 l.

Az írói arcképnek ezt a gyűjteményét Réz Pál állította össze, gondozta, jegyzetelte. Javarást hírlapi cikkek vagy ezek alapján készített rádió-előadások sorakoznak a kötetben. Efemerjellegűek kétségtelenül, de egy nagy író szellemi műhelyének melléktermékei. A Bácskai Hírlaptól a Pesti Hírlapig terjed a cikkeket közlő újságok listája, s ugyanilyen változatosak a portrék megírásának időpontjai is. Kosztolányi egész művészi pályáját végigkísérik ezek a jobbára emlékező-ünneplő írások. Valóságos kis irodalomtörténet kerekedik ki belőlük, Pázmány Pétertől a XIX–XX. század fordulójáig.

Kosztolányinak ezek az írásai, mint megjelenésük vagy elhangzásuk helye is jelzi, nem tudományos értekezések. De nem is impresszionisztikus eszme-futtatások, vagy merőben személyes vallomások: pedig Kosztolányi mindkettőt megengedhette volna magának. Cikkeinek megkomponálása előtt alaposan tanulmányozta a szövegeket, erről találó idézetei tanúskodnak, de nem röstellte a fáradságot Gvadányi kéziratban heverő írásainak tanulmányozásától sem. Az irodalmi zsurnalisztika olyan teljesítményei e cikkek, amelyek nemcsak kiváló stílusukkal tűnnek ki, hanem példaadó szakmai alaposágukkal, pontosságukkal is.

Az emlékezés természetesen sohasem lehet teljesen tárgyilagos, emelkedett hangnemet követel meg, de nem lehet túlzó s ezáltal hamis sem: Kosztolányi a méltató műfajnak ezeket a buktatóit az írói személyiség és az életmű jellemrajzának középpontba állításával kerüli meg, s következetesen azt firtatja, hogy ki miben volt utánozhatatlanul egyéni s ezáltal, ha olykor szűk területen is, a legnagyobb. Ilyenformán minden életműnek megtalálja a sajátosan egyedi vonásait,

megkülönböztető érdemeit, még Pósa bácsi gyermekét, szelíd lelke is megnevesül ebből a szemszögből, s talán méltányosan. Kosztolányi ugyanis az írói-költői tehetség jeleit ismeri fel tévedhetetlenül: s ezeket, legalább is itt közzétett írásaiban, nem viszonyítja mások teljesítményéhez, nem állít fel írói hierarchiát, noha ismeri az irodalomtörténetek rangsorait; az életmű zárt, szuverén tartományában veszi szemügyre a művészi karakter jegyeit. Az írói szuverenitás hangoztatása már-már elszigeteli az alkotót korától, környezetétől. Kosztolányi, különösen pályája kezdetén hitt egy ilyen típusú szellemi függetlenségben, az önmagáért való művészet lehetőségeiben, s ezt a meggyőződést rávetíti íróportréi alakjaira.

Alkotó-ideálja, amely szintén saját és nemzedéke művészetfelfogásából sarjad, az önmagát megvalósító, életét s annak kifejezését egybeolvasztó író vagy költő, akinek igazi biográfiaja maga a mű. Ezért a gazdag, színes vagy érdekes élet, amely talán csak belül, szellemi síkon, vágyakban, fantáziában, nosztalgikában valósul meg nemcsak az egyéniség tükre, hanem a mű anyaga is. Így válik értékké a saját magát naivul és közvetlenül tolmácsoló „laudans temporis acti” típus, az ifjúkora eszményeit dicsőítő őskonzervatív, amelyből kettő is szerepel a kötetben: Apor Péter és Gvadányi. Az ő vonzó erejük a világot felvilágosító közvetlenség, a nagyobbaké a tudatos közvetítés biztonsága, mesterségbeli bravúrja. Kosztolányit az ábrázolás hogyanja, a stílus érdekli mindenek előtt. Az ő idejében ifjabb és eredetibb volt az a közhely, hogy a legnagyobb bölcsesség s legnemesebb szándék is ellaposodik rosszul előadva. E tény közhelyszerűsége miatt már alig kelt figyelmet, noha az akkori hangsúly jogosult volt, s egy alkotó művész, aki a mesterség titkait fel tudja tárni, új fényt vet erre az alapigazságra. Kosztolányi cikkeinek ma is aktuális tanulsága az írói-költői mesterség, vagy ha úgy tetszik tehetség jellegének pontos és kongeniális érzékeltetése.

A kötet írásai több évtized tartama alatt készültek, közben Kosztolányi nézetei is változtak, alakultak. Az ifjúkori cikkek harciasabbak voltak, s olykor egyoldalúak is: a népmozgalmi akadémizmus ellenében egy friss, városias irodalmat hirdettek meg, néha a nemzeti problematikát és a politikumot mindenestül ki-rekesztve az igazi művészetből, de mindemellett beleragadva a „magyar karakter” némileg misztifikált eszméjébe. Pedig hajlékonysága

minden érték méltánylására képessé tette, a költői talentumot Vargha Gyula és Kozma Andor verseiben éppúgy felfedezte, mint a hozzá közelebb állókéban.

Az igazi nagyokról, Vörösmartyról, Petőfiről, Aranyról áhitattal szól; számára minden nagy költő a legnagyobb a maga nemében. Az irodalom szerete, az érték jelenléte lefegyverezte. A legihletettebb hangon az öreg, lírikus Aranyról, Komjáthy eszméktől áthatott éteri költészetéről, Renczky tépett sorsáról szól, azokról tehát, akiknek költészetében, életében, emberi gesztusaiban, rezignációiban és viaskodásaiban a maga s a hozzá hasonlóan érző nemzedéke előfutárait ismerte fel.

Wéber Antal

A gyengéd óriás. Emlékezések Gelléri Andor Endrére. Bp. 1977. Magvető K. 165 l. (Gyorsuló idő.)

A Magvető által kiadott kötet nagyjából arra vállalkozik, amit a cím ígér: *Emlékezések Gelléri Andor Endrére*. A sorozat terjedelmi lehetőségét figyelembe véve természetesen is ez: hiszen a Gelléri-ről szóló kritikák, tanulmányok teljes – vagy akár válogatott – gyűjteményének a megjelentetése elképzelhetetlen lenne ebben a sorozatban. Nem mintha a Gelléri-ről szóló szakirodalom az életmű teljességét tárhatná elénk: nemcsak a pályakép egészének a megjelenítése hiányzik, hanem a jellegzetes Gelléri-novella-típusok, stílusjegyek s a motívumhálózat rendszerező és elemző számbavétele is. Vargha Kálmánnak az *Arcok és vallomások* sorozatban megjelent könyve a Gelléri-kötetek megjelenési időpontjához korántsem köthető tematikai és stíláriis-művészi hangváltások jelzése szempontjából is irányadó mű, de a funkciójából következően természetesen nem vállalkozhatott a teljes életmű elemzésére. Színvonalas esszék, arcképek és kritikák is születtek az íróról: a *Szomjas inasok* megjelenésétől az 1970-es évekig. Eredeti, pontos – ma is sok vonatkozásban mérvadó – stíláriis, alkotáslelektani, tipológiai megfigyeléseik ellenére azonban ezek csak rész-munkák mindmáig, s ebben a kötetben, *A gyengéd óriás*ban még az összegezésük sem történhetett meg.

Az 1930-as évekből beválogatott kritikák valóban Gelléri felfedezésének és interpretálásának az állomásait jelzik. A *Szomjas*

inasok megjelenésének évében írta le a ma is megkerülhetetlen „tündéri realizmus” definíciót Kosztolányi „a valóság érzéki varázsa” által ihletett kötetről a Nyugatban. Az óbudai milliő proletárjainak természetrajzát, az élethez, a munkához, az anyaghoz való kapcsolatuk izgalmas ambivalenciáját – „Az élet nehéz, küzdelmes, kegyetlen, de a legnyomorultabbak számára is tele van rejtett varázssal, bujkáló ingerekkel és apró kielégülésekkel” axiómájával – egy évvel később majd ugyancsak a Nyugatban Halász Gábor elemzi tovább. A helyszín és a stílus vonatkozásában egyaránt – mint írói elődöt – Krúdyt említi Halász Gábor. De a látomás és a stílus elhatárolása már korántsem ilyen elmélyült és meggyőző: „Amíg a vérbeli impresszionista számára a téma csak ürügy volt, hogy elkalandozhasson képzeletének tarka birodalmába, Gellériben megvan nemzedékének egyszerűsége: ábrázolni akar, ami az őszinte az elbeszélőben, mint a lírikusban a tárgyiasság. A képet nem borítja el a stílus önállósult ornamentikája”. A szintén Krúdy rokonaként jellemzett Gelléri figuráinak „társadalomkívüliségével” kapcsolatban ennél pontosabb Vas István megfigyelése: az egyes ember magányos harcáról az „összeműködésében már merev gépezetnek látszó társadalom ellen”. Az „opalizáló natura” sajátos fénytörésére, a novellafigurák bonyolult, kettős pszichikumára figyelt fel szép esszéjében Kardos László is. „Álmok a valóságról, ezt a címet lehetne adni könyveinek... mintha ez az örökös szemléletessége magával a teremtéssel akarna versenyre kelni, hogy még egyszer megmutassa nekünk teljes izzásában a világot” – írja a posztumusz *Téli kikötő* emlékezésében Gelléri mentora, Füst Milán.

A Gelléri-novellisztika legkarakterisztikusabb jegyeit kirajzoló szép esszék közül Sötér Istváné a balladai kompozíció feszességére figyel fel, Déry Tibor az ösztönös alkotó álmójárájának nagyon is logikus röptét kíséri konkrét novellaelemzésekkel figyelemmel, Illés Endre az író utolsó művészi korszakát vizsgálva azt a valószínűnek tűnő hipotézist állítja fel, hogy „Gelléri útja tündéri novelláitól, álmójátékokba tévedő önleletrajzától a groteszk drámához vezetett volna”.

A kifejezetten emlékező jellegű írások Gelléri életrajzát, emberi portréját teszik teljesebbé. Tudjuk, az ötvenes években több hullámban kirajzó prózaírókra nagy hatással volt Gelléri írásművészete. Elsősorban Moldova Györgyre, Fejes Endrére gondolunk itt, de az élete utolsó éveiben

a zuglói történeteivel a Pirók-novellák motívumkörét tovább építő Szabó Istvánra is. Sajnos a kötetbe bekerült, „ars poeticának”, vallomásnak szánt írásokból ennek az orientációnak a lényege nagyon kevésé nyilvánul.

Czére Béla

Juhász Béla: Irodalom és valóság. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 429 l.

Juhász Béla könyvének egyik legfontosabb jellemzője: hűsége a vizsgált anyaghoz, igyekszik azt minél intenzívebben feltárni, nem enged a divatos elméletek kísértéseinek, hagyományos eszközökkel közelít az alkotásokhoz. Ő maga, a vizsgálódó, tapintatosan a háttérben marad, hadd beszéljen helyette az anyag, az író, a kor. Vannak kedves írói, szívéhez közel álló művek, melyeket újra meg újra vállatóra fog, s minden egyes elemzés tud újat közölni róluk. Puritán módon, közérthetően fogalmaz. Am egyszerűsége nem egyszerűsítés, a vizsgált alkotás legapróbb rezdülése sem kerüli el figyelmét, a történelmi háttér felrajzolására épp olyan gondot fordít, mint – ha erre szükség van – az író filozófiai szemléletének elemzésére.

Ízléséhez a realista szándékú epika áll a legközelebb. Szabó Pálról írt tanulmányait *Metszetek Szabó Pál életművéből* címmel foglalja ciklusba. Am a metszetekből teljes pályakép bontakozik ki. Szeretettel és megértéssel követi nyomon Szabó Pál pályáját és törekvéseit, bizottsággal helyezi el az életművet a kor legfontosabb regénytörekvései között. Megalapozottnak érezzük vélekedését, hogy Szabó Pál „szorosabban tapad a valóság esetlegességeiben gazdag világához, mint Tamási, szemlélete ugyanakkor költőibb, mint Veres Péteré.” Mindez nem jelenti azt, hogy ne volna tisztában azzal, hogy Szabó Pál életműve egyenetlen. Juhász Bélát ugyanis nem a kitérők, nem a művészi fiaskók foglalkoztatják elsősorban, hanem maga a jelenlét, annak gyökerei, környezete, s nem utolsósorban az a probléma, vajon korjelző-e törekvései, vállalkozott-e az író a valóság művészi újratemtésére, vagy éppen elszakadt-e attól a belső kényszer vagy egy ki nem mondott fikció ígézetében.

Nem fogalmazza meg pontosan, milyen az irodalmi eszménye, de írásait olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy az emberként vállalt küldetést, az emberi tartalmak kifejezését érzi az író fő

feladatának. Megbecsüli és fontosnak tartja a művész „szuverén teremtő erejét”, de érdeklődése csak akkor izzik fel, amikor úgy látja, hogy a teremtő erő az ember kiteljesedését szolgálja első sorban, nem pusztán a műt. Ilyenkor megbocsátja az alkotás zökkenőit, következtelenségeit, hiszen érzi benne az „életserű mozgás”-t, mely a maga ráérős tempóságával végül is teljes világot hoz a felszínre. Ezzel a megközelítéssel Szabó Pál regénytrilógiájának új értékeit tudja felmutatni, s a műveinek háttérben felsejlő, szüntelen jelen lévő lírát elemzi nagy affinitással.

Aprólékos részleteléssel mondja el a vizsgált epikai művek tartalmát, cselekményrajzát. Aki azzal a meggyőződéssel ír, hogy nemcsak az író és szakma számára akad mondanivalója, hanem az olvasók számára is, aligha tehet másként.

Juhász Béla írásai kitűnő fogódzót adnak a művek megismeréséhez, hiszen a cselekmény háttéréből érzékletesen, pontosan bontja ki a jellemeket, s ezek ismeretében, nagy óvatossággal, az esetek többségében hitelesen következtet az író szándékára.

Ha prózai művekről ír – és a jelek szerint szívesebben ír ezekről –, a mércéje kimondva-kimondatlanul Illyés Gyula prózája (mint ahogy alighanem Illyés emberi habitusát is ideáljának vallja). Ha versekről szól, ugyancsak Illyéshez viszonyít. Mert azt a lírai magatartást érzi kor- és időszerűnek, mely nem zárkózik el a világ elől, ha kell, vállalja a kísérletek és kudarcok kockázatát (mint ahogy Illyés kimondva is vállalta ezt az *Abbahagyott versekben*), aki nem zárkózik el hermetikusan a kíváncsi pillantások elől, hanem vállalja a világgal való kapcsolatot, „a közösségi gondok gravitációs terének” vonzását. Vagy ahogy Illyés tanulmánykötetével kapcsolatban fogalmazza meg: „a szemlélet határozott vonalait, irányulását, realista természetét, közösségi vonzalmát, nemzeti-társadalmi sorskérdések és egyetemes emberi gondok iránti elkötelezettséget”. Ezek az eszmények Juhász Béla szerint szavatolják a szemléletmód „tágas befogadóképességét, nyitottságát”. Ez a nyitottság lesz az ő ideálja is. Mint ahogy alighanem Illyés esszéírása és tanulmányírói munkássága volt a példája abban is, hogy nála is mindig az állításon van a hangsúly a tagadás ellenében, és sosem *valami ellen* fog tollat, hanem mindig *valamiért*. Önmagáról is elmondhatta volna, amit Illyéssel kapcsolatban ír le: „Értéket véd, helyez méltóbb megvilágításba, von ki a félreértések köréből, igyekszik tisztázni”.

Mindez nem jelenti azt, hogy Juhász Béla idegenkedik a bírálattól. A *Vonások arcképekhez* című ciklusban jónéhány izgalmas, eredeti meglátásokban bővelkedő kritikái írás található, s alighanem Juhász Béla már említett szerénysége a magyarázata, hogy némelyiket nem úgy emlegetik, mint egy-egy kérdés vagy alkotás alapvetően fontos bírálatát. Fejes Endre *Jó estét nyár, jó estét szerelem* című regényéről írva rendkívül jó érzékkel világítja meg a mű gyengeségének legfőbb okát, azt, hogy „a téves gondolat regénye”, hiszen a titokzatos sötétruhás fiú nem követi Hábeter Jani példáját, nem hallgat jobbik énjére, hanem olyan kibontakozást és menekülést keres, mely ugyanolyan bűnös és elhibázott, mint az élete. Az egész kötet egyik legfontosabb írása Weöres Sándor *Psyché-jéről* szól, s aligha véletlenül írta főcímmel tanulmánya elé ezt a három szót: „szerep és vallomás”. A Weöres-filológia megpendített már Juhász Bélaéhoz hasonló gondolatokat, hogy tudniillik a költő az ösztönös életforma abszolút szabadságát hirdeti egész lírájával, de kevesen vetették fel az ezzel a magatartással kapcsolatban felvetődő kételyeket olyan élesen, mint Juhász Béla. „Az életfelfogás két végletének dilemmája nem oldható meg vagylagosan – írja (321. lap) –. Weöres azonban mintha aktuális feladatnak még inkább a személyiség individuális felszabadítását, gátolásaitól való teljes megszabadítását tekintené, mintha az önmegvalósítás érdekében sajátosan felfogott szabados szabadság káprázata bűvölné.” S nagyon finom az a megállapítása is, hogy Weöres ebben a művében az élet és költészet elválasztása mellett tesz hitet, s szembeállítja egymással az empirikus és költői ént: „míg egyfelől a valóság elhallgatott realitásának gátolatlan költői birtokbavételét szorgalmazza, másfelől feladja a költészetnek egy integráns részét”. És éreznünk kell, hogy itt nem egy műről, nem egy könyvről van szó, hanem Juhász Béla az egész életművel kapcsolatos legfontosabb fenntartását igyekszik elfogulatlanul, mégis egyértelmű keménységgel megfogalmazni. Megállapításával persze lehet vitakozni. Kenyeres Zoltán *Weöres Sándor irodalomszemlélete* című kitűnő tanulmányában például éppen azt érzi fontosnak kiemelni, hogy „nem a hermetikus, élettől elvont verscsinálmányokat pártolja, hanem az eleven, szerkezetében belül is mozgalmas költészet megnyilatkozásait keresi a 'szövevényes egyszerűség'

és a 'légiesen lebegő szövevényesség' szélsőséges határesetei között.” Dehát az igazán nagy költészet alighanem az értelmezésnek több lehetőségét kínálja, s Juhász Béla olvasatának is feltétlenül megvan az igazolható alapja.

Juhász Béla kritikáinak, meglátásainak hitele részben abból ered, hogy azokkal a költőkkel kapcsolatban is kitűnő meglátásai vannak, akikhez talán nem vonzódik, illetve akiknek alkotó módszerét határoltnak, szűkösek érzik. Devecseri Gáborral kapcsolatban írja egyhelyütt (340. lap): „Mindent el tud beszélni a versben, anyanyelve a *versbeszéd*”. Ennél tömörebben aligha lehet jellemezni Devecseri Gábor költészetét. S ha már a pontos meglátásoknál, a kritikus „telitalálatoknál” járunk, hadd idézzük Simon István *Almafák* című kötetéről írt bírálatának befejező gondolatait 1962-ből: „Simon István költészete rangos szintre jutott, de az a benyomásunk, hogy ott megállt. A kötet – remek darabjai ellenére is – valamiféle stagnálásról beszél. . . . Az ő tudatos figyelve vajon nem túlságosan megszűri-e a valóságot? Ennek a lírai ének – bensőségeit megőrizve, de tágitva is – frissebb, elevebb, kockázatos is bátrabb kapcsolatba kellene kerülnie a nyugtalan, feszültségekkel terhes, drámai valósággal. Új impulzusokra van szüksége.” (349. lap)

Végezetül Juhász Béla kritikus habitusának még két karakterisztikus jellemzőjére figyelmeztetünk. Kritikusként is, szerkesztőként is szeretettel figyeli, regisztrálja a fiatalabb évjáratú írók eredményeit. Természetesen itt sem tagadja meg magát: elsősorban azokat a törekvéseket méltatja rokonszenvvel, melyek a valóság realista megközelítésének és ábrázolásának példái, s érdeklődésének fókuszából kiesnek más – sokszor ugyancsak jelentős – kezdemények. S a másik jellemző: ugyancsak mindkét minőségében példázza a szülőföldhöz, az otthonhoz való elkötelezett hűséget. Az *Alföldről* írt tanulmánya irodalomtörténeti dokumentum, s ugyanezt mondhatjuk el a Pákozdy Ferencről rajzolt forrásértékű pályaképről is. Ez az írás is kritikus hangvételű. De érezni benne azt a szeretetet és megértést, mely Juhász Béla irodalomtörténetírói magatartásának oly vonzó jellemzője.

Rónay László

P. Dombi Erzsébet: *Öt érzék ezer muzsikája.* Bukarest, 1974. Kriterion K. 240 l.

A vékony, igénytelen külsejű kötet szerteágazó, gazdag anyagot ölel át, imponálóan tüzetes rendszerezésben. Egyetlen jelenséget helyez középpontba: a szinesztéziát. Ezen belül is ennek szépirodalmi jelentkezésével foglalkozik, a Nyugat lírikusainak „érzetekeveréseivel”, elsősorban Ady, Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi, Tóth Árpád, Szabó Lőrincével. De már a kiválasztott alapfogalom tisztázásakor olyan igényesen jár el, hogy munkája szinte két részre oszlik: a szinesztéziával kapcsolatos kutatások széles körű áttekintésére; majd a kiválasztott költők életművéből összegyűjtött anyag sokoldalú feldolgozására a legutóbbi jelentéstani, nyelvtani, stilisztikai szakirodalom eredményeinek eleven alkalmazásaként.

Talán éppen azért is választotta tárgyául „az egyetlen inger kiváltotta érzetegyüttes”-t, mert olyan jól megragadható részletet képvisel, amely egyúttal sokrétű összefüggésrendszer csomópontja is. Olyan, lényegében költői esszencia, amely lehetővé teszi egész életműre vonatkozó sajátosságok kiemelését, s ugyanakkor összehasonlítást, líratörténeti folyamat megrajzolását is. Intenzív érzékletességgel idézi fel a nyelvi megformálás előtti heves átélést, az „összképzet egységét”. S emiatt olyan határjelenséget képvisel, amely az „érzéketi régiók” „egybecsósásának” ősi múltjára utal vissza. A szerző óvakodik mindenfajta előfeltevéstől és szinte a teljesség igényével, de igen fegyelmezett rendbe igazítva tekinti át a jelenség iránti érdeklődés fokozatait az első megfigyelésektől: Kirchner német jezsuita 1650-es feljegyzéseitől napjaink differenciált vizsgálataig, elsősorban A. H. Withney és St. Ullmann tudományos értékű összehasonlításaiig. Időrendben sorolva és az alakuló tudományágak szerint tagolva tekinti át egyenként a kérdés természettudományi, lélektani, esztétikai, nyelvészeti megközelítéseinek történetét. Gondosan elrendezett, magvas jellemzések formájában tájékozódhatunk a lélektani-élettani megvilágítás változásával, Wundt asszociációs elméletétől E. Bleuler, Heinz Werner magyarázataiig, D. I. Masson kutatásáig. Előterbe helyezi az alacsonyabb fejlődési fokhoz kapcsolódó, illetve a patológikus jellegű szinesztéziák megkülönböztetését a magasabb idegműködés törvényszerűségeitől, rendkívüliségétől. A szépirodalmi szinesztézia vizsgálatainak taglalása előtt madár-

távlati áttekintést nyújt az irodalom- nyelv- és zenetudományi megközelítésmódok történetéről. Ez annál is célszerűbb, mivel például a magánhangzókhoz társuló színbenyomások, illetve a színes hallás körül keletkező feltételezések alapvető fogalomzavarokra adhatnak okot; s az érzetek keveredéséhez hasonlóan egybecsósásra hajlamosak az érzékeny képzelet és az objektív felmérés tényei. Herder úttörő szerepű 1770-es megfigyeléseit követően A. W. Schlegel, Jünger, Galton, Billroth, Rimbaud és Demetriade magánhangzó és szín párhuzamait táblázat formájában szemlélteti világosan. Így egyszerűen összehasonlíthatóvá lesznek a feltételezett összefüggések egy-egy nyelvterületen belül, azaz a különböző nyelvek között is, német, angol, francia, román hangzó-színek: fotizmák alapján. Már e tömör történeti szemle nyomán is előtérbe kerül a szinesztézia iránti érdeklődés felélnkülése a romantika idején és további fokozódása a múlt század fordulóján, illetve a XX. században. A művészi, vagy csak művészes kísérlet és gyakorlat párhuzamos az elméleti feltevésekkel. Néhol átfedések keletkeznek. A XVIII. századi L. B. Castel szemzongorája még természettudományi nyomokon tapogatózik, Wallace Rimington fényorgonája, Mantegazza és Piesse illatorgonája, Szkrjabin kompozíciós kísérletei már a művészi útkeresés jegyében történnek. Külön kis fejezetben kíséri figyelemmel Dombi Erzsébet a szinesztéziák szereplésének növekedését az irodalomban az érzetnevek nyelvészeti eredetétől kódexbeli előfordulásokon át Balassi, Csokonai, Vörösmarty, Czöbel Minka, végül a nyugatosok példáiig. Világos stílustörténeti vonulat rajzolódik ki az előzetes, tudománytörténeti sorhoz hasonlóan. Tanúi lehetünk annak, hogy a XX. század elején alakul jelentékeny költői eszközzé a szinesztézia az előbbi szórványos jelentkezések után. S ezzel egyidejűleg az egyre szakszerűbb elméleti érdeklődés főként a jelentés tan felé fordul. Ezeket a szemantikai alapokat most már egyre szigorúbban fogja vallatóra a szerző. Ismét Aristotelészig nyúl vissza, de századunkig követve a szemléletmód és abból fakadó módszertani differenciálódás áll figyelme középpontjába. Így rendszerezi a logikai szempontú, majd genetikai, lélektani, funkcionális osztályozásokat. Kiemeli a legújabb kutatások közös mozzanatát: a köznyelvi normától való eltérést. (Beardsley M., Jakobson R., Saporta S. Rifaterre M., Levin R. S., Fónagy I., Cohen J., Weinreich H., Petőfi S. János, Solomon Marcus).

A továbbiakban a szinesztétikus képalkotás szemiotikai elemzésének legutóbbi módszereit az eddigiéknél is gondosabban felsorakoztatja és rendszerező ismertetésükkel, bemutatásukat összekapcsolja szemléletes alkalmazásukkal. A kutatások mai állása szerint előnyben részesíti a számszerűség pontos, ellenőrizhető mérés-módokat és mutatókat. Kiemelkedően gazdag felméréseket ad közre a képelemek jelentéstani összeférhetlenségét tárgyaló fejezetben. Fodor–Katz, illetve Weinreich kezdeményezése alapján értelmezi és bemutatja a tematikus szótár, a projekciós szabályok szerepét majd a szinesztézia matematikai modelljét. Minden esetben a bőséges és pontosan körülhatárolt példaanyag csoportosítása és differenciálása az első. Ennek belső törvényei, a számítások nyomán kialakuló kép mintegy próbája is a módszerek létjogosultságának. Magunk ítéelhetjük meg, milyen összehasonlítási és megismerési támpontokat nyújt például a költők szinesztéziáiban átlagosnál gyakrabban használt, jellemző kulcsszavak pontos felmutatása, vagy a szóanyag gazdagságára vonatkozó Giraud-képlet alkalmazása. Két nagy fejezetben taglalja a szinesztézia nyelvtani kifejezésformáit, illetve stilisztikai funkcióit. Így széles körű és gondosan differenciált mérések alapján vetheti fel a nyelvi és poétikai funkció kérdését, majd árnyaltan taglalja a szinesztézia funkcióit.

Valamennyi elméleti jellegű áttekintés szorosan összekapcsolódik a tízezernyi összegyűjtött költői szinesztézia-anyag elemzésével. Végül a kiválasztott hat költő szinesztéziái alapján egyenként is képet ad stílus-egyénytésükről az egyes életművek fejlődését követve. Összegezésében a kiemelt egyéni jellegzetességek nyomán három költőtípust rajzol fel. Történeti sorrendjükből pedig stílustörténeti fejlődés jól megfigyelhető vonulatát mutatja be. A változás irányának érzékeltetésére Arany János verseit, szinesztéziáit tekinti összehasonlítási alapnak. Párhuzamosan a román irodalom hasonló lényegű stílusváltozását is e kép mellé állítja. P. Dombi Erzsébet valamennyi vizsgálatánál óvakodik túl messzemenő következtetések levonásától. Kutatásai nyomán a szinesztézia a líra egyéni és irodalomtörténeti stilizációja miniatűr tükrének bizonyul. Pontos felméréseit, gazdag anyagát haszonnal alkalmazhatja akár a nyugatos költőkkel, akár a poétika kérdéseivel foglalkozó irodalomtörténész, nyelvész.

Széles Klára

Kovács Endre–Szerdahelyi István: *Irodalom-elméleti alapfogalmak*. Bp. 1977. Tankönyvk. 229 l.

Nem könnyű munkára vállalkozik az, aki ma az irodalomról felhalmozott ismeretek enciklopédikus összefoglalását kísérli meg. Különösen megnehezíti feladatát, ha azt egy olyan kiadó számára készíti el, amely elsősorban az iskolai oktatást hivatott támogatni. Irodalomelméleti ismereteink rendszerezése két oldalról is ellenállásba ütközik. Egyrészt maga a tudomány rendkívül széles skálán próbálja megoldani az előtte tornyosuló feladatokat, s a felmerülő kérdések megválaszolását csak a távoli jövő ígéri. Másrészt az oktatás permanens változása révén rendkívül kiegyenlítetlen a könyv olvasóközönsége. A magyartanárok többsége ugyanis jórészt csak az utóbbi években találkozhatott a kötet jónéhány „címszavával”, viszont a fiatalabbak egyetemi, főiskolai tanulmányaik során legalább a kérdések egy részét alaposabban is megismerhették. Az oktatásban azonban az a modernebb ismeretanyag, amely már a mai enciklopédiába is beleillik, nehezen alkalmazható mindaddig, amíg csak szétszórtan – szakkönyvekben és lexikonokban – található meg. Ezt a feszültséget oldja fel Kovács Endre és Szerdahelyi István könyve, hiányosságai, helyenkénti problematikussága ellenére is. A jelenleg forgalomban lévő tankönyvek rendszertelen, ellentmondásos, nagyon sokszor elavult irodalomelméleti anyagát a szaktanárok a kötet segítségével könnyen korrigálhatják, rendszerezhetik és korszerűsíthetik. Mindezt pedig tehetik úgy, hogy közben nem kell azt a látszatot kelteniük, mintha irodalomtudományunk minden kérdést végérvényesen megoldott volna, hiszen a szerzők egyszerűen, közérthetően vázolják fel az elmélet egy-egy csomópontjának ellentmondásait, nyitott kérdéseit.

A kötet kilenc nagyobb fejezetre tagolódik. Először *Az irodalom mint esztétikum* címen az irodalom, az esztétikum meghatározásával foglalkozik; tisztázza a legfontosabb esztétikai minőségeket, a művészethez tartozás kritériumait, az átmeneti műformák jellegét és funkcióját. Ez utóbbi különösen fontos egy olyan oktatási rendszerben, ahol jószerivel csak a legkiemelkedőbb alkotásokkal ismerkednek meg „hivatalosan” a tanulók.

A második fejezet *Az irodalom mint kommunikáció*, a harmadik *Az irodalom mint pszicho-*

lógiai jelenség címmel a két tudomány szak irodalomra vonatkozó elemi ismereteit foglalja össze. Érdeme a könyvnek, hogy ezeket a szempontokat nem hagyta ki, érthető, lényegre törő előadásmódja pedig hozzásegíti a pedagógusokat ahhoz, hogy a jövőben tudatosan alkalmazzák e területeket is munkájukban.

A negyedik fejezet az irodalom és társadalom kérdésével, ezen belül a felépítmény-jelleggel, az irodalmi fejlődés dialektikájával, valamint a korszakok és irányzatok problémájával foglalkozik. (Mindössze hét lapon!) Sajnos ez a fejezet messze elmarad az előzőek színvonalától. Egyes kérdéseket meglehetősen vulgárisan tárgyal (*Alap és felépítmény*, 42–43. l.), másokat indokolatlanul elnagyol (*Az irodalom mint az emberi nem öntudata*, 44–45. l.; *Korszakok és irányzatok*, 46–47. l.).

Mindezek a tisztázatlanságok rányomják bélyegüket a következő fejezetre is (*Az újkori európai irodalom fő irányzatai*). Hiányzik az egységes szempontsor az egyes irányzatok ismertetésénél. Így egyik helyen az alkotói módszer (romantika, realizmus), másutt az eszmei vonatkozások (felvilágosodás) egyoldalú bemutatása történik, ami lehetetlenné teszi az irodalmi folytonosság megértését. Helyenként pedig bosszantó aránytalansággal, kihagyással is találkozunk (a szimbolizmus fél oldalt kap, a reneszánsz tárgyalásakor a reformáció jelenségét meg sem említi!).

A fentiekkel szemben kiegyensúlyozott, s a lehetőségekhez képest teljességre törekvő az irodalmi műfajokról szóló hatodik fejezet. Ezen belül külön kiemelkedik a lírai műfajok felvázolása, s csak üdvözölni lehet az átmeneti műfajok tárgyalását, amelynek legalább futólagos

ismerete a magyar irodalom történetének tanulmányozásánál elengedhetetlen.

Ugyancsak korrekt, egyenletes a hetedik fejezet, amely a realista irodalmi mű tartalmi, formai sajátosságait-követelményeit rendszerezi. A szisztematikus feldolgozás néhány olyan kérdéssel is foglalkozik, amelyet a tankönyvekben, tanári kézikönyvekben különösen hiányolhattunk eddig (emberközpontúság, nembeliség, fiktitivás, korszerűség, belső és külső forma, nézőpont).

Az irodalmi mű szemléleti formája című fejezet röviden tisztázza a képszerűség mibenlétét, majd rátér a stílusképek rövid, de világos rendszerezésére. Kár, hogy a fantáziaképpel – melyet pedig a másik fő képtípusnak tartanak a szerzők (135. l.) – mindössze két lapon foglalkozik.

Az eddigiek során jórészt azt a problémát vetettük fel, hogy egy-egy területen hiányérzetünk marad, keveselljük a terjedelmet, kifogásoljuk az ebből következő elnagyolt kidolgozást. Az utolsó fejezet ennek épp az ellenkezőjét veti fel. Nevezetesen azt, hogy ekkora munkában szükséges-e 62 lapot verstannak szentelni. Talán a kevésbé részletező kidolgozás a többi témának adott volna nagyobb teret, s véleményünk szerint ettől a verstani fejezet nem károsodott volna lényegesen. Elég lett volna csak a verselési rendszereket, s a legfontosabb, a tanítás anyagában is nagy súllyal szereplő sor- és strófaszerkezeteket ismertetni.

A felvázolt hiányokat részben ellensúlyozza, hogy az egyes fejezetek végén jól válogatott bibliográfiát talál az olvasó. A könyv könnyű kezelését pedig részletes tárgymutató biztosítja.

Horváth Tamás

Solt Andor

(1904–1978)

1978. december 14-én hagyott itt bennünket végképp, hosszan tartó súlyos betegeskedés után. Utoljára egy kandidátusi vitán szerepelt az irodalomtörténész nyilvánosság előtt. Mint a bíráló bizottság egyik tagja, botjára és hitvese karjára támaszkodva jött be a terembe, de azért állva fejtette ki kedvező véleményét a disszertációról, amelyben egy fiatal kutató arról a témáról értekezett, mely mindig az ő szívügye is volt: múlt századi drámairodalmunkról. Irodalomtudósi pályája is ebben a témakörben indult: Kisfaludy Károlyról 1930-ban jelent meg monográfiája, mely ma is fontos és értékes darabja a Kisfaludy-irodalomnak. E munkáját azután sorra követték a szabadságharc előtti drámairodalmunkról, majd Vörösmarty dramaturgiájáról írott dolgozatai. Kutatói érdeklődését főként a felvilágosodás kora és a XIX. század első fele foglalta le. Kandidátusi értekezését monográfiává alakítva, dramaturgiai irodalmunk kezdetéről írta, széles körű világirodalmi keretbe állítva mutatja be az 1772 és 1826 közti időszakaszban érvényesülő magyar nézeteket a színház és a dráma erkölcsi, esztétikai és nemzeti jelentőségéről. Solt Andor rendezte sajtó alá Katona József műveinek mind ez ideig legteljesebb gyűjteményét, a készülő kritikai kiadásban már csak tanácsadóként vehetett részt. Filológusi elhivatottságának még inkább tanújelét adta a Vörösmarty kritikai kiadás három kötetének sajtó alá rendezésével. Ki is lehetett volna hivatottabb, mint ő, hogy Vörösmarty drámaelméleti művének és színi bírálatainak gondozója és interpretátora legyen! Az irodalomtudomány szolgálatára és a későbbi irodalomtörténészek segítségének gondja vezette, amikor ezt a feladatát a megszokottnál jóval szélesebb körű kutatómunkával oldotta meg. „A legtávolabbi adatnak is utánanézttem, minden ma már ismeretlen és alig hozzáférhető drámát elolvastam és ismertetek is, hogy az utánam következőknek ilyesmire már ne legyen gondja”, mondotta a kézirat leadásakor. Ez a kijelentése valóban nagyon jellemző arra a tudományos lelkiismeretességre, mondhatjuk tudományos etikára, amely Solt Andor egész munkásságát áthatotta. És hogy nagy drámaíróink közül Madách se maradjon ki Solt Andor gazdag filológiai örökségéből: Ő találta meg és tette elsőnek közzé Madách fiatalkori drámaelméleti művének eddig lappangó részét, amelyet a költő Sophokles tragédiáihoz kapcsolódva írt.

Az aprólékosságig menő gond, a tudományos lelkiismeretesség és megbízhatóság, ugyanakkor a világirodalmi kapcsolatok számontartása a jellemzői Solt Andor drámatörténeti munkásságának. A filológiai kutatómunkában a legkisebb adat sem kerülte el a figyelmét, de ugyanakkor nem tévesztette el az arányokat: a valóban nagyokra, Kisfaludyra, Katonára, Vörösmartyra, Madáchra irányult a figyelme, amikor az irodalmi vagy színháztörténeti fejlődés szakaszait aprólékosan tanulmányozta. Az arányérzék, a lényegesre irányuló figyelem jellemezte Solt Andort, az irodalomtanárt is. Akkor is, amikor középiskolásokat oktatott: tanúságot tettek róla a volt tanítványok, már középkorú férfiak, kik – pusztán a hírlapi gyászrovatból értesülve – megjelentek a rákoskeresztúri temetőben, hogy tiszteljenek az egykori mester urnája előtt. A lényegem emelte ki akkor is, amikor a pedagógiai vagy a színművészeti főiskolán tanított vagy az egyetemen adott elő. És míg az irodalomtörténész munkáiban nagy drámaköltőink inkább a kort megelevenítő adatok sokaságából magasodnak ki, az irodalomtanár a világirodalom nagyjai sorában tárgyalta őket. Így látták Solt Andort tanítványai, tanártársai, irodalomtörténész munkatársai.

Horváth Károly

Intézeti hírek

(1976. január 1–1977. december 31.)

N. I. Balasov, a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet osztályvezetője az Irodalomtudományi Intézet különmeghívottjaként 1976 március elején négy napot Budapesten töltött, hogy tárgyalja a két intézet között később aláírásra kerülő együttműködési tervet az 1976–80-as időszakra. – *Günther Greifenhagen*, a berlini Zentralinstitut kutatója és külügyi titkára 1976. március 30-tól április 6-ig Budapesten tartózkodott a két intézet közötti, az 1976–80-as időszakra szóló együttműködési terv kidolgozása céljából. A megvitattott terjaveszt, ill. terv aláírására később került sor. – *D. F. Markov*, a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének igazgatója, valamint *Ju. V. Bogdanov*, intézeti igazgatóhelyettes 1976 április elején egy hetet Budapesten töltöttek. Látogatásuk célja a két intézet közötti együttműködési terv aláírása volt az 1976–80-as időszakra. Egyhetes látogatása alatt Markov elvtárs tárgyalásokat folytatott az MTA Irodalomtudományi, Történettudományi és Nyelvtudományi Intézetének vezetőivel. – *August Buck*, a marburgi egyetem tanára, a nyugatnémet Senatskommission für Humanismusforschung der Deutschen Forschungsgemeinschaft elnöke 1976 szeptemberében az Intézet meghívására Budapesten járt és „Das Selbstverständnis des Italienischen Humanismus” címmel előadást tartott. – *Claudio Magris*, a torinói egyetem Germanisztika Tanszékének tanára 1977 novemberében az Irodalomtudományi Intézet meghívására Budapesten járt és előadást tartott „Das wilde Leben des alten Mannes” címmel Italo Svevo műveiről.

*

A francia kormány *Bene Edét*, a párizsi Magyar Intézet volt igazgatóját, az Akadémiai Pálmák Rendjének tiszti fokozatával tüntette ki. A kitüntetést 1976. március 9-én *Raymond Bressier*, a Francia Köztársaság budapesti nagykövete nyújtotta át. – A Clermont-Ferrand-i egyetemen működő Centre de recherches sur les relations du Monde Slave et de l'Occident nemzetközi kollokviumot rendezett 1976. március 12–14-én „A proletárirodalom problémái” témakörben. Az Intézet részéről ezen *Illés László* tartott előadást „Proletár-kultúra vagy szocialista kultúra?” címmel. – A berlini Zentralinstitut für Literaturgeschichte 1976. március 23-án a *Werner Mittenzwei* akadémikus vezetésével készült „Dialog und Kontro-

verse mit Georg Lukács” című kötetről rendezett egésznapos vitaülést, amelyen az Intézet részéről *Illés László* főmunkatárs vett részt. – *Bónis György*, az Intézet tudományos tanácsadója 1976. március 25-től május 10-ig a Pennsylvania State University (USA) történeti karán volt vendégprofesszor és előadásokat tartott a magyar jogtudó értelmiség történetéről, a rendi intézmények fejlődéséről és a 18. századi országgyűlésekről, valamint szemináriumokat is vezetett. – *Szabolcsi Miklós* akadémikus, ügyvezető igazgató 1976 április elején Lisszabonba utazott, az „Association Internationale des Critiques Littéraires” közgyűlésére, ahol a szervezet alelnökévé választották. – *Klaniczay Tibor* akadémikust, az Intézet igazgatóhelyettesét a francia kormány május 18-án az Akadémiai Pálmák rendjével tüntette ki, május 25-én pedig – az európai reneszánsz kutatásában elért kimagasló eredményeiért – a franciaországi Tours egyeteme díszdoktorává avatta. – A VIII. Nemzetközi Esztétikai Kongresszuson (Darmstadt, 1976. augusztus 30–szeptember 3.) intézetünket *Szabolcsi Miklós* és *Szili József* képviselte. *Szili József* előadásának címe: „Az esztétikai tárgy ontológiai státusza”. – A Tours-ban 1976. szept. 6–10 között (Fr. o.) rendezett III. Nemzetközi Neo-latin kongresszuson Intézetünket *Pirnat Antal* és *Szörényi László* képviselte. Mindketten előadást tartottak: *Pirnat Antal*, „Dudith András és Celio Secondo Curione” címmel, *Szörényi László* pedig *Bernardus Pannagl* osztrák-cseh neolatin költő „Metamorphosis Metamorphoses” c. eposzának kapcsán a jezsuita „metamorphosis” műfajról. – *Sziklay László* előadást tartott *Kazinczy Ferenc*ről az 1976. szeptember 14–19 között Lüneburgban (NSZK) rendezett Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa konferenciáján. – *Sziklay László* 1976. szeptember 27. és október 2. között Szomolányban az *Ivan Krasko* születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett konferencián a szimbolista líráról tartott előadást. – *Kovács Ilona*, az Intézet XVIII. századi kutatócsoportjának tagja jelen volt és előadást tartott a *II. Rákóczi Ferenc* születésének 300. évfordulója alkalmából Troyes-ban (Franciaország) rendezett kollokviumon (1976. október 10–13). Előadásának címe: „II. Rákóczi Ferenc francia nyelvű műveinek kéziratgyománya.” – A III. velencei–magyar kapcsolattörténeti konferencián (1976 november) *Szörényi László* előadást tartott a magyarországi, közép-

európai és olasz latin nyelvű jezsuita hóseposzok barokk hősideáljáról. – A franciaországi magyar hetek keretében *Bene Ede* 1976. november 23-án a magyar kulturális és irodalmi életéről tartott előadást a Reims-i André Malraux Kulturális Központban, s ebből a témából adott interjú a francia rádióknak is. December elején pedig az Orléans-i Egyetemen tartott előadást. – *Hankiss Elemér* részt vett és előadást tartott „Quality of Life Models” címen az UNESCO 1976. december 6–12 között tartott párizsi szakértői konferenciáján, melyet a szervezet Division of Socio-Economic Analysis nevű osztálya szervezett.

*

Az Intézet Reneszánsz-kutatások Osztályának szervezésében 1977. május 18-án három külföldi kutató tartott előadást intézetünkben: *Jean-Claude Margolin* (Tours) „A neolatin kutatások helyzete és távlatai”, *Julius Domanski* (Varsó) „A filozófiai skolasztikus és humanista fogalma”, *Maria Cyżowska* (Varsó) pedig „Erasmus és az antik filozófia” címmel. – *Jaques Voisine*, a párizsi Université de la Sorbonne Nouvelle Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének professzora 1977. június 8-án előadást tartott intézetünkben „Cosmopolitisme et idée de nation dans les littératures occidentales a la fin du XVIIIe siècle” címmel. – *Gerhard R. Kaiser*, a giessen-i (NSZK) egyetem tanára 1977. szeptember 14-én előadást tartott intézetünkben „Összehasonlító irodalomtudományi kutatások a Német Szövetségi Köztársaságban” címmel. – *Jean-Luc Moreau*, a párizsi Keleti Nyelvek Főiskolájának professzora 1977. október 19-én előadást tartott intézetünkben „Problèmes de la traduction poétique” címmel. – *Jean Ehrard*, a clermont-ferrandi egyetem professzora 1977 novemberében előadást tartott intézetünkben „A propos de l'esthétique des Lumières: La „chaine” dans l'Esprit des Lois” címmel.

*

Bene Ede 1977. márciusától júniusáig vendég-tanári előadásokat tartott a nancy-i egyetemen, valamint a clermont-ferrandi és orléans-i egyetemen is. – „A romantika tipológiája” című nemzetközi kongresszuson (Belgrád, 1977. április 5–8) intézetünkben előadást tartott *Sziklay László* („A kelet-európai romantika tipológiájához”), *Fenyő István* („A magyar romantika iro-

dalomelmélete”) és *Lukácsy Sándor* („Romantikus költészet – szociális romantika”) címmel. – *Lukácsy Sándor* „Mítosz és utópia a magyar romantikában” címmel előadást tartott a Société Française de Littérature Générale et Comparée limoges-i konferenciáján (1977. május 23–27). – Varsóban „A háború és a kultúra – 1939–45” elnevezéssel 1977. szeptember 5–10 között rendezett nemzetközi konferencián intézetünket *Illés László* és *Vásárhelyi Miklós* képviselte. A három tagú magyar delegáció, melynek rajtuk kívül tagja volt még *Láncz Sándor* (MTA Művészettörténeti Kutatócsoport) a konferencián bemutatva közösen írt tanulmányukat, melynek címe: „A magyar szellemi élet a második világháború éveiben”. – *Tarnai Andor* részt vett a Kismartonban (Ausztria) 1977. szeptember 12–13-án rendezett irodalomtudományi szimpóziumon, melynek tárgya az osztrák irodalom története, a Mária Terézia korától az 1820-as évekig tartó korszakban. *Tarnai Andor* előadást tartott „A XVIII. századi magyar tanköltemény történetéhez” címmel. – *Hopp Lajos* résztvett a Stanislaw Leszczyński születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon (Leszno, 1977 szeptember 30–október 2) és előadást tartott „Rákóczi diplomáciája és Stanislaw Leszczyński királysága” címmel. – A Kölni egyetem és a Wolfenbüttel-i Herzog August Bibliothek által közösen szervezett kerekasztal-konferenciáján (1977. szeptember 29–október 4) *Sziklay László* beszámolt a XVIII. és XIX. század fordulóján alakult magyar és közép-európai tudományos és irodalmi társaságokról és olvasókörökről. – A Nagy Októberi Szocialista forradalom 60. évfordulójára rendezett ülésszakon (Moszkva, 1977. október 11–13) intézetünket *Szabolcsi Miklós*, *Bodnár György* és *Kenyeres Zoltán* képviselte, s mindhárman előadást tartottak. *Szabolcsi Miklós* „Új jelenségek a 70-es évek magyar irodalmában”, *Bodnár György* „Örökölt irányok továbbélése és átalakulása a felszabadulás utáni magyar irodalomban”, *Kenyeres Zoltán* pedig „Új jelenségek az elmúlt 15 év magyar prózairodalmában” címmel tartotta meg előadását. – A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójára rendezett „Literatur in revolutionären Weltprozess” című nemzetközi konferencián (Berlin, 1977. október 24–29) *Szili József* „Caudwell und Lukács über die Struktur ästhetischer Widerspiegelung” címmel, *Illés László* pedig „Az avantgarde értékelésének mai problémái” címmel tartott előadást.

AZ AKADÉMIAI KIADÓ NYELVTUDOMÁNYI FOLYÓIRATAI

MAGYAR NYELV

Felelős szerkesztő: BENKŐ LORÁND

Témaköre: a magyar nyelvvel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések a szó- és szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különböző ágain, a névtudományon, a nyelvművelésen, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi és népnyelvi adatközlésig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 64,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

Felelős szerkesztő: LŐRINCZE LAJOS

Témaköre: a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdései, útmutatások időszeri és vitás nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekben, a nyelvtudomány legfontosabb eredményei, mai és régi irodalmunk nyelve, stílusa, szó- és szólásmagyarázatok.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 40,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Felelős szerkesztő: HAJDÚ PÉTER

Témaköre: finnugor nyelvészeti és általános nyelvészeti, fonetikai kérdése

Megjelenik évente 1 kötet 2 füzetben · Évi előfizetési ára 56,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Mindent megtudhat korunk tudományáról

KORUNK TUDOMÁNYÁBÓL!

Kiváló tudósok írják — mindenkinek

- páratlanul érdekes témákról
- könnyen érthető stílusban

Minden egyes kötet újdonság!

- elmélyíti tudását
- szélesíti látókörét

Az egyes kötetek kb. 100–160 oldalon jelennek meg, méretük 13 × 19 cm.

Áraik 10,— Ft és 25,— Ft között van.

Akadémiai Kiadó

Budapest

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei

Felelős szerkesztő Szabolcsi Miklós

A folyóirat legfontosabb feladata, hogy az Osztályhoz tartozó tudományterületek új kutatási eredményeit tartalmazó, átfogó igényű tanulmányokat közöljön, ismertesse az Osztály szervezeti életét.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési ára 84,- Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

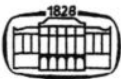
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
műhelyfolyóirata a

LITERATURA

Az élő, 20. századi modern magyar irodalom jelenségeit, elméleti és esztétikai problémáit világítja meg áttekintő tanulmányok, összefoglaló jellegű cikkek és műelemzések közreadásával.

Főszerkesztő *Sőtér István*
Szerkesztő *Béládi Miklós*

Megjelenik évente 4 füzet • Évi előfizetési díja 68,- Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. XI. 17. – Terjedelem: 21 (A/5 ív)
79.6518 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сёрени, Л.</i> : Героический идеал бароко в латиноязычных иезуитских эпосах Италии и Средней Европы	529
<i>Кошари, Д.</i> : Венгерская историография в «эпоху романтики»	540
<i>Загони, Э.</i> : Костолани и Горький	561

Юбилей

Университетские лекции Яноша Хорвата «Взгляд на литературу нашего национального классицизма» (Публикация: <i>Коромпай Х., Я. и Коромпай, К.</i>)	575
---	-----

Краткие сообщения

<i>Г. Лабаш, О.</i> : О сборнике Альберта Сенци Мольнара <i>Lusus poetici</i>	590
<i>Кайтар, М.</i> : Берженьи и Гельдерлин	597
<i>Шёттер, И.</i> : О пейзажной лирике	607
<i>Шеда, М.</i> : Некоторые психологические результаты первых драматических опытов Мадача	613
<i>Ковач, Ш. И.</i> : Ответ Петеру Шаркёзи	619

Мастерская

<i>Мезеи, М.</i> : Подход и метод в двух монографиях о Петёфи	621
<i>Хайман, Дь.</i> : Имре Кнер и Псалмус Хунгарикус	633

Документация

<i>Левач, Э.</i> : Неизвестное историческое сказание Петера Илошваи Шеймеша о короле Маьяше	647
<i>Варади-Штернберг, Я.</i> : Ференц Казинци и Янош Крибель	673
<i>Силади, Ф.</i> : Неизвестный стихотворный перевод Яноша Фёлди	681
<i>Варга, К.</i> : Документы о связи Ласло Немета с Национальным театром	689

Обзор

Handbuch der ungarischen Literatur (<i>Шкрёб, З.</i>)	718
Майус Элемер: Церковное общество в средневековой Венгрии (<i>Тарнаи, А.</i>)	721
R. J. W. Evans: The Wechsel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572—1627) (<i>Г. Лабаш О.</i>)	725
Кёпеци Бела: Независимость и прогресс (<i>Бониш, Дь.</i>)	728
Ронаи Ласло: Дежё Костолани (<i>Сегеди-Масак, М.</i>)	730
Бароти Дежё: В паспорт современника (<i>Петер, Л.</i>)	735
Сиклаи Ласло: Отзвуки (<i>Чукаш, И.</i>)	740
Саудер Йозеф: Камни и книги (<i>Шаркёзи, П.</i>)	742

Хроника

SOMMAIRE

- Szörényi, L.: L'idéal héroïque du baroque dans les épopées italiennes et dans les épopées jésuites latines d'Europe Centrale 529
Kosáry, D.: L'historiographie hongroise à l'«époque du romantisme» 540
Zágonyi, E. Kosztolányi et Gorki 561

Anniversaire

- Les cours universitaires de János Horváth intitulés «La conception de la littérature de notre classicisme national». (Publiés par J. Korompay H. et K. Korompay) 575

Bulletin

- G. Lábos, O.: Sur le recueil d'Albert Szenci Molnár, intitulé *Lusus poetici* 590
Kajtár, M.: Berzsenyi et Hölderlin 597
Sötér, I.: Sur la poésie de paysage 607
Schéda, M.: Quelques leçons psychologiques des premiers essais dramatiques de Madách 613
Kovács, S. I.: Réponse à Péter Sárközy 619

Atelier

- Mezei, M.: Conception et méthode dans deux monographies sur Petöfi 621
Haiman, Gy.: Imre Kner et le *Psalmus Hungaricus* 633

Documents

- Lévay, E.: Une chanson historique inconnue de Péter Ilosvai Selymes sur le roi Mathias 647
Váradi-Steinberg, J.: Ferenc Kazinczy et János Kriebel 673
Szilágyi, F.: Une traduction de poésie inconnue de János Földi 681
Vargha, K.: Quelques documents sur la relation de László Németh avec le Théâtre National 689

Revue

- Handbuch der ungarischen Literatur (*Škreb, Z.*) 718
Elemér Mályusz: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. (La société ecclésiastique dans la Hongrie médiévale.) (*Tarnai, A.*) 721
R. J. W. Evans: The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe (1570-1627) (*G. Lábos, O.*) 725
Béla Köpeczi: Függetlenség és haladás. (Indépendance et progrès.) (*Bónis, Gy.*) 728
László Rónay: Dezső Kosztolányi (*Szegedy-Maszák, M.*) 730
Dezső Baróti: Kortárs útlevelére. (Sur le passeport d'un contemporain.) (*Péter, L.*) 735
László Sziklay: Visszhangok. (Échos.) (*Csukás, I.*) 740
József Szauder: Kövek és könyvek. (Des pierres et des livres.) (*Sárközy, P.*) 742

Chronique

